

GLSANS398.204912

BHA

125448
BSNAA

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवधि मध्या

Accession No. ~~14447~~ 125448

वर्ग मध्या Sans

Class No. 398.204912

पुस्तक मध्या

Book No. महत्वा BHA

वेतानपञ्चविंशतिः ।

• विरचितः

• १०० वर्षाभ्यां

श्रीमन्मोक्षानन्द-विद्याभारत-भट्टाचार्य

विरचितः ।

• १००

• १००

प्रसिद्धः श्रीमन्मोक्षानन्द-विद्याभारत-भट्टाचार्य

प्रसिद्धः श्रीमन्मोक्षानन्द-विद्याभारत-भट्टाचार्य

भारत-भट्टाचार्य

• १००

• १००

कालिकाताम्रानन्द-भट्टाचार्य

विरचितः

• १००

• १००

• १००

वेतालपञ्चविंशतिः ।

पण्डितकुलपतिना,
वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचिता ।

तदात्मजाभ्यां
पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण-
पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
सुललिताख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य
प्रकाशिता च ।
चतुर्थमस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्
वाचस्पत्ययन्त्रे
मुद्रिता ।

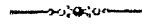
प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, आन्ध्रप्रदेश-
स्टेट पोस्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्काः
उपक्रमणिका	१
(पद्मावतीवज्रमुकुटोपाख्यानं नाम) प्रथमकथा ...	१०
(मन्दारवतीव्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) द्वितीयकथा ...	४२
(शुकशरिकीपाख्यानं नाम) तृतीयकथा ...	५४
(शूद्रकवीरवरोपाख्यानं नाम) चतुर्थकथा ...	७४
(सोमप्रभात्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) पञ्चमकथा ...	८७
(मदनसुन्दरीधवल्लोपाख्यानं नाम) षष्ठकथा ...	१०६
(चण्डमिंहमत्त्वर्गलोपाख्यानं नाम) सप्तमकथा ...	११४
(भोजनचण्डनारीचण्डनूलिकाचण्डोपाख्यानं नाम) अष्टम- कथा	१३४
(अनङ्गरतिविज्ञानिचतुष्टयोपाख्यानं नाम) नवमकथा	१४३
(मदनसेनाधर्मदत्तोपाख्यानं नाम) दशमकथा ...	१५०
(धर्मध्वजतद्धार्यात्रयोपाख्यानं नाम) एकादशकथा ...	१६३
(यशःकेतुदीर्घदर्शुपाख्यानं नाम) द्वादशकथा ...	१६८
(हरिस्वामिविप्रभार्यापाख्यानं नाम) त्रयोदशकथा ...	१८५
(रत्नवतीचौरीपाख्यानं नाम) चतुर्दशकथा ...	२०५
(शशिप्रभामनःस्वाम्युपाख्यानं नाम) पञ्चदशकथा ...	२१५
(मलयवतीजीमूतवाहनोपाख्यानं नाम) षोडशकथा ...	२३१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(उन्मादिनौयशोधरोपाख्यानं नाम) मप्रदशकथा ...	२५८
(चन्द्रस्वामिमिहतापसोपाख्यानं नाम) षष्ठादशकथा ...	२६८
(धनवर्तोर्चीरोपाख्यानं नाम) एकीनविंशकथा ...	२८०
(इन्द्रीवरप्रभाचन्द्रालोकीपाख्यानं नाम) त्रिंशकथा ...	२८४
(अनङ्गमञ्जरीकमलाकरोपाख्यानं नाम)	एकविंशकथा
...	३११
(मिहोज्जीवकभ्रातृचतुष्टयोपाख्यानं नाम)	द्वविंशकथा
...	३२३
(विप्रपुत्रशरीरान्तःप्रवेशितापसोपाख्यानं नाम) त्रयोविंशकथा	
...	३२८
(चन्द्रावतीचण्डसिंहाद्युपाख्यानं नाम)	चतुर्विंशकथा
...	३३४
(गान्धर्वः वेतालसिद्धोपाख्यानं नाम) पञ्चविंशकथा ...	३४४
कथोपसंहारः	३४८

वेतालपञ्चविंशतिः ।

उपक्रमणिका ।

अस्ति (क) गोदावरीतटे प्रतिष्ठानाख्यो जनपदः ।
तत्र विक्रमसेनस्य (ख) भूपतेः पुत्रः शक्रपराक्रमः
त्रिविक्रमसेनो नाम विख्यातकीर्तिरभूत् नृपतिः ।
तस्य (ग) सभाऽऽसीनस्य नृपस्य सेवार्थं प्रत्यहं
चान्तिशीलो नाम भिक्षुः एकैकं फलमुपानयत् । सोऽपि

(क) गोदावरीतटे—गोदावर्याः,—तदाख्याया नद्याः, तटे—तीरे (६४० तत्पु० । अधिकरणे ०भी) । प्रतिष्ठानाख्यः,—प्रतिष्ठानम् (प्रति + स्था + भावे ल्युट्) इति आख्या—नाम यस्य सः (बहुव्री०) । जनाः पश्यन्ते गच्छन्ति यत्र सः जनपदः,—देशः, दाक्षिणात्यस्थानगरविशेषः इति यावत्, (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी । जन + पद + अधिकरणे घः । वि० पु०) ।

(ख) भूपतेः,—राज्ञः (शेषे ६४०) । पुत्रः,—तनयः (पु० । वि० । पुत् + वे + कर्त्तरि कः) “पुत्राक्षो नरकात् यस्मात् पितरं नायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति ख्यातः—॥” शक्रपराक्रमः,—शक्रस्य—इन्द्रस्य, पराक्रम इव पराक्रमः,—बोध्यं यस्य सः (बहुव्री०) । विख्यातकीर्तिः,—विख्याता—प्रसिद्धा (वि + ख्या + कर्त्तरि कः) कीर्तिः,—यशः (कृत + भावे क्तिन्) यस्य सः (बहुव्री०) । अभूत्—आसीत् (भू + कर्त्तरि लुङ्-ट) । नृपतिः,—राजा (वि०) ।

(ग) सभाऽऽसीनस्य—सभायाम् आसीनः,—उपविष्टः (आस + कर्त्तरि आनच्) तस्य । (वि०) नृपस्य—राज्ञः (शेषे ६४०) । सेवार्थम्—आराधनार्थं, (सेवार्थे इदमिति नित्यसमासः) । चान्तिशीलः,—चान्तिः,—समापूर्णे, शीलं—चरित्रं यस्य सः (बहुव्री०), भिक्षुः,—सन्नासी (पु० । भिञ्ज + कर्त्तरि चः) । उपानयत्—उपनीतवान्, उपहारोक्तवानित्यर्थः (उप + आ + नी + लृङ्-ट) ।

(घ) तदादाय आसन्नचरस्य कोशाधिकारिणो हस्ते प्रतिदिनं न्यक्षिपत् ।

(ङ) इत्थं द्वादशसु वर्षेषु गतेषु एकदा सभागतोऽसौ भिक्षुः राज्ञे यथायथं फलं दत्त्वा सभागृहात् निरगात् । राजा तु तस्मिन्नहनि (च) देवात् प्रविष्टाय रक्षिणां हस्तच्युताय क्रीडामर्कटपोताय तत् फलं प्रादात् । स मर्कटः

(घ) तत्—फलम् । आदाय—ग्रहीत्वा (आ + दा + ल्यप्) आसन्नचरस्य—आसन्ने—समीपे, चरति—वर्तते यः तस्य (आसन्न + चर + कर्त्तार टः) निकटवर्त्तिनः । कोशाधिकारिणः,—कोशस्य—अर्थाधिक्य, धनसमृद्धस्येत्यर्थः, (“कोशो(षो)ऽस्त्री कुशले खड्गापधानेऽर्थाधिदध्ययोः” इत्यमरः) आधिकारः,—स्वामित्वे, रक्षकतया इति भावः, विद्यते अस्य इति (मत्वर्थे इति) कोशम् आधिकरोति रक्षकतया इति भावः, यस्तस्य इति वा [आधन क्त + कर्त्तार णिनि, “नन्दिशालपञ्चादिभ्यो ऋणान्यचः” (३।१।३४ पा०) इति ग्रहादेवात् णिनि] धनाशायाध्यक्षस्येत्यर्थः । न्यक्षिपत्—निहितवान् (नि + क्षिप् + लङ्-ट) ।

(ङ) इत्थम्—अनेन प्रकारेण, पूर्वाक्तफलदानरीत्या इत्यर्थः, [अथ० । “इदमस्यनुः” (५।१।२४ पा०) इति इदम् + यमुः] । वर्षेषु—अब्देषु (भावे ७मी), गतेषु—अतिक्रान्तेषु (विष्ण०) । सभागतः,—सभा—संसदं, गतः,—प्राप्तः (विष्ण० २या तत्प०) सभाश्रमागत इति वा, (७मी तत्प०) सभास्थित इत्यर्थः । राज्ञे—नृपाय, (सम्प्र० ४र्थी) यथायथं—निर्यामितांगत्वर्थः, (अथ०) । दत्त्वा—प्रदाय (दा + क्त्वा) । सभागृहात्—सभायै गृहं (४र्थी तत्प०) तस्मात् (अपा० ५मी) । निरगात्—निरगमत् [निर् + ग् + लुङ्-ट “इषो गा लुङि” (२।४४५ पा०) इति इषो गा आदेशः ; “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इति धिच्चा लृक्] ।

(च) देवात्—सहसा (अथ०) । प्रविष्टाय—कृतप्रवेशाय (विष्ण० । प्र + विष् + तः) । रक्षिणां—रक्षकाणां (श्वे ६ष्टी), हस्तात् च्युतः (५मी तत्प०) तच्छेदकच्युताय—करभष्टाय (विष्ण०) । क्रीडामर्कटपोताय—क्रीडायां—खेलायै, (“क्रीडा खेला च नम्यं च” इत्यमरः) मर्कटपोतः,—वानरशिशुः (४र्थी तत्प०) (“पोतः पाकोऽर्भको डिभः पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः) तस्मै (सम्प्र० ४र्थी) चित्वावनोदाधे सहृदोतवानरशिशवे इत्यर्थः । प्रादात्—प्रायच्छत् (प्र + दा + लङ्-ट) ।

(छ) यावत् तत् फलमग्राति, तावत् तस्मात् फलात् विद-
लितात् अनर्घम् उत्तमं रत्नं निरगात् । तद्वद्वा राजा तदादाय
तं (ज) भाण्डागारिकं पप्रच्छ,—“भिक्षुणा उपनीतानि
यानि फलानि मया तव हस्ते दत्तानि, तानि त्वया सदा
क स्यापितानि ?” । (झ) तदाकर्ण्य कोशाध्यक्षः सभयस्तं
व्यजिज्ञपत्,—“देव ! मया तानि अखण्डानि च गवाक्षतः
क्षिप्तानि, यदि आदिशति देवः, तदा तानि साम्प्रतं गवेषये”

(छ) यावत्—यदा इत्यर्थः । अग्राति—अति (क्रादि अश् + लट्-ति) ।
तावत्—तदा इत्यर्थः । फलान् (वि० । अपा० पू०) , विदलितात्—खण्डितात्,
भोजनाद्यै भग्रादात् यावत् (विण० वि + दल् + क्तः), अनर्घं—मार्ति अर्घः,—मूल्यं
यस्य तादृशम् अमूल्यं, मूल्येर्नापि दृष्टार्थमित्यर्थः, सङ्गामूल्यमिति यावत् । रत्नं—
मार्तिकं (वि० नपु०) ।

(ज) भाण्डागारिकं—भाण्डानां—भूषणादिद्रव्यजातानां (“भाण्डं मूल-
वर्णवित्तं त्रङ्गाणाञ्च मण्डने । नदीकूलहयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च” इति
हैमः) आगारं—तद्रक्षणार्थं गृहविशेषः, तव नियुक्तः इति (“तत्र नियुक्तः”
(४।४।६९ पा०) इति ठक्) तं, कोशाधिकारिणं, पप्रच्छ—जिज्ञासितवान्
(प्रच्छ + लिट्-णल्) । भिक्षुणा—क्षान्तिशीलाख्यमन्यासिना । उपनीतानि—उप-
सर्भोपे, नीतानि—आनीतानि, (विण० । उप + नी + क्तः) दत्तानि—अर्पितानि,
[दा + क्तः, “दो ददधीः” (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य ददादेशः] । क—कुम्भ
(अव्य०) । स्यापितानि ?—रक्षितानि ? (स्या + णिच् + क्तः) ।

(झ) आकर्ण्य—श्रुत्वा, (आ + कर्ण + णिच् + ल्यप्) । कोशाध्यक्षः,—
भाण्डागारिकः, सभयः,—भयं सङ्गवर्त्तमानः (बहुव्री०) वक्षः सन् । व्यजिज्ञपत्
—विज्ञापितवान् (वि + ज्ञा + णिच् + लुङ्-ट्) । तानि—फलानि, अखण्डानि—
अभग्रातानि । गवाक्षतः,—वाताश्रयनात्, गवाक्षरन्ध्रमाश्रित्येत्यर्थः, [गवाम् अक्षीव
इति गी + अक्षि “अक्षीऽदृशनात्” (५।४।७६ पा०) इति अक्षि गवाक्षः तस्मात्,
ल्यङ्लोपे पञ्चमी । “पञ्चम्यास्तसिल्” (५।३।७ पा०) इति तसिल् । “वाताश्रयं
गवाक्षः” इत्यमरः] । क्षिप्तानि—पातितानि (क्षिप् + क्तः) । आदिशति—आज्ञा-
पयति (आ + दिश + लट्-तिप्) । साम्प्रतम्—अधुना (अव्य० । “एताहं सम्प्रती-
क्षामीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः) । गवेषये—अन्विष्यामि (गवेष + स्वाद्ये णिच् +

इत्यूचिवान् स राज्ञानुमतो गत्वा क्षणादेव प्रत्यावृत्त्य पुनः
व्यज्ञापयत्,—“देव ! तानि कोशे शीर्णानि फलानि, तेषु च
रश्मिज्वालाऽऽकुलान् रत्नराशीन् पश्यामि” । तदाकर्ण्य
(ज) सन्तुष्टः तान् मणीन् कोशरक्षिणे दत्त्वा अन्धेद्युरागतं
तं भिक्षुं पर्यपृच्छत्,—“भिक्षो ! कथमेवं धनव्ययेन नित्यं मां
सेवसे ? यावत् कारणं न वक्ष्यसि, तावत् ते फलं न ग्रहीष्ये” ।

(ट) इत्युक्तवन्तं तं नृपं स भिक्षुः विजनं नीत्वाऽब्रवीत्,—
“वीर ! किमपि साधनं साचिव्यसापेक्षमस्ति, तत्र वीरेन्द्रेण

लट्-इट्) । उचिवान्—उक्तवान् । (वच् + क्तसु + १मा १व०) । अनुमतः,—गर्ववश
इति अनुज्ञातः (अनु + मन् + क्तः), गत्वा—यात्वा (गम् + क्ता), क्षणात्—क्षण-
माश्रित्य, क्षणवृत्तौ पञ्चमी) प्रत्यावृत्त्य—प्रत्यागत्य
(प्रति + आ + वृत् + ल्यप्) । व्यज्ञापयत्—व्यवेदयत्, (वि + ज्ञा + णिच् + लङ्-द) ।
कोशे—हिरण्यदिस्थापनगृहे, भाण्डागारे इत्यर्थः, शीर्णानि—भङ्गानि शुक्लानि
गतानि वा (शृ + क्तः) । रश्मिज्वालाऽऽकुलान्—रश्मीनां—किरणानां, ज्वालाभिः,
—शिखाभिः, आकुलान्—व्यापानित्यर्थः, (विण०) रत्नराशीन्—मणिकयसमूहान्,
पश्यामि—अवलोकयामि, (दृश् + लट्-मिप्) ।

(ज) सन्तुष्टः,—प्रीतः (सम् + तुष + क्तः) । कोशरक्षिणे (सम्प्र० ४र्थी) ।
अन्धेद्युः,—अन्धस्मिन् दिने (अव्य०) । पर्यपृच्छत्—अभिज्ञासत (परि + प्रच्छ +
लङ्-द) । कथं—कस्मात् । धनव्ययेन—अर्थत्यागेन, (करणे श्या) सेवसे ?
—परिचरसि ? प्रीणयसीत्यर्थः । (सेव + लट्-से) । यावत्—यत्कालपर्यन्तम्
(अव्य०) । वक्ष्यसि—कर्षयिष्यसि (वच् + लृट्-स्थसि), तावत्—तत्कालपर्यन्तम्,
(अव्य०) ते—तव (शेषे ६ष्ठी) । ग्रहीष्ये—आदास्यामि (गृह् + लृट्-स्थे) ।

(ट) उक्तवन्तं—कथितवन्तं [विण० । वच् + क्तवत् “वचिस्त्रिपयजादीनां
किति” (६।१।१५ पा०) इति वचेः सम्प्रसारणम्] । विजनं—निर्जनं स्थानं,
नीत्वा—प्रापय [नी + क्ता, नयतेर्हि कर्मकत्वात् नृपं विजनमिति च कर्मइयम्]
अब्रवीत्—अकथयत् (ब्र + लङ्-द) । किमपि—किञ्चित्, साम्प्रतमप्रकाशमित्यर्थः,
साधनं—निर्वर्तनं, सम्यादकार्यमित्यर्थः, (“मारणे ह्येतस्कारि गतौ द्रव्योपपादने ।
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥” इत्यमरः) सिद्धिरिति वा, कार्यसिद्धिरित्यर्थः ।

त्वया क्रियमाणं साहाय्यमर्थये ।” इति (ठ) श्रुत्वा राजा
“तथा” इति तस्य साहाय्याय प्रत्यपद्यत । ततः स
(ङ) श्रमणस्तुष्टः पुनस्तं नृपमवादीत्,—“प्रभो ! अस्याम्
आगामिन्यां कृष्णचतुर्दृश्यां निशाऽऽगमे इतो महाश्मशानं गत्वा
वटतरोरधः स्थितस्य मे सकाशं त्वया गन्तव्यम्” इति । तत-

(“निर्गतौ दापने सिद्धौ गतावनुगमे धने । उपायस्तसंस्कारवधमद्रेषु साधनम् ॥”
इति शाश्वतः) [साध्यते यत् तत् साधनं, साध + कर्मणि ल्युट्] । साचिव्यसापेक्षं
—सचिवः,—सहायः (“मन्त्री सहायमचिवौ” इत्यमरः), तस्य भावः साचिव्यं—
साहायकं, सह—साकल्येन, सम्पूर्णतयैत्यर्थः, अपेक्षते—अनुवर्तते इति सापेक्षं
(सह + अप + ईच् + कर्त्तरि पचाद्यच्) साचिव्यस्य सापेक्षं साचिव्यसापेक्षं—
सहायसाधार्यमित्यर्थः । वीरन्द्रेण—वीरश्रेष्ठेन, [वीरेषु इन्द्रः तेन ७मी तत्पु०] क्रिय-
माणम्—अनुशीयमानं, (कृ + कर्मणि शानच्) साहाय्यं—सहायताम्, अर्थये—
याचे (अर्थ + स्वार्थं णिच् + लट्-इट्) । यस्मिंश्चिर्गुरुं, तत् कस्यापि साहाय्यं विना
न भवितुमर्हति, अतः वीरश्रेष्ठस्य ते साहाय्यं प्रार्थये इति निष्कर्षः ।

(ठ) श्रुत्वा—आकर्ण्य (श्रु + क्ता) । तथा—तद्वद्वान्, साहाय्यं करि-
ष्यामीत्यर्थः । साहाय्याय—साहाय्यं कर्तुं [“क्रियार्थापपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
(२।१।१४ पा०) इति तुमुनः कर्मणि षर्थी] । प्रत्यपद्यत—स्वीकृतवान् (प्रति +
पद + लङ्-त) ।

(ङ) श्रमणः,—यतिभेदः, भिक्षुगतिं यावत्, (“श्रमणो यतिभेदे ना निन्द्य-
जीविनः तं विषु” इत्यमरः) तुष्टः,—प्रीतः (तुष + क्तः) । अवादीत्—अभाषिष्ट
(वट + लुङ्-ट्) । प्रभो !—स्वामिन् ! राजन् ! इत्यर्थः, आगामिन्यां—आविन्यां
(विष्णु० । आ + गम + णिनि, स्त्रियां ङीष् आगामिनी तस्याम्) कृष्णचतुर्दृश्यां—
कृष्णपक्षीयचतुर्दृश्यां तिथौ । (कालाधिकरणे ७मी) निशाऽऽगमे—निशायाः,—
रात्रेः, आगमः,—आगमनं, प्रारम्भ इत्यर्थः, (६ष्ठौ तत्पु०) तव, रजनीमुखे इत्यर्थः
(अधिकरणे ७मी), इतः,—अस्मात् स्थानात्, (अव्य० । इदम् + “पञ्चम्यास्तसिल्”
(५।३।७ पा०) इति तसिल् । “इदम् इष्” (५।३।३ पा०) इति इष् ।
वटतरोः,—वटवृक्षस्य, अधः,—अधस्तात् [“षष्ठ्यतस्यप्रत्ययेन” (२।३।३० पा०)
इति अधःशब्दयोगे षष्ठौ] स्थितस्य—आसीनस्य (विष्णु० । स्था + क्तः), मे—मम
(शेषे षष्ठौ) । गन्तव्यं—यातव्यं (गम + भावे तव्यत्) ।

स्तेन राज्ञा (ढ) “वाढमेवं करिष्यामि” इति अभिहिते स
क्षान्तिशीलो भिक्षुः प्रहृष्टः स्वं निलयं ययौ ।

अथाऽऽगतायां कृष्णचतुर्दश्यां स (ण) महासत्त्वो नरपतिः
भिक्षोस्तां प्रार्थनां प्रतिपद्वां स्मरन् प्रदोषे नीलवसनेन सम-
लङ्घृतशिराः खड्गपाणिरलक्षितः तत् महाश्मशानमगात् ।
गत्वा (त) इतस्ततोऽन्विष्यन् वटतरोरधः स्थितं तं मन्त्रन्यासं
कुर्वाणं भिक्षुं दृष्ट्वा समुपेत्य च जगाद,—“भिक्षो ! एषोऽस्मि

(ढ) वाढं—स्वीकारार्थकमव्ययमेतत्, प्रतिजाने, प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः,
“वाढं दृढप्रतिज्ञयोः” इति मेदिनी । करिष्यामि—अनुष्ठास्यामि (कृ + लृट्-
स्यामि) । अभिहिते—कथिते [अभि + धा + कर्मणि क्तः “दधातेर्हिः” (७।४।४२
पा०) इति धाधातोर्हिः] । प्रहृष्टः,—सन्तुष्टः, (प्र + हृष् + कर्त्तरि क्तः) ।
स्वं—निजं, निलीयतेऽस्मिन् इति निलयं—गृहं, [नि + ली + अधिकरणे घः ।
“निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि—” इति हेमः] ययौ—जगाम,
(या + लिट्-णन्) ।

(ण) महासत्त्वः,—महत्—प्रभुतं, सत्त्वं—बलं यस्य सः महाबलः (विण० ।
बहुव्री० । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बलं द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी) । प्रतिपद्वाम्
—अङ्गीकृतां, (विण० । प्रति + पठ् + कर्मणि क्तः, ताम् । “प्रतिपद्वाऽन्यलिङ्गः
स्याद्विजातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी) । स्मरन्—चिन्तयन् (स्मृ + शतृ) ।
प्रदोषे—रजनौमुखे, राविप्रारम्भे इत्यर्थः (कालाधिकरणे ७ मी० । “प्रदोषो रजनौ-
मुखम्” इत्यमरः) । नीलञ्च तत् वसनं तेन—कृष्णवस्त्रेण, कृष्णवर्णाणोषेणेति
यावत्, (कर्मधा० । करणे श्या) ; कृष्णपद्मीयरात्रौ कृष्णवसनेन शिरःसंस्त्रादनमन्ये-
रलक्षिततया गमनार्थं ज्ञातव्यम् । समलङ्घृतं—भूषितं, शिरः,—मस्तकं येन यस्य
वा तथाभूतः, समाच्छादितमस्तकः इत्यर्थः (बहुव्री०) । खड्गपाणिः,—खड्गः,—
असिः, पाणौ—हस्ते यस्य तथाविधः, (व्यधिकरणबहुव्री०) । अलक्षितः,—
केनापि अदृष्टः (विण० । नञ् + लक्ष् + कर्मणि क्तः) ।

(त) इतस्ततः,—अस्यां तस्यां दिशि, समन्तादित्यर्थः (अव्य०) । अन्विष्यन्
—अनुसन्धानः (अनु + इष् + शतृ) । मन्त्रन्यासं—मन्त्रेण—मन्त्रीश्वारणेन,
मन्त्रपाठपूर्वकमित्यर्थः, न्यासं—करषडङ्गादिन्यासं, (श्या तत्प०) कुर्वाणम्—
अनुतिष्ठन् (विण० । कृ + कर्त्तरि शानच्) । दृष्ट्वा—अवलोक्य, (दृश् + क्ता)

आगतः, किन्ते करवाणि ? वद” । तदाकर्ण्य स भिक्षुर्नृपं दृष्ट्वा हृष्टः (थ) प्रोवाच,—“राजन् । यदि प्रसादस्ते कर्तव्यः, तदा इतो दक्षिणामुखं गत्वा एकाकी विदूरे यं शिंशपातकं द्रक्ष्यसि, तस्मिन् प्रलम्बितो मृतः कोऽपि तिष्ठति, तमिहानीय मे साहाय्यं कुरु ।”

तदाकर्ण्य स वीरो नृपतिः “तथा” इति (द) उक्त्वा सत्य-सङ्करः दक्षिणादिशमालम्बा तत्र प्रययौ । (ध) कथञ्चिच्च तेन श्मशानमार्गेण गच्छन् विदूरे तं शिंशपातकं प्राप्य तदुपरि

समुपेत्य—समीपं गत्वा, (सम + उप + इ + ल्यप्) । जगद—उवाच (गद + लिट्-णल्) । अस्मि—अहम् (अय्य०) । आगतः,—उपस्थितः, (आ + गम + कर्त्तरि क्तः) । करवाणि—अनुतिष्ठानि, (कृ + सम्प्रट् लोट्-निप्) वद—ब्रूहि, (वद + प्रार्थनायां लोट्-ङि) ।

(थ) प्रोवाच—वभाषे (प्र + वच् + लिट्-णल् “लिटि अभ्यासस्वीभवेषाम्” (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्) । प्रसादः,—अनुरक्तः (प्र + सद + भावे घञ्), ते—त्वया (“कृत्यानां कर्त्तरि दा” (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठौ) । कर्तव्यः,—सम्पादयितव्य इत्यर्थः (कृ + कर्मणि तव्य) । एकाकी—असहायः, सहचररहितः इत्यर्थः, (विष्ण०) विदूरे—बहुदूरे (दूरार्थे ७ मी), स्थितमिति शेषः । शिंशपातकं—“शिंशु” इति नाम्ना ख्यातं वृक्षं, द्रक्ष्यसि—दृक्ष्यसे (दृश् + लृट्-त्यसि) । प्रलम्बितः,—प्रकर्षेण लम्बमानतया अवस्थापितः (प्र + लम्बि + कर्मणि क्तः) । इह—अस्मिन् स्थाने (अव्य०), आनीय—प्राप्य (आ + नी + ल्यप्) । कुरु—सम्पादय (कृ + प्रार्थनायां लोट्-ङि) ।

(द) उक्त्वा—कथयित्वा [वच् + क्त्वा “वचिस्त्रपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति वच् सम्प्रसारणम्] । सत्यः,—तथ्यः, अवितथ इत्यर्थः, सङ्करः,—प्रतिज्ञा यस्य सः (बहुव्रीहिः । “प्रतिज्ञाऽऽजिर्जिर्विदापत्सु सङ्करः” इत्यमरः) दृढप्रतिज्ञः इत्यर्थः । शमालम्बा—आश्रित्य, लक्ष्योक्त्येत्यर्थः, (आ + लम्बि + ल्यप्) प्रययौ—गतवान् (प्र + या + लिट्-णल्) ।

(ध) कथञ्चित्—गाढान्वकारतया अविज्ञातमार्गेतया च अतिक्लेशनेत्यर्थः (अव्य०) । श्मानः,—शवाः शरत्तस्मिन् इति (श्मन् + शी + आनच् ङिञ्) श्मशानं

लम्बमानं शवमेकमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा तं तस्मै (न) आरुह्य
 क्षिप्ररज्जुं तं भूमौ अपातयत् । (प) पातितश्च सः अकस्मात्
 जीवित इव भृशं चक्रन्द । ततोऽसौ राजा (फ) अवरुह्य
 कृपया तज्जीविताकाङ्क्षी यावत् तस्य अङ्गानि परामृषत्,
 तावत् स शवः अट्टहासमकरोत् । ततः स राजा तं
 (ब) वेतालाधिष्ठितं मत्वा,—“कथं हससि ? एहि, गच्छावः”

—“श्मन्-शब्देन शवः प्रीतः शानं तत्स्थानमुच्यते” इतिनिरुक्तं शवदाहस्थानं
 तस्मिन् श्मशाने, स्थितः मार्गः,—पन्थाः (मध्यपदलोपिकसंधा०) तेन श्मशानमार्गेण
 —पितृव्यपथेन (करणे ३ या । “श्मशानं स्यात् पितृव्यम्” इत्यमरः) । गच्छन्
 —चलन् (गम् + शट्) । प्राप्य—लब्ध्वा (प्र + आप् + ल्यप्), तदुपरि—हृत्तुपरि
 (उपसृष्टे ७ मी), लम्बमानं—लम्बितभावेन स्थितं (लवि + शानच्), शवं—
 मृतदेहम्, अद्राक्षीत्—दृष्ट्वा (दृश् + लृङ्-द्) ।

(न) आरुह्य—उत्थाय, आरोहणं कृत्यर्थः, किन्ना—सुटिता, रज्जुः,—
 बन्धनवस्तुः यस्य तं क्षिप्ररज्जुं (बहुव्री०) । भूमौ—पृथिव्याम् (उपसृष्टे ७ मी), अपातयत्
 —अपतितं (पत + णिच् + लृङ्-द्) ।

(प) पातितः,—निर्घातितः, (विण० । पत + णिच् + क्तः) राजा इति शेषः ।
 सः,—शवः, अकस्मात्—सहसा, (अव्य०) जीवितः,—जीवनवान् (जीव + भावे
 क्तः) । भृशम्—अत्यर्थम्, (अव्य०) चक्रन्द—रुदोद (क्रन्द + लिट्-णल्) ।

(फ) अवरुह्य—अवतीर्थ्य, (अव + रुह + ल्यप्) कृपया—दयया (इतो
 श्वा), तस्य—शवस्य, जीवितं—जीवनम्, आकाङ्क्षते यः तादृशः तज्जीविता-
 काङ्क्षी—क्रन्दनश्रवणेन अधुनाऽप्ययं न मृतः इति मत्वा तस्य जीवनमभिलषन्नित्यर्थः,
 (विण० । आ + काङ् + कर्त्तरि णिनिः) । परामृषत्—असृशत्, (परा + मृष +
 लृङ्-द्) “परामृशत्” इत्यपि भवितुमर्हति । अट्टहासम्—अट्टेन—अत्यर्थं यथा
 तथा, अतिशयेन इत्यर्थः, (“अत्यर्थेण अट्टोरट्टः” इति शायतः) हासः,—हासं (श्वा
 तत्पु०) तम्, उच्चहासम्, अकरोत्—कृतवान् (कृ + लृङ्-द्) ।

(ब) वेतालीति ।—वेतालीन—भूतविशेषेण, आधिष्ठितम्—आविष्टं (श्वा
 तत्पु० । अधि + स्था + क्तः) वेतालाधिष्ठित—भूताविष्टं (विण०), मत्वा—
 विविच्य (मन + क्वा “अनुदात्तोपदेशः—” (६।४।३७ पा०) इति अनुनासिकलोपः) ।
 एहि—आगच्छ (आ + इ + प्रार्थनायां लोट्-ङि), गच्छावः,—यावः (गम् +

इति निर्भयं यावत् ब्रवीति, तावत् तं वेतालं न भूमौ सम-
वैक्षत, ऐक्षत च तस्यैव तरोरुपरि यथापूर्वं लम्बमानम् । ततो
(भ) भूयोऽपि तरुमारुह्य स राजा यन्नतः तं शवमवारोहयत् ;
वीराणां चित्तं वज्रादपि अखण्डितम् अकम्प्यम् । ततः तं
वेतालाधिष्ठितं शवं स्कन्धम् (म) आरोप्य मौनेन गन्तुम्
उपचक्रमे । (य) यान्तश्च शवाधिष्ठितो वेतालस्तं राजान-
मब्रवीत्,—“राजन् ! अध्वविनोदाय कथामाख्यामि, शृणु ।—

खट्-वम्), आवागमिति शेषः । निर्भयं—निः,—नास्ति, भयं—वासः यस्मिन्
कर्मणि तद् यथा तथा (क्रिया विण०), ब्रवीति—कथयति (ब्रू + खट्-तिप्) ।
वेतालं—भूताधिष्ठितशवविशेषम् । समवैक्षत—समपश्यत् (सम् + अव + ईक्ष +
खट्-त) । यथापूर्वं—पूर्वमनतिक्रम्य (अनतिक्रमे अव्ययी०), पूर्ववदित्यर्थः ।

(भ) भूयः,—पुनः (अव्य०) । यन्नतः,—यन्नमाश्रित्य, (ल्यब्लोपे
पञ्चमौ) निर्वन्धातिशयपूर्वकमित्यर्थः । अवारोहयत्—अवातारयत्, (अव + रुह +
णिच् + खट्-द्) । वीराणां—शूराणां (शिषे इष्टौ), चित्तं—मनः (वि० कर्त्तृ),
वज्रादपि—कुलिशादपि, वज्रं दृष्टाऽपीत्यर्थः (ल्यब्लोपे पञ्चमौ), अखण्डितं—
न खण्डितं, न भग्नमित्यर्थः, न भयं विदलितमिति यावत्, (विण० ।
मञ् तन्पु० । न + खडि + कर्मणि क्तः) अकम्प्यं—कम्पनानहम्,
अचञ्चलमित्यर्थः (विण० । न + कम्प + कर्मणि यत्), न कम्पितं भवतीति
यावत् ।

(म) आरोप्य—उत्थाप्य (आ + रुह + णिच् + ल्यप्), मौनेन—किमप्य-
नाभाष्य, तृष्णीभूतेन सता इत्यर्थः, (उपसङ्ग्राने श्या । “अथ मौनमभाषणम्”
इत्यमरः) गन्तुं—गमनाय (गम + भावे तुमुन्), उपचक्रमे—आरंभे (उप +
क्रम + लिट्-ए “प्रीपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्) ।

(य) यान्तं—गच्छन्तं (विण० । या + शन् + रथा १ वचनम्) । शवाधिष्ठितः,
—शवं—सूतदेहम्, अधिष्ठितः,—आश्रितः [रथा तत्पु०] अध्वविनोदाय—अध्वनि
—मार्गे, विनोदाय—श्रमापनोदनाय इत्यर्थः, पथि श्रमपरिहारं कर्तुं [“क्रियार्थोप-
पदस्य कर्मणि स्थानिनः” (२।३।१४ पा०) इति तमुनः कर्मणि षर्थी] । कथां—
रचितं प्रबन्धविशेषं, (“प्रबन्धकल्पना कथा” इत्यमरः । “प्रबन्धकल्पनां लोका-
सत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः” इति कौलाहलाचार्यः) किञ्चित् सत्यघटनासंबलित-

अथ प्रथमकथा ।

“अस्ति (क) वाराणसी नाम शङ्करवसतिः पुरी, या कैलामस्य स्थलीव पुण्यजनमेविता, हारयष्टिरिव यस्याः स्वर्गतरङ्गिणी विभाति । तस्यां (ख) प्रतापानलनिर्दग्धविपक्षकुलकाननः प्रतापमुकुटो नाम नृपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य

प्रबन्धविष्णुमित्रः, आख्यामि—कथयामि (आ+ख्या+लट्+मिप्) । शृणु—आकर्णय (शृ+लोट्+हि) ।

(क) वाराणसी—काशी । शङ्करवसतिः,—शङ्करस्य—शिवस्य, वसतिः,—निकेतनं, गृहमित्यर्थः, (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी) । कैलामस्य—तदाख्यपर्वतस्य, स्थलीव—अकृत्रिमभूभाग इव, पुण्यजनमेविता—पुण्यजनेन—सज्जनेन, सुकृतिशालिजनेन इति यावत्, अन्यत्र कैलामपक्षे—यक्षगणान्, (“अथ पुण्यजनी यच्च राज्यमे सज्जनेऽपि च” इति मेदिनी) मेविता—आराधिता, आश्रिता च (मेव+कर्मणि क्तः) । हारयष्टिः,—हारगच्छ इव, [उपमा] यस्याः,—वाराणस्याः (शेषे ६ श्लो), स्वर्गतरङ्गिणी—स्वर्गात्—सुरलोकान् अवतीर्णा तरङ्गिणी—नदी, (मध्यपदलोपिकर्मधा०) गङ्गा इत्यर्थः, विष्णुपदप्रभृतायाः तस्याः सुरलोकादवतीर्णत्वात् । स्वर्गस्य तरङ्गिणी इति वा (६श्लो समासः), तस्याः सुरनिष्ठगत्वात् । विभाति—राजते (वि+भा+लट्+तिप्) ।

(ख) प्रतापेति ।—प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः), अनलः,—अग्निरिव, (उपमितिसमासः) तेन निर्दग्धानि—निःशेषेण भक्ष्यकृतानि, (निर्+दट्+कर्मणि क्तः) विपक्षकुलानि—अरिसमूहाः, काननानीव—वनानीव (उपमितिसमासः) येन सः (बहुव्री०), प्रतापमुकुटः,—प्रताप एव मुकुटः प्रतापभूषितः वा मुकुटः,—शिरीभूषणं

च (ग) वज्रमुकुटो नाम तनयः स्मरस्य च जनस्य च रूप-
शौर्ययोर्दर्पदलन आसीत् । तस्य राजपुत्रस्य सखा
(घ) महामातः मन्त्रिपुत्रः कश्चिदास्त । कदाचित् स नृपात्मजः
तेन (ङ) सख्या सह क्रीडन् मृगयाप्रसङ्गेन अतिदूरमध्वानं
जगाम । स (च) तत्र सिंहानां मस्तकानां सटाजालानि
शौर्यश्रीचामराणीव शनैश्छिन्दन् महावनमेकमासमाद । तत्र

यस्य सः (बहुव्रीहिः), शौर्यबलनेव स्वमुकुटरश्चकतया तथाविधाख्यया प्रसिद्धः
इत्यर्थः । प्रतिवसति अ—उवास [प्रति + वस + लट्-तिप् “लट् खे” (१।१।१८
पा०) इति अयोगे चतुर्थे लट्] ।

(ग) वज्रमुकुटः,—वज्रयुक्तः,—हीरकमण्डितः इति यावत्, मुकुटः यस्य
सादृशः । स्मरस्य—स्वामस्य (शपे ह्यो) । रूपशौर्ययोः,—रूप—सौन्दर्यं, शौर्यं—
पराक्रमश्च (हन्वः) तयोः, दर्पः,—अहङ्कारः, तस्य दलनः,—खण्डनः, नाशक-
इत्यर्थः, (ह्यो तत्पु०) दर्पं दालयति—विदारयति इति वा (नन्दशाब्दलात् ल्यु)
रूपेण स्मरस्य शौर्येण जनस्य च दर्पदलन इत्यर्थः, समाधिकरूपवान् निरतिशय-
शौर्यवान् इति समुदितार्थः ।

(घ) महामातः,—महती—उदारा, मतिः,—बुद्धिः यस्य सः [बहुव्री० ।
“पुंवत् कस्यधारयजातीयर्दशोयेषु” (६।१।४२ पा०) इति पुंवङ्गावे कृते “आन्यङितः
समानाधिकरणजातीययोः” (६।१।४६ पा०) इति महतस्कारस्याकारः] । आश-
आसीत् (आस + लङ्-त) ।

(ङ) सख्या—मित्रेण, मान्त्रिपुत्रेण इति यावत् (सङ्घर्षार्थे श्वा) क्रीडन्—
खेलन् (क्रीड् + शतृ) । मृगया—आखेटः, मृगवधफलकः व्यापारः इति यावत्,
तस्याः प्रसङ्गः,—अभ्यासः (ह्यो तत्पु०) तेन, मृगयायां प्रसङ्गः,—आसक्तिर्वा
(०मी तत्पु०) तेन मृगयाप्रसङ्गेन—मृगयाभ्यासेन मृगयासक्त्या वा । अध्वानं—
मार्गं, जगाम—ययौ (गम + लिट्-णल्) ।

(च) तत्र—अध्वानि (उपदेशे ०मी) । सटाजालानि—केशरसमूहान् (ह्यो
तत्पु० “सटा जटाकेशरयोः” इति सादनी) । शौर्यश्रीः—शौर्यश्रीः,—शौर्यमव-
श्रीः शूरलक्षणा सम्पत् इत्यर्थः, (रूपककल्पनां) शौर्येण लब्धा या श्रीः,—सम्पादत्यर्थी
वा (श्वा तत्पु०) तस्याः चामराणि—बालव्यजनानि इव, पराक्रमलक्षणाः
बीजनाथं चामराणीवेत्यर्थः, शनैः,—मन्दं मन्दम्, अनायासेनेत्यर्थः, एतेन तस्य

सरोवरमेकं दृष्ट्वा (छ) आन्तः स तेन सुहृदा मन्त्रिपुत्रेण तज्जलं पीत्वा प्रक्षालितकरचरणः कस्यापि तीरतरोर्मूले समुपाविशत् ।

(ज) अत्रान्तरे काऽपि स्नानार्थमागता, दिव्याकृतिः, सुपरिच्छदा, पूरयन्तीव लावण्यनिर्भरेण सरोवरं, दृष्टिपातः सृजन्तीव तत्रोत्पलवनानि, प्रत्यादिशन्तीव मुखेन जितेन्दुना

महावीर्यत्वं सूचितम् । किन्दन्—कन्दन् (किन्द + शब्द) । आससाद—प्राप, (आ + सद + लिट् शब्द) ।

(छ) आन्तः,—अभक्तिष्टः (विण० । अस् + क्तः) । मन्त्रिपुत्रेण (सहायक-श्या) । करो च चरणौ च तेषां समाहारः करचरणं (प्राण्यङ्गत्वात् इन्देक-बद्भावः), प्रक्षालितं—विधौतं, करचरणं—इक्षुपादं येन तथामृतः प्रक्षालित-करचरणः,—विसृष्टपाणिपादः, इक्षुपादं प्रक्षाल्येत्यर्थः । तीरतरी,—तीरे—पुष्करिणीतटे, यः तत्रः तस्य (शेषं दृष्टौ), मूलं—मूलदेशे, (औपश्लेषिकाधिकरणे ७७०) समुपाविशत्—समुपाविष्टवान् (मस् + उप + विश + लङ् शब्द) ।

(ज) अत्रान्तरे—अस्तिःवसरे, राजपुत्रस्य उपवेशनकाले इत्यर्थः (अव्य०) । स्नानार्थं—स्नानं कर्तुमित्यर्थः, (स्नानाय इदमिति नित्यसमासः) । दिव्या—दिवि—स्वर्गे भवा (दिक्-शब्दान् भवार्थं यत्प्रत्ययः) मनोहारिणीत्यर्थः, आकृतिर्यस्याः सा दिव्याकृतिः,—सुरुपा इत्यर्थः, (बहुव्री० । “दिव्यं त्वङ्गे धाम्नां स्त्री बल्यो दिवि भवे त्रिषु” इति मैदिनी) । सुपरिच्छदा—सु—शीघ्रः, परिच्छदः,—बद्धादिभूषणं यस्याः सा, सुवेशा इत्यर्थः (विण०) । पूरयन्तीव—परिपूर्णं कारयन्तीव (विण० । पूर + णिच् + शब्द + स्त्रियां ङीप्) । लावण्यम्—अङ्गप्रभा-विशेषः, “मुक्ताफलेषु स्थायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्य-मिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः इति यावत्, तदेव निर्भरः,—वारिप्रवाहः (“उ-सः प्रसवणं वारिप्रवाहो निर्भरी ऋरः” इत्यमरः) तेन, (करणे कृषा) निम्नलत्वादिति भावः । दृष्टिपातः,—दृष्ट्योः,—अर्च्योः, (“दृष्टिज्ञानेऽर्च्य-दशने” इति हेमः) पाताः,—पातनाति दृष्टिपाताः (इहौ तत्पु०) तेः नेत्रविक्षेपैः, सृजन्तीव—रञ्जयन्तीव, (सृज + शब्द + स्त्रियां ङीप्) तत्र—सरोवरे (अमिव्यामो ७७०), उत्पलवनानि—इन्दोवरकाननानि, (“इन्दोवरे मांसशून्ने उत्पलं कुष्ठभू-रुहं” इति रभसः) इन्दोवरखीचनयाससाः दृष्टिशतपातेन सप्तसि उत्पल-

अम्बुजानि, कन्यका तेन ददृशे । (भ) दृष्टैव सा तस्य राज-
पुत्रस्य मनो जहार तत्क्षणम् । सोऽपि (ज) राजसूनुस्तस्या
विलोचने अहर्षीतु ।

सा तु कन्या तद्दर्शनेन (ट) सञ्जातविकारा लज्जया
किमपि वक्तुमशक्नुवती हृदयमाकूतं सङ्केतेन बोधयन्ती एक-
मुत्पलं कर्णे गृहीत्वा, दन्तरचनां विधाय, पद्मं शिरसि कृत्वा

वनसर्जनात्प्रसा इति बोद्धव्यम् । प्रत्यादिशन्तीव—प्रत्याख्यान्तीव, दूरीकुर्वन्ती-
वत्यर्थः, (प्रात + आ + दृश + शतृ + स्त्रिया डीप्) मुख्येन (कारणे श्या) जतः,—
मौल्यर्थे पराजतः, अधरीकृत इत्यर्थः, इन्दुः,—चन्द्रः येन तादृशेन (विष्णु ० ।
बहुव्री ०) । जितेन्दुना—चन्द्रविजयिना, अम्बुजानि—पद्मानि, मुखमुपमथा
अधरीकृतचन्द्रपद्मा इति समुदितार्थः, तेन—राजपुत्रेण । कतार श्या), ददृशे—
दृष्टा (दृश + कर्मणि लिट्-प) ।

(भ) दृष्टैव—अवलोकितैव (दृश + कर्मणि कृ + स्त्रिया टाप्), राजपुत्रेणात
ग्रथः, राजपुत्रस्य (ग्रथे षष्ठो) । जहार—खोद्यामास (हृ + लिट्-थल) ।
स एव लथो यस्मिन् तत्क्षणम्—दर्शनमात्रमेव, दर्शनसमकालमेव, न तु किञ्चन
विलम्बमित्यर्थः, (क्रिया विष्णु ०) ।

(ज) राज्ञः मनुः राजमनुः,—राजकुमारः (इहो तत्पु ०) । विलोचने—
मथने (कर्म ०), अहर्षीत—अचूचरत (हृ + लृङ्-ट), सा कन्यका राजपुत्रं दृष्ट्वा
तस्माद्व्यगणविमृष्टा सत्येव स्वलोचने अन्यतो व्यापारयितुं न शक्वाक परन्तु तदा
क्रुद्धदया तमेव आनमेवलोचने ददर्श इत्यर्थः ।

(ट) सञ्जातः,—समुत्पन्नः, विकारः,—अन्याभावः, कारावशज्जनिता
मनसो विक्रिया इत्यर्थः यस्याः सा सञ्जातविकारा—आविर्भूतकामावेशा (बहुव्री ०),
लज्जया (हेतो श्या), वक्तु—कथायतुं, (वच् + तुमुन्) अशक्नुवती—अपारयन्ती
(विष्णु ० । न + शक + शतृ + “स्यादभ्यः युः” (३।१।७३ पा०) इति युः, स्त्रिया
डीप्) । आकूतम्—अभिप्रायः, सङ्केतेन—इङ्गितेन, हृदयेनादीनां चेष्टाविशेषेत्यर्थः,
(कारणे श्या) बोधयन्ती—ज्ञापयन्ती (विष्णु ० । बुध + धिच् + शतृ + स्त्रिया डीप्) ।
गृहीत्वा—गृह्णा इत्यर्थः (गृह् + क्ता “यद्व्यावायि—” (६।१।१६ पा०) इति
सम्प्रसारणम्) । दन्तस्य रचना (इहो तत्पु ०) ता दन्तरचना—दन्तनिर्माणं,
दन्तविन्यासविशेषमित्यर्थः, उत्पलेनेत ग्रथः, विधाय—कृत्वा (वि + धा + ल्यप्) ।

हृदये करमदात् । राजपुत्रस्तु तस्यास्तां (ठ) मञ्ज्रां न विवेद,
मन्त्रिपुत्र एव केवलं बुद्धिमान् सर्वं बुबुधे । (ड) क्षणेन च
सा कन्या अनुगैर्नीयमाना प्रययौ ; गत्वा च स्वं गृहं पर्यङ्क-
निषणा तस्थौ । चित्तन्तु तस्यास्तास्मिन् (ढ) नृपात्मजे एव
स्थितम् । साऽपि राजसुतः (ण) कृच्छ्रेण स्वनगरीं गत्वा
तया विना नितरां व्याथितां दिने दिने क्लृप्तामवाप ।

कृता—स्थापयत्वा इत्यर्थः (कृ + कृता) । अदात्—अस्थापयदित्यर्थः [दा + कृङ् द
“गातस्था—” (२०४७७ पा०) इति सञ्ज्ञा लृक्] ।

(ट) मञ्ज्रा—हस्तेनैवादाभरणमूचना, रुद्धेतांमिति यावत्, (“मञ्जा स्थापितन-
नाम हस्तेनैवाभरणमूचना” इत्यमरः) विवेद—बुबुधे (विवेद + लिट्-बल) । प्रशक्ता-
बुद्धिरन्वय इति बुद्धिमान् । प्रशसायां भुव् । ज्ञानवानित्यर्थः । बुबुध—जज्ञी,
ज्ञातवानित्यर्थः, (बुध + लिट्-ण) ।

(ड) क्षणेन—आचरेण कालेन (प्रकृत्यादित्यः तृतीया) । अन्—पश्चात्
गच्छतीति अनुगाः (अनु + गम्—“अन्यदापि दृश्यत इति वक्तव्यम्” (वा० ।
इति डः), तैः अनुगैः,—अनुचरैः, नृत्यादाभरात यावत्, नीयमाना—प्राप्यमाण,
(वण० । नी + कश्माञ् शानच् + स्त्रिया टाप्), प्रययौ—अगाम (प्र + या +
लिट्-बल “आत औ यत्नः” (७११३४ पा०) इति औ), गृहमिति ग्रंथ,
गत्वा—यात्वा, [गम् + कृता “अनुदात्तोपदेश—” (६४४३७ पा०) इत्यनुनासिक-
लोपः] । पर्यङ्क—खट्वाद्या, निषणा—आसोना, [ङमो तत्प० । नि + सद +
क्तः “रदाभ्या निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८२४४२ पा०) इति निष्ठातस्
मदो दकारस्य च नः, स्त्रियां टाप् च] । तस्थौ—स्थितवती [स्था + लिट्-
बल “आत औ यत्नः” (७११३४ पा०) इति औ] ।

(ढ) नृपात्मजे (आधिकरणे ङमो) । स्थित—तस्थौ [स्था + कर्त्तरि क्तः
“स्थाञ्चोरञ्च” (१-२१७ पा०) इति इदादेश “आतो लोप इटि च” (६४४६४
पा०) इति आतो लोपः] ।

(ण) कृच्छ्रेण—क्लेशेन, [प्रकृत्यादित्य उपसङ्गानम् (वा०) इति तृतीया ।
तथा—कुमाय्या (विनाशयोगे श्वा) । नितराम्—आतशयेन (क्रियाविगेषणम् ।
अव्य०), व्याथितः,—पोडित, [व्यथ + कर्त्तरि क्तः ; यदा—व्यथा सञ्जाता अव्य इति
“तदस्य सञ्जातं तारकादित्य इतच्” (५-२३६ पा०) इति इतच्], दुःखितः इत्यर्थः,

दृष्ट्वा च (त) तत् मन्त्रिपुत्रेण तेन रहसि तामदृष्ट्वापां शंसता समाश्वामितस्यक्तधैर्यैः प्रोवाच,—“सखे ! यस्या नाम न, ग्रामो न, अन्वयश्च नावबुध्यते, सा कथं प्राप्यते ? तन्मृषा मां किमाश्वामयसि ?” । इति राजपुत्रेण (थ) उक्ती मन्त्रिपुत्रस्तमभ्यधात्,—“देव ! किं न दृष्टं त्वया यत् यत् तया मञ्जया सूचितम् ? यत्तया कर्णे उत्पलं न्यस्तं. तेन एतत् सूचितं,—कर्णोत्पलस्य राज्ञः राष्ट्रे अहं निवसामीति । कृता च या दन्तरचना, तया एतत् सूचितं,—यथाऽहं तत्र (द) दन्तघाटकस्य कर्णेति ।

दिने दिने—प्रतिदिनं (कालाधिकरणे ऽमी । वीष्मार्था दिर्वचनम्) । अवाप—लभे । अव + आप् + लिट्-णल् ।

(त) तत—राजपुत्रस्य कार्यम् । रहसि—निर्जने (अधिकरणे ऽमी), अदृष्ट्वापाम—अदृष्टेभिः, सुलभासित्यर्थः. (न + दृ + प्र + आप् + कर्माणि खलु + स्त्रिया टाप्) । शंसता—कथयता (विण० शंस + शतृ) । समाश्वामितः,—सान्त्वितः [विण० । सम् + आ + श्म + णिच् + कर्माणि क्तः], राजपुत्र इति शेषः । त्यक्तम—उत्तिष्ठतं, धैर्यं—धीरत्वं येन सः त्यक्तधैर्यः,—धैर्यहीनः, व्याकुलः सन् इत्यर्थः । अन्वयः,—कुलं, यस्मिन् धर्म इय समग्रनि, स यज्ञः इत्यर्थः (“सन्ततिर्गतिजनन कुलान्यभिजनात्यर्थ” इत्यमरः) । नावबुध्यते—न परिजानते (अव + बुध् + कर्माणि लट्-ते), अस्माभिरिति शेषः । प्राप्यते—लभ्यते (प्र + आप् + कर्माणि लट्-ते) । मृषा—मिथ्या (अन्व० । “मृषा मिथ्या च धितथे” इत्यमरः) । आश्वामयसि ?—सान्त्वयसि ? (आ + श्म + णिच् + लट्-मिप्) ।

(थ) उक्तः,—अभिहितः [वच् + कर्माणि क्तः “वचिस्वपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । अभ्यधात्—अवाचत [अभि + धा + लृङ्-द “गातिस्था—” (२।४.७७ पा०) इति सिचौ लृक्] । मञ्जया—हस्तेनवादिबिकारेण, सङ्कतेनेति यावत्, सूचितं—ज्ञापितं (सूच् + कर्माणि क्तः) । न्यस्तं—स्थापितं [नि + ञस् + कर्माणि क्तः “यस्य विभाषा” (७।२।१५ पा०) इति इट्प्रतिषेधः] । राष्ट्रे—विषये, अधिकृते देशे इत्यर्थः, (उपश्लेषे ऽमी । “विषयोत्यातथो राष्ट्रम्” इति शाश्वतः) । निवसामि—अवतिष्ठे (नि + वस + लट्-मिप्) ।

(द) दन्ताम् घटयति—रचयति योजयति वा इति दन्तघाटकः (दन्त +

शिरसि पद्मं धृत्वा एतत् (ध) मङ्केतितं,—यथाऽहं नाम्ना पद्मावतीति । (न) हृदयार्पितहस्तया च तथा,—त्वयि मे प्राणाः स्थिता इति सङ्केतितम् । अस्ति च कलिङ्गदेशे कर्णोत्पलौ नाम नृपः । तस्य (प) चित्तप्रसादकः महा-मरुद्धिमान् दन्तघाटकः सङ्ग्रामवर्द्धनो नाम प्रतिवसति, तस्य कन्यारत्नमियं पद्मावती नाम प्राणाधिकप्रियम्, एतत् लोक-मुखात् मया विदितम् । तस्मात् मया तस्याः (फ) देशादि-सङ्गिनी संज्ञा ज्ञाता ।” इति तेन मन्त्रिपुत्रेणोक्तो राजपुत्रः (ब) तस्मै सुधिये तृतीय, जहर्ष च लब्धोपायः ।

घट + कर्त्तरि ण्वल्) तस्य दन्तघाटकस्य—कविमदन्तनिष्ठातुः धिकित्वया चल दन्तान् योजयितुं इत्यर्थः ।

(ध) मङ्केतितं—संज्ञापितं (सम + कित + णिच् + कर्मणि क्तः) । नाम्ना—नामधेयेन [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति श्रुत्या] ।

(न) हृदये—वक्षसि, अर्पितौ—स्थापितौ, हस्तौ—कर्तौ यथा तथा हृदयार्पित-हस्तया (बह्व्री०) वक्षःस्थलार्पितपाणिन्याया । त्वयि (अधिकरणे ङमौ) । मे (ग्रंथे ङमौ) । प्राणाः,—असवः (नित्यबह्वचनम् । “पुंसि भूमासवः प्राणाः” इत्यमरः) ।

(प) चित्तं—मनः, प्रसादयति—रञ्जयति यः सः (चित् + प्र + सद् + कर्त्तरि ण्वल्) चित्तप्रसादकः,—मनोरञ्जकः, दन्तघटनादिनेति भावः । मरुद्धिः,—सम्पत् [“पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” (६।३।४२ पा०) इति पुंवद्भावे कृते “आन्मरुतः समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४३ पा०) इति तकारस्वाकारः] सा अस्य अस्तीति महामरुद्धिमान्—प्रभुतैश्चर्यशाली (अस्यर्थे सत्पुं) । कन्या रत्नमिव कन्यारत्नं—सुरुपा कन्येत्यर्थः (उपमितिसमासः । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्” इति मेदिनी) । प्राणेभ्यः अधिकप्रियम्—अतिशयेन प्रीत्यास्पदं (पञ्चमी तत्प०) प्राणाधिकप्रियं (कन्यारत्नमित्यस्य विशेषणम्) । लोकमुखात्—लोकानां मुखं तस्मात् (ङमौ तत्प० । अपादाने प्रमौ), विदितं—ज्ञातम् । (विद् + कर्मणि क्तः) ।

(फ) देशादेः सङ्गः (ङमौ तत्प०) सः अस्यस्यामिति (अस्यर्थे ङनिः, स्त्रियाभौ) देशादिसङ्गिनी—देशनामादिसम्बन्धिनीत्यर्थः (विष्ण०) । संज्ञा—नाम ।

(ब) तस्मै—मन्त्रिपुत्राय [“क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् (वा०)

अथ स तेन (भ) मन्त्रिपुत्रेण सम्प्रान्त्रा प्रियाऽर्थी पुनर्मृगया-
व्याजिन तत् सरोऽगमत् । (म) अर्द्धमार्गे च वाताश्ववेगात्
सैनिकान् पार्श्वचरानतीत्य तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः कलिङ्गाभि-
मुखं ययौ । प्राप्य तद्वगरं कर्णात्पल्लनृपतेः, (य) अन्विष्य च
दन्तघाटकस्य भवनं, दृष्ट्वा च तददूरे, वासार्थं कस्याश्चित्
वृद्धाया योषितो गृहं तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ प्राविशताम् ।

इति सम्प्रदाने ऽर्थी] । (ज्ञायत्यनया इत्यर्थे ध्य + कश्च कृतिपि धीशब्दः सिद्धः)
सुधिये—सु—शोभना, धीः,—बुद्धियस्य तस्मै (बहुव्री०) । ततोष—प्रिप्रये (तष +
लिट् णल्) । जर्घ—सुमुट् (हृष + लिट् णल्) । लब्धः,—प्राप्तः, ज्ञात इत्यर्थः,
उपायः,—साधनं, तस्याः प्राप्तौ पन्था इति यावत्, येन सः लक्ष्मीपायः,—विदित-
पारिवय इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(भ) सात्वपुत्रेण (सहार्थे इया), सम्प्रान्त्रा—मन्त्रित्वा, रक्षसि अन्त्याऽन्त-
मालप्य कर्तव्यार्थावधारणं कृत्वा इत्यर्थः (सम् + मन्त्र + ल्यप्), प्रियाम् अर्थयते—
आकाङ्क्षते यः सः प्रियार्थी—प्रियामिलापी सन् (प्रिय + अर्थ + यच्चादित्वात् णिनिः ।
अर्थयते इति अर्थी, प्रियाया अर्थी प्रियाऽर्थी इति वा विग्रहः) । मृगयायाः व्याजः,—
कुलं (इष्टौ तत्प०) तेन मृगयाव्याजिन—मृगयायां यांमोति कुलं कृत्वेत्यर्थः, [“प्रक-
त्यादिभ्यः उपसहानम्” (वा०) इति इया] । अगमत—अगत (गम् + लङ् ण् ।

(म) अर्द्धमार्गस्य—पथः अर्द्धमार्गः (एकदेशि तत्प०) तस्मिन् अर्द्धमार्गे—
अर्द्धपथे । वाताश्ववेगात्—वात इव अश्वः, (उपमितिसमासः) वार्याश्वव्य-
गोघ्नगत्यादिमत्त्वादिति भावः, वाताश्वः,—अश्वोत्तमः, गोघ्नगामी घोटक इत्यर्थः,
तस्य वेगात्—गतिवेगादित्यर्थः (इष्टौ तत्प० । इत्यर्थे प्रसौ), पार्श्वे चरान्त—गच्छन्ति
पार्श्वचराः, [पार्श्व + चर—“चरंष्टः” (३।२।१६ पा०) इति कर्भरि टः] तान्
पार्श्वचरान्—पार्श्वस्थान् (विण०), अतीत्य—अतिक्रम्य [अति + इ + ल्यप् “इत्थस्य
पति कति तुक्” (६।१।१७ पा०) इति तुक्] । युतः,—मिलितः (यु + क्तः ।
कलिङ्गाभिमुखं (क्रिया विण०) कलिङ्गस्य—तदाख्यदेशस्य, अभिसुखी भवति यः सन्
कर्माणि तद्यथा स्यात् तथा (बहुव्री० । क्रिया विण०) ।

(य) अन्विष्य—अनुसन्धाय (अन् + इष + ल्यप्) । तत्—दन्तघाटकभवन-
मित्यर्थः । वासाय इदं वासार्थं—वासनिमित्तं (नित्यसमासः), योषितः,—स्त्रियाः
(शेषे इष्टी) । प्राविशतां—प्रविष्टवन्तौ (प्र + विश + लङ् ताम्) ।

तत्र च (र) बाहौ यवससलिलैः पूरयित्वा गुप्तमवस्थाप्य
मन्त्रिपुत्रः तां वृद्धामपृच्छत्,—“वृद्धे ! कञ्चित् अस्मिन् नगरे
कमपि दन्तघाटकनामानं वेत्सि ?” । तदाकर्ण्य सा (ल) जरती
सादरं तमभाषत,—“वत्स ! सुष्ठु वेद्मि, तस्याहं धात्री अस्मि,
तेनैवाहं पद्मावत्याः स्वदुहितुः पार्श्वे स्थापिता ; किन्तु अहं
तत्राधुना अपहृताम्बरा न गच्छामि, जातु कुपुत्रः कितवो मे

(र) बाहौ—बाहो, (“बाहौ सुजे पमान् मानमेदाश्चक्षवःयुध” इति
मैदिनी) । यवसानि च—घासानि च (“घासी यवसम्” इत्यमरः) सलिलानि च
तैः यवससलिलैः,—प्रभतघासजले, पूरयित्वा—सन्तप्य, उदरपूर्तिं यावत् भोजयित्वा
इत्यर्थः, (पूर + णिच् क्ता) गुप्तं—गूढं, निश्चिन्तितं, सुरक्षितं वा, (क्रिया-
विण० । गुप् + क्तः । “गुप्तं स्यात् रक्षितं गूढं” इति मैदिनी) । अवस्थाप्य—निधाप्य
(अ + ण्य + णिच्-ल्यप्) । अपृच्छत्—अजिज्ञासत [पृच्छ + लङ्-ट
“यादृज्यावधि—” (६:१:१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । कञ्चित्—प्रश्नमुचक
मन्यथे (“कञ्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मैदिनी । काम
प्रवेदने इष्टप्रश्ने इत्यर्थः) । वेत्सि ?—जानामि ? (विद् + लट्-मिप्) ।

(ल) जरती—वृद्धा (ज + अलन् + स्त्रियामोप्) । सादरम्—आदरेण सह
वत्समानं (क्रिया विण० । इथा तत्प०) । अभाषत—अब्रवीत् (भाष + लङ्-त ।
सुष्ठु—सम्यक्, विंशत्येतिथः (अव्य० । क्रियाविण०), वेद्मि—जानामि (विद् + लट्-
मिप्) । तस्य—दन्तघाटकस्य, धात्री—उपमाता, पालनकर्त्री इति यावत् (“धात्री
स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि” इत्यमरः), अस्मि—भवामि (अस् + लट्-
मिप्) । स्थापिता—निधीजिता, रक्षयित्वेनेति यावत् (स्था + णिच् + कर्माणि
क्तः + स्त्रियां टाप्) । अपहृतं—बलपूर्वकं गृहीतम्, अम्बरं—वस्त्रम्, एकदा द्यूतकार-
केण स्वपुत्रेणेति शेषः, यस्याः तादृशी अपहृताम्बरा—बलादगृहीतवस्त्रा (वद्वी०),
गच्छामि—यामि (गम् + लट्-मिप्), यथा हि पायशः कुडित्यः प्राप्तकदम्बपार्श्वे
विटजनसेवसाभाषते यत् मे सुधीयं वसनं नास्ति, यत् परिधायाहं ग्रामीति, एत-
द्वचनमपि तथाविधमिष्टायकर्मवेति ज्ञेयम् । जातु—कदाचित् (“कदाचित्जातु”
इत्यमरः), कुपुत्रः—कुक्षितः सुतः, तस्य द्यूतायासक्तत्वादिति भावः । कितवो,—
धूर्तः, द्यूतादासक्तः इत्यर्थः, (“धूर्तोऽल्लद्वी कितवीऽल्लभूर्ति द्यूतकृतं समाः”
इत्यमरः) ; एकदा द्यूतक्रीडायां द्यूतकारकेण कुपुत्रेण मे वस्त्रमपहृतम्, इदानीमपि

वस्त्रं दृष्ट्वैव मयः हरत्” इति । एवमुक्तवतीं तां हृष्टः मन्त्रि-
पुत्रः (व) स्वीत्तरीयादिदानेन सन्तोष्य पुनरब्रवीत्,—“मातः !
त्वम् आवाभ्यां यद् यत् कथ्यते, तत्तत् सुगुप्तं कुरुष्व : तां
दन्तघाटसुतां पद्मावतीं गत्वा वद,—‘यस्त्वया सरसौतटे
राजपुत्रो दृष्टः, सोऽत्र आगतः, तेनार्थिताऽहं त्वदन्तिकं
प्रणयादायाता’ इति” ।

तदाकण्ठ्य सा वृद्धा (श) दानवशोक्तता तदैव पद्मावती-
पार्श्वं गत्वा अवसरं प्राप्य तां जगाद,—“वत्स ! तौ राजसुत-
मन्त्रिसुतौ त्वग्राप्तये अत्र समागतौ, माम्प्रतं करणीयमादिश” ।

अ यदि सा वृद्धा वस्त्रं हरत् अतो न गच्छामीति वृद्धाया ताभ्या वसनादानार्थं
चातुर्यवचनम् । हरत्—सुणीयात् (ह + जातृशब्दयोगे लिङ्-धात्) ।

(व) स्वीत्तरीयादिदानेन—स्वस्य—आत्मनः, उत्तरीयं—प्रावारः, ऊर्ध्वाच्छादने-
वस्त्रमित्यर्थः, (दृष्टौ तत्पु० । “इौ प्रावारीत्तगसङ्गौ समौ हृष्टिका तथा :
मन्यानमूतरीयश्च” इत्यमरः) तदादिदानेन—तत्प्रभृत्यर्पणेन (करणे इत्या),
सन्तोष्य—प्रह्लाद्य, (सम् + तुष + णिच् + ल्यप्) । कथ्यते—उच्यते, (कथ +
णच् + कर्मणि लट्-ते) । सुगुप्तं—सुगूढम्, अप्रकाशितं यथा तथा (क्रिया विष्ण०),
कुरुष्व—सम्पादय (कृ + प्रार्थनायां लाट्-ष्व) । वद—ब्रूहि (वद + लोट्-ङि) ।
तेन—राजपुत्रेण, अर्थिता—आसिता, त्वं पद्मावतीसुकाशं गत्वा एवं वद इति
प्राशिता इत्यर्थः, (विष्ण० । अर्थ + कर्मणि क्तः + स्तिथां टाप्) । तव—भवतः,
अन्तिकं—समाप्तं त्वदन्तिकं—तव सुकाशं, (दृष्टौ तत्पु०) प्रणयात्—प्रेम्णा, त्वयि
सङ्घाषिक्वादित्यर्थः, आयाता वा, (हंतौ प्रभौ० । “प्रणयः प्रणये प्रेम्णि यात्रा
विश्वभयोरपि” इति मेदिनी) । आयाता—आगता, (आ + या + कर्त्तविक क्तः +
स्त्रियां टाप्) ।

(श) अवशा वशा कता वशोक्तता (वश + अभूततद्वावे चिः + क्त + कर्मणि क्तः
+ स्त्रिया टाप्) दानेन वशोक्तता—आयत्तीकृता, मन्त्रिपुत्रेणैति शेषः, (विष्ण० ।
इत्या तत्पु०) । अवसरम्—अवकाशं, स्वाभिप्रायाविवरणक्षणमित्यर्थः । तौ—
सरस्वीरं पूर्वदृष्टौ इत्यर्थः । तव—भवत्याः, प्राप्तये—लाभाय, त्वां लब्धुमित्यर्थः,
[“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (रा३।१५ पा०) इति श्रुतिः] । माम्प्रतम्—अधुना

(ष) इत्यभिहिता सा तां निर्भर्त्य पाणिभ्यां द्वाभ्यां कर्पूर-
लिप्ताभ्यां हयोः कपोलयोराहन् । ततः सा (स) परिभवार्त्ता
रुदतो गृहमागम्य तावभाषत,—“पुत्रौ ! पश्यतं मुखे मे तथा
एता अङ्गुलिमुद्रा दत्ताः” । एवं तयोक्ते (ह) नैराश्याविषमं तं
राजसुतं स महाबुद्धिमेन्तिसुतः जनान्तिकमवादीत्,—“सखे !
मा विषादं गमः, मन्त्रं रक्षन्त्या तथा निर्भर्त्य यत् कर्पूरशुभ्रा

अथ० । “एताह सन्मतीदानोमधुना सान्मते तथा” इत्यमरः ।) कर्णोय—
कर्णस्थं, (कृ + कर्णोणि अणोयर्), आदिश—आज्ञापय (आ + दिश + लोट् + ह्रि) ।

(ष) आभिहिता—उक्ता, (अभि + घा + क्त “दधातोर्हः” (७४४२ पा०)
इति दधातोर्हः स्तिथां टाप् च ।) निर्भर्त्य—सन्ज्ज्ञा, भर्तृनां कर्त्तव्यं,
(निर + भर्त् + णिच्-ल्यप्) । कर्पूरं लम्—कटः ताभ्या (इथा तत्प०)
कर्पूरलिप्ताभ्या—कर्पूराताभ्यां, कर्पूरं कर्पूरं लिप्ता ताभ्यां कर्पूराभ्यामित्यर्थः,
कपोलयोः—गण्डयोः (अवच्छेदे ७७०), आहन्—अतोतडत् (आ + हन् + लङ् + ड) ।

(स) परिभवेण—अवसानेन, (“अनादरः परिभवः परोभावास्तिरिक्त्वा
रौढावमानताऽवजाऽवहेत्यममुच्यते ॥” इत्यमरः) आर्त्ता—दुःखिता परिभवात्तां
(इथा तत्प०) अवसानेन, रुदतो—क्रन्दतो (विण० । रुदन् क्रन्दन् स्विद्या
ङीप्) । आगम्य—आगत्य (आ + गम + ल्यप् “वा ल्यपि” (६४३८ पा०)
इति वेकल्पिकः अनुनासिकलोपाभावः) । पश्यतम्—अवलोक्यतं (दृश् + लोट्-
तम्) । तथा—पश्चादव्या । अङ्गुलिमुद्रा,—अङ्गुलीभिः कृता मुद्रा,—चिह्न
विशेषाः इत्यर्थः, (मध्यपदलोपिकमासः) । दत्ताः,—आर्पिताः, आहृता इत्यर्थः ।

(ह) नैराश्याविषमं—नैराश्यं—पश्चादव्या निराश्रयतया, विषमः,—दुःखितः
तं (इथा तत्प०) । जनान्तिकम्—अप्रकाशं, “विपताककरणात्थानपवार्थान्तरा
कथाम् । अन्योन्मामन्त्रं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युत्तलच्छात-
सारंण ऊर्ध्वोन्मिताङ्गुलित्वेन हृदयपवाये राजपुत्रसामन्त्र गुप्तभावेनेत्यर्थः
(क्रिया विण०) । मा गमः,—न गच्छ [गम + लृङ् + सि “माङि लृङ्”
(३३१०५ पा०) इति मायागं लृङ् “न माङ्योगे” (६४३७ पा०) इति
अडागमप्रतषेधः] । मन्त्रं—गुप्तिवादं, गुह्यभाषणमित्यर्थः, (“वदमेदं गुप्ति-
वादं मन्त्रः” इत्यमरः), रक्षन्त्या—पालयन्त्या, मन्त्रः प्रकाशितः सा भूदिति
चित्तयन्त्या इत्यर्थः, (रक्ष + शब् + ख्रया ङीप्) । कर्पूरशुभ्रा—कर्पूरवत्

अस्या मुखे दश स्वाङ्गुल्यो निहिताः, एतैरतत् सूचितं,—यथा
अस्मिन् शुक्ले पक्षे चन्द्रवतीरिमा दश रात्रीः सङ्गमानर्हाः
प्रतीक्ष्य” इति ।

इत्थं राजपुत्रं (क) ममाश्वास्य स मन्त्रिसुतः गुप्तं हस्तस्थं
काञ्चनं किञ्चिद् आपणे विक्रीय तथा वृद्धया महाऽहं भोजनं
साधयामास । ततस्त्री द्वौ सह तथा वृद्धया (ख) वृभुजाते ।
इत्थं (ग) दशाहानि नीत्वा पुनर्जिज्ञासार्थं स मन्त्रिपुत्रस्तां

शुक्लवर्णा, (उपमिति समामः) कर्पूरण—कर्पूरलपनेन, शुभा इति वा । (३५५
तत्प०) । निहिताः,—स्थापिताः, अङ्किता इत्यर्थः, [नि + धा + क्तः “दधातेर्हः”
(७४४२ पा०) इति हिः] अस्मिन् शुक्ले पक्षे (कालाधिकरणे ७मी), चन्द्रः
अस्यामलीति चन्द्रवान् [अन्वर्थे मत्पि कृते “मादुपधायाश्च सतीर्वाऽवयवादिभ्यः”
(८२२८ पा०) इति सतीर्मथ्य वकारः] ताः चन्द्रवतीः,—चन्द्रयुक्ताः, आत्मीरित
यावत् (विष्ण०), रात्रीः (कर्म), सङ्गमे—संगमकर्मणि, अनर्हाः,—अयोग्याः
सङ्गमानर्हाः,—मिलनानुपयोगिनीः, (विष्ण० । ७मी तत्प०) । प्रतीक्ष्य—
परिपालय, अपेक्षां कुरु इत्यर्थः, (प्रति + ईप् + प्राथनायासन्नायां वा लोट् स्व) ।

(क) ममाश्वास्य—मान्वयित्वा (सम् + आ + श्म + णिच्-ल्यप्) । गुप्तम्
—अन्यैरज्ञातं (विक्रीय इति क्रियाया विगणनम्) । हस्ते तिष्ठतीति हस्तस्थं—
करस्थितमित्यर्थः, [उपपदम० । हस्त + स्था—“सुपि स्थः” (३२२४ पा०) इति
के कृते “आतो लोप इटि च” (६४४६४ पा०) इति आकारलोपः] । काञ्चनं—
सुवर्णं, सौवर्णभूषणम् इत्यर्थः । आपणे—निषद्यायां, पण्यशालायांमित्यर्थः, विक्रीय—
क्रेतुः मुख्यवहणपूर्वकं दत्त्वा इत्यर्थः (वि + क्री + ल्यप्) । वृद्धया (करणे श्याः,
महाऽहं—महान् अहं मुख्यं यस्य तत् महामुख्यं, राजोचितम् इत्यर्थः (विष्ण०)
“धातुनामेकाग्रत्वात् दत्यक्रययोग्यत्वात्तु अर्हं + कर्मणि घञ्, मुख्यं, महाहंशस्थापरि-
वर्त्तनच्युतेः” कुमा० । ‘महानर्हं मुख्यमस्यास्तादृशी शय्या’ इति अङ्गिनाथः” इति
वाचस्पत्यमहाकविः) । साधयामास—पाचयामासीत्यर्थः (माध + णिच् + लिट्-णल्) ।

(ख) वृभुजाते—आदतुः [भुज + लिट्-भाते “भुजोऽनवने” (१३३६६ पा०)
इति आत्मनेपदम्] ।

(ग) दश—दशमुहूर्ताकानि, अहानि—दिनानि (अन्त्यसंयोगे रया),
नीत्वा—यापयित्वा (नी + क्वा) । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा [ज्ञा + सन्

वृद्धां पञ्चावतीपार्श्वं प्रेषितवान् । साऽपि (घ) मिष्टान्न-
पानादिलुब्धा तदनुरोधान्न तस्या वामगृहं गत्वा प्रतिनिवृत्त्य
च तौ जगाद,—“वत्सो ! इतो गत्वाऽहं तत्पार्श्वं
क्रियन्तं कालं तूष्णीं स्थिता ; तथा तु युष्मत्कथाऽपराधं
स्वयमुद्गिरन्त्या पुनः सालक्तकाभिस्तिष्ठभिः कराङ्गुलिभिः
उरसि हता तदन्तिकात् अपमानिता पुनरायाता” ।
तदाकण्ठे स मन्त्रिपुत्रः तं राजपुत्रं (ङ) खैरमब्रवीत्,—

“अः प्रत्ययात्” (३१३१०२ पा०) इति अप्रत्यये स्त्रियां टाप्], तस्यै इदं
जिज्ञासाद्य—(नित्यस० । क्रियाविण०) कदा राजपुत्री भवदलिकं गमिष्यतीति
जिज्ञासां कर्तुमित्यर्थः । प्रेषितवान्—प्रेरितवान् [प्र + षप् + क्तवत्] ।

(घ) मिष्टान्न—मोदकलड्डकादि, पानं—पानकादि, मिष्टान्नञ्च पानञ्च
मिष्टान्नपाने (इ०इ) ते आदिभौ येषां (बहुव्री०) तेषु लुब्धा—लोलुपा,
आकृष्टा इत्यर्थः (७मी तत्प० । लुभ + कर्त्तरि क्त. + स्त्रियां टाप्) मिष्टान्नपानादि-
लुब्धा—मोदकादिनीलुपा (विण०), तस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं,
चिन्ताराधनमित्यर्थः, (६श्री तत्प० । “अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्” इत्यमरः) तस्मात्
तदनुरोधान्न—मन्त्रिपुत्रस्य प्रीत्यर्थमित्यर्थः (इत्यर्थे प्रभी) । प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्यागत्य,
(प्रति + नि + वृत् + ल्यप्), इतः,—अस्मात् स्थानात् (अव्य० । इदमः अपादाने
पञ्चमी ततः तमिल्) । कालं [“कालाध्वनीरत्यन्तसंयोग” (२११५ पा०) इति
श्या] । तूष्णीं—मौनम् (अव्य० । “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम—” इत्यमरः) । युवयोः
कथा—युष्मत्सम्बन्धिप्रागुक्तवाक्यमित्यर्थः, तथा यः अपराधः,—तत्कथनेन यः दोषः
तम्, स्वयम्—आत्मैव, मत्कथनात् प्राग्वैत्यर्थः (अव्य०), उद्गिरन्त्या—
उद्गमन्त्या इव, त्वरितमुच्चारयन्त्या इत्यर्थः (विण० । उन् + गृ + शतृ + स्त्रियां
ङीप्) । सालक्तकेन—लालया सह वर्त्तमानाभिः सालक्तकाभिः,—अलक्तक-
राञ्जताभिरित्यर्थः, (बहुव्री० । विण०), कराङ्गुलिभिः (करणे श्या), उरसि—वक्षसि
(अवच्छेद ७मी), हता—ताडिता, (विण० । हन + कर्माणि क्तः अनुनासिक-
लोपः, स्त्रियां टाप्), तस्या अनिकात्—समीपात् तदन्तिकात् (६श्री तत्प० ।
अपादाने प्रभी), आयाता—आगता (आ + या + कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप्) ।

(ङ) खैरं—मन्दं मन्दम्, अप्रकाशमित्यर्थः (क्रिया विण० । “खैरः खण्ड-

“सखे ! माऽन्यथा शङ्कां कार्षीः, अस्या हृदये तथा यदलक्त-
काक्तम् अङ्गुलिमुद्रावयं विन्यस्तं, कौशलेन तेन रजस्वला-
स्तिम्बो निशाः स्थिताः इति सूचितम्” ।

एवं राजसुतमाश्वस्य स मन्त्रिसुतः (च) व्रष्टे गते
पुनरपि तां वृद्धां पद्मावतीसकाशं प्राहिणात् । सा तस्मिन्
(क) दिने गता तथा समादृत्य भोजिता, पानादिभिश्च टिनं
सर्वं विनोदिता । (ज) यावत् सा सायं गृहमागन्तुमिच्छति,

मन्दयोः” इति मैदनी) । अन्यथा—अन्यप्रकारा, त्वन्मनोरथवैफल्यरूपामित्यर्थः,
शङ्का—दासं वितर्कं वा (“शङ्का दासे वितर्कं च” इति मैदनी), मा कार्षीः,—न
कुर्व [मा + कृ + लङ् + सि “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इति लुङ् “न माङ्योगे”
(६।४।७४ पा०) इति अङागमाभावः] । अलक्तकेन—लाचया, आक्तं—सांचितं,
रञ्जितमित्यर्थः, अलक्तकाक्तं—लाचारसरञ्जितं (विष्ण० । इया ततप०), अङ्गुलीभिः कृतं
मुद्रावयं—रेखावयमित्यर्थः, (शाकपार्थिव्यादित्वात् समासः) । कौशलेन—नपुंसकेन,
बुद्धिप्रभावेणेत्यर्थः, सङ्केतेनात् यावत्, (करणे इथा) । रजस्वलाः,—कृतमित्यर्थः,
[“रजःकृष्यामुतपरिषदी वलच्” (५।२।११२ पा०) इत्यनेन रजस्मन्-वलच् + स्त्रियां
टाप्] । निशाः (अत्यन्तसंयोगे रथा), स्थिताः,—पाल्याः, अपेक्षणीया इत्यर्थः, सर्वा
एव रजस्वलाः द्विरारं गमनानङ्गाः भवन्तीति भावः ; एतेन अहं रजस्वला मन्त्राता,
अतः विराट्पर्यन्त इति आवादिताम् ।

(च) तथाप्यामङ्गां समाहारः इति व्रष्टः [वि + षट् + “राजाहःसखि-
भ्यष्टच्” (५।४।८१ पा०) इति टच् “अङ्गष्टस्वारिव” (६।४।१४५ पा०) इति
टिलीपः । तद्वितार्थे द्विगुः] तस्मिन् व्रष्टे (भावे ७मी०) । प्राहिणात्—प्रेरयत्,
प्रीतिवतिमित्यर्थः, (प्र + हि + लङ् + ट्) ।

(क) दिने (कालाधिकरणे ७मी०) । समादृत्य—सम्याय, समादरं कृत्वे-
त्यर्थः, [सम् + आ + ट् + ल्यप् “द्वस्वस्य पात कृतं तृक्” (६।१।७१ पा०) इति
तृक्] । भोजिता—कारितभोजना (भुज + णिच् + क्तः + स्त्रिया टाप्) । दिनम्
(अत्यन्तसंयोगे रथा), विनोदिता—सन्तोषिता इत्यर्थः, (वि + लृट् + णिच् + क्तः +
स्त्रिया टाप्) ।

(ज) यावत्—यदा (अन्त्य०), सायं—दिनान्ते, (अन्त्य० । “दिनान्ते तु सायम”
इत्यमरः) । आगन्तुम्—आयातुम् (आ + गम + णुमुन्), इच्छात—आभिलषात

तावत् तत्र वह्निः भयङ्करः कोलाहलः समुदभूत्,—
 ‘हा ! हा ! अयं मत्तदस्ती स्वावामात् भ्रष्टः जनान् मथ्यन्
 प्रधावति’ इति जना आक्रन्दन्तः पलायमानाः शुश्रुविर । ततः
 सा पद्मावती तां वृद्धामभाषत,—(भ) “अम्ब ! साम्प्रतं
 हस्तिरुद्धं पथि त्वया न गन्तव्यं, तत् त्वां पीठिकां समारोप्य
 आलम्बनरज्जुभिर्वृद्धा अनेन वृद्धता गवाक्षेण अत्र गृह्णाद्यान

(इष + लट्-तप्) । तावत्—तदा (अव्य०), भयङ्करः,—भयानकः [विष्ण० ।
 भय + क्त + “मघात्तभयं क्तञः” (३.२।४३ पा०) इति खच् “अवाहपदजनस्य मुम्”
 (६।३।६७ पा०) इति मुभागमश्च] । कोलाहलः,—कलकलः (वि० । “कोलाहल-
 कलकलः” इत्यमरः) । समुदभूत्—समजनि [सम् + उत् + भू + लुङ्-ट् “गातिस्था—”
 (२।४।७७ पा०) इति सिचौ लुक्] । हा हा इति विषादव्यञ्जकमव्ययम् । मत्तः,
 —प्राभक्षः, मर्दाश्नत इत्यर्थः, (“प्राभक्षी गार्ज्जतो मत्तः” इत्यमरः) स चासौ
 हस्ती चेति मत्तहस्ती—मदस्वावी गजः (कर्मधा०), स्वकीय, आवासः स्वस्य
 आवास, इति वा स्वावासः,—स्वगृह (दृष्टौ तत्पु०) तस्मात् स्वावासान्—स्वगृहात्,
 (अपादाने प्रभा०), भ्रष्टः,—स्खलितः, खलित इत्यर्थः, (भ्रश्च + कर्त्तरि क्त०) ।
 मथ्यन्—वलीकथ्यन्, क्षामयन्नाति यावत् (मथ् + शब्) , प्रधावति—द्रुतमागच्छति
 (प्र + धाव + लट्-तप्) । जनाः (कर्म०), आक्रन्दन्तः,—रुदन्तः, (विष्ण० । आ + क्रन्द
 + शब्) पलायमानाः,—पलायनं कुर्वन्तः (विष्ण० । परा + अय + शानच्, रस्य लः) ।
 शुश्रुविर—आकर्णयाम्यभूविर । (श्रु + कर्माणि लिट्-इरे) ताभिरिति शेषः,
 मत्तहस्ती प्रधावति इति उच्यते इति पलायमानान् जनान् पद्मावतीप्रभृतयः शुश्रुव-
 रित्यर्थः ।

(भ) अम्ब !—मातः ! (“अम्बा माता” इत्यमरः), हस्तिरुद्धे—हस्तिना—
 हस्तिमण्डोर्मिण्यथः, रुद्धे—कृतगतिरौघं, दुर्गमे इत्यर्थः, (विष्ण० । इधा तत्पु० । रुध +
 क्तः) । गन्तव्यं—यातव्यं (गम + तव्य) । पीठिकां—पीठ एव पीठिका (अल्पाद्यं कञ्
 णिङ्यथा टाप्) ता, सुद्रपीठान्यथः, समारोप्य—उपवेश्य, (सम् + आ + रुह +
 णिच्-ल्यप्) । आलम्ब्यते—प्रियत अनया आलम्बनी—बन्धनसाधनीत्यर्थः,
 (आ + लम्ब + कर्त्तव्ये ल्युट्) तास ताः रज्ज्वश्चेति आलम्बनरज्जवः (कर्मधा०)
 ताभिः आलम्बनरज्जुभिः,—बन्धनसाधनतन्तुभिः (कर्त्तव्ये इधा) । वृद्धा—सुख्य

प्रक्षिपामि, ततो वृक्षमारुह्य विलङ्घ्य च प्राकारम् अन्येन वृक्षेण स्वगृहं व्रज" इति । एवमुक्त्वा सा (ज) चेटीभिस्तां वृक्षां रज्जुपीठिकया गवाक्षात् उद्याने प्रक्षेपयामास । सा च गृहं गत्वा तत् सर्वं ताभ्यां (ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां शशंस ।

तदा स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“सखे ! (ठ) सिद्धं ते अभिलषितं, युक्त्या तया मार्गो दर्शितः ; तदस्यैव प्रदोषत्वम् एतेनैव पथा तत् प्रियामन्दिरं गच्छ” । इत्युक्तस्तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः स राजपुत्रः तेनैव पथा वृक्षया दर्शितेन तदुद्यानं ययौ, (ड) ददर्श च तत्र तां लम्बमानां सपीठिकां (बन्ध + क्ता), गवाक्षेण—वातायनेन (करणे श्या), गृहस्य यद् उद्यानमसपवनम् गृहोद्यानं (६१० तत्प०) तस्मिन् गृहोद्याने—प्रमोदवने इति यावत् (सपञ्चमे ७मी), प्रक्षिपामि—अवतारयामि इत्यर्थः (प्र + क्षिप + क्त मिप) । आरुह्य—उत्थाय, (आ + रुह + क्तप्) विलङ्घ्य—उत्प्लव्य, आतकस्यत्यर्थः (वि + लङ् + क्तप्) प्राकारं—प्राचीर (“प्राकारी वरणः सालः प्राचीरं प्राक्तं सति” इत्यमरः), वृक्षेण—वृक्षारोहणेन, एकं वृक्षमारुह्य पुनरपि परित्यज्य अन्यं वृक्षारोहणेनेत्यर्थः, (करणे श्या), व्रज—गच्छ (व्रज + अनुज्ञाया लोट्-ङ्) ।

(ज) चेटीभिः,—दासीभिः (प्रथिव्यकक्षां श्या) । रज्जुपीठिका—रज्जुनिबद्धा पीठिका, (शाकपार्थिवोदित्वात् ससासः) तथा (करणे श्या), गवाक्षात्—वातायनप्रदेशात् (अपादाने ४मी०), प्रक्षेपयामास—पातयामास, अवतारयामासेत्यर्थः (प्र + क्षिप + णिच् + लिट्-णल्) ।

(ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां [“क्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति ४र्थी०] । शशंस—कथयामास (शंस + लिट्-णल्) ।

(ठ) सिद्धं—पुण्यं, सफलं सञ्जातमित्यर्थः (सिध् + कर्त्तरि क्त.), अभिलषितम्—अभीष्टं (“कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अभिलाष इत्यर्थः, अभि + लष + भावे क्तः) । युक्त्या—कौशलेन, बुद्धिनेपुण्येनेति यावत्, मार्गः,—पन्थाः, तद्गृहगमनोपाय इति भावः, दर्शितः,—निर्द्देशितः इत्यर्थः, (दृश् + णिच् + कर्मणि क्तः) । प्रियायाः,—प्रणयिन्याः, मन्दिरं—गृहं (६१० तत्प०) प्रियामन्दिरं—पशावतीमवनम् ।

(ड) ददर्श—दृष्टवान्भूय, (दृश् + लिट्-णल्) । लम्बमानां—दीलायमानां

मार्गेन्मुखाभिश्चेटीभिरुपरिष्ठादधिष्ठितां रज्जुम् । स च तां
दृष्ट्वैव (ढ) यावत् आरोहति स्म, तावत् ताभिः सखीभिः
तथा रज्ज्वा गवाक्षेणाकृष्टः प्रियान्तिकं प्राविशत् । तस्मिंश्च
(ण) प्रविष्टे स मन्त्रिपुत्रस्तमेव वृद्धाऽऽवासं प्रायात् ।

राजपुत्रस्तु तां पद्मावतीं (त) पूर्णेन्दुवदनां प्रसरत्कान्ति-
चन्द्रिकां कृष्णपक्षात् गुप्तं स्थितां राकाविभावरीमिव

लम्बितभावनावस्थिता (लवि + शानच्), पीठिकया—सुद्रासनेन सह विद्यमानां
मपीठिकाम्—आमननिबद्धां (विण० । बहुव्री०) । मार्गे—पांथ, मार्गमांभलत्त
इत्यर्थः, चम्पुखाभिः—ऊर्ध्वमुखीभिः, उत्सुकाभिरित्यर्थः (७मी तत्पु०), मार्ग-
न्मुखाभिः,—राजपुत्रस्य आगमनं प्रतीक्षमाणाभिरित्यर्थः (विण०) । उपरिष्ठात्—
ऊर्ध्वदेश, रज्ज्वा ऊर्ध्वशम इत्यर्थः, [“उपर्युपरिष्ठात्” (५।३।३१ पा०) इति
मन्त्रेण ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः रिष्टातिल् प्रत्ययश्च] अधिष्ठिताम्—आश्रितामित्यर्थः,
[अधि + स्था + कर्त्तरि क्तः “स्थाध्वोरिञ्च” (१।२।२७ पा०) इत्यनेन इदादेशः
“आतो लोप इति च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः “उपसर्गात् सुनोति—”
(८।२।६५ पा०) इत्यनेन चल्, ततः स्तिथि टाप्] ।

(ढ) यावत्—यदा इत्यर्थः, आरोहति स्म—उत्तस्थौ [आ + रुह + “लट् स्म”
(३।२।११ पा०) इति अतोत्ते लट् तिप्] । तावत्—तदेवैत्यर्थः । तथा—पीठिका-
निबद्धया । आकृष्टः,—आकृष्य ऊर्ध्वं नीत इत्यर्थः (विण० । आ + कृष + कर्मणि
क्तः) । प्राविशत्—प्रविष्टवान् (प्र + विश् + लङ्-दृ) ।

(ण) प्रविष्टे—वृद्धाभ्यन्तरं गते इत्यर्थः (विण० । प्र + विश् + कर्त्तरि क्तः),
तस्मिन्—राजपुत्रे (भावे ७मी) । वृद्धाया आवासं (६४ी तत्पु०) वृद्धाऽऽवासं
—वृद्धाभवनं, प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-दृ) ।

(त) पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्यास्तां पूर्णेन्दुवदनां—पूर्णचन्द्रमुखीं (बहुव्री०) :
राकापक्षे,—पूर्णचन्द्रं वदनं यस्यास्तां (बहुव्री०) । प्रसरन्ती—विस्तारन्ती,
समन्तात् विस्तारत्यर्थः, कान्तिः,—अङ्गप्रभा, चन्द्रिका—कौमुदी इव यस्यास्तां,
(बहुव्री०) ; अन्यत्र,—प्रसरन्ती—दिशः व्याप्तवाना, कान्तिरिव चन्द्रिका
यस्याः यच्च वा तां प्रसरत्कान्तिचन्द्रिकां—स्फुरत्प्रभापटलामित्यर्थः । कृष्णपक्षात्—
कृष्णपक्षान्तिशभिराक्रान्तिभिः (अपादाने ५मी०), गुप्तं—निश्चितं यथा तथा
इत्यर्थः (क्रियाविण०), राकाविभावरी—राका—पूर्णचन्द्रातिथिः, तद्व्युक्ता इत्यर्थः

अद्राक्षीत् । साऽपि तं दृष्ट्वा (थ) तत्कालोचितैः कण्ठग्रहादिभि-
स्तैस्तैः प्रौढाचारै रमयामास । ततस्तत्र (द) गान्धर्वविधिना
समूहया तथा सह कान्तया गुप्तं विहरन् कतिचित् दिनानि
स्थित्वा कदाचित् तां प्रियामवदत्,—“प्रिये ! मम सखा
मन्त्रिपुत्रः मयैव सहायातः अत्र वृद्धागृहे एकाकी तिष्ठति,
तद् गत्वा तं सम्भाव्य पुनरेष्यामि” इति । तदाकर्ण्य सा
(“राका नद्यन्तरं कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् । सम्युर्ध्वन्दुतिधौ—” इति मेदिनी)
विभावरी—रजनी, राकाविभावरी तामिव, (कर्मधा०) । अद्राक्षीत्—एचिष्ट
(दृश + लुङ्-द्) ।

(थ) स एव कालः तत्कालः (कर्मधा०) तस्मिन् उचिताः,—उपयुक्ता,
(७मी तत्प०) तैः तत्कालोचितैः,—प्रथममन्त्रनसमयोपयोगिभिरित्यर्थः, कण्ठ-
ग्रहे वा ग्रहे,—ग्रहणं कण्ठग्रहः,—गलवेष्टनपूर्वकालिङ्गनमित्यर्थः, (६श्री ७मी
वा तत्प०) स एव आदिः येषां तैः (बहुव्री०) । तैस्तैः,—प्रणयिनोः मिलने प्रसिद्धे-
रित्यर्थः, प्रौढाः,—प्रगल्भाः, अशालीनाः इत्यर्थः, यद्वा,—प्रौढाः,—निपुणाः, कामो-
द्दीपनदक्षाः इत्यर्थः, ये आचाराः,—आचरणानि, प्रागुक्तालिङ्गनादय इत्यर्थः, तैः
(करणे श्या । कर्मधा०), यद्वा,—प्रौढायाः,—प्रगल्भायाः,—“स्मरान्ता गाढताकथया
समस्तरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽकान्तनायका ॥” इत्युक्तलक्षणया
नायिकायाः इत्यर्थः, आचारा इव ये आचाराः तैः (६श्री तत्प०), निर्लज्जव्यवहारे-
रित्यर्थः, रमयामास,—प्रीणयामास (रम + णिच् + लिट्-णल्) ।

(द) गान्धर्वविधिना—“इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्ययोश्च वरस्य च । गान्धर्वः
स तु विज्ञेयः,—” इत्युक्तलक्षणकेन कन्यावरयोः कामजविवाहविशेषेणेत्यर्थः (करणे
श्या), समूहया—परिशीतया, [विष्ण० । सम् + वड् + क्तः “वचिस्वपियजादौना
किति” (६।१।१५ पा०) इति वड्ठेः सम्प्रसारणे कृते “हो ढः” (८।२।३१ पा०)
इति ङस्य ढे कृते “भ्रमस्तथोर्धोऽधः” (८।२।४० पा०) इति तस्य धे “ह्रुना ह्र्”
(८।४।४१ पा०) इति धस्य ढे “ढो ढे लोपः” (८।२।१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य
ढलोपे “ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।२।१११ पा०) इति सम्प्रसारितोकारस्य
दीर्घः, ततः स्त्रिया टाप्-तया] । कान्तया—प्रियया (सङ्घयोगे श्या), गुप्तस-
म्येयलक्षितं यद्वा स्यात्तया (क्रियाविष्ण०), विहरन्—क्रीडन् (विष्ण० । वि + ह
+ शब्द] । आयातः,—आगतः (आ + या + कर्त्तरि क्तः) । सम्भाव्य—सम्भाव्य,

(घ) धूर्त्ता पद्मावती तं प्रियमाह स्म,—“नाथ ! त्वामहं
पृच्छामि, मत्कृतास्तास्ताः संज्ञास्त्वया ज्ञाताः ? उत ते तेन
मन्त्रिपुत्रेण ?” । तथा (न) अभिदधतीं तां राजपुत्रीऽब्रवीत्,
—“प्रिये ! न ज्ञातं मया तत् सर्वं, तेनैव मे मित्रेण दिव्य-
ज्ञानवता सर्वं विदित्वा मे समाख्यातम्” । एतदाकर्ण्य सा
(प) भामिनी विचिन्त्य तं प्रत्यभाषत,—“नाथ ! तर्हि
अयुक्तं कृतं त्वया चिरात् तद्दार्त्तां कथयता, यस्ते सखा

सम्भाषणादिना संवर्द्धा इत्यर्थः, (सम् + भृ + णिच् ल्यप्), एवमि—आगमि
यामि (इ + भृट्-यामि) ।

(घ) धूर्त्ता—मायाविनी, सुचतुरेत्यर्थः । आह स्म—उवाच [भृ + “लट् सं”
(३।१।१८ पा०) इति आधीर्ग अतीने लट् तिप्], पृच्छामि—जिज्ञासे,
[प्रच्छ + लट्-सिप् “यट्-ज्या—” (३।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । उत—
अकल्पे, अथवा इत्यर्थः, (अय्य० । “उताप्यर्थविकल्पयोः” इत्यमरः) ।

(न) अभिदधती—वदन्तीम् (अभि + धा + शतृ + स्त्रियां ऊनौप) । दिव्यं—
वर्ण्य, सुन्दरमित्यर्थः, द्योतनात्मकमिति यावत्, यद्वा—दिव्य—दिवि भवम्,
अलौकिकमित्यर्थः, असाधारणमिति यावत्, (“दिव्यं लवङ्गे धावयां स्त्री बल्यति
दिविभवे विषु” इति मेदिनी) यत् ज्ञानं—बुद्धिः, (कर्मधा०) तदस्य अक्षीति
तेन दिव्यज्ञानवता—अलौकिकमनोविषया [विष्ण० । प्रश्नमात्रो मत्तु “मादप-
चायाश्च—” (८।२।१८ पा०) इति मतोर्मस्य वकारः] । विदित्वा—बुद्ध्वा
(विट + क्ता, मे—मह्यं [“क्रियया यमभिप्रैति—” (वा०) इति सम्प्रदाने ङर्थो]) ।
समाख्यातं—कथितं (सम् + खा + ख्या + भावे क्तः) ।

(प) भामिनी—कौपनस्वभावा रमणी, ईर्ष्यावतीत्यर्थः, नायकस्य प्रेम-
पादान्तरमसङ्गिण्युरिति यावत्, (“कौपना सेव भामिनी” इत्यमरः) विचिन्त्य
—विभाव्य (वि + चिन्त + ल्यप्), प्रत्यभाषत—प्रत्यवदत् (प्रति + भाष + लङ्-
त) । तर्हि—तदा, यदा स एवंविध दिव्यज्ञानसम्पन्नः तव प्रियसुहृच्च तदा इत्यर्थः,
[“अन्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्” (५।३।२१ पा०) इति तत् + हिल्], अयुक्तम्—
अन्याय्यं, (“युक्तमौपयिकं लब्धं भजमानाभिनीतवत् । न्याय्यश्च विषु षट्” इत्यमरः) ।
चिरात्—चिरेण, कालविलम्बेनेत्यर्थः, (अय्य०), तस्य—तव मित्रस्य, वार्त्ता—वृत्तान्तं
(६।१० तत्पु०) तद्दार्त्तां—तव मित्रवृत्तान्तं, कथयता—वदता (विष्ण० । कथ +

स मे भ्राता, तस्य प्रथममेव मया ताम्बूलादिसमाचारणं सम्मानना कर्त्तव्याऽऽसीत्” । इति (फ) उक्तवत्या तयाऽनुमतः राजपुत्रस्तेनैव पथा तस्यां निशि सख्यरन्तिकमागात्, अकथयच्च तत् सर्वं प्रियया कथितम् । मन्त्रिपुत्रस्तु तदयुक्तमिति न तत् सादरमभ्यमन्यत । (ब) इत्थं परस्परमालपतोस्तयोः सा विभावरी पर्यगात् ।

अथ तयोः (भ) साम्ये विधौ निर्वृत्ते पक्वान्नताम्बूलहस्ता पद्मावतीसखी तत्राऽऽगात् । सा समागत्य तं मन्त्रिपुत्रं कुशलं

(विष् + शठ) । ताम्बूलादिसमाचारणं—ताम्बूलादीनां समाचारः,—सम्यगाचरणं, तद्दानरूपः सुष्ठु व्यवहार इत्यर्थः, तेन (करणे श्या । षष्ठी तत्प०), सम्मानना—संवर्धना, समादर इत्यर्थः, [सम + मान + णिच् “श्यासन्नस्यो युच्” (२।२।१०७ पा०) इति युच्, ततः स्त्रियां टाप्] । आसीत्—अभूत् ।

(फ) उक्तवत्या—कथितवत्या [विष्० । वच् + क्तवतुः “वचिस्वपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति वच्ः सम्प्रसारणं, ततः स्त्रियां ङीप्, तथा] । तेनैव पथा—गवाक्षमार्गेणेत्यर्थः (करणे श्या) । सख्युः,—मित्रस्य (शब्दे ङीष्) । आगात्—आगत्य [आ + इ + लृङ्-द् “इषो गा लुङि” (२।३।४५ पा०) इति इषो गाऽऽदेशे “गातिश्या—” (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्] । अकथयत्—अवदत् (कथ + णिच् + लङ्-द्) । कथितम्—उक्तं (कथ + क्तः) । अयुक्तम्—अन्यार्थं, समयानुपयोगि इत्यर्थः । अभ्यमन्यत—प्रत्यभ्यनन्दयत्, तद्वाक्यस्य अकपटतायाम् आस्थां नास्थापयदित्यर्थः, (अभि + मन + लङ्-त) ।

(ब) इत्थम्—अनेन प्रकारेण (अव्य०), आलपतोः,—आभाषमाणयोः, (विष्० । आ + लप + शठ, तथीः) । पर्यगात्—पर्यगमत्, अवसिता इत्यर्थः । (परि + इ + लृङ्-द्) ।

(भ) सम्याया इदं साम्यं तस्मिन् साम्ये—सम्याकालविहिते, विधौ—उपासनादिकर्मणि (भावे ७मी), निर्वृत्ते—निष्पन्ने सति (निर् + वृत् + क्तः, तस्मिन्, विष्० । “सिद्धं निर्वृत्तं निष्पन्नौ” इत्यमरः), पक्वान्नं—लड्डुकपटकादिकं, ताम्बूलं—शौटिकेत्यर्थः, सज्जितताम्बूलमिति यावत्, ते हस्ते यस्याः सा (विष्० । व्यधि० बहुव्री०) ।

(म) पृष्ट्वा दत्तोपचारा, युक्तिः राजपुत्रस्य भोजनं निषेद्धं, “सा तव प्रिया भोजनादौ तदागमं प्रतीक्षमाणा आस्ते” इति आवेद्य क्षणात् ततः प्रायात् ।

ततः स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“देव ! (य) कौतुकमेकं पश्य, त्वां दर्शयामि” इत्युक्त्वा स तस्मादेकं पक्वान्नमादाय सारमेयाय तत्र स्थिताय प्रादात् । स

(म) पृष्ट्वा—निष्ठासित्वा, [प्रच्छ + क्त्वा “प्रश्नश्चमृज्—” (५२।२६ पा०) इति षकारादेशः, “यद्विज्या—” (६।१।१६ पा०) इति पृच्छतेः सम्प्रसारणम्], दत्तः,—अर्पितः, [दा + क्तः “दो ददाः” (७।४।४६ पा०) इति दद्यादेशश्चकारस्य तकारः] मन्त्रिपुत्राय इति भावः, उपचाराः,—पद्मावतीप्रेरितपक्वान्नादिवर्गोपकरणं यथा सा दत्तोपचारा—अर्पितपक्वान्नादितृप्त्यन्तः (विष्णु० । कुरुत्रो०) युक्तिः,—युक्तिर्भाषित्वं, उपार्थनैत्यर्थः वाक्यकल्पितेति यावत्, (लघ्वन्तोपे प्रमी० । निषेद्ध—निवारयितुं, (नि + विध् + लृप्) : भोजनादौ—भोजनकालोपाख्यानं यमेव (कालाधिकरणे ७मी०) । तदागम—तत्र आगमः—आगमनं (६४ तत्प०) । प्रतीक्षमाणा—प्रतिपालयन्ती [प्रति + इक्ष् + शानच्—“आनि मृक” (७।२।५२ पा०) इति मृगागमः, ततः क्तिष्ठा टाप], आस्ते—तिष्ठते (आस + लृट्) । मन्त्रिपुत्री महाप्राशयेत् जीयेत, तदा कदाचन स राजपुत्रं स्वदेशं नेयति, विनष्टे तु तस्मिन्, स्थूलभित्तिं राजपुत्रं समादरादिना विनीह्य वशीकृत्य च यावज्जीवमेव स्वान्तिकं स्थापयिष्यामि, अतः तथाविधाऽऽशङ्काऽपि भवत्यति शयः विचिन्त्य पद्मावती मन्त्रिपुत्रं विनाशयितुं सविषपक्वान्नादिकं सखीहस्तेन प्रैषयत्, किन्तु राजपुत्रेणैव मितस्य भोजनकालं तत्र तिष्ठत्, यदि वा मैत्र्यानुगोचरं भोजनस्य किञ्चिदंशं गृह्णीयात्, तदा महान्नर्थो भविष्यति, प्रकाशश्च राजपुत्रं निषेद्धमपि नैव युज्यते, इति उपार्थेन तस्मात् अपसारयितुं एवमवदत् इति बोद्धव्यम् । आवेद्य—विज्ञाप्य (आ + विद + णिच्-ल्यप्), क्षणात्—तत्क्षणादित्यर्थः (लघ्वन्तोपे प्रमी०), ततः,—तस्मात् स्थानात् (अपादाने प्रमी०) ।

(य) कौतुकम्—आश्चर्यम्, अपूर्वदर्शनमिति यावत्, पश्य—आकीर्ण्य (दृश् + धादनायां णीट्-हि) । दर्शयामि—अवेक्षयामि, (दृश् + णिच् + लट्-सिप्) । सारमेयाय—कुकुराय, (सम्प्रदाने ४र्थी० । “कौलिकः सारमेयः कुकुरोऽगदंशकः” इत्यमरः) ।

(१) भुक्तैव तत्क्षणात् व्यापद्यत । तदवलोक्य “किमिदं
(ल) चित्तम् !!” इति तं मन्त्रिपुत्रं राजपुत्रः पथ्यपृच्छत् ।
म चैनं प्रत्यभाषत,—“देव ! (व) सञ्ज्ञाप्रकटनेन मां धूर्त्तं
विदित्वा हन्तुकामया त्वदनुरक्तया तथा,—‘अस्मिन् मति
राजपुत्रो मदकायत्तचित्तो न भवेत्, एतद्वश्य मां विहाय
स्वां नगरीं व्रजेत्’ इति विचारयन्त्या मम भक्षणार्थं विषान्नं
प्रहितम् ; तस्मात् त्वमतस्यां मन्युं मुञ्च, अहं कामप्यत्र युक्तिं

(१) भुक्ता—खादित्वा (भुज + क्ता), प्रकाशमिति शेषः । व्यापद्यत—
आस्रियत (वि + आ + पद + अङ् + त) ।

(ल) चित्तम्—अद्भुतं । “विस्मयोऽद्भुतमादृत्यं चित्तम्” इत्यमरः । पथ्यं
पृच्छत्—अभिज्ञासत (परि + प्रथ् + लङ् + त) ।

(व) सञ्ज्ञायाः,—प्राक् तस्याः ॥ ३० ॥ स्वामिप्राप्तमुचकभावविशेषः,
प्रकटनेन—अर्थप्रकाशनेन सञ्ज्ञाप्रकटनेन—तस्याः मङ्गलित्वस्य निरुदायेकादमेव
(६०ी तत्प० : कारणेन इत्यादि) । विदित्वा—ज्ञात्वा, (विद + क्ता) । हन्तुं
मा मारयितुं, कामः,—अभिलाषः यस्य कामः हन्तुकामश्च—मारयितुमिति ॥
(विष्ण०) “तुसकाममनसो,—” इत्यनेन मज्जरिमाय, तस्य अनुवृत्त्या—
आसक्त्या (७०ी तत्प० : अनुवृत्त्या यथा त्वदनुरक्त्या—त्वदासक्त्याविशेषः
(विष्ण०) । अस्मिन्—मन्त्रिपुत्रे (भावे ७०ी), मति—विद्यामये (विष्ण०)
मयि एव एकं—केवलं, न तु अन्यस्मिन् इति भावः (“एके स्मृत्यान्वेयत्वा
इत्यमरः), आश्रयम्—अधीनं, वशीभूतमित्यर्थः, (६०ी तत्प० : कर्मधा०) चित्तम्
—मनः यस्य तथाविधः मदकायत्तचित्तः,—अन्तर्मात्रं विहाय केवलं मये
वानुरक्तः इत्यर्थः (बहुव्री०) । एतस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, वशः,—अधीनः एतद्वश्य,—
मन्त्रिपुत्रवानुरागो इत्यर्थः (६०ी तत्प०), विहाय—परित्यज्य (वि + हा + ल्यप्),
स्वाम्—आत्मैश्यां (विष्ण०) । व्रजेत्—गच्छेत् (व्रज + सम्भावनायां शिङ्) ।
विचारयन्त्या—वितर्कयन्त्या (विष्ण० : वि + चर + णिच् + शब्द + त्त्रियां ङीप् तयः
भक्षणाय इदं भक्षणार्थं—भोजननिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमासः), विषान्न—
विषमिश्रितमन्नं (शाकपाण्डिवादित्यान् समासः), प्रहितम्—प्रेषितं (प्र + हि +
कर्मणि क्तः) । एतस्यां—पञ्चावस्थां (विषये ७०ी), मन्युं—कीदृशं, (“मन्युर्देनं
कृतौ कृधि” इत्यमरः) मुञ्च—त्यज (मुञ्च + प्रायेणायां लोट् + हि) । युक्तिं—योगम,

पर्यालोचयामि” । इत्युक्तवन्तं मन्त्रिसुतं स राजपुत्रः
 “सत्यं त्वं (श) बुद्धिशरीरः” इति यावत् स्तौति, तावत्
 सहसा दुःखाकुलजनैरुदीरितः,—“हा धिक् ! राज्ञो बालः
 सुतो विपन्नः” इति खः श्रूयते स्म । तत् (घ) आकर्णनेन
 हृष्टः स मन्त्रिपुत्रस्तं नृपात्मजं जगाद,—“देव ! अद्य
 पद्मावतीगेहं निशि व्रज, तत्र गत्वा तां तथा पाययेः, यावत्
 पानमदेन सा निःसंज्ञा नष्टचेष्टा गतजीवितेव स्यात् । तत-
 स्तस्याः (स) सनिद्रायाः कटितटे शूलेन अग्नितप्तेन अङ्गं दत्त्वा

उपार्थमित्यर्थः (“युक्तः स्त्री आद्ययोग्याः” इति मेदिनी), पर्यालोचयामि—
 पर्याकलयामि, उद्भावयामीत्यर्थः, (परि + आ + लुच् + णिच् + लट्-मिप्) ।

(श) बुद्धिरिव शरीरं यस्य सः बुद्धिशरीरः,—बुद्धिजीवीत्यर्थः (बहुव्री०) ।
 कौति—प्रशंसति (णु + लट्-तिप्) । दुःखेति ।—दुःखेन—वेदनया, मनःपीडया
 इत्यर्थः, (“आवासा वेदना दुःखम्” इति इलायुधः) आकुलाः,—कातरा इत्यर्थः,
 (श्या तत्पु०) जनाः ते दुःखाऽऽकुलजनैः,—आधिव्याकुललोकैः (कर्त्तरि
 श्या), उदीरितः,—उक्तः, (विण० । उट् + ईर + कर्मणि क्तः) । बालः,—शिशुः
 (कर्त्ता), विपन्नः,—वृत्तः (वि + पद + कर्त्तरि क्तः), श्रूयते स्म—आकर्ण्यते स्म,
 श्रूयते इति यावत् [सु + कर्मणि लट्-ते “लट् खे” (१।२।११८ पा०) इति
 स्याधोगे अतीते लट्] ।

(घ) आकर्णनेन—श्रवणेन (आ + कर्ण + णिच् + भावे ल्यट्) । तां—
 राजसुतां (प्रयोज्यकर्त्तरां “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं—” इति द्वितीया), तथा—
 तावत्, तावत्पर्यन्तमित्यर्थः, पाययेः,—मद्यपानं कारयेः इत्यर्थः (पा + णिच्
 + विधौ लिङ्-यास्), यावत्—यावत्कालपर्यन्तं, पानेन पानजनिती वा मदः
 पानमदः (श्या तत्पु० । श्राकपार्थिवादि० वा) तेन पानमदेन—मद्यपान-
 जनितोन्मत्ततया (करणे श्या), निः,—नास्ति, संज्ञा—चेतना यस्याः सा
 निःसंज्ञा—हृतचेतना (बहुव्री०), नष्टा—अपगता, चेष्टा—पार्श्वपरिवर्तनादिरूपा
 कायक्रिया यस्याः सा नष्टचेष्टा—निरीडा, नष्टप्राया इति यावत् (बहुव्री०),
 गतं—प्रस्थितं, जीवितं—जीवनं यस्याः सा गतजीविता इव—वृत्ता इव, वृत्तकल्पा
 इति यावत् (बहुव्री०), स्यात्—भवेत् (अस + लिङ्-यात्) ।

(स) निद्रया सह वर्त्तमाना सनिद्रा तस्याः सनिद्रायाः,—निद्रिताया इव ज्ञान-

आभरणानि च गृहीत्वा गवाक्षेण तेनैव प्रकारेण आगच्छेः,
ततः परं यथा भद्रं भवेत् तथा करिष्यामि” इत्युक्त्वा कारयित्वा
च विशूलं तस्मै राजसूनुवे प्रादात् । सोऽपि राजपुत्रस्तत्
(६) कुटिलकर्कशं कालायसदृढं कान्तावयस्ययोश्चित्तमिव
हस्ते गृहीत्वा पूर्ववत् रात्रौ पद्मावतीगृहमेत्य शुचेः
स्वमन्त्रिणी वाक्यं प्रभूणामविचार्यमिति मत्वा तत्र मद्यपान-
निषेष्टां तां जघने शूलेनाङ्गितां हृतालङ्करणाच्च कृत्वा सख्यु-
रन्तिकमागात्, अशंसच्च आभरणानि दर्शयित्वा तत् सर्वम् ।

रक्षिताया इत्यर्थः (बहुव्री०), कटितटे—कटिदेशे (औपमैषिके ७मी) । अग्रिना
तमम्—उष्णं (श्या तत्प०) तेन अग्रितमेन (विष्ण०), अङ्गं—चिह्नं (“कल-
ङ्गाङ्गौ लाञ्छनश्च चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणम्” इत्यमरः) । आभरणानि—अलङ्कारान् ।
आगच्छेः,—एयाः, (आ + गम + लिङ्-यास्) । भद्रं—मङ्गलं (“शुः श्रेयसं
शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । करिष्यामि—विधास्यामि (कृ +
लृट्-स्यामि) । श्रीणि शूलानि—शिखायाणि यत्र तत् विशूलं—स्नानमप्रसिद्धमस्त्र-
विशेषं (वि० । बहुव्री०) । राजः सूनुः राजसूनुः (६ष्ठो तत्प०) तस्मै राजसूनुवे
—राजपुत्राय (सम्प्र० ४र्थो०) ।

(६) कुटिलं—भङ्गिमत, अन्यत्र—कूरं, कर्कशं—कठोरं, तोषायमित्यर्थः,
अन्यत्र—साहसिकं, कर्त्तव्यपरायणत्वेन निष्ठुरमित्यर्थः, कुटिलश्च कर्कशश्च तत्
कुटिलकर्कशं (विष्ण० । विशेषणकर्कधारयः), कालायसदृढं—कठिनकृष्णलौह-
निर्मितमित्यर्थः, कालायसवत् दृढमिति वा (उपमितसमासः), कान्ता—
प्रिया, पद्मावतीति यावत्, वयस्यः,—मित्रं, मन्त्रिपुत्र इति यावत्, तथीः
कान्तावयस्ययोः,—पद्मावतीमन्त्रिपुत्रयोः (शेषे ६ष्ठो), कान्ताचित्तवत् कुटिलं,
वयस्यचित्तवत् कर्कशमित्यर्थः । हस्ते गृहीत्वा (हस्ते इत्यव्ययेन सह गृहीत्वा
इत्यस्य समासस्य वैभाषिकत्वेन न ल्यप्) । एव—आगत्य (आ + इ + ल्यप्),
शुचेः,—निर्मलस्य, प्रभुभक्त्येति यावत् (विष्ण०) । प्रभूणां—प्रभुभिरित्यर्थः
[“कर्त्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) इति कदयोगे कर्त्तरि ६ष्ठो], अविचार्यं
—विचारानङ्गे (न + वि + चर + ण्यत्) । जघने—कटिदेशे (औपमैषिके ७मी० ।
“जघनश्च स्त्रियाः श्रीणिपुरीभागे कटावपि” इति मेदिनी) । अङ्गः,—चिह्नं
सञ्ज्ञातः अस्याः अङ्गिता [“तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच्” (५।२।३६ पा०)

ततः स मन्त्रिपुत्रः खं (क) समीहितं सिद्धं मत्वा, प्रातः
श्मशानं गत्वा, स्वयं तापसरूपमृदभवत्, अकरोच्च राजपुत्रं
शिष्यरूपिणम्, अब्रवीच्च,—“त्वमेभ्योऽलङ्करणेभ्यः इमां
मुक्तावलीं नीत्वा विक्रेतुम् आपणं ब्रज, यदि त्वां पुररक्षिणी
गृह्णीयुः, तदा इत्थं ब्रूयाः यत्,—‘इयं मे गुरुणा विक्रयार्थं
दत्ता’ इति” । इति (ख) सन्दिष्टः स राजसुतः आपणं गत्वा
तथैव मुक्तावलीं विक्रेतुमतिष्ठत्, अगृह्यत च तथाभूतः
पुररक्षिभिः । ते च दन्तघाटसुतायाः (ग) अलङ्करणमोषा-

इति इतच्] ताम् अङ्कितां—अङ्कितां (विण०), हतानि—मुषितानि, अलङ्कर-
णानि—भूषणानि यस्यासां हतालङ्करणाम्—अलङ्कारविहीनमित्यर्थः (बहुव्री०) ।
अशंसत्—अकथयत् (अशंस + लङ्-द्) । दर्शयित्वा—अवलोकयित्वा (दृश् +
षिच् + क्ता) ।

(क) समीहितम्—अभीप्सितं (सम् + ईङ् + कश्चिन् क्तः तत्), सिद्धं—सफलं
जातम् । तापसस्य—तपस्विनः, रूपमिव रूपं—मूर्तिं, दण्डकाषायकमण्डलुप्रभृतिभिः
परिच्छदैः तापसवैशमित्यर्थः, विभर्त्ति—धारयति इति तापसरूपम्—तपस्वि-
वैशभृत् (विण० । तापसरूप + भृ + क्तिप्) । शिष्यस्य—काम्यस्य, रूपम्—आकारमिव,
रूपं विद्यते अस्य इति तथाविधं शिष्यरूपिणं—शिष्यवैशधारिणं (विण० । अन्यर्थे
इतिः) । अलङ्करणेभ्यः,—भूषणेभ्यः [“पञ्चमी विभक्तेः” (२।३।४२ पा०) इति
निङ्गादे प्रसी०], मुक्तावलीं—मुक्ताहारं, विक्रेतुं—विक्रयं कर्तुं (वि + क्री + तुमुन्),
आपणं—पण्यवोधिकां, क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, (“आपणस्तु निषदायां विपाणः
पण्यवोधिका” इत्यमरः) । पुरं—नगरं, रक्षन्ति ये ते पुररक्षिणः,—नगरपालाः
(पुर + रक्ष + यङादित्वात् णिनिः), गृह्णीयुः,—धारयेयुः, पीडयेयुरिति यावत्,
[यङ् + लिङ्-युम्, “क्रादिभ्यः आ” (३।१।८१ पा०) इति आ “ई इल्यघोः”
(६।४।११३ पा०) इतीकारे “आभ्यस्तयोः—” (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः ।
यदिगण्डयोगे लिङ्] । ब्रूयाः,—कथयेः (ब्रू + लिङ्-यास्) ।

(ख) सन्दिष्टः,—वाचा आश्रितः (विण० । सम् + दिष्ट् + कश्चिन् क्तः) ।
अतिष्ठत्—अवर्तत (स्था + लङ्-द्), अगृह्यत—अग्नियत (अङ् + कश्चिन्
लङ्-त) तथाभूतः,—मुनिवेशेन हारविक्रयायावस्थितः (विण०) ।

(ग) अलङ्करणणि—भूषणानि, मुष्णाति—अपहरति इति अलङ्करणमोषः,

न्वेषणार्थिनः तं राजसुतं तत्क्षणं नगराध्यक्षान्तिकं निन्युः ।
स च नगराध्यक्षस्तं (घ) तापसाकारं दृष्ट्वा सान्त्वेन
पप्रच्छ,—“भगवन् ! कुत इयं मुक्तावली आसादिता ?
दन्तघाटकन्याया इदमाभरणं हृतम्” । तदाकर्ण्य राजपुत्र-
स्तानवादीत्,— (ङ) “भद्राः ! गुरुणा ममैषा विक्रेतुं
दत्ता, तद्युष्माभिरेत्य स पृच्छ्यताम्” इति ।

ततस्तं (च) समुपेत्य नगराधिपः पप्रच्छ,—“भगवन् !
इयं मुक्तावली कुतस्तव शिष्यगता ?” । एतदाकर्ण्य स धृत्वा

—भूषणचौरः, (अलङ्करण + भूष + पचादित्वाटच्) तस्य अन्वेषणम्—अनुसन्धानं,
(६४ौ तत्पु०) तत् अयंयन्ते—कामयन्ते (अयं + णिच् + यद्वादित्वात् णिनिः)
अलङ्करणमीषान्वेषणार्थिनः,—भूषणापहारकान्वेषणकामिनः (विश्व०) । नगराध्यक्षः,
—नगररक्षकप्रधानः, तस्य अन्तिकं—समीपं (६४ौ तत्पु०), निन्युः,—प्रापयामासुः
(नौ + लिट्-उत् । नयतेर्दिकर्ण्यकत्वात् राजसुतनगराध्यक्षान्तिकयोश्च कर्ण्यत्वमव-
धेयम्) ।

(घ) तापसस्य आकार इव आकारः,—मूर्तिः यस्य तं (बहुव्री०) तापसा-
कारं—तापसवेशधरम् । सान्त्वेन—साम्ना, अतिमधुरवचनेनेत्यर्थः (प्रकृत्यादभ्यः
इत्या । “अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्” इत्यमरः) । पप्रच्छ—जिज्ञासयामास, (प्रच्छ +
लिट्-णल्) । भगवन् !—“ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वेराग्ययोश्चैव वर्या भग इतीक्षणः” ॥ इत्युक्तलक्षणवडैश्वर्यसम्पन्न ! । आसादिता ?—
प्राप्ता (आ + सद + णिच् + कर्ण्यणि क्तः + स्त्रियां टाप्), त्वया इति शेषः । हृतं—
चोरितं (हृ + कर्ण्यणि क्तः), केनापि चोरिणेति शेषः ।

(ङ) भद्राः !—साधवः ! (“भद्रः शिवे खड्गरीटे उषभे च कदम्बके ।... ।
त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ स्यान्नपुंसि करणान्तरे” ॥ इति मेदिनी) । मम (श्रेष्ठे
६४ौ) । सः,—मद्गुरुः (उक्ते कर्ण्यणि १मा), पृच्छतां—जिज्ञास्यतां (प्रच्छ +
कर्ण्यणि प्रायेणायां लोट्-ताम्) ।

(च) समुपेत्य—समागत्य [सम् + उप + इ + ल्यप् “ह्रस्वस्य पिति कृति
तृक्” (६।१।७१ पा०) इति तृक्] । अधि—अधिकृत्य, रक्षकपटाधिकारितये-
त्यर्थः, पाति—रक्षति इति अधिपः,—अध्यक्षः इत्यर्थः [अधि + पा + “आतोऽपसर्गं”
(१।१।१३ पा०) इति क्तः, “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति

मन्त्रिसुतः तं रहसि अवादीत्,—“भद्र ! अहं (छ) तपस्वी
सदा अस्मिन् इतस्ततो भ्राम्यामि ; सीऽहं देवात् अत्र
श्मशाने स्थितो निशि समस्तं योगिनीचक्रं समागतमपश्यम् ।
(ज) तासु चैकया योगिन्या राजपुत्र एकः उद्घाटितहृद-
याश्वोजो भैरवाय निवेदितः । (झ) पानमत्ता च सा जपतो
मे मोक्षमालिकां हर्तुं महामाया-विविधविकारपूर्णसुखी

आकारलोपः], नगरस्य अधिपः नगराधिपः (६४ी तत्पु०) । शिष्य—कानं,
गता—प्राप्ता शिष्यगता—शिष्यसमीपस्था इत्यर्थः (२या तत्पु०), तव शिष्यस्य
मुक्तावलीयं कथं प्राप्ता ? इति सरलार्थः ।

(छ) तपः अस्य अस्तीति तपस्वी—तापसः [तपस् + “तपःसङ्ज्ञाभ्यां
विनौनी” (५।२।१०२ पा०) इति विन्] । भ्राम्यामि—विचरामि (भ्रम + लट्
मिप्) । योगिन्यः,—कालिकासङ्घचरमातृकाविशेषः, तासां चक्रं—मण्डलं
योगिनीचक्रं—योगिनीसमूहमित्यर्थः (६४ी तत्पु०), अपश्यम्—ऐषे (दृश् +
अङ्-अभप्) ।

(ज) तासु—योगिनीषु मध्ये (निर्द्धारणे ०मी०) । उद्घाटितम्—उन्मीचि-
तम्, उत्पाटितमित्यर्थः, हृदयाश्वोजं—हृत्पद्मं यस्य सः उद्घाटितहृदयाश्वोजः,—
उत्पाटितहृत्कमलः (बहुव्री०), अश्वोजस्य देवानां प्रीतिजननत्वात् तेषामर्चनायां
तस्य अत्यर्थमुपयोगित्वाच्च हृदये अश्वोजत्वादीपो बोद्धव्यः, किञ्च एतेन कुसुमसुकुमार-
हृदये शिशावपि या ईदृशं वृंशंसमाचरति, सा कदाऽपि न चक्षन्त्या इति गूढाश्रयोऽपि
ध्वन्यते इति । भैरवाय—शङ्करस्य गणभेदाय (क्रियायोगे ४र्थी०), निवेदितः,—
समर्पितः, उत्सर्गकृत इत्यर्थः (नि + विद + णिच् + कश्चणि क्तः) ।

(झ) पानेन—मद्यपानेन, मत्ता—जातमदा पानमत्ता—मद्यपानप्रमत्ता
(विष्ण० । ३या तत्पु०) । जपतः,—असकृन्त्यन्मुच्चारयतः, (विष्ण० । जप +
श्रट्, तस्य) । मे—मम (जेषे ६४ी), मोक्षस्य—मोक्षसाधनीभूता इत्यर्थः,
मालिका—अक्षमाला स्फाटिकमाला वा इत्यर्थः, तां मोक्षमालिकां—
जपमालाम् (अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः), हर्तुं—चोरितुं (ह +
श्रमुन्), महतो माया—कलं (कश्चंघा०) तथा ये विविधाः,—बहवः,
विकाराः,—विकृतयः, (३या तत्पु०) तेः पूर्वे—सम्बन्धं, मुखं यस्याः सा
महामाया-विविधविकारपूर्णसुखी—कपटविकारादिपरिपूर्णाङ्गना (बहुव्री०) ।

यावत् प्रावर्तत, तावत् अतिदर्पिता सा क्रुद्धेन मया जघनस्थले त्रिशूलेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा अङ्किता, हृता च तस्या इयं मुक्तावली कण्ठात् । तदेषा (ज) तापसानर्हा विक्रयार्थं प्रेषिता” ।

तदाकर्ण्य स नगराध्यक्षो गत्वा राजानं तत् सर्वं (ट) व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि आकर्ण्य तत्, दृष्ट्वा च तां मुक्तावलीं (ठ) प्रेक्षणप्रक्षिताया वृद्धाया आभवनिताया मुखात् दृश्य-शूलाङ्कां जघने तां पद्मावतीं श्रुत्वा, सत्यमेव यस्तः सुतो

प्रावर्तत—उदयुङ्क्त (प्र + उ + क्त + क्त + त) । मन्त्रेण—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण (“मन्त्री वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने । मुञ्चवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी), प्रज्वलिता—उद्दीपिता (इया तत्पु०), अग्निः,—कोणः यस्य तेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा—मन्त्रोद्दीपितायभाशेत्थयः, [बहुव्री० । “कोणस्तु स्त्रियः जल्यश्रिकोटयः” इत्यमरः । “मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा” इति पाठे तु—मन्त्रप्रज्वलितः अक्षः,—कोणः । “अस्यः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्राणि शीणितं” इति मेदिनी । मन्त्रप्रज्वलिताक्षः (कर्त्तृधा०) सः अस्य अस्मीति तेन इत्यर्थः । अस्त्यर्थे ङनिः । अङ्किता—अङ्किता, (अङ्क + कर्म्मणि क्तः, स्त्रियां टाप्) ।

(ज) तापसानाम् अनर्हा तापसानर्हा—तपस्विजनायोग्या (विण० । ६४ी तत्पु०) । प्रेषिता—प्रेरिता (प्र + इप् + कर्म्मणि क्तः स्त्रियां टाप्), मयेति शेषः ।

(ट) व्यजिज्ञपत्—व्यबोविदत्, विज्ञापितवान् इत्यर्थः (वि + ज्ञा ज्ञप् वा णिच् + लुङ्-इ) ।

(ठ) प्रेक्षणाथ—दर्शनाय, पञ्चावल्याः जघनदेशे शूलचिह्नमस्ति न वा इत्यव-लीकनायेति भावः, प्रक्षितायाः,—प्रेरितायाः प्रेक्षणप्रक्षितायाः,—दर्शनार्थं प्रेषितायाः (विण० । ४४ीं तत्पु०), आभ्रा—प्रत्ययिता, विश्रुता इत्यर्थः, स्वा वा, स्वसम्पर्कीया इत्यर्थः, (“आभ्राः प्रत्ययितस्त्रियुः” “आभ्री लब्धे स्व-सत्ययोः” इत्यमरमेदिनौ) सा आभ्री वनिता—नारी चेति तस्याः आभवनितायाः,—कस्याचित् विश्रुताया आभ्रीय-स्त्रियाः इत्यर्थः (वि० । जन्मधा० । शेषे ६४ी०), मुखात् (अपा० ५४ी०), दृश्यः,—दर्शनार्हः, सुस्पष्टत्वादिति भावः, शूलाङ्कः,—शूलचिह्नं यस्याः तादृशी (बहुव्री०) । यस्तः,—भक्षितः, विनाशित इति भावः (विण० । यस् + कर्म्मणि क्तः),

मेऽनया डाकिन्या इति समुत्पन्ननिश्चयः, स्वयं तस्य मन्त्रि-
पुत्रश्च तापसवेशिनोऽन्तिकं गत्वा, तस्याः पद्मावत्या निग्रहं
यृष्ट्वा च, तस्य वचसा पितृभ्यां शोच्यमानायाः तस्याः पुरा-
न्निर्वासनं दण्डं व्यधात् । साऽपि (ड) निर्वासिता अटवीस्था
जम्बूनाऽपि तत् सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतं सम्भाव्य तनुं न जहौ ।
(ठ) दिनान्ते तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ तापसवेशं त्यक्त्वा
अश्वोऽऽरूढौ शोचन्तीं तां प्रापतुः, निन्यतुश्च अश्वमारोप्य
डाकिन्या—कालिकाया गणविशेषेण, योगिन्या इति यावत् (अनुक्ते कर्त्तरि श्या),
समुत्पन्नः,—सञ्जातः, निश्चयः,—निर्णयः, मिहान इत्यर्थः, स्थिरविश्वास इति
भावः, यस्य तादृशः समुत्पन्ननिश्चयः,—निःसन्देह इत्यर्थः (बहुव्री०) । तापस-
वर्गिनः,—तपस्विपरिच्छदधारिणः (विण०) । निग्रहं—भर्त्सनं, दण्डमित्यर्थः
(“निग्रही भर्त्सनाभिख्यौ मर्यादां निग्रहं विदुः” इति शाश्वतः), यृष्ट्वा—जिघांसित्वा,
अभ्याः को दण्डः विधेयः इति यृष्ट्वा इत्यर्थः । माता च पिता च तौ पितरौ ताभ्यां
पुत्रभ्यां—मातापितृभ्याम् [अनुक्ते कर्त्तरि श्या । “पितः माता” (१।२।३० पा०)
इति एकशेषः], शोच्यमानायाः,—बिलप्यमानायाः, कृतशोकायाः इत्यर्थः (विण० ।
यच् + शिच् + कर्म्मणि शानच्, स्त्रियां टाप् तस्याः) । पुरात्—नगरात् (अपा०
१।१०), निर्वासनं—वहिष्करणं (निर् + वस + शिच् + ल्युट्) । व्यधात्—व्यवा-
तिष्ठिपत्, विहितवानित्यर्थः [वि + धा + लुङ्-द् “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०)
इति सिचौ लुक्] ।

(ड) निर्वासिता—वहिष्कृता (विण० । निर् + वस + शिच् + कर्म्मणि क्तः
स्त्रियां टाप्), अटवीनाम्—अरण्ये, तिष्ठति—वर्त्तते या सा अटवीस्था—वनमध्यास्थिता
(विण० । अटवी + स्था “सुपि स्थाः” (१।२।४ पा०) इति क्तः “आतो लोपः
डाट च” (१।४।६४ पा०) इति आकारलोपः ततः स्त्रियां टाप्], नद्या—हन्-
मश्रत्वा इति भावः (विण०) । सम्भाव्य—मत्वा (सम् + भृ + शिच् + ल्यप्) । न
जहौ—न तस्याञ्च [ह्य + लिट्-चल् “आत यौ चलः” (७।१।३४ पा०) इति णञ्
ओकारादेशः] ।

(ठ) दिनान्ते—सायं (“दिनान्ते तु सायम्” इत्यमरः) । त्यक्त्वा—विहाय
(वज्र + क्त्वा), अश्वम् आरूढः,—अधिष्ठितः [आ + रूढ + कर्त्तरि क्तः “ह्री दः”
(पा२।११ पा०) इति ह्रस्व डे कृते “भषस्योर्धोऽपः” (पा२।४० पा०) इति तस्य

स्वराष्ट्रम् । तत्र चागत्य स राजपुत्रः (ण) तथा साकं सुनिर्वृतस्तस्थौ । दन्तघाटस्तु अरण्ये (त) क्रव्याद्विभञ्जितां सुतां मत्वा शोकेन पञ्चत्वमगात्, भार्या च तस्य तमनुजगाम ।

इति कथाम् (थ) आख्याय वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—
“राजन् ! एतयोर्दम्पत्योर्विधात् राजपुत्रस्य मन्त्रिपुत्रस्य वा

ध “दुना दुः” (८४४१ पा०) इति धस्य दे “दो दे लोपः” (८४१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य ढलोपे “दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६११११ पा०) इति उकारस्य दीर्घः) तौ अश्वारूढौ—घोटकाधिष्ठितौ, घोटकमारुह्येत्यर्थः (विण० : २५ तत्प०), शोचन्तौ—विस्मयन्तौ (विण० : शुच् + शृह + स्त्रियां ङोप्) । प्रापतः क्लिप्तः, तत्समीपं जम्भतरित्यर्थः (प्र + आप + लिट्-अतम्), निवृत्तः,—प्रापयामासतः (नी + लिट्-अतम् नयतेर्दिकम्भकत्वात् तां स्वराष्ट्रम् इति कर्मादयम्) । आरोप्य—आरोह्य, उत्थाप्येति यावत्, स्वराष्ट्रं—निजराज्यम् ।

(ण) तथा इति (सहार्थकमाकशब्दयोगे श्या), साकं—सह (अव्य० : “साकं सार्धं समं सह” इत्यमरः), सु—सुष्टु, सम्यक् इत्यर्थः, निर्हतः,—मुखः, सुखः इत्यर्थः (विण० : कर्मधा० । “निर्हतिः स्वस्थितावसं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी), तस्थौ—वसते, स्थितवानित्यर्थः, [स्था + लिट्-णल् “आतः औ णक्” (७१३४ पा०) इति औकारादेशः] ।

(त) क्रव्यं—मांसम्, आममांसम् इति यावत्, अन्ति—मच्छति इति क्रव्यान् (क्रव्य + अद + क्तिप्) तैः क्रव्याद्विः,—अपक्वमांसभोजिव्याघ्रादिहंसपक्षिभिः (“क्रव्यान्मांसाशिरश्चक्षीः” इति शाश्वतः) । पञ्चानां—पृथिव्यादिभूतानां भावः पञ्चत्वं—पञ्चता, मरणमित्यर्थः, तत्र हि देहारम्भकभूतानां स्वस्वांशस्य स्वेष्टे स्वेष्टे प्रवेशः इति तस्य पञ्चरूपता ज्ञेया [पञ्चन् “तस्य भावस्तत्तलौ” (५१११८ पा०) इति त्व । “पञ्चता पञ्चभावेऽपि मरणेऽपि च योषिति” इति मेदिनी] । अनुजगाम—अनुययौ, अनुसृतवतीत्यर्थः (अनु + गम + लिट्-णल्) ।

(थ) आख्याय—कथयित्वा (आ + ख्या + ल्यप्) । जाया च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्योः, स्वामिस्त्रियोरित्यर्थः, [६० । जायाशब्दस्य निपातने दम् आदेशः । “राजदन्तादिषु परम्” (२१३१ पा०) इति सूत्रे “जायाशब्दस्य अन्धादी दन्धावय वा निपात्यते” इत्युक्तत्वात् । “दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ” इत्यमरः] । वधात्—मरणात् इत्यर्थः [द्विती प्रभो० । इन् “इमस्य वधः”

पद्मावत्याः पातकं भवेत् ? त्वं हि बुद्धिमतां वरो दृश्यसे, तदत्र मे संशयं ह्निम्नि । यदि (द) जानन्नपि मे तत्त्वं न वदिष्यसि, तदा ते मूर्खा निश्चितं शतधा स्फुटिष्यति, यदि च सदुत्तरं दास्यसि, तदाऽहं पुनस्तव स्कन्धात् तमेव शिंशपातकमाश्रयिष्ये” इति ।

इत्युक्तवन्तं वेतालं राजा त्रिविक्रमसेनस्तं (ध) प्रत्यवादीत्,—“योगेश्वर ! किन्ते अज्ञातम् ? तथाऽपि वच्मि,— एतेषां त्वयोक्तानां त्रयाणामपि नैव पातकं, केवलं कर्णोत्पलस्य राज्ञ एव तत् पातकं भवति” । वेतालः (न) प्राह स्म,—“राज्ञः की दोषः ? ते त्रयः तत्कारकाः ; हंसैः शालिषु

(३।३।७६ पा०) इति अप् वधादेशश्च] । भवेत् ?—जायेत ? (भू + प्रप्ते लिङ् धात्) । वरः,—श्रेष्ठः (विण० । “देवादृते वरः श्रेष्ठे विषु क्लीवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः), दृश्यसे—इत्यसे (दृश् + कर्माणि लट्-सि), अस्माभिरिति शेषः । ह्निम्नि—दृश्य, निराकुरु इत्यर्थः, (छिद + लोट्-ङि) ।

(द) जानन्—विदन् (ज्ञा + णट्), मे—मम (शेषे इष्टौ), तत्त्वं—स्वरूपं, यथार्थमुत्तरमित्यर्थः (“तत्त्वं परमात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च” इति हेमः), वदिष्यसि—वक्ष्यसि (वद + लृट्-स्यसि) । मूर्खा—मत्तकं, शतधा—शतखण्डेनेत्यर्थः, (शत + प्रकारार्थे घाच्) स्फुटिष्यति—विदरिष्यति (स्फुट + लृट्-स्यति) । आश्रयिष्ये—अवलम्बिष्ये, यास्यामीत्यर्थः, (आ + श्रि + लृट्-स्ये) ।

(ध) प्रत्यवादीत्—प्रत्यधीचत्, (प्रति + वद + लुङ्-दृ) । योगेश्वर !—योगिन—योगमार्गाश्रयणेन, ईश्वर !—षडैश्वर्यशालिन् ! इत्यर्थः, वेतालस्य शिवागुचरभेदत्वात् सत्त्वोधनोऽयं बोद्धव्यः । ते—तव [“तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानार्थस्य तस्य योगे कर्त्तरि इष्टौ], अज्ञातम्—अविदितं (न + ज्ञा + वर्त्तमाने क्तः) । वच्मि—वदामि (वच् + लट्-मिप्) ।

(न) प्राह स्म—प्रव्रवीति स्म, प्रीवाचेत्यर्थः [प्र + ब्रू + “लट्-कौ” (३।३।१२ पा०) इति अतीते अयोगे लट्-तिप्, “ब्रुवः पञ्चानामादित आङी ब्रुवः” (३।३।८४ पा०) इति तिपो णल् ब्रुवशाऽऽहोऽऽदेशः] । तस्य—वचस्य पापस्य वा, कारकाः,—कर्तारः तत्कारकाः,—वचकारिणः पापकारिणो वा (विण०) । शालिषु—

जग्घेषु काकाः किमपराध्यन्ति ?” । ततो राजाऽब्रवीत्,—ते त्रयोऽपि (प) न दुष्यन्ति, मन्त्रिसुतस्य प्रभुकार्यमेव हितं, तदत्र सोऽपातकी, पद्मावतीराजपुत्री हि कामशराग्निना निर्दग्धौ अविचारज्ञौ, तस्मात् स्वार्थसम्पादनाददोषौ । राजा तु नीतिशास्त्रेषु सुशिक्षितोऽपि (फ) चारैः प्रजासु तत्त्वमनन्विथन् धूर्त्तचरितानि च जानन् अविचारं कृतवानिति स एवात्र पातकी” । इति

कलमादिधान्यादिग्रंथेषु (भावे ७भी । “शालिस्तु गन्धोली कलमादिषु” इति हेमः), जग्घेषु—भुक्तेषु, (विष्ण० । अद + कर्मणि क्तः “अदो जग्घिर्ल्यमि-
किति” (२।४।१६ पा०) इति जग्घाऽऽदेशः, “भ्रवस्तथी—” (८।२।४० पा०) इति तस्य घाऽऽदेशे “भ्ररो भ्ररि सवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति सवर्णधकारे परे जग्घस्य वैभाषिकः घलोपः, तेषु] । अपराध्यन्ति ?—दुष्यन्ति ? (अप + राध + कर्त्तरि लट्-भि), हस्येत् शालिधानं भुञ्जीत तदा काकस्य को दोषः ? असक्ततापराधेन काकदोषाऽऽविष्करणं यथा न युक्तं, तथा राजपुत्रादिभिरनुष्ठिते पातके राज्ञि पातकित्वकल्पना न सङ्गता इति भावः ।

(प) न दुष्यन्ति—नापराध्यन्ति (दुष + लट्-भि) । हितं—पथ्यं, कल्याणोदकत्वात् आत्मप्रतिष्ठाजननाच्च हितकरमवश्यकर्त्तव्यत्वेत्यर्थः, कर्त्तव्यप्राति-
पालकस्य पातकाभावः इति भावः [धा + क्तः “दधातेर्हिः” (७।४।४२ पा०) इति हि-आदेशः । “हितं पथ्ये गते धृते” इति मेदिनी । हि + क्तः इति वा] ; प्रभुकार्यसाधनमेव तस्य अभ्युदयसाधनमिति भावः । न पातकी (नञ् तत्पु०) अपातकी—पातकाभाववान् [न + पातक “अत इनिठनौ” (५।२।११५ पा०) इति इनिः] । कामशरः,—कन्दर्पबाण एव, अग्निः,—अनलः (४पककर्मधा०) तेन कामशराग्निना—कामानल्लेनित्यर्थः (करणे श्या), निर्दग्धौ—भक्षीभूतौ [विष्ण० । निष् + दृङ् + कर्मणि क्तः “दृङ्-र्धातीर्घः” (८।२।३२ पा०) इति ङकारस्य घकारे “भ्रवस्तथी—” (८।२।४० पा०) इति तस्य च धे कृते “एकाचो वशी भष् भ्रवस्तस्य स्थाः” (८।२।३७ पा०) इति घकारस्य गकारः, तौ], अविचारज्ञौ—विवेकविहीनौ, विचाराद्यमौ इत्यर्थः ।

(फ) चारैः,—प्रणिधिभिः, गूढपुरुषैरित्यर्थः (करणे श्या । “यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पकरः स्यः । चारस्य गूढपुरुषः—” इत्यमरः) । अनन्विथन्—

(व) निशम्य स वेतालः तस्य राज्ञः दार्ढ्यं परीक्षितुं मायाबलात् तत्क्षणं तमेव शिंशपातरुमशिश्रियत् । राजाऽपि निःशङ्कः पुनरमुम् (भ) आनेतुं तत्रागात् ।

अथ द्वितीयकथा ।

(क) अथ स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनस्तं वेतालमानेतुं शिंशपातरुमूलमगमत् । यावत्तत्र (ख) प्राप्तः समन्तात् बोधते स्म, तावत् तं वेतालं भूमौ कूजन्तं पतितं ददर्श । ततश्च तस्मिन्

न अनुसन्दधत् (विण० । लु + अनु + इष + शतृ), धूर्तानां चरितानि—चरित्राणि धूर्तचरितानि—प्रतारकाणामाचरणानि इत्यर्थः (कर्म) ।

(व) निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम् + ल्यप्) । इदस्य भावः दाढ्यं—दृढ्यं, स्थिरप्रतिज्ञावमिति यावत् [इदं “वर्णद्वेष्टादिभ्यः णञ्” (५।१।१२३ पा०) इति णञ्], परि—सर्वतोभावेन, दृष्टितुं—दृष्टं परीक्षितुं—परीक्षां कर्तुं, ज्ञातुमित्यर्थः (परि + ईच् + तुमुन्), माया—इन्द्रजालविद्या, तद्वलात् मायाबलात्—मायाबलात्-माश्रित्य इत्यर्थः (ल्यबलोपे प्रसौ०) । अशिश्रियत्—अश्रयीत्, आश्रितवानित्यर्थः (श्रि + लुङ्-ट) ।

(भ) आनेतुम्—आनयनं कर्तुम् (आ + नी + तुमुन्) ।

(क) अथ—अनन्तरं, वेतालस्य शिंशपातरुचाऽऽश्रयस्थानान्तरमित्यर्थः, वाङ्मारे वा, (अथ० । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये ॥” इति मेदिनी) ।

(ख) प्राप्तः,—गत इत्यर्थः (“सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च प्राप्तार्थाः” इत्युक्तेः । प्र + आप + क्त), समन्तात्—सर्वतः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः (अथ० । “समन्ततश्च परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः), बोधते स्म—अवलोकते स्म, ददर्श इत्यर्थः [वि + ईच् + “लट् स्मे” (१।२।११८ पा०) इति अयोगे अतीते लट्-ते] । कूजन्तम्—अव्यक्तशब्द कुर्वन्तं, रुदन्तमिति यावत् (विण० । कूज् +

(ग) नृपे तं मृतदेहस्य वेतालं स्कन्धमारोप्य जवात् तूष्णीमानेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालस्तमब्रवीत्,—“राजन् ! महति अङ्घ्रिचिन्ते क्लेशे पतितोऽसि, तस्मात् तव विनोदाय पुनः कथामिकां कथयामि, श्रूयताम् ।—

अस्ति (घ) कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः । तत्र अग्निस्त्रामीति (ङ) समभवत् कश्चित् वेदपारगो विप्रः । तस्य अतिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका (च) अजनि, यां शत तम्), पतितं—लुण्ठितं (विण० । पत + क्तः तम्) । ददर्श—ईदाम्भूय (दृश + लिट्-णल्) ।

(ग) नृप—राजनि (मावे ७मी०), मृतदेह—शवशरीरे, तिष्ठतीति सन-
देहस्य—शवाधिष्ठितं [विण० । सनदेह + व्या “सुपि स्थः” (१।२।४ पा०) इति कः
“आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । जवान—वेगाय
(अङ्गलोपि प्रमी०) । “जवी वेगवति विषु । पुंलिङ्गम् भवेत् वेगे—” इति मेदिनी ।
तूर्णं—मौनम् (अव्य० । क्रिया विण०) । प्रवृत्ते—उपक्रान्ते (विण० । प्र + वृत् + कर्त्तरि
ङ्, तद्धिन्) । अनुचितं—अनभ्यस्ते (विण० । “अमञ्जलं स्यादुचितमभ्यस्तमुचितं
विदुः” इति मेदिनी), क्लेशे (वेद्ययिके ७मी०) । असि—भवसि [अस + लट्-सिप्
“तासम्योर्लोपः” (७।४।५० पा०) इति अस्तेः सलोपः], त्वमिति शेषः ।
विनोदाय—क्रीडाये, मनोरञ्जनार्थमिति यावत् । [“तादर्थ्यं चतुर्थं वाच्या” (४।०)
इति ४र्थो०] । श्रूयताम्—आकर्ण्यतां (श्रू + कर्म्मणि लोट्-तां), त्वया इति शेषः ।

(घ) कालिन्दी—यमुना (“कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वमा”
इत्यमरः), तस्याः तटे—तीरदेशे (६श्रीतत्पु०) कालिन्दीतटे—यमुनातीरे,
(माभीष्यार्थे ७मी०), ब्रह्मस्थलम् इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः (बहुव्री०),
अग्रहारः,—यामः (वि०) ।

(ङ) समभवत्—समासीत् (सम् + भू + लङ्-द्), वेदानाम—ऋग्यजुः-
सामाथर्षणां चतुर्णां, पारम—अन्तं गच्छति इति वेदपारगः,—साङ्गवेदेष्वीतोत्यर्थः ।
[विण० । वेदपार + गम + “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः” (१।२।४८ पा०)
इति ङः, “टिः” (६।४।१४३ पा०) इति ङिलि परे टैर्लोपः] ।

(च) अजनि—अभूत् [जन + लुङ्-तन् “दीपजनबुध—” (१।१।६१ पा०)
इति चिण “जनिबध्योश्च” (७।३।३५ पा०) इति उपधाया ब्रह्मभावः “चिणी लुक्”

नवानर्घलावण्यां निर्माय विधिर्नियतं निजं स्वर्गनारीपूर्वनिर्माण-
कौशलं जुगुप्सते । (छ) तस्यां शैशवातिक्रान्तायां कान्यकुजात्

(६।४।१०४ पा०) इति विष्णुः परस्य तनो लुक्], यां—कन्यकां, नवं—नूतनम्,
अनिश्चितपूर्वमित्यर्थः, अर्घं—मूल्यम् (“अर्घं पूजाविधौ मूल्यापि” इति
मेदिनी) न—नास्ति, अर्घः यस्य तत् (बहुव्री०) अनर्घम्—अमूल्यं, मूल्यानाय-
क्यमित्यर्थः, अल्लुकृष्टमिति यावत्, (“अनर्घं” इत्यत्र “अनघ” इति पाठे—
अनघ—मनोज्ञम् । “अनघो निम्बलापापमनोज्ञेयमिधेयवत्” इति मेदिनी), सावर्ण्यं—
“सुताकलेषु ष्वावायास्तरुत्वनिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लक्ष्यमिहोच्यते ॥”
इत्युक्तलक्षणकः । दैहिकसौन्दर्यविशेषः यस्यासां (बहुव्री०), निर्माय—सृष्ट्वा
(निर् + मा + ल्यप्), विधिः,—विधाता, ब्रह्मा इति यावत्, नियतं—निश्चितं सततं
वा । स्वर्गे स्थिता नाय्यः स्वर्गनाय्यः,—देवयोधितः अप्सरसो वा, (शाकपाधिरादिः)
तासां पूर्वे—पूर्वकालिकं, पुराऽवस्थितमित्यर्थः, यत् निर्माणकौशलं—सृष्टिपुण्यं
तत् (६ष्टी तत्प०), जुगुप्सते—निन्दति, नाट्रियते इति यावत्, [गुप + लट्-ते
“ग्रासिज्जिह्वाः सन्” (३।१।५ पा०) इति सनि कृते “सन्त्यङोः” (६।१।८ पा०)
इति द्विभांवाः । “उपक्रोशो जुगुप्सा च कुप्सा निन्दा च गद्वैले” इत्यमरः];
देवयोधिद्वीपे (अप्सरीन्ध्री वा) अतौव सुन्दरी सा मन्दारवतीति भावः ।

(छ) तस्यां—कन्यकायां (भावे ७मी०), शैशवम् अतिक्रान्ता—अपगता
(२या तत्प० । अति + क्त + क्तः, स्त्रियां टाप्) तस्यां शैशवातिक्रान्तायाम्—
अपगतवाल्यायां, प्रातर्धौवनयायामिति भावः (विष्ण०) शैशवम् अतिक्रान्तम्—अपगतं
यस्यास्तद्याभूतायामिति वा (बहुव्री०), कन्याः,—राजर्षिकुशलाभस्य शत-
सङ्ख्याकाः कुमार्यः, कुलाः,—बायुना भग्नदेहाः उन्नतपृष्ठाश्च कृता यत्र नगरे तत्
कन्याकुलं (बहुव्री०) कन्याकुलम् एवेत्यर्थे कान्यकुब्जं—“कनोज” इत्याख्यानगरं
तस्मात् (अपा० ५मी० । कन्याकुल + स्वार्थे अच्, घृषीदरादित्वात् रुपसङ्घिः) ।
कान्यकुलस्य विवरणं यथा रामायणे आदिकाण्डे—“कुशलाभस्तु राजर्षिः कन्याशत-
मनुत्तमम् । जनयामास अर्थात्सा पृताच्यां रघुनन्दन ! ॥ तास्तु यौवनशालिन्ध्री
रूपवत्यः स्त्रलङ्कृताः । उद्यानभूमिभागस्य प्राग्बोव शतक्रदाः ॥ गायन्ती हृत्समानाश्च
वाटशय्यस्तु राघव ! । आसीदं परमं जम्बुद्वीपभरणभूषिताः ॥ अथ ताश्चारुसर्वाञ्चो
रुपेणाप्रतिभा भुवि । उद्यानभूमिभागस्य तारा इव घनान्दरे ॥ ताः सर्वां गुण-
सम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्वांस्सर्वो बायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अर्घं वः

समसर्वगुणोपेतास्त्रयो ब्राह्मणदारकाः समाययुः । (ज) तेषा-
मकैकः आत्मार्यं तत्पितरं तामयाचत । तत्पिता (झ) प्राणव्यये-
ऽपि तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं मतिमकरोत् ।
सा तु कन्या (ज) अन्ययोर्बाधात् भीता कियन्तं कालं न पाणि-

कामये सर्वा मायां मम भविष्य । मानुषस्यज्जतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥
चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विक्षेपतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अनर्थस्य भविष्यथ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायीरक्रुष्टकर्णः । अपहस्य ततो वाक्यं कन्याश्रतमथाब्रवीत् ॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावज्ञाय ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ? ॥
कुशलाभयुता देव ! समप्ताः सुरसत्तम ! । स्थानाच्चावयितुं देवं रक्षामस्तु तपः
वयम् ॥ सा भूत् स कालो दुर्लभः ! पितरं सत्यवादिनम् । अवमन्य स्वधर्म्येण स्वयं
वरमुपास्यहे ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं देवतं परमेश्वरः स । यस्य नो दास्यति पिता
स भो भर्ता भविष्यति ॥ तामानु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वं
गावाणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥” इति । समैः,—तल्लैः, सर्वगुणैः,—दद्यादाच्च
ग्यादिगुणसमूहैः, उपेताः,—युक्ताः समसर्वगुणोपेताः,—तुल्यगुणिनः (विष्णु० ।
उप + इ + क्तः, ते), ब्राह्मणदारकाः,—विप्रबालकाः (“दारकौ बालभेदकौ” इत्य-
मरः), समाययुः,—समाजन्तुः [सम् + आ + या + लिट्-उस् “आतो लोपः इटि च”
(६।४।६४ पा०) इत्याकारलोपः] ।

(ज) तेषां (निर्द्धारि ६श्लो०) । तां—मन्दारवतीम्, अयाचत—प्राप्येत (याच
+ लङ्-तन् । याचेर्हि कर्म्मकत्वात् पितरं तामिति कर्म्महयम्) ।

(झ) प्राणव्ययेऽपि—जीवनलाशेऽपि (भावे ७मी), अन्यस्मै—ब्राह्मणकुमार-
द्वयेभ्यः इतरस्मै वरायैत्यर्थः (सम्य० ४र्थी०) । अनिच्छन्—अनभिलषन् (विष्णु० ।
न + इष + शतृ), तेषां—ब्राह्मणद्वयाणां, मध्यात् तन्मध्यात् (६श्लो तत्पु० । निर्द्धारि
५मी०), एकस्मै—एकतमाय वराय, युगपत् विभिरेव दुहितुः पाणिशङ्कासम्भवात्
इति भावः । मतिम्—इच्छां (“मतिरिच्छामनौषधीः” इति शाश्वतः), अकरोत्—
व्यदधात् (क्त + लङ्-ट्) ।

(अ) अन्ययोः,—यं स्वपाणिं यादयिष्यति, तदितरयोरित्यर्थः (श्रेष्ठ ६श्लो०),
बाधात्—दुःखात्, मनःपीडाभयादित्यर्थः, यद्वा—बाधात्—निषेधात्, मां विहाय
अन्यं मा उदह इति निवारणादित्यर्थः, [“भीतार्थानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०)
इति अपा० ५मी० । “बाधा दुःखे निषेधे च” इति मेदिनी] । कियन्तं कालं

मग्राहयत् । ते च त्रयोऽपि तस्याः (ट) मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः
चकोरव्रतमालम्ब्य दिवानिशं तत्रैव तस्थुः ।

अथाकस्मात् समुत्पन्नेन (ठ) ज्वरदाहेन आर्त्ता सा मन्दार-
वती पञ्चतामवाप । ततस्ते विप्रकुमारास्तां (ड) परासुं दृष्ट्वा
शोकार्त्ताः कृतप्रसाधनां श्मशानं नौत्वा अग्निसादकुर्वन् । ततश्च
तेषामेकः (ढ) तत्र मठं निर्माय तद्भस्मशय्यायां भैक्ष्येण जीवन्-

[“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।१।५ पा०) इति २या] न पाणिमयाहयत्—आत्मानं
न पर्युपाययत्, केनापि इति शेषः (यङ् + णिच् + लङ्-इ), तेषु कस्यापि न
निवाहं कृतवतीत्यर्थः ।

(ट) मुखेन्दुरिव (उपमितसमासः) तस्मिन् मुखेन्दौ—मुखचन्द्रे, निक्षिप्ता—
पातिता, (७मी तत्पु०) दृष्टिः,—नेत्रं यैः येषां वा तथाभूताः सन्तः (बहुव्री०),
चकोरः,—पक्षिविशेषः, तस्य व्रतमिव व्रतं—नियमविशेषः तत् चकोरव्रतं—चकोर-
वदाचरणं, चकोरी यथा चन्द्रमण्डलात् चरिष्यत्सुधापानलक्षणा नान्यज्जलादिकं
पिबति, तामेव प्रतीक्ष्य ऊर्ध्वमुखस्तिष्ठति, तथा तेषां मन्दारवतीलालसया कार्या-
न्तरं विहाय केवलं तन्मुखार्पितनेत्राः समवर्तन्त इति चकोरवत् नियमविशेषमिति
भावः, आलम्ब्य—आश्रित्य (आ + लवि + ल्यप्), दिवा च निशा च [“विप्रति-
क्षिप्तज्ञानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति इन्द्रैकवद्भावः] दिवानिशम्—अहो-
रात्रम् (अत्यन्तसंयोगे २या) । तस्थुः,—आसाच्चक्रिरे [स्था + लिट्-उभ् “आतो—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] ।

(ठ) ज्वरेण सङ्ग दाहः, ज्वरजनितः दाहो वा तेन ज्वरदाहेन—दाहज्वरेण
(३या तत्पु० । करणे ३या०), आर्त्ता—पीडिता (विष्णु० । आ + ऋ + क्तः, स्त्रियां
टाप्) । अवाप—प्राप (अव + आप + लिट्-णल्) ।

(ड) पराः,—परागताः, असवः,—प्राणाः यस्याः तां परासुं—मृतां (बहुव्री० ।
“परासुप्राप्तपञ्चत्वपरितप्रेतसंस्थिताः । मृतप्रमीतौ विष्यते” इत्यमरः) । कृतं—
विहितं, प्रसाधनं—नववस्त्रपुष्पमाल्यालङ्कारादिना मूषणं यस्यासादृशौ (बहुव्री०) ।
कृत्स्नं देहमग्निं समापादयन् इति अग्निमादकुर्वन्, कृत्स्नो देहः तस्याः भस्मावशेषः
अभूत् इति भावः [“विभाषा साति कार्त्स्न्ये” (५।४।५२ पा०) इति अग्नि + साति]
अकुर्वन्—समापादयन् (कृ + लङ्-अन्), तस्या अग्निप्रियां कृतवन्तः इत्यर्थः ।

(ढ) तत्र—श्मशाने (औपदेश्यधिके ७मी०), मठम्—आश्रमविशेषं, सत्यादि-

तिष्ठत् । (ण) द्वितीयोऽस्मीनि तस्या उपादाय भागीरथ्यां निक्षेप्तं जगाम । तृतीयस्तु तापसो भूत्वा (त) देशान्तराणि भ्रमितु-
ममात् । स तु (थ) भ्राम्यन् तापसः वज्रालोकाभिधं ग्रामं प्राप्य
कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत्; तेन च गृहपतिना पूजितो
यावत् तत्र भोक्तुं प्रावर्त्तत, तावत्तस्य एकः शिशुः रोदितुं प्रवृत्तो-

योग्य कुटीरमिति यावत्, (“मठ्कात्रादिनित्यः” इत्यमरवचने आदिपदं
अत्रासिपरिग्राजकादीनां यङ्णात्), निर्माय—विरचय्य, तस्याः,—मन्दारवत्याः,
भग्न—चिताभूतिरेव, शय्या—शयनं तत्र (दृष्टौ तत्पु०, रूपककर्मधारयश्च) तद्-
भग्नशय्यायां—मन्दारवत्याः चिताभग्न शय्यां परिकल्प्य तत्र इत्यर्थः (आधारे ७मी०),
भिक्षाणां समूहः भैक्ष्यं तेन (भिक्षा + ष्यञ्) भैक्ष्येण—भिक्षासमूहेन, नित्यभिक्षा-
गृहानेनेत्यर्थः, जीवन्—प्राणन्, प्राणधारणं कुर्वन्नित्यर्थः (जीव + शतृ), प्रशाने
कुटीरनिर्माणं कृत्वा भिक्षाग्नेन प्राणान् धारयन् मन्दारवत्याः भग्नोपरि शयनमकरो-
दित्यर्थः ।

(ष) द्वितीयः,—अपरः ब्राह्मणकुमारः । उपादाय—गृहीत्वा (उप + धा
+ दा + ल्यप्), भागीरथ्यां—गङ्गायां, गङ्गाजले इत्यर्थः (आधारे ७मी०), निक्षेप्तुं
—न्यक्तुं (नि + क्षिप + तुमुन्) ।

(त) देशान्तराणि—अन्यदेशान्, भ्रमितुं—विचरितुम् ।

(थ) भ्राम्यन्—इतस्ततो विचरन् (ध्रम + शतृ) । वज्रालोक इति अभिधा-
—नाम यस्य तं (बहुव्री० । “आख्यान्ते अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” इत्यमरः) ।
अतति—गच्छति, एकां निशां न तिष्ठति इति अतिथिः,—आगन्तुः [विधे० विध० ।
अत “अतन्यञ्जि—(४।२ उ०) इति इथिन् प्रत्ययः] नास्ति तिथिः,—प्रतिपदादिरस्य
इति अतिथिरिति वा, यः प्रतिपदादितिनिग्रसमविगणय्येव यस्मिन् कस्मिं दिने
आगच्छति सः अतिथिरित्यर्थः, तदुक्तं,—“तिथिपूर्वोक्तवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राद्युक्किकः स्मृतः ॥” इति । (बहुव्री० । स्युरावर्गश्च
आगन्तुरतिथिर्ना गृह्यऽऽनते” इत्यमरः) । गृहपतिना—गृहस्थेन, गृहस्थानि-
नेति यावत् (कर्त्तरि ण्य० । “भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सतिषि” इति
संदिनौ), पूजितः,—पाद्याद्यादिना अर्चितः (पूज + वर्त्तमाने क्तः) । भोक्तुम्—
भक्ष् (भुज् + तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाकृतम् (प्र + कृत + लङ्-त) । रोदितुं—
क्रन्दितुं (रुद + तुमुन्) ।

ऽभवत् । स च शिशुः (द) सान्त्वमानोऽपि यदा न व्यरंसीत्
तदाऽस्य गृहिणी तं बाह्यावादाय ज्वलत्यग्नौ क्रुधा प्राक्षिपत् ;
क्षिप्त एव स कीमलाङ्गस्तत्क्षणात् भस्मसादभूत् । तदवलोक्य
स तापसः (ध) सञ्जातरोमाञ्चः प्राब्रवीत्,—“हा धिक् ! कष्टं !
प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि, तस्मात् मूर्त्तं किंत्विषमिदमन्नं

(द) सान्त्वमानः,—अनुकूलौक्तिप्रमाणः, मधुरवचनादिना प्रबोधयमानो-
ऽपीत्यर्थः (सान्त्व + शिञ् + कर्त्तृणि शानच्), मात्मादिभिरिति शेषः । व्यरंसीत्—
न्यव्रतत् [वि + रञ् + लङ्-द “व्याहृपविभी रञ्ः” (१।१।८३ पा०) इति परस्मै-
पदम्] । अथ—गृहस्थविप्रस्य । बाह्यी—भुजि (औपशेषिके ७मी०) । ज्वलति—
ज्वलमाने (ज्वल + शतृ) । क्रुधा—क्रोधेन (द्वेती श्या) । “कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिष्ठा
गृहक्रुधौ स्विधाम्” इत्यमरः), प्राक्षिपत्—न्यस्यत् (प्र + क्षिप + लङ्-द) । क्षिप्तः,
—पातितः (विष्ण० ! क्षिप + क्तः) । कीमलानि—सूतानि, अङ्गानि—अवयवा
यस्य सः कीमलाङ्गः,—सुकुमारदेहः (बहुव्री०) । कृत्स्नी देहः भस्म समपादि इति
भस्ममात् [“विभाधा साति कार्त्स्न्ये” (५।४।५२ पा०) इति भस्मन् + साति] अभूत्
—भस्मावशेषः अजनि इत्यर्थः ।

(ध) सञ्जातः,—ससत्त्वजः, रोमाञ्चः,—रोमवर्धणं, रोमीकृतः इति यावत्
पश्य सः सञ्जातरोमाञ्चः,—दृष्टया भयेन वा कष्टकृततनुः सन् इत्यर्थः (बहुव्री०) ।
हा !—इति खेदसूचकमव्ययं, धिक् !—इति आत्मनिर्भर्त्सनसूचकमव्ययं, कष्टं—
कष्टम्, अतोव दुःखाऽऽवहमित्यर्थः, एतत्तु अतोव क्रोधकरं यत्, अहं विशेषमज्ञात्वे
बालघातिनः अस्य महापातकिनः गृहभागतोऽस्मि, अतो मां धिक् इति आत्मभर्त्सन-
मार्ति फलितम् । प्रविष्टः,—उपस्थित इत्यर्थः (प्र + विष् + कर्त्तरि क्तः) । ब्रह्मा—
विप्रोऽपि । राक्षसः,—कुक्ष्यभिः राक्षसयोनिं गतः ब्रह्मराक्षसः,—राक्षसकृपतां
प्राप्तः भूतविशेष इत्यर्थः, “अपहृत्य च विप्रस्यं भवति ब्रह्मराक्षसः” इति मनूकत्वात् ;
ब्रह्मराक्षस इव आचारविशिष्ट इत्यर्थः, तस्य वेश्मनि—गृहे (अधिकरणे ७मी० ।
“गृहगोहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम्” इत्यमरः) । मूर्त्तं—मूर्त्तिमतं, देहधारि
इत्यर्थः (विष्ण० । “मूर्त्तं स्यात् विषु मूर्त्तलि कठिने मूर्त्तिमत्वपि” इति विश्वः),
किंत्विषं—यःपि, पापजनकमित्यर्थः (“अस्त्री पदं पुमान् पाप्मा पापं किंत्विष-
कल्पयम्” इत्यमरः), राक्षसवत् बालहननात् पापिनोऽस्य विप्रस्य अग्रेऽपि पाप-
जनकत्वारीपः, पापाग्रस्य अघाद्यत्वादिति भावः ।

नाधुना भक्षयामि” । (न) एवंवादिनं तर्मातिथिं स गृहस्थः
प्रत्यवादीत्,—“ब्रह्मन् ! पश्य मे पठितमिदं सृष्टसञ्जीवनी
शक्तिम्” इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्घाव्य, तां विद्यां वह्निष्कृत्य, अनुवाक्य
च तस्मिन् भस्मानि जलमक्षिपत् ; क्षिप्तमात्रे च जले स पत्र
स्तथैव जीवन्मुदतिष्ठत् । ततः स तापसः (प) सुनिर्वृतस्तत्र स इषं
बुभुजे । गृहस्थोऽपि स (फ) नागदन्तकं पुस्तकमवस्थाप्य, भुक्तं
तेन तापसेन सह रात्रौ शयनमभजत ।

अथ (च) सुप्तं गृहपती स तापसः स्त्रैरमुष्याय शङ्कितः सः

(न) पदेनादिकम्—इत्युक्तवन् । (विष्णुः । एवं न वदन्, यथाप्रित्यात् । (भाष्यम् । तम्) । प्रतिज्ञेन—गुरोर्ध्वयनेन, निडाः,—मांश्च प्राप, पुनःपुनरभ्यासादुपशान्तादिकम् । आशङ्कितविषय इत्यर्थः, तस्य पादतामिस्य—अधोतस्य अजायमानाङ्गत्वात् प्राप्य इत्यर्थः । (विष्णुः । ३ पा० तत्प०) । स्मृतः,—गतप्राणाः, मर्त्यस्थिते—प्रागपते, कौशिकः । अत्रैव इत्यर्थः, अनया ता स्मृतमप्योवर्त्तते—प्रतीज्जीवनी । (विष्णुः । मयः—मोक्षकण्ठाधिपकरणाद्यर्थः । (३३. ११० पा०) इति ह्युद्, सिद्ध्या लीङ् । (भाष्यम् । उभयस्य, निदावरणं कर्तव्यम् । (उत न भट्ट—विच्चिन्त्याप) । विद्या—संज्ञानमन्तान्त्यर्थः, “तस्य विद्या न सिध्यात्” इति श्यामाश्रिते विद्याशब्दस्य नन्दाश्रयत्वात् नग्नान्तः । वाटिकृत्य—प्रकाशकृत्य (वह्निमान् कृतं ल्यप्), अनुवाक्य—वाचापितयः । पठित्वर्थः । (अनु न वचनं विच्चिन्त्याप) । उदतिष्ठन्—उतिष्ठति भू, उतिष्ठति भवति इत्यर्थः । (उत न—स्था + लुङ्-त्) ।

(५) सु—सतमयन, निर्धृतः,—सुखी सुनिर्धृतः—सत्सुख इत्यर्थः (प्रादि
प्रमाणः) । हर्षेण सह वर्तमानं यथा स्यात्तथा सत्सुखं—सामर्थ्यं (क्रिया विगमः
वदन्ती०), बुभुजे—आदौ [भुज् + लिट् ए “भुजोऽनवने” । १.१.६६ पा० । इति
आत्मनेपदम्] ।

(५) नागदन्तक—हस्तिदन्तं, हस्तिदन्तनिर्मिताऽऽधारविशेष इत्यर्थः, यतः—
गृह्णामिप्रोषितं किञ्चिन्नमते काष्ठमगदविशेषे इत्यर्थः, (आधारे उभौ० । “नाग-
दन्तादिपरदे गृह्णाद्गमेतदाकारिण” इति मौढी) । अवस्थाप्य—अरज्य (अव-
स्था + णिच् + ल्यप्) । शयन—शय्याम्, अभजत—आश्रयत (भज + लङ्-त) ।

(ब) सुप्त—निद्राते । विण० । स्वप् + कर्त्तार क्तः "वचिस्त्वापथजादौना

प्रियाया मन्दारवत्या जीवनार्थं तां पुस्तिकामग्रहीत् । गृहोत्थैव तस्मात् (भ) निर्गत्य रात्रिन्दिवं व्रजन् शनैस्तत् श्मशानमासदत् ; अद्राक्षीच्च सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितं, यो हि गङ्गाऽश्वसि तदस्थि क्षेप्तुमगात् । अथ प्राप्य च (म) तत्रस्थं तस्या भस्मानि शायिनं तृतीयं निबद्धमटं स तापसः प्रोवाच,—“मठिका

किति” (६।१।१५ पा०) इति मग्नसारणम्], गृहपतौ—गृहस्वामिनि (भावे ङसी०) ; स्वेर—मन्द, निःशब्दमित्यर्थः (क्रिया विण० । “मन्दस्वच्छन्दयोः स्वेरः” इत्यमरः), उत्याय—उद्गम्य, लात्यतो भूत्वा इत्यर्थः [उत + ण्या + ल्यप् “उदः प्यालमोः पूर्वस्य” (८।४।६१ पा०) इति तिष्ठतेः सकारस्य सवर्ण्यकारभावे सति “भृगो भृगि सवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति घकारस्य लोपः], गङ्गा मन्नाता अस्य इति शङ्कितः,—भोतः (विण० । तारकादित्वादितच्), चौकस्य करणादिति भावः । जीवनाय इदं जीवनार्थं—प्राणदानार्थम् [“अदैन नित्यसमासो विशेषान्विज्ञता चेति वक्तव्यम्” (वा०) इति नित्यसमासः] । अग्रहीत्—आदत्त (गृह + लृङ्-ट्) ।

(भ) निर्गत्य—वर्हिर्भूय (निर + गम + ल्यप्-तृक् च), रात्रौ च टिवा च रात्रिन्दिवम्—अहर्निशम् [“अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना रात्रिर्भान्तत्वे निपात्यते], व्रजन्—गच्छन् (व्रज + शब्) , शनैः,—मन्दे मन्दम्, अदृतामित्यर्थः, अत्ययगमनेनेति यावत् (व्रजन् इति क्रियाया विण०) । आसदत्—प्रापत् (आ + सद + लृङ्-ट्), अद्राक्षीत्—पिबेष्ट (दृश + लृङ्-ट्) । उपस्थितं—समागतं [विण० । उप + ण्या + कर्तरि ग क्तः “स्थाध्वारिच” (१।२।१७ पा०) इति इटादण्डे “आतो लीप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । गङ्गाऽश्वसि—गङ्गा-जले (अधिकरणे ङसी०) ।

(म) तत्र—तांश्वन् श्मशाने, तिष्ठतीति तं तत्रस्थं—श्मशानवासिनं [विण० । तत्र + ण्या “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो लीप—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः सप्तम्या अलृक् च] । गते इति शायिन् तं शायिनं—शयानं (विण० । शी + यङादित्वात् णिनिः), तृतीयं—त्राक्षणकुमारमिति भावः, निबद्धः,—विरचितः, मटः,—कुटीरविशेषः जैन तं निबद्धमटं—निर्मितनिलयं (बहुव्री०) । प्रोवाच—वभाषे [प्र + वच् + लिट्-णल् “लित्वाभ्यासस्योभयेषाम्” (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सप्तसारणम्], अल्पो मठः मठकः,—क्षुद्रो मठ इत्यर्थः [“अल्पे” (५।३।८५ पा०) इति मठ + कन्, ततः स्त्रिया टाप् मठिका “प्रत्ययस्यात् कात्

त्यज्यतां भ्रातः ! प्रियां तामहमुत्थापयामि” इति । ततः
(य) ताभ्यां निर्वन्धतः परिपृष्टः पुस्तिकामुद्वाह्य मन्त्रमनुवाच्य
मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मान् प्राक्षिपत् : क्षिप्तमात्रेषु
जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती सहसा समुत्तस्थौ । तदा सा
कन्या वङ्गिं (र) प्रणम्य निष्क्रान्ता पूर्वाधिकद्युति काञ्चनेनैव
निमित्तं वपुर्बभार । (ल) तादृशीं तां पुनर्जीवित्वा वीक्ष्य त्रयोऽपि

पूर्वस्यात इदाप्यमुपः” (७:३१४४ पा०) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः], त्यज्यतां—
मुच्यतां (त्यज् + कर्म्मणि लोट् ताम्) । उत्थापयामि—उत्तोलयानि, जीवयामीत्यर्थः
[उत् + स्था + णिच् + लट्-भिप् “उदः स्था—” (८:४:६१ पा०) इति तिप्रत्ययेः सकारस्य
सवर्णस्यकारभावे सति “भ्ररो भ्रवि सवर्णे” (८:४:६५ पा०) इति घकारलोपः] ।

(य) ताभ्यां—द्वितीयतृतीयद्वाराणकमाराभ्यां, निर्वन्धतः,—आयुष्मतिशब्देन,
निर्वन्धं कृत्वा इत्यर्थः (ल्यङ्लोपे प्रमी०), परिपृष्टः,—निर्गतासितः [विष्ण० । परि +
प्रच्छ + कर्म्मणि क्तः “व्रश्भमञ्ज—” (८:२:३६ पा०) इति घकारादेशः,
“यद्विज्ञा—” (६:१:१६ पा०) इति प्रच्छतेः सम्प्रसारणं, ततः “ष्टुना ष्टुः” (८:२:
४१ पा०) इति तस्य टभावः], पुस्तिकां—चतुर्पक्षकं [पक्षक + स्त्रियां टाप्
“प्रत्ययस्थानं कान्—” (७:३१४४ पा०) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः] । मन्त्रम्
—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण, (“मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधनेः
गुह्यवादेऽपि च प्रमान्” इति मेदिनी) पुतानि—पवित्रीकृतानि मन्त्रपूतानि—
मन्त्रमस्मृतानि (श्या तत्प०) । जीवन्ती—प्राणन्ती, जीवनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः (जीव +
शतृ + स्त्रियां ङीप्), समुत्तस्थौ—उत्तिष्ठति स्म, उत्थिता बभूवत्यर्थः [सम् + उत् +
स्था + लिट्-णल् “आत औ णल्:” (७:१:३४ पा०) इति णल् औकारादेशः] ।

(र) प्रणम्य—नमस्कृत्य (प्र + णम + ण्यप्), निष्क्रान्ता—निर्गता [विष्ण० ।
निर् + क्त + कर्त्तरि क्तः “अनुनासिकस्य क्तिभलीः किङ्कति” (६:४:१५ पा०)
इति उपधादीर्घः], पूर्वस्यात्—मन्त्रोः पूर्वकालमपेक्ष्यत्यर्थः, आधिका—भूयसां,
द्युतिः,—कान्तिः यव तादृशं पूर्वाधिकद्युति—पूर्वादप्यतिशयितप्रभं (बहुव्री०) ।
निमित्तं—रचितं [निर् + मा + कर्म्मणि क्तः “यतिस्थितिमास्थामिति किति (७:४:४०
पा०) इति आकारस्य इकारः], वपुः,—शरीरं (मात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्षं विग्रहः”
इत्यमरः), बभार—दधार, प्रापेत्यर्थः (भृ + लिट्-णल्) ।

(ल) तादृशीं—गतजीविताम् । वीक्ष्य—दृष्ट्वा, (वि + ईच् + ल्यप्) । करेण

ते स्मरातुराः तत्प्राप्त्यर्थमन्योऽन्यं कलहं चक्रुः । एकैकोक्तम्—
‘इयं (व) मन्मन्त्रबलात् जीविता, तदेषा ममैव भार्या’ । अपरा-
ऽब्रवीत्,—‘मदौयेन (श) तीर्थभ्रमणपुण्येन इयं जीविता, तदेषा
ममैव भार्या’ । तृतीयेन (ष) अभिहितं,—‘मया भस्मानि
रक्षितानि, तत एवेयं जीविता, तस्मात् ममैवेयं प्रणयिनी’
इति ।

हे महीपते ! तेषां (स) विवादनिर्णये त्वमेव शक्तः ; तत्
ब्रूहि, कन्याऽसौ कस्य एतेषां भार्या भवितुमर्हति ? यदि जानन्

—कामेन, (“कामः पञ्चशरः स्मरः” इत्यमरः) आतुराः,—पीडिताः स्मरातुराः,—
कामबाणपीडिताः (इथा तत्पु०) । अन्योऽन्यं—परस्परं, कलहं—भग्नं, खलोकार
मित्यर्थः, वितण्डामिति यावत्, विगृह्य कथनमिति भावः, वादम् इति वा (“कलह
यधि वादे ना खल्लकोषे च भग्नने” इति मेदिनी), चक्रुः,—विदधुः (क
लिट्-उम्) ।

(व) मम मन्त्रबलं—मन्त्रप्रभावः तस्मात् मन्मन्त्रबलात्—मम मन्त्रशक्तितः, मम
मन्त्रबलं प्राप्य इत्यर्थः (न्यबलोपे प्रसौ०), जीविता—प्राणिता, प्राप्तजीवना (विण० ।
जीव + कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप्) । स्थिते या सा भार्या—पत्नी (भू + कर्माणि यत्न
स्त्रियां टाप्) ।

(श) तीर्थेयं—काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, ऋषिजटलक्षेत्रेषु वा, गङ्गागोदावरीपश्चात्
इत्यर्थः, (“तीर्थे शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारोरजःसु च । अवतारार्षजुष्टास्त्वपादोपाध्याय-
मानेषु” ॥ इति मेदिनी) यत् भ्रमणं—प्रव्रजनं, तेन यत् पुण्यं—सुकृतं तेन
तीर्थभ्रमणपुण्येन—काश्यादि (गङ्गादि) स्थानावचरणजनितधर्मसङ्घेन (इतौ
इथा) ।

(ष) अभिहितम्—उक्तम् [अभि + धा + कर्माणि क्तः “दधानेर्हिः” (७।४।
४२ पा०) इति धाञो ङिः] । रक्षितानि—जलानिलादिभ्यः यत्नतः स्थापितानीत्यर्थः
(रक्ष + कर्माणि क्तः, तानि) । प्रणयिनी—भार्या इति यावत् ।

(स) विवादनिर्णये—वैतण्डिकविषयस्य याथार्थ्यावधारणे (विषये ७मी०) ।
शक्तः,—समर्थः (शक् + कर्त्तरि क्तः) । ब्रूहि—वद (ब्रू + लोट्-ङि) । एतेषां—
ब्राह्मणकुमाराणां त्रयाणां मध्ये (निर्द्धारि ६४ी०) । अर्हति—युज्यते (अर्ह + लृट्-

मृषा वदिष्यसि, तदा ते मूर्धा विदलिष्यति” । इति वेतालादा-
कार्थं स राजा एवम् (ह) अभ्यधात्,—“यः क्लेशेन मन्त्रमानीय
एनामजीवयत्, स खलु पितृकार्यकरणात् न पतिः । यश्च तस्या
अस्थोनि गङ्गायां क्षेमं गतः, स (क) पुत्रकार्यकरणात् न पतिः ।
यस्तु तद्भस्मशय्यां (ख) समालिष्य तपस्वचार श्मशान एव, स
एवास्याः प्रणयिकार्यकरणात् पतिर्भवितुमर्हति” इति ।

इत्थं नृपात् त्रिविक्रममेनादाकार्थं स वेतालस्तस्य
(ग) स्कन्हादतर्कितं स्वपदं प्रायात् । राजा च भिक्षुकार्यार्थं

तिप् । मृषा—मिथ्या (“मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः) । विदलिष्यति—
भ्रुटिष्यति (वि + दल + लृट्-स्यति) ।

(ह) अभ्यधात्—अधीचत् [अभि + धा + लुङ्-ट् “गातिष्या—” (२२ :
७७ पा०) इति सिचो लुक्] । आनीय—आनयनं कृत्वा (आ + नी + लृट्-ट्,
एना—मन्दारवतीम् [अकस्मकत्वात् प्रयोज्यकर्त्रां रया “द्वितीयाष्टौभ्यः”
(२।४।३४ पा०) इति अन्वादेशे द्वितीयैकवचने एतद एनाऽऽदेशः], अजीवयत्—
प्राणयत्, जीवितामकरोदित्यर्थः, (जीव + णिच् + लङ्-ट्) । पितुः,—जनकस्य, यत्
कार्यं—जन्मदानरूपमित्यर्थः, तस्य करणात्—विधानात् पितृकार्यकरणात्—जनक-
कर्त्तव्यानुष्ठानात् (इति धूम्रौ०) ; गतजीवितायास्तस्याः पुनर्जन्मप्रदत्वेन प्रथमजाह्नवे
कुमारस्य पितृत्वं ज्ञेयम् ।

(क) पुत्रस्य—तनयस्य, यत् कार्यम्—अग्निसत्कारास्थिचयनादिकर्मैरेतद्विक-
कर्म, तस्य करणात्—सम्पादनात् पुत्रकार्यकरणात्—तनयकृत्यसम्पादनात् (इति
धूम्रौ०) ।

(ख) समालिष्य—समालिख्य (सम् + आ + लिष + ल्यप्), तपः,—
तपस्यां, चचार—अनुतष्टौ (चर + लिट्-णल्) । प्रणयिनः,—प्रेमास्यदस्य, यत्
रिति यावत्, यत्—कार्यं—पद्मविद्योगनिर्वेदात् संसारासक्तिं विहाय तस्या एव
सततस्मरणगुणकौर्त्तनादिकं कर्म, तत्करणात् प्रणयिकार्यकरणात्—भर्तृकर्मव्यति
पालनात् ।

(ग) स्कन्हात् (अपा धूम्रौ०), न तर्कितं—तर्कः, विचार इत्यर्थः, यत्काम
कर्मणि तत् (बहुव्री० । क्रिया विधौ) अतर्कितम्—अविचारितं, किञ्चिदपि विलम्ब-

पुनस्तं (घ) प्राप्तुं मनो बबन्ध ; प्राणालयेऽपि महासत्त्वाः प्रति-
पन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्त्तन्ते ।

अथ तृतीयकथा ।

अथ राजा पुनरपि तं वेतालमानेतुं तं (क) शिंशपा
तरुमभ्यगच्छत्, प्राप्य च तत्रस्थं मृतदेहगतं तं स्कन्धे गृह्णेत्येव
तूष्णीं गन्तुं प्रावर्त्तत । अथ (ख) प्रयान्तं तं स वेतालः पुनरवाचत्,

ममैव इत्यर्थः, सहसेति यावत्, तदयथा तथा, स्वपदं—निजस्थानं, शिंशपात-
निति यावत् (“पदं व्यवसितिवाणस्थानलक्ष्माद्भवस्तुषु” इत्यमरः), प्रायान्तं—
प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-ट) ।

(घ) प्राप्तुं—लभ्युम्, आनेतुमित्यर्थः । बबन्ध—संयम्य, दृढीचकारित्यर्थः (बन्ध
+ लिट् णल्), प्राणालयेऽपि—जीवनापगमेऽपि, जीवनाधेनाशसम्भावनाया मया
मपीत्यर्थः (भावे ङसौ०), मदन—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः येषां ते, यद्वा,—मदन—
प्रभतं, सत्त्वं—बलं येषां ते महासत्त्वाः,—उदारचरिताः महाबला वा (बह्व्री० ।
“सत्त्वं गुणं पिशाचादौ बली द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी), प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं,
स्वीकृतमित्यर्थः (विष्ण० । प्रति + पद + कर्मणि क्तः, तं “प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात्
विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी), अथे—वस्तु, प्रयोजनं वा, अङ्गीकृतविषय-
मित्यर्थः (“अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवर्त्तौ च विषये च
प्रयुज्यते” ॥ इति शाश्वतः), असाधयित्वा—असम्पाद्य (न + साध + णिप् + क्ता),
न निवर्त्तन्ते—न विरमन्ति (नि + वृत् + लट्-चने) ।

(क) शिंशपातकं—शिंशपानामकः तरुः तं (शाकपार्थिवदित्यान् समासः ।
कर्मणि २या०) अभ्यगच्छत्—अभ्ययात् (अभि + गच्छ + लङ्-ट्) । मृतदेहं—मृत-
शरीरं, गतः,—प्राप्तः तं मृतदेहगतं—शवदेहाधिष्ठितं (२या तत्पु०) । प्रावर्त्तत—
आरभत (प्र + वृत् + लङ्-ट्) ।

(ख) प्रयान्तं—प्रगच्छन्तं (विष्ण० । प्र + या + शब्द तम्) । अवाचत्—

—“राजन् ! निशि गमागमं कुर्वन् नितरां खिद्यसे, अतस्त्वां विनोदयन् पुनः कथां वर्णयामि, शृणु,—

अस्ति पाटलिपुत्रं नाम भूमण्डलख्यातं नगरम् । (ग) पुरा-
ऽऽसीत् तत्र नृपतिः विक्रमकिशरी नाम, यं गुणानामिव रत्नाना-
माश्रयं विधिव्यधात् । तस्य (घ) विदग्धचूडामणिर्नाम दिव्य-
विज्ञानवान् सर्वशास्त्रवित् शापावतीर्ण एकः शुक आसीत्

अवादीत् [वच + लुङ्-द् “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” (३।१।५२ पा०) इति कृते अङि परे “वच उम्” (७।४।२० पा०) इति उम्] । गमागमं—गमना-
गमनम् : नितराम्—अव्ययम् (अव्य०), खिद्यसे—किञ्चिदसि (खिद्य + कर्त्तृ-
लट् से) । विनोदयन्—प्रीणयन्, तव प्रीत्यर्थमित्यर्थः [वि + लुट् + णिच् “लक्षण-
हृत्वाः क्रियायाः” (३।२।१२६ पा०) इति द्वौ अर्थे लट् शब्दः], तव विनोदनफलकं
मे कथावर्णनमित्यर्थः । वर्णयामि—कथयामि (वर्ण + णिच् + लट्-मिप्) ।

(ग) पुरा—पूर्वकाले इत्यर्थः । यं—नृपति, गुणानामिव रत्नानामाश्रयं—
यथा रत्नानां तथा रत्नानामपि आधारमित्यर्थः, गुणवान् धनवान् स राजा आसीत्
इति भावः ; विधिः,—विधाता [वि + धा “उपसर्गे घां किः” (३।३।२२ पा०)
इति किः “आर्ता लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः], व्यधान—
अकार्षेत् [वि + धा + लुङ्-द् “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इति मिच् लृक्] ।

(घ) विदग्धानां—पण्डितानां, चूडामणिरिव चूडामणिः,—शिरःस्थितं विदग्ध-
चूडामणिः,—पण्डितशरीरभूषणं, विदग्ध इत्यर्थः (६।४।१० तत्प०), दिव्यम्—अलौकिकं,
विज्ञानं—शिल्पशास्त्रयोः ज्ञानं (“मीले धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः),
यदा,—दिव्यं विज्ञानं—कर्म (“विज्ञानं ज्ञानकर्मयोः” इति मेदिनी) दिव्याविज्ञानं
(कर्मधा०) तदस्य अस्तीति दिव्यविज्ञानवान्—अलौकिकज्ञानसम्पन्नः अलौकिक-
कर्मकारी वा (विष्ण० । अस्यर्थे मतुप्), सर्वशास्त्रं वेत्ति—जानाति इति सर्वशास्त्रावन-
—निखिलशास्त्रज्ञः [विष्ण० । सर्वशास्त्रं + विद् “सत्सुदिष—” (३।२।६१ पा०)
इति क्तिप्], शापेन—आक्रोशेन, हिनगुरुप्रभृतिद्वारा “अनिष्टं ते भूयान्”
इत्येवमनिष्टाभिप्रायमेवेत्यर्थः, (“शापः आक्रोशदिव्ययोः” इति मेदिनी) अवतीर्णः,
—अवकटः, प्रादुर्भूत इति यावत्, शापावतीर्णः,—अभिशापेनाधःपतित इत्यर्थः
(विष्ण० । श्वा तत्प०), शुकः,—पक्षिविशेषः ।

तस्य नृपस्य (ङ) आत्मजः शशी नाम शुकोपदेशेन मगधदेश-
नृपतिकन्यां चन्द्रप्रभां नाम उपयेमे । तस्या अपि राजपुत्र्याः
(च) तथाभूता ज्ञानविज्ञानशालिनी सोमिका नाम शारिका-
ऽभूत् ; अथ तौ शारिकाशुको एकपञ्जरस्थौ राजवेश्मनि
आस्ताम् ।

एकदा (क) साभिलाषः स शुक्स्तां शारिकामब्रवीत्,—
“सुभगे ! एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु मां भज” इति ।

(ङ) आत्मना आद्यते—उत्पद्यते इति आत्मजः,—पुत्रः [विण० । आत्म + जन
“पञ्चस्थामजातौ” (३।२।८ पा०) इति ङः] । उपयेमे—परिणिनाय, विवाहं
वकारित्यर्थः [उप + यम + लिट्-ए “उपादयमः स्वरर्थे” (१।३।५६ पा०) इति
आत्मनेपदम्] ।

(च) तथाभूता—शुक्लदृशी (विण०), ज्ञानं—शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं—कार्मण
ज्ञानं, कर्मापयोगिनी बुद्धिरित्यर्थः, यदा,—विज्ञानं—शास्त्रार्थनिर्णयः ताभ्यां ज्ञान-
विज्ञानाभ्यां—शास्त्रज्ञानकर्मासागर्याभ्यां शास्त्रज्ञानतद्गूढार्थनिश्चयाभ्यां वा, शालते—
शोभते या सा ज्ञानविज्ञानशालिनी—प्रशस्तज्ञानविज्ञानमण्डिता (ज्ञानविज्ञान +
शाल + यदादित्वात् णिनिः, स्त्रिया ङीष्) । शारिका—पक्षिणीविशेषः । एकास्मिन्
पञ्जर—पिञ्जरे, पत्त्यादिबन्धनगृहे इत्यर्थः, तिष्ठतः इति एकपञ्जरस्थौ—अभिन्नपिञ्जर-
वर्तिनौ [विण० । एकपञ्जर + स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो
लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः], राज्ञः,—नृपस्य, वेश्मनि—गृहे
राजवेश्मनि—राजभवने (६ष्ठौ तत्पु० । औपश्लेषिके ७मी० । “गृहमेष्टीदवसितं वेश्म
सद्य निकेतनम्” इत्यमरः), आस्ताम्—अतिष्ठताम् (आस + लङ्-ताम्) ।

(क) अभिलाषेण—समीरयेत्, सम्भोगकामेन इत्यर्थः, सह वर्समानः साभि-
लाषः,—सम्भोगकामी (विण० । ३या तत्पु०) । सु—श्रीभनं, भगं—श्रीः, सौन्दर्य-
मिति यावत्, (“भगं श्रीकामसाहाय्यवीर्ययत्नाकंक्षीर्षु” इत्यमरः) यस्याः तत्-
सम्बोधने सुभगे !—सुन्दरि !, स्वामिसौभाग्यवति इत्यर्थः, शय्या—तल्पं, शयनीय-
मित्यर्थः, आसनं—पीठम्, उपवेशनसाधनमित्यर्थः, आहारः,—भोजनं, विहारः,—
भ्रमणं, (“विहारी भ्रमणे क्लान्ते लीलायां सुगतालये” इति मेदिनी) शय्या च
आसनं च आहारश्च विहारश्च ते शय्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः (६०६), एके—अभिन्नाः,

शारिकाऽब्रवीत्,—नाहं (ज) पुरुषसंसर्गं कर्तुमिच्छामि, यतः
पुरुषा दृष्टाः कृतघ्नाश्च” इति । ततः शुकेन,—“न (झ) पुमांसो
दृष्टाः, स्त्रिय एव दृष्टाः नृशंसहृदयाश्च” इति कथितं तयोर्विवादः
ममजनि । ततस्तौ (ज) पक्षिणौ क्रीतदामत्वक्रीतदामीत्वपणं
कृत्वा परस्परं विवादानिष्पत्तये राजपुत्रमुपेयतुः । स राजपुत्रः

अथाऽऽसनाऽऽहारविहाराः (कर्मधा०) तेषु एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु—
एकं शयनीपर्वेशनभोजनभक्षणादिव्यापारेषु इत्यर्थः (वैधायिके ७भौ०) । भज—
संयत्न (भज + कौट्-ङि), मया सह एकस्यां शय्यायां गन्तुं, एकस्मिन् आसने
उपविश्य, एकस्मिन् भोजने भुङ्क्ते, एकस्मिन् याने विचर इति स्पष्टार्थः ।

(ज) पुरुषेण—पुंसा सह, संसर्ग—सम्बन्धं, संयोगमित्यर्थः (श्या ततप०) :
कृत—कृतोपकारमित्यर्थः, पक्षि—नाशयन्ति, अस्वीकृत्यन्तीत्यर्थः, ये ते कृतघ्नाः,—
अकृतज्ञाः, कृतोपकारस्य जनस्य अपकारे प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः [कृत + क्त +
“कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति कः, “अङ्गोपोऽनः”
(६।४ १३४ पा०) इति हनेरकारस्य लोपे “हो हन्तेः जिह्रन्त्रेषु” (७।३।५४ पा०) इति
हकारस्य कृत्वम्] ।

(झ) पुमांसः,—पुरुषाः । नृशंसं—क्रूरं, हृदयं—चित्तं यासां ताः नृशंस-
हृदयाः,—क्रूरमनसः (विष्ण० । बहुव्री०) । विवादः,—व्यवहारः, अन्योन्यजयपरा-
जयव्यविकृष्टवादः इत्यर्थः, वितण्डा इति यावत्, ममजनि—समुदपादि [मम +
जन + लुङ्-तन् “दोषजन—” (३।१।६१ पा०) इति चूयिष् “चिणी लक्”
(६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्य तस्य लृक्] ।

(ज) पक्षिणौ च पक्षौ च तौ पक्षिणौ—शुक्रसारिके इत्यर्थः [“पुमान् स्त्रिया”
(१।२।६७ पा०) इत्येकशेषे पुमवशेषः], क्रीतदामत्वम्—आजीवनपरिचारकत्वं,
क्रीतदामीत्वम्—आजीवनपरिचारिकात्वं, क्रीतदामत्वञ्च क्रीतदामीत्वञ्च क्रीतदामत्व-
क्रीतदामीत्वे, ते एव पणं—बन्धकं, द्यूतव्यवहारादिषु उत्कृष्टं जयत्वे व्यापितमित्यर्थः,
मम पराजये इदं दास्यामि करोमि वा इत्येवं नियममिति यावत् (“पणो द्यूतादि-
ष्वृष्टे भूतो मृत्यो धनेऽपि च” इत्यमरः । द्यूतादि इत्यत्र आदिशब्दात् समाह्वय-
पणादिर्ज्ञेयः) । विवादस्य—व्यवहारस्य, अन्योन्यजयपराजयव्यवहारे इत्यर्थः, (विवादी
व्यवहारः स्वात्” इत्यमरः), निष्पत्तये—समाधानाय विवादानिष्पत्तये—परस्परजय-

पितुः (ठ) आस्थानगतः विवादपदं श्रुत्वा,—“कथं पुरुषाः
कृतघ्नाः, ब्रूहि तत् त्वम्” इति शारिकामपृच्छत् । ततः
सा,—(ठ) “शृणोतु राजपुत्रः” इति समाख्याय स्वपक्षसमर्थ-
नाय पृंदोषाख्यायिनीं कथां कथयितुमुपचक्रमे ।—

“अस्ति कामन्दकी नाम विख्याता नगरी ; तस्याम् अर्थदत्तो
नाम (ड) महाधनो बणिक् प्रतिवसति स्म । (ढ) कालेन तस्य
पराजयमीमांसायै [“तुमर्थाश्च भाववचनात्” (२:३:१५ पा०) इति ४र्थो०] ।
उपेयतुः,—अभिलक्ष्यतुः (उप + इ + लिट्-अतुम्) ।

(ट) आस्थानं—सभा, (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानं
लौकसास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः” ॥ इत्यमरः) गतः,—प्राप्तः आस्थानगतः,—
सभास्थः (विष्णु० । २या तत्प०), विवादस्य पदं—वस्तु, विषयमित्यर्थः, (“पदं
व्यवसितद्राणस्थानलक्ष्माद्भवन्तुपु” इत्यमरः) विवादपदं—वितण्डाहेतुभूतं विषय
मित्यर्थः ।

(ठ) शृणोतु—आकर्णयतु (श्रु + लोट्-तप्) । समाख्याय—कथयित्वा
(सम् + आ + ख्या + ल्यप्), स्वस्य—आत्मनः, पक्षः,—साध्यं, स्थापनीयं मत
मित्यर्थः, (“पक्षो मासार्द्धके पार्श्वयहे साध्यविरोधयोः” इति मंदिनौ) तस्य समर्थ-
नाय—पोषणाय, स्थापनायैत्यर्थः, स्वपक्षसमर्थनाय—निजमतस्थापनाय [६ठो
तत्प० । “तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या” (वा०) इति ४र्थो०], पृंदोषाणां—पुरुषदूषणानां,
पुंसामपराधानामित्यर्थः, आख्यायिनीं—कथयित्रीं पृंदोषाख्यायिनीं—पुरुषापराधा-
दोषणीं [६ठौ तत्प० । विष्णु० । आ + ख्या + यच्चादित्वात् णिनिः “आतो युक् चिण-
कृतोः” (७:३:३३ पा०) इति युक्, स्त्रियां ङीष्, ताम्], यद्वा,—पुंसां दोषान्
आख्याति या तां पृंदोषाऽऽख्यायिनीम् । कथयितुं—वर्णयितुं (कथ + णिच् + तुमुन्),
उपचक्रमे—आरम्भे [उप + क्रम + लिट्-ए “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१:३:४२ पा०)
इति आत्मनेपदम्] ।

(ड) महानि—विपुलानि, धनानि—अर्थाः यस्य सः महाधनः,—प्रभुतैश्वर्य-
वान् [“आन्यद्वतः समानाधिकरणजातीययोः” (६:३:४६ पा०) इति महत्तत्त्वका-
रस्य आकारः] । प्रतिवसति स्म—न्यवात्सीत् [प्रति + वस “लट् ऋ” (३:२:११८
पा०) इति ऋथीगे अतोते लट्-तिप्] ।

(ढ) कालेन—उपयुक्तसमयेन, यौवनसमये इत्यर्थः [“प्रकृत्यादिभ्यः उप-

धनदत्तो नाम तनयः समुदपद्यत । अथ पितरि (ण) स्वर्गते
स युवा द्यूतादिसङ्गेन भृशमुच्छृङ्खलोऽभवत् ; धूर्त्ताश्च मिलिताः
तं सर्वथा प्राभंशयन् । (त) दर्जनसङ्गतिरेव व्यसनवृत्तस्य
मूलम् । (थ) अचिरेण च व्यसनाऽऽसक्ततया क्षीणसर्वस्वः,

सङ्ग्रानम्" (वा०) इति श्या] । समुदपद्यत—समजायत (सम + उत् + पद + लङ्-त) ।

(ण) स्वर्—स्वर्गम् (अव्य० । “स्वरव्ययं स्वर्गेनाकस्मिदिविदग्नाऽऽलयाः” इत्य-
मरः), गतः,—प्राप्तः तस्मिन् स्वर्गते—स्वर्गे प्रयाते, मृते इत्यर्थः (२था तत्प० । भावे
७मी०) । द्यूतादिषु—पाशकक्रीडावैश्यामद्यादिषु, सङ्गः,—सङ्गतिः, आसक्तिरिति
यावत्, तेन द्यूतादिसङ्गेन—पाशकादिषु आसक्त्या (७मी० तत्प० । हेतौ श्या) ।
उत्—उद्भूतं, शृङ्खलातः,—संयमादित्यर्थः, उच्छृङ्खलः,—व्यसनवर्धितः, निथल-
राहित्यात् असंयत इत्यर्थः, पिशादिशासकाभावात् दराचरणादिषु अप्रतिहतस्वभावः
इति भावः [“कृगतिप्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति नित्यसमासः] । धूर्त्ताः,—
वञ्चकाः, मिलिताः,—तेन सह सङ्गताः सन्तः । प्राभंशयन्—प्रास्वलयन्, न्याय्य-
मार्गात् समपातयन् (प्र + भंश + णिच् + शतृ) ।

(त) दर्जनेन—दण्डलोकेन, सङ्गतिः,—मेलनं दर्जनसङ्गतिः,—दण्डलोक-
सङ्घवासः (श्या तत्प०), व्यसनं—विपत्, भंशो वा, सत्यथात् विच्युतिरिति यावत्,
यदा,—व्यसनं—कामजः दशविधः क्रीधजश्चाष्टविधः दीपः, (“व्यसनं विपदि भंशो
दीपे कामजक्रीपजे” इत्यमरः । तत्र कामजदशविधदीपो यथा मनुः,—“मृगयाऽची
दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौय्यविकं हथाऽव्या च कामजी दशकी गणः” ॥
क्रीधजी यथा—“पैशुन्यं साहसं द्राघं द्रुष्याऽसूयाऽश्वदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं
क्रीधजीऽपि गणोऽष्टकः” ॥ इति) तदेव वचः,—तत्र तस्य व्यसनवृत्तस्य—विपन्मही-
रुहस्य, कुपथपादपस्य वा, कामजादिदीषविटपिनी वा (रूपककर्मधा०), मूलम्—
आद्यं, प्रधानकारणमित्यर्थः, अन्यत्र—शिफा, (“मूलमाद्यं शिफाभ्याः” इत्यमरः)
दर्जनेः सह सख्यता सख्यविधानिष्टस्य हेतुरिति निष्कृतार्थः ।

(थ) आचरेण—अत्यल्पकालेन (अव्य० । नञ्समा०), व्यसनेषु—पूर्वोक्त-
कामजादिषु, आसक्तः,—तदेकपरतन्त्रः, तस्य भावः तथा तथा व्यसनासक्ततया—
व्यसनाभिनिवेशतया (७मी० तत्प० । हेतौ श्या), क्षीणानि—कृशानि, व्यथिता-
नीत्यर्थः, सर्वाणि—निखिलानि, स्वानि—धनानि, (“स्त्री ज्ञातावात्मनि स्व निष्ठा-

दारिद्रेण च लज्जितः स्वदेशं त्यक्त्वा भ्रमितुं देशान्तराणि
समाश्रयत् ; गच्छंश्च चन्दनपुरं नाम नगरमाससाद, विवेश च
भोजनार्थी कस्यापि बणिजः सदनम् । स च बणिक् (द) कुमारं
दृष्ट्वा, पृष्ट्वा च कुलं, ज्ञात्वा च कुलीनं, सत्कृत्य च, दैवयोगात्
प्राप्तममन्यत, अददाच्च तस्मै सधनां रत्नवतीं नाम सुताम् । ततः
स धनदत्तः (ध) कृताविवाहस्तस्मिन्नेव श्वशुरवेश्मनि तस्थौ ।

(न) गच्छत्सु च दिनेषु सुखेन विस्मृतदुर्गतिः पुनर्यमनोत्-

आग्ने शोऽस्तिथा घने" इत्यमरः) यस्य स. चोष्णत्वम्,—हीनसत्त्वधन. (विष्णोः
बहुव्रीहः), दारिद्र्य भावः दारिद्र्य ["गणवचनज्ञाणादिभ्यः कर्माणि च" (५१५
१२२ पा०) इति ष्यञ्], तेन दारिद्रेण—निधनतया, लज्जितः,—हृत. (विष्णोः
लज्जित + क्तः). समाश्रयत—अभजत (सम् + आ + श्रि + लृट्), गच्छन्—यन्
(गम् + शत), विवेश—उपतस्थौ, प्रविष्टवानित्यर्थः (विष् + शिट् + क्तः). भोजनम्
—आहारम्, अश्रयते—आचते य. सः भोजनार्थी—आहारार्थिनापी सन् । भोजन
+ अर्थ + णिच् + यच्चादित्वात् णिनिः "कृता लोपः" (६।१।४८ पा०) इति णिण
अटलसोपादिकार्थधातोरकारस्य लोपे "शेरनिटिः" (६।४.५१ पा०) इत्यनेन
णिर्गो लोपः । सदनं—गृह ("गृहगोदवासतं वेग्न सन्न निकेतनम्. निजान्त-
नन्यसदनं भवनाऽऽगारमन्तरम्" ॥ इत्यमरः) ।

(द) कुमारं—बणिक्पुत्रम् । कुलं—वंश. कस्मिन् कुले त्वं समुत्पन्न इत्यादिरूप-
नात्यर्थः । कुलस्य—सत्त्वानस्य अपत्यं कुलीनं—सहाकुलं, सत्कुलोद्भवमित्यर्थः ["कुलात्
खः" (४।१।१३६ पा०) इति खः । "सहाकुलकुलीनायं सत्यसज्जनमाधवः" इत्यमरः],
नक्त्य—समादृत्य [मत + क्त + ल्यप् "आदरानादरयोः सदसतो" (१।४।६३ पा०)
इत्यनेन कृञि परं सदित्युपपदस्य समासः], दैवयोगात्—भाग्यवशात्, सीमाग्या-
दित्यर्थः (हतौ धूमि० । "दैव दिष्ट भागधेयं भाग्य स्त्री नियतिर्वाधः" इत्यमरः) ।
अमन्यत—अवृणत (मन + लृट्), अददात्—प्रयच्छत् (दा + लृट्), तस्मै
(सम्प्रदाने ष्यर्थि०), घनेन सहितां सधनां—सालङ्काराभित्यर्थः (विष्णोः । बहुव्रीहः) ।

(ध) कृतः,—सम्पादितः, विवाहः,—परिणयः येन सः कृताविवाहः,—
कृतोवाहः (विष्णोः । बहुव्रीहः) ।

(न) गच्छत्सु—अथमानेषु (भावे ७मी० । गम् + शट् + सुप्) । विस्मृता—स्मृति-

सुकः स्वदेशं गन्तुकामोऽभवत् । ततः स (प) शठः कथमपि
श्वशुरं तं तन्मात्रापत्यम् अनुनीय, तामलङ्कृतां भार्यां रत्नवती-
मकया वृद्धया स्त्रिया सहितां गृहीत्वा स्वदेशाय प्रतस्थ ।
(फ) क्रमेण अटवीं प्राप्य दूरात् तस्करभयमुक्त्वा तस्या भार्यायाः
सर्वाणि अलङ्करणानि स्वीचकार । पश्यतु युवराजः, द्यूता-
ऽऽवेशादिव्यसनिनां कृतघ्नानां हृदयं (ब) निस्त्रिंशत्कर्कशम् । स
च पापात्मा अर्थार्थं तां गुणवतीमपि भार्यां हन्तुं तया
वृद्धया युतां कापि (भ) श्वभ्रे न्यक्षिपत् । क्षिप्तेव तस्मिन्

पथातीता, श्वशुरालये निरन्तरमुखभांगिन स्मरणाविषयीभूता इत्यर्थः, दर्शितः,—
नेःस्वं, निधनता इत्यर्थः, आत्मना दूरवस्था इति यावत् (“दर्शितनरके नेःस्वं” इति
शाश्वतः) येन सः विस्मृतदर्शितः,—विस्मृतदारिद्र्यः (विण० । बहुव्री०) । व्यसनाद्य-
मगयाऽक्षक्रीडादिदोषात्, उत्तमः,—उद्धृष्टः, पाशक्रीडादिनिमित्तमुत्काण्डितः मन्
इत्यर्थः (विण० । ४र्थी तत्पु०) । गन्तुं—यातुं, कामः,—अभिलाषः यस्य तादृशः
गन्तुकामः,—गमनेच्छुः [“तुम्काममनसोर्वाप” (का०) इति तुमुनो मकारलापः] ।

(प) शठः,—वधकः, कथमपि—कृच्छ्रेण, एकमात्रापत्यत्वेन कन्यां श्वशुरा-
लये प्रेरितमान्छुतया इति भावः । सा—रत्नवती, मावम्—एव, केवलमित्यर्थः,
मावशब्दोऽयमवधारणे (“मावं कात्स्न्येऽवधारणे” इति शाश्वतः), अपत्यं—सन्तानं,
तनया इति यावत्, यस्य तं तन्मात्रापत्यं—रत्नवत्येकमावकन्यकं (विण० । बहुव्री०),
अनुनीय—विनयप्रणिपातादिना आराध्य, अनुनयं कृत्वा इत्यर्थः [तुमर्थाच्च भाव-
वचनात् (२।१।१५ पा०) इति ४र्थी०] । प्रतस्थे—जगाम [प्र + स्था + लिट् ए
“समवप्रविभ्यः स्थः” (१।१।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(फ) क्रमेण—शनैः शनैः, गमनानुसारित्वेन । अस्वम्—अनात्मन्यं, स्वम्
आत्मन्यं चकार स्वीचकार—आत्मसात् चकार [“अभुततडावे इति वक्तव्यम्”
(बा०) इति चिप्रत्ययः] ।

(ब) निस्त्रिंशत्—खड्गवत् (“निस्त्रिंशः क्रूरखड्गयोः” इति शाश्वतः),
कर्कशं—कठिनम् ।

(भ) श्वभ्रे—किंद्रे, भृगुर्षे इत्यर्थः (अधि ०मी० । “किद्रं निर्व्यथनं रीकं रन्ध्रं
श्वभ्रे वपा शुषिः” इत्यमरः) ।

(म) प्रस्थिते दुरात्मनि सा वृद्धा तस्मिन्नेव व्यपद्यत; सा तु रत्नवती कथाञ्चित् तत्र तृणगुल्मादिकमालम्ब्य करुणं क्रोशन्ती मशेषत्वादायुषः समुत्थिता, विक्षताङ्गौ पदे पदे मार्गं पृष्ट्वा, यथाऽऽगतेनैव पथा कृच्छात् पितुः सदनमागमत् ।

“कथमकस्मात् त्वमीदृशी (य) प्रत्यावृत्ता ?” इति ससन्ध्रमं माता पिता च पृष्ट्वा सा साध्वो एवमभाषत,—“मुषिताः स्म पथि तत्स्करैः, नीतश्च बलात् स मे पतिः, वृद्धा सा श्वभ्रे निपत्य मृता, अहं पुनर्देवात् प्राणिमि । केनचित् कृपालुना पथिकेनाह-मुद्धृता श्वभ्रात्” । एवमुक्तवती माता पिता च (र) शोचता समाश्वासिता सा भर्तृप्राणा रत्नवती तस्थौ ।

अथ कालेनासौ धनदत्तः द्यूतेन (ल) क्षपितसर्वधनः पुनर-चिन्तयत्,—“गच्छामि, पुनः श्वशुरगृहात् धनमानयामि, तत्र गत्वा तं श्वशुरं ‘गृहे स्थिता कुशलिनी तव दुहितृ’ इति

(म) प्रस्थिते (भावे ७मी०) । व्यपद्यत—अव्ययत (वि + पद + लङ् त) । क्रोशन्ती—रुदती (क्रुश + शट्, स्त्रियां ङीप्) । मशेषः सङ्घर्षः वर्षमानः सशेषः, तस्य भावः तत्त्वात् मशेषत्वात्—अवशेषत्वात् (इती ५मी०) । पदे पदे—प्रतिपदं (वीप्सायां द्विर्भाषः), प्रतिपदस्वपकाले इत्यर्थः, पितृगृहाभिमुखीनपथस्य अज्ञातत्वात् इति भावः । यथा—येन पथा आगता, तेनैव यथाऽऽगतेनैव पथा (करणे श्वा) ।

(य) प्रत्यावृत्ता—प्रत्यागता (प्रति + आ + वृत् + क्तः, स्त्रियां टाप्) । ससन्ध्रमं—ससाध्वसं, सभयमित्यर्थः, ससंवेगं वा, सत्वरमित्यर्थः (क्रिया विण० । “सन्ध्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगाऽऽदरयोरपि” इति मेदिनी) । मुषिताः,—अपहृताः, अपहृतसर्वधनाः इत्यर्थः (मुष + क्तः, स्त्रियां टाप्), स्म,—भवामः (अत् + लट् अम्), वयमिति शेषः । बलात्—बलसाधित्य (ल्यङ् लोपे ५मी०) । प्राणिमि—जीवामि (प्र + अण + लट्-मिप्) ।

(र) शोचता—दुःखयता, शोकं कुर्वता इत्यर्थः (विण० । शृच् + शट्) । समाश्वासिता—सान्विता (विण० । सम् + आ + वृत् + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप्) ।

(ल) क्षपितानि—व्ययितानि, नाशितानीत्यर्थः (क्षप + णिच् + क्तः),

वक्ष्यामि” । इति स मनसि (व) सङ्कल्प्य श्वशुरसदनं पुन-
रवाप । आगतञ्च तं (श) दूरात् सा पतिप्राणा भार्या
अद्राक्षीत् ; दृष्ट्वैव धावित्वा च सा तस्य पापस्य पादयोर्निपत्य
तत् सर्वं पिष्टभ्यां मृषा निर्वोदितं व्यजिज्ञपत् ; दुष्टेऽपि पत्न्यौ
साध्वीनां मानसं नान्यथावृत्ति भवति । ततः स दुरात्मा
निर्मयः (ष) श्वाशुरं गृहं प्रविश्य तं पादयोः प्रणनाम । स
च तं जामातरं दृष्ट्वा (स) अभ्यनन्दत्, अकरोच्च दिष्ट्याऽयं मे
जामाता जीवन् चौरैर्मुक्त इति बन्धुभिः सह महोत्सवम् । ततः
स धनदत्तः सुखेन (ह) श्वाशुरीं समृद्धिं भुञ्जानः तया रत्न-
वत्या पत्न्या सह रेमे ।

सर्व्वेधनानि येन सः (विष्णु० । बहुव्री०) । वक्ष्यामि—कथयिष्यामि (वच् + लृट्-
स्यामि) ।

(व) सङ्कल्प्य—निश्चित्य [सम् + कृप + णिच् + ल्यप् “कृपो री लः”
(८।२।१८ पा०) इति लकारादेशः] ।

(श) दूरात्—विपन्नदृष्ट्यानात्, [“दूरान्तिकार्थेभ्यो—” (२।३।३५ पा०)
इति ध्रुवी०] । धावित्वा—द्रुतं गत्वा (धाव + क्त्वा) । माता च पिता च ताभ्यां
पिष्टभ्यां—मातापिष्टभ्यां [“पिता मादा” (१।२।७० पा०) इति एकशेषः । “क्रियथा
यमभिप्रेति—” (वा०) इति ध्रुवी०] । न अन्यथा—अन्यप्रकारा, पत्युर्दुःखं-
कारेण तं प्रति विरागरूपा इत्यर्थः, वृत्तिः,—भावविशेषः यच्च तादृशं नान्यथावृत्ति—
विरक्तमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ष) श्वशुरस्य इदं श्वशुरं—श्वशुरस्त्वामिकमित्यर्थः [“तस्मैदम्” (४।३।१२०
पा०) इति अण्] । पादयोरिति (समीपार्थे ७मी०) ।

(स) अभ्यनन्दत्—अभि—सर्व्वेतीभावेन, अनन्दत्—अनुसृत्य (अभि + नन्द
+ लङ्-ट) । दिष्ट्या—भाग्येन (प्रकृत्यादिभ्यः श्या० । “देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं
स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) । मुक्तः,—त्यक्तः (मुच् + क्तः) । महोत्सवम्—
आनन्दजनकानुष्ठानम् ।

(ह) श्वशुरस्य इमां श्वशुरीं—श्वशुरसत्त्वन्विनीं (विष्णु०) । भुञ्जानः,—
सेवमानः [भुज् + शानच् “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।
रेमे—चक्रीक (रम + लिट्-ए) ।

एकदा स (क) पापौयान् रात्रौ यच्चकार, तत् अवाच्य-
मपि कथाभङ्गभयात् कथ्यते, शृणु राजपुत्र ! असौ पापमतिः
विश्वस्तसुतां तां रत्नवतीं निशि हत्वा तदाभरणसञ्चयम् अपहृत्य
अलक्षितः स्वदेशं प्रायात् । ईदृशाः पुरुषाः (ख) पापाः
कृतघ्नाः । इति शारिकया कथिते राजपुत्रः हसन्,—“त्वाम-
दानीं वद” इति शुक्रमभाषत । ततः स शुकः प्राब्रवीत्,—
“देव ! स्त्रियः (ग) विषमसाहसाः दुश्चरिताः पापाश्च ; तथा
चात्र कथामेकां वर्णयामि, शृणोतु कुमारः,—

अस्ति हर्षवती नाम नगरी । तत्राभूत् धर्मदत्तो नाम
(घ) बहुकौटोश्वरो बणिजामग्रणीः ; तस्य वसुदत्ता नाम्नी
रूपेण असामान्या प्राणैभ्योऽपि प्रियतमा कन्याऽभवत् । मा तु

(क) अतिशयेन पापौ इति पापौयान्—महापाप. [पापिन्+“अत्रादौ
गुणवचनादेव” (५।३।५८ पा०) इति दीयसुन् “टः” (६।४।५५ पा०) इति
टोर्लोपः] । अवाच्यं—वक्तुमयोग्यम् । कथायाः,—प्रारब्धाया अस्या वार्तायाः,
भङ्गभयात्—अन्तरा निवृत्तौ असम्पूर्णताशङ्कातः इत्यर्थः (६।४।५५ पा० । इति ५।४।५५) ।
विश्वस्तात्—पत्न्यौ विश्वासात्, (“विश्वस्ती आतविश्वासे” इति मेदिनी) सुतां—निद्रितां,
(विष्ण० । ५।४।५५ पा०), यहा,—विश्वस्ता चासौ सुता चेति तां [विष्ण-कर्मधा० ।
“पुंवत् कर्मधा—” (६।३।४२ पा०) इति पुंवद्भावः] । निःशङ्कसुप्तमित्यर्थः,
हत्वा—मारयित्वा [हन+क्ता “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इति
अनुदात्तसंज्ञाः], तस्याः,—रत्नवत्याः, आभरणसञ्चयम्—अलङ्कारसमूहम्,
अपहृत्य—चोरयित्वा [अप+हृ+ल्यप् “ऋक्षस्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्], न लक्षितः अलक्षितः,—अदृष्टः (नञ् समासः), केनापि इति शेषः ।

(ख) पापमेते चरन्तीति पापाः,—पापाचाराः (अशं-चादित्वादच्) ।

(ग) विषमनि—तुलनातीतानि, अनुचितानीति यावत्, साहसानि—
दृक्करकर्मणि धाव्यानि वा (“साहसन्तु दमे दृक्करकर्मणि । अविश्वस्यकृती धाव्ये”
इति हेमः) यासां तादृशः विषमसाहसाः,—अनुचितकर्मकारिण्यः, अतिप्रगल्भा
वा (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(घ) बहुकौटोयान्—अनेककौटिसङ्ख्याकधनानाम्, ईश्वरः,—प्रभुः बहुः

तेन (ङ) समानधनयौवनकुलशालिने नेत्रचकोरासुतरश्मये
समुद्रदत्ताख्याय बणिकपुत्राय ताम्रलिप्तनिवासिने प्रदत्ता ।
कदाचित् सा (च) स्वदेशस्थे पत्नौ, पित्रगृहे स्थिता दूरात्
कमपि पुरुषं युवानं कान्तविग्रहं ददर्श । दृष्ट्वैव सा (छ) चपला
स्मरमोहिता गुप्तं सखीमुखेनानीतं प्रच्छन्नकामुकं तं भजे ।

कोटीश्वरः,—अनेककोटिपतिः (विष्णु० । ६३ी तत्प०) । रूपेण असामान्या—
अतुलनीया, असाधारणरूपवतीत्यर्थः [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०)
इति श्वा] ।

(ङ) धनस्य यौवनस्य कुलस्य—वंशस्य धनयौवनकुलानि (इन्द्र०) समानेः,—
निजदुहितृरूपेः, धनयौवनकुलेः,—सम्पत्ताकरणवंशेः, शालते—शीभते इति तस्मै
समानधनयौवनकुलशालिने—तुल्यधनादिविभूषिताय (विष्णु० । समानधनयौवन
कुल + शाल + यद्वादितात् णिनिः), नेत्रं—चक्षुरेव, चकोरः,—पक्षिविशेष,
(रूपककर्त्तृधा०) तस्य अन्तरश्मये—मुधादौषितये, चन्द्राय इत्यर्थः, नेत्रचकोरासुत-
रश्मये—नयनचकोरसन्तर्पणचन्द्रस्वरूपाय, चकोरो यथा चन्द्रदर्शने उत्फुल्लो भवति,
तदन्तर्पानाथंमुमुक्षुस्तिष्ठति च, तथा अस्य असामान्यसौन्दर्ये मानवमनांसि
उत्फुल्लं भवति, तद्दर्शनाथंमुक्तुकोकरोति च इति भावः (विष्णु० । ६३ी तत्प०) ।
बणिकपुत्राय (सम्प० ४३ी०), ताम्रलिप्तं—“तमल्लुक्” इति प्रसिद्धं नगरं,
निवसतीति तस्मै ताम्रलिप्तनिवासिने—ताम्रलिप्तबाह्व्याय (विष्णु० । ताम्रलिप्त +
नि + वस + यद्वादितात् णिनिः) ।

(च) स्वदेशं तिष्ठतीति ताम्रान् स्वदेशस्थे—निजविषयवर्तिनि [भावे ७मी० ।
उप० समा० । स्वदेश + स्था + “सुपि स्थः” (श्वा० ४ पा०) इति कः “आतोः
लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । कालः,—कमनीयः, विग्रहः,—
शरीरं (“शरीरं वर्यं विग्रहः” इत्यमरः) यस्य तं कालविग्रहं—सुन्दरमूर्तिं (विष्णु० ।
वहुव्री०) ।

(छ) चपला—पुंसलो, कुलटेल्यर्थः (विष्णु० । “चपला कमलाविद्युत्पुंसलो-
पिप्लोषु च” इति मेदिनी), स्मरणं—कामिन, मोहिता—मोहं प्राप्ता स्मर-
मोहिता—कामविमूढा (विष्णु०), गुप्तम्—अप्रकाशं यथा तथा (क्रियाविष्णु०),
सख्याः,—वयस्यायाः, मुखेन सखीमुखेन—सखीद्वारा वार्त्तां प्रदाय इत्यर्थः (६३ी
तत्प० । करणे श्या०) । प्रच्छन्नः,—गुप्तः, कामुकः,—मैथुनकामनाऽतिशयवान् तं

इत्थं (ज) प्रतिरात्रं सा तदेकासक्तमानसा तेन सह रममाणा सुखं बुभुजे ।

अथैकदा स तस्याः पतिः स्वदेशात् आगतः (भ) स्वशुरयोः परां प्रीतिमवर्द्धयत् । दिने च (ज) उत्सवेनातिक्रान्ते सा वसुदत्ता माता कृतभूषणा निशि वासगृहं प्रेषिता शय्या-स्थायिनं पतिं भेजे ; तेन च रतिं प्रार्थिता सा अन्यमानसा

प्रच्छन्नकामुकं—गुप्तनायकं (विष्णु० । कर्मधा०), यदा,—प्रच्छन्नं—गुप्तं यथा तथा, कामयत—परस्त्रीसङ्गर्भमिलयति यस्तं प्रच्छन्नकामुकम् [उपपदसं० प्रच्छन्न + काम + “कर्मार्णङ्” (१।१।३० पा०) इति णिङ् “लघपतपद—” (१।२।१५४ पा०) इति उक्तञ्] । भेजे—मिथवे (भज + लिट्-ए) ।

(ज) रादौ रादौ प्रतिरात्रं—प्रतिनिशं [वीप्सायाम् अन्यर्था० । “अहःसर्वेकं देशमङ्गातपुण्याञ्च रातेः” (५।४।८७ पा०) इति अच्] । तस्मिन्—पुरुषे, एके—केवलम्, (“एके मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः) । आमुक्तं—लघं, मानसं—मनः यस्याः सा तदेकाऽऽसक्तमानसा—तन्मात्राधीनचित्तः (विष्णु० । बहुव्री०) । रममाणा—कोडली (रम + शानच्, स्त्रियां टाप्) । बुभुजे—अनुवभूव [भुज + लिट्-ए “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(भ) श्वशुरश्च श्वशुरश्च तयोः श्वशुरयोः,—श्वश्वश्वशुरयोः [“श्वशुरः श्वशुरा” (१।२।७१ पा०) इति एकशेषः], पराम्—उत्तमां (“दूरानात्कोत्तमाः पराः” इत्यमरः) । अवर्द्धयत्—व्यतनीत् (वृध + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ज) उत्सवेन—जामातुरागमनजनितानन्दानुष्ठानेन (करणे श्या०), अति क्रान्ते—अतीते (भावे ऽभी० । अति + क्त + क्तः) । कृतं—सम्पादितं, भूषणम्—अलङ्करणं यस्याः सा कृतभूषणा—अलङ्कृता इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । शय्यायां—शयनीये, तिष्ठतीति तं शय्यास्थायिनं—शयनीयस्थं [विष्णु० । शय्या + स्था + यङादित्वात् णिङ् “आतो युक् चिण्कृतीः” (७।३।३३ पा०) इति युक्] । राते—मैथुनं, प्रार्थिता—याचिता (विष्णु० । प्र + अघे + णिच् + कर्मणि क्तः, स्त्रियां टाप् । अघ्यतेर्द्विकर्मकत्वात् रतिं सा इति कर्मोद्देश्यं, तत्र च सा इति गौणकर्मणः उक्तत्वात् प्रथमा) । अन्यस्मिन्—अपरपुरुषे, जादे इति यावत्, मानसं—मनः यस्याः सा अन्यमानसा—परपुरुषगतहृदया (विष्णु० । बहुव्री०),

अलोकसुप्तिकामकरोत् । क्रमेण सोऽपि पतिः (ट) पानमत्तः
अध्वश्रान्तश्च निद्रया जह्ने । ततः सर्वास्मिन् (ठ) भुक्तपीतजनं
क्रमेण सुप्ते कश्चित् चौरः सन्धिं भित्त्वा तस्मिन् वासगृहे प्रा-
विशत् । सा च बणिक्नन्दिनी तत्काले (ड) तमपश्यन्ती
समुत्थाय स्वजारकतसङ्केता निभृतं निरगात् । तदालोक्य स
चौरः (ढ) विघ्नताभिलाषो व्यचिन्तयत्,—“येषामाभरणाना-
मर्थं अहं प्रविष्टः, तैरेवाभरणैर्हृता एषा निशीथे निर्गता, तत्

अलौका—मिथ्याभृता, कपटरूपा इत्यर्थः, सुप्तिरेव इति सुप्तिका—निद्रा ताम्
अलोकसुप्तिकां—कपटनिद्रां (कर्मधा० । सुप्ति + स्तार्थे कण्, स्त्रियां टाप्) ।

(ट) पानेन—मद्यपानेन, मत्तः,—उन्मत्तवत् अल्पसंज्ञ इत्यर्थः, पानमत्तः,—
मदीन्मत्तः (विष्ण० । श्या तत्पु०), अध्वना—पथा, पथपथ्यंतेनेत्यर्थः, श्रान्तः,—
नातश्रमः अध्वश्रान्तः,—पथक्लान्तः (विष्ण० । श्या तत्पु०), निद्रया (कर्म), जह्ने
—आचक्रव इत्यर्थः (ज + कर्मणि लिट्) ।

(ठ) भुक्तं—भोजनम् अस्य अभुत् इति भुक्तः,—भुक्तवानित्यर्थः (अग्रं
आदिभ्यांऽच्), पीतं—पानम् अस्य अभुत् इति पीतः,—पीतवानित्यर्थः (पूर्व्ववदच्),
आदौ भुक्तः पश्चात् पीतश्च जनः तस्मिन् भुक्तपीतजने—सम्पन्नाहारपानलौके (भावे
७मी० । स्वातन्त्र्यमिवत् समासः) । सान्धिं—सुरङ्गा, कूटमित्यर्थः, “सिन्द” इति
भाषा (“सन्धिर्भगं सुरङ्गा च सन्धिं सङ्कटं विदुः” इति शाश्वतः), भित्त्वा—छित्त्वा,
कर्त्तृत्वा इति यावत् (भिद + क्ता) ।

(ड) तं—चौरम्, अपश्यन्ती—अनौचमाणा [न + दृश् + ञट् + “उगितश्च”
(४१।६ पा०) इति ऊौष् “अपश्यन्तीर्नित्यम्” (७।१।८ पा०) इति नुम्],
समुत्थाय—शय्यातः उत्पत्य [सम् + उत् + स्था + ल्यप् “उदःस्थासन्धीः—”
(८।४।६१ पा०) इत्यनेन पूर्व्वसवर्णभावः], स्वजारक—निजीपपतिना, कृतः,—
विकृतः, सङ्केतः,—अभिसरणाय स्थाननिर्देश इत्यर्थः, यस्याः सा स्वजारकतसङ्केता
—उपपतिविघ्नापिताभिसरणप्रदेशा इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ढ) विघ्नः जातः अस्य इति विघ्नितः,—बाधितः, बाधाप्राप्त इत्यर्थः (विघ्न +
तारकादित्वात् इतच्), अभिलाषः,—मनोरथः यस्य सः विघ्नताभिलाषः,—बाधित-
मनोरथः (विष्ण० । बहुव्री०), व्यचिन्तयत्—आध्यायत्, चिन्तितवानित्यर्थः (वि +
चिन्त + णिच् + लङ्) । अर्थे—प्रयोजने, निमित्तमित्यर्थः, [“निमित्तपथ्यांयप्रयोगे

क्व गच्छतीति द्रष्टव्यम्” इति पर्यालोच्य निर्गत्य च स चौरः
तां बणिकसुतामनुययौ ।

साऽपि (ण) पुष्पादिसम्भारहस्तया सख्या संयुता गत्वा
वाह्यमुद्यानं नातिदूरगं प्रविवेश, ददर्श च तत्र सङ्केतस्थान-
मागतं नगररक्षिभिश्चौरबुद्ध्या पाशं कण्ठे दत्त्वा निहत्य हस्ते
लम्ब्यमानं तं प्रच्छन्नकामुकम् । सा तु तदवलोक्य
(त) विह्वला,—“हा ! हताऽस्मि” इति वादिनी कृपणं विलपन्ती

सर्वासां प्रायदर्शनम्” (वा०) इति आभरणानाम् इत्यत्र ६१० । “अर्थोऽभिधेय-
वैवस्तुप्रयोगजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । हता—वेष्टिता, भविता इत्यर्थः, अलङ्कारा-
च्छादितसर्वदेहा इति यावत् (विष्ण०), निशीथे—अर्द्धरात्रे (काले ७१० । “निशी-
थस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्थात् रात्रिमात्रकं” इति मादिनौ) । द्रष्टव्यम्—दृष्टव्यम्, दर्शनं
कर्तव्यमित्यर्थः [दृश + तव्य + “सृजिदृशोर्भन्त्यमकिति” (६।१.५८ पा०) इत्यनेन
अमागमं दृशेः सृकारस्य रकारः] । पर्यालोच्य—अवधार्य (परि + आ + लोच +
ल्यप्) । बणिकसुता [“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति अनुयोगं
इयम्] ।

(ण) पुष्पादिसम्भाराः,—कुसुमचन्दनताम्बूलादिसम्भोगोपकरणानि, हस्त-
यस्याः तथा पुष्पादिसम्भारहस्तया—गृहीतकुसुममाख्याद्युपचारया इत्यर्थः (विष्ण० :
व्यधि बहुव्री०) । वाह्यमुद्यानं—नगरवह्निस्थं रात्रिः साधारणोपभोग्यं वनं (“पुष्पा-
माक्रोड उद्यानं रात्रिः साधारणं वनम्” इत्यमरः), न अतिदूरे गच्छति—वर्तते
इत्यर्थः, तं नातिदूरगम्—अनतिदूरवर्तिनं (सम्युपपदसं०), प्रविवेश—अन्तर्जगाम,
प्रविष्टवतीत्यर्थः (प्र + विश + लिट्-णल्) । सङ्केतस्थानम्—अभिसारार्थं निर्धारित-
प्रदेशम् । चौरः,—तस्करः, इति बुद्ध्या—ज्ञानेन चौरबुद्ध्या—निशीथे एकाकी
निभृतं स्थितत्वात् तस्करोऽयमिति मत्वा इत्यर्थः (हंती इया), पाशं—रज्जुम् । लम्ब्य-
मानं—दीर्घलम्बमानं दीर्घाख्यमानमित्यर्थो वा (लवि + लम्ब्यणि ज्ञानच्) ।

(त) विह्वला—विह्वला, कातराभुता इत्यर्थः, शोकेन स्वाङ्गान्वेव धारयितुं
अशक्ता इति यावत्, तादृशी सुती, (विष्ण०) । कृपणं—टीनं यथा तथा (क्रिया
विष्ण०), विलपन्ती—पारिव्रजमाना, शोकं कुर्वतीत्यर्थः [वि + लप + णल् “लपि-
तथ” (४।१।६ पा०) इति ङीप् “अप्सानीर्निक्कम्” (७।१.८१ पा०) इति गुम्] ।

भूमौ पपात, रुरोद च । अथ तं (थ) निजकामुकं
वृक्षादवतार्य उपवेश्य च गतासुम् अङ्गरागैरलङ्कारैः पुष्पैश्चाल-
ञ्चकार । यावच्च सा तस्य मुखम् (द) उन्नमय्य कामार्त्ता
परिचुम्बति, तावत् स निर्जीविः कामुकः वेतालानुप्राविष्टः सन्
दन्तैस्तस्या नासिकां चिच्छेद ; तेन सा विह्वला तस्मात् प्रदे-
शात् सव्यथा अपसृताऽपि,—“अहो ! किंस्वित् जीवत्यसौ ?”
इति पुनरन्त्य यावत् पश्यति स्म, तावत् तं वीतवेतालं निशेष्टं
पतितं मृतं निश्चित्य सा भोता परिभूता च रुदती शनैः गृहं

(थ) निजायाः,—स्वस्याः, कामुकं—कामयितारं, यहा—निजां—स्यां, वसु
दत्तामिति यावत्, कामयते—अभिलषति यस्य निजकामुकं—स्वप्रार्थयन् (विष्ण०) ।
उपवेश्य—आसयित्वा (उप + विश + णिच् + ल्यप्), गताः,—निःसृताः, असवः,
—प्राणाः (“पंसि भुञ्जसवः प्राणाः” इत्यमरः) यस्य तं गतासुम्—विगत-
प्राणं, मृतामत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), अङ्गानि—अवयवाः, रज्यन्ते—राज्यतां
क्रियन्ते एभिः इति तैः अङ्गरागैः,—कुङ्कुमचन्दनाद्यनुलंपनैः [अङ्ग + रञ्ज + “अकर्त्ता
च कारके संज्ञायाम्” (१।१।१८ पा०) इति करणे षञ् “अजि च भावकरण्यः”
(६।४।२७ पा०) इति ललोपः, “अजीः कु चिन्मृताः” (७।१।५२ पा०) इति
अस्य कुलम् “अत उपधायाः” (७।१।१६ पा०) इति उपधाया वृद्धिः] । अलं—
भूषितं, अकार अलञ्चकार—भूषयामास (अलं + कृ + लिट्-णल् । “अलं भूषण-
पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः) ।

(द) उन्नमय्य—ऊर्ध्वोक्त्य [उत् + नम + णिच् + ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्”
(६।४।५६ पा०) इति षेरयादेशः] । चिच्छेद—अकर्त्ता (छिद + लिट्-णल्) ।
स्वित्—वितर्कं (अल्य० । “स्वित् स्यात् प्रत्यवितर्क्यो” इति श्रावतः) । पश्यति
स्म—ददर्श [“लट् स्मि” (१।२।११८ पा०) इति अतोते लट्] । वीतः,—अपगतः,
वेताली यस्मात् तं वीतवेतालं—विमुक्तवेतालावेशं (विष्ण० । बहुव्री०), निः,—
नासिका, चेष्टा—कायिकव्यापारः यस्य तं निशेष्टं—निष्क्रियं (विष्ण० । बहुव्री०) ।
निश्चित्य—अवधारय [निर् + चि + ल्यप् “ऋक्स्य पिति—” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्] । परिभूता—छिन्ननासत्वात् अवमानिता इत्यर्थः, रुदती—क्रन्दन्ती [रुद
+ शट् “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ऊष्], शनैः,—मन्दं मन्दम् (अल्य०),

प्रत्याजगाम । स चालक्षितः (ध) प्रच्छन्नस्थितश्चौरः सर्व-
मेतत् व्यलोकयदचिन्तयञ्च,—“अहो ! किमिदं पापया अनया
कृतम् ? हा ! स्त्रीणामाशयः कथमीदृक् भीषणः ? तदिदा-
नीमपि एषा किं नु कुर्यात् ?” इति विचिन्त्य कौतुकात् स
चौरः भूयोऽपि दूरात् तामनुससार ।

सा च पापिनी गृहं प्रविश्यैव उच्चकैः प्ररुदती एवमब्रवीत्,
—(न) “परित्रायध्वं माम्, एतेन दुष्टेन भर्तृरूपेण शत्रुणा
मम निरपराधाया नासिका छिन्ना” इति । ततः रोदन-
माकर्ण्य सहसा तत्परिजनाः सर्वे ससम्भ्रमम् (प) उदतिष्ठन्,
पतिञ्च प्रबुधे । अथ तत्पिता (फ) समेत्य तां छिन्ननासिकां
दृष्ट्वा क्रुद्धस्तं जामातरं बन्धयामास । स च (ब) इतिकर्तव्य-
विमूढस्तदानीं बध्यमानोऽपि मूकवदतिष्ठत्, न किमपि प्रात्र-

गृहमिति [“अभितः परितः—” (वा०) इत्यादिना प्रतिधोगे २या], प्रत्याजगाम
—प्रत्यायधौ (प्रति + आ + गम + लिट्-णल्) ।

(ध) प्रच्छन्ने—गुप्तस्थाने, स्थितः प्रच्छन्नस्थितः,—अप्रकाशमवस्थितः (विश० ।
७मी तत्प०) । पापमेघा चरतीति पापा—पापाऽऽचारिणी (वृशं-आदित्वादच्,
ततः स्त्रियां टाप्), तथा पापया—वृशंसया, पापिन्या इत्यर्थः (“वृशंसो घातुकः
क्रूरः पापः” इत्यमरः) । आशयः,—अभिप्रायः (“अभिप्रायश्चक्रे आशयः”
इत्यमरः) । नु—वितर्कः । अनुससार—अनुजगाम (अनु + सृ + लिट्-णल्) ।

(न) परित्रायध्वं—रक्षत (परि + वै + प्रार्थनायां लोट्-ध्वं), यूयमिति
शेषः ।

(प) उदतिष्ठन्—उत्थिता अभवन्, अजागरितित्वर्थः (उत् + स्था + लङ्
अन्), शयनादिति शेषः । प्रबुधे—जागरामास (प्र + बुध + लिट्-ए) ।

(फ) समेत्य—समागत्य [सम + आ + इ + ल्यप् “ऋल्लस्य पिति—”
(६।१।७१ पा०) इति तुक्] । बन्धयामास—संययाम, बन्धनं चकारेत्यर्थः [बन्ध
+ चिच् + लिट्-णल् “कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” (१।१।३५ पा०) इति आम्
“ऋचानु प्रयुज्यते लिटि” (१।१।४० पा०) इति आमन्तादसनुप्रयोगः] ।

(ब) इति—अस्मानवस्थायामिदं, कर्तव्यं—विधातव्यं, तत्र विमूढः,—जडः,

वीत् । अथ क्रमेण सर्वेषु (भ) विबुद्धेषु शृण्वत्सु, तस्मिंश्च चौरैः सर्ववृत्तान्तज्ञे तस्मादपसृते, गतायां शनैः शर्वव्यां, स बणिक्-सुतः तेन श्वशुरेण राजान्तिकं नीतः ; सा च क्लिन्ननासा वसुदत्ता तत्राऽऽगता । राजा च सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा अयं (म) स्वदारद्रोहीति निर्णयि तस्य बणिक्सूनोर्वधं समादिशत् ।

ततस्तस्मिन् निरपराधे न किमपि (य) विजानति बणिक्-सुते मडिण्डिमं बध्यभूमिं नीयमाने स चौरः समुपगम्य राज-

बोधोपरहितः इत्यर्थः, इतिकर्तव्यविमूढः,—उपायनिर्द्धारणाद्यमः (विष्ण० । ७मी तत्प०) । बध्यमानः,—संयम्यमानः [बध् + कर्मणि ज्ञानच् । बन्ध् + कर्मणि ज्ञानच् इति वा, तस्मिन् पक्षे—“अनिदितां हन्त उपधायाः क्ङिति” (६।४।२४ पा०) इति उपधाया मलोपः], श्वशुरेणेति शेषः ।

(भ) विबुद्धेषु—जागरितेषु इत्यर्थः (भावे ७मी० । वि + बुध् + क्तः), शृण्वत्सु—आकर्ण्यत्सु (भावे ७मी० । श्रु + श्रट्) । सर्वे—निखिलं, वृत्तान्तं—वार्तां, जाना-तीति तस्मिन् सर्ववृत्तान्तज्ञे—विदिताखिलोदने [विष्ण० । उप० समा० । सर्व-वृत्तान्त + ज्ञा + “इगुपधञा—” (३।१।१३५ पा०) इति कः “आतो लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । अपसृते—निष्क्रान्ते (भावे ७मी०), गता-याम्—अतीतायां, प्रभातायामिति यावत् (भावे ७मी०) । शर्वव्यां—रात्रौ (“अथ शर्वरी । निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा” इत्यमरः) । नीतः,—प्रापितः (नयतेर्द्विकर्मकस्य राजान्तिकबणिक्सुतयोः कर्मद्वययोः मुख्यकर्मणि बणिक्सुते उक्ते १मा०) ।

(म) दारयन्ति—पृथक्कारयन्ति भातृन् इति दाराः, सा हि पत्न्युः भावस्नेहं भिनत्तीति लोकाप्रसिद्धम् ; स्नान्—निजान्, स्वस्य—निजस्य इति वा, दारान्—भात्यां, (दारशब्दां नित्यं बहुवचनान्तः पुल्लिङ्ग्य भवति “भात्यां जायाऽथ पुंसुस्त्रि दाराः” इत्यमरः । दारा इति टावन्तोऽपि दृश्यते “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय पते यथा-कमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रीक्ता मनीषभिः” ॥ इति व्याडिश्रुभाङ्गौ), दृष्टव्यं—दिगन्ति यः सः स्वदारद्रोही—पत्नीपीडकः (स्वदार + दुह् + यच्चादत्वात् णिनिः), निर्णयि—निश्चिन्त्य (निर् + नी + ल्यप्) । बणिक्सूनोः,—बणिक्पुत्रस्य (शेषे ६ष्ठो०) । समादिशत्—समाज्ञापयत्, (सम् + आ + दिश् + लङ्-ट्) ।

(य) विजानति—विबुध्यमाने (वि + ज्ञा + श्रट्, तस्मिन्) । डिण्डिमः,—

पुरुषानभाषत,—“अकारणमयं कथं बध्यभूमौ नीयते ? यथा-
हत्तमहं सर्वं वेद्मि, मां राजान्तिकं नयत, सर्वमहं वदिष्यामि”
इत्युक्तवन्तं तं ते सर्वे राजपुरुषा राजान्तिकमनयन् । स च
चौरः (२) आमूलात् सर्वं रात्रिहत्तान्तं रात्रौ न्यवेदयत्,
अब्रवीच्च,—“देव ! न चेत् महचसि तव प्रत्ययः, तत् सा नामा
तस्य श्वस्य मुखे अद्यैव निरीक्ष्यताम्” । तत् श्रुत्वा
(ल) वीक्षितुं भृत्यान् प्रेष्य, तेषाञ्च मुखात् सत्यमवेत्य स
राजा तं बणिक्पुत्रं बधदण्डात् विमुच्य, तां दुष्टां वसुदत्तां
कर्णावपि कृत्वा, देशात् निरवासयत्, तच्च तत्पितरं बणिजं
सर्वस्वमदण्डयत् ; तुष्टश्च तं चौरं पुगाध्यक्षमकरोच्च ।

वाद्यविशेषः, तेन सह विद्यमानं सांडाखड्गं—वाद्यविशेषसाङ्गतं, डिङिऽभवाद्यताडन-
पूर्वकमित्यर्थः (क्रिया विष्णु) । नोयमाने—प्राप्यमाणे (भावे ७मी० । नो + कस्यश्चि
ज्ञानच्), राजपुरुषैरिति शेषः । हत्तमनतिक्रम्य इति यथाहत्तं—सत्यहत्तान्तमित्यर्थः
(याद्यर्थे अन्यथी०) । वेद्मि—जानामि (विद + लट्-मिप्) । नयत—प्रापयत
(नो + प्रायनायां लोट्-त), युयुमिति शेषः ।

(२) मूलात्—आद्यात्, प्रथमादित्यर्थः, (“मूलमाद्ये शिफाभयोः” इत्यमरः)
आरभ्य आमूलात्—मूलमारभ्य शेषपर्यन्तमित्यर्थः [“आङ्मय्यांदाऽभिर्विध्योः”
(२।१।११ पा०) इति अभिविधावत्यर्थः । “पञ्चम्यपाङ्गपारमिः” (२।१।१० पा०)
इति आङ्ग्ये प्रमी०] । रात्रौ—रुपाय [“क्रियया यममिमेति—” (वा०) इति
४र्थी०], न्यवेदयत्—व्यज्ञापयत् (नि + विद + णिच् + लङ्-ट्) । प्रत्ययः,—
विश्रुतः । निरीक्ष्यतां—दृश्यतां (निर् + दृश् + कस्यश्चि लोट्-ताम्), भवतीति
शेषः ।

(ल) वीक्षितुं—दृष्टुं (वि + दृश् + तुमुन्), नासामिति शेषः । प्रेष्य—प्रेर-
यित्वा (प्र + णिच् + ल्यप्) । श्वेत्य—श्ववगत्य, विज्ञायेत्यर्थः, [श्व + इ + ल्यप्
“ऋक्षस्य पति—” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । कर्णावपि—पूर्वं नासा
किञ्चा आसीत्, इदानीं कर्णावपि किञ्चौ भवतः इत्यपेक्षः ; कृत्वा—कर्त्तव्या
(कृद + क्ता) । निरवासयत्—निरकाशयत्, बाह्यकारयत् इत्यर्थः (निर् + वस +
णिच् + लङ्-ट्), रक्षामिरेति शेषः । सर्वं—सकलं, स्वं—धनं सर्वस्वं—सर्वधनं

राजपुत्र ! इत्थं (व) निसर्गविषमाः शठा योषितः” इति वदन्नेव शुकः चित्ररथो नाम गन्धर्वराजो भूत्वा इन्द्रशापक्षयात् दिव्यरूपमास्थाय दिवमगात् । सा च सारिका (श) सपदि सुराङ्गना तिलोत्तमा भूत्वा तथैव क्षीणशपा दिवमुदपतत् । तयोस्तु तस्यां सभायां (ष) विवादो न निर्णीतः” ।

इत्याख्याय स वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—“राजन् ! वदतु

(कक्षांशः), अदृश्यत्—अदमयत्, संबंधनापहरणरूपं दृश्यं व्यदधात् इत्यर्थः (दृश् + णिच् + लङ्-द् । दृश्यतेति कर्मकत्वात् “वणिजं” “सर्वस्वम्” इति कक्षांदयम् । ।

पुराण्यं—नगररक्षकप्रधानमित्यर्थः ।

(व) निसर्गात्—स्वभावादेव (“निर्माणे च स्वभावे च निसर्गः सृष्टिबन्धतः” इति शाश्वतः), विषमाः,—दाक्षणाः, भौषणप्रकृतय इत्यर्थः (विष० । प्रभो तत्तत्पु०), शठाः,—अनुलक्ष्यभावाः, कुटिलाशयाः इति यावत् (विष० । “निकृतस्वदृजुः शठः” इत्यमरः), योषितः,—स्त्रियः (“स्त्री योषिदबला योषा नारी सोमान्तिनी वधूः” इत्यमरः) । इन्द्रश्च दत्तः शापः,—आक्रोशः, “त्वम् एतावन्तं कालं शुककपो भव” इत्येवंकपालिताभिर्गंसर्गमित्यर्थः (शाकपार्थि० । “आक्रोशे शपथे शापः” इति शाश्वतः), तस्य क्षयात्—अवसानात् इन्द्रशापक्षयात्—इन्द्रनिक्षिप्तशापावधिकालपर्यवसानादित्यर्थः (दृष्टो तत्तत्पु० । इतो प्रभो०), दिवि भवं दिव्यं—स्वर्गस्थं [“द्युप्रागपागुदक् प्रतोषी यत्” (४।२।१०१ पा०) इति यत्], रूपं—सौन्दर्यं दिव्यरूपम्—अलौकिकाकारं (कक्षांशः), आख्याय—पृत्वा इत्यर्थः (आ + ख्या + ल्यप्), दिवं—स्वर्गं (“स्वरव्ययं स्वर्गनाकादिदिव्यदिशालयाः । सुरलीको द्यौर्दिवौ हे स्त्रियो ज्ञीवे निषिदपम्” इत्यमरः) ।

(श) सपदि—तत्क्षणदेव (अव्य० । “सद्यः सपदि तत्क्षणे” इत्यमरः), सुराङ्गना—देवनारी, अमरा अमरसा वा इति यावत् । तथैव—शुकवदेव, ऋषिः,—अवसितः, शापः,—आक्रोशः, इन्द्रदत्त इति भावः, यस्याः सा क्षीणशपा—विमुक्तशपा (विष० । बहुव्री०) । उदपतत्—उदगच्छत् (उत् + पत + लङ्-द्) ।

(ष) विवादः,—व्यवहारः, जयपराजयनिर्णयार्थं पक्षयोर्विकृतवादरूपः इत्यर्थः (“विवादो व्यवहारः स्वात” इत्यमरः), निर्णीतः,—निक्षिप्तः, मौमांसित इत्यर्थः (निर् + नी + क्तः), राजपुत्रेणेति शेषः ।

भवान्, पापाः पुरुषाः ? (स) उत योषितः ? जानतस्ते
अकथयतः शिरो खण्डयः पतिष्यति” इति । एतत् स्कन्ध-
वार्त्तनो वेतालस्य वचनमाकर्ण्य स भूपतिस्तं योगीश्वरं वेताल-
मवादीत्,—“वेताल ! कोऽपि च तादृक् पुरुषः क्वचित् कदा-
चित् दुराचारः, स्त्रियस्तु प्रायशः पापा दृश्यन्ते, श्रूयन्ते च” ।
इत्युक्तवतो नृपस्य स्कन्धात् (ह) प्राग्वत् स वेतालः क्वापि
प्रनष्टोऽभूत् । राजा च पुनस्तदानयने यत्नमकरोत् ।

अथ चतुर्थकथा ।

ततः स द्विविक्रमसेनो नृपतिः पुनस्तस्य शिंशपातरोर्मूलं
गत्वा निशितं (क) मुक्तादृङ्मासं शवाधिष्ठितं वेलालं प्राप्य
निष्कम्पः तथैव स्कन्धमारोप्य तस्य भिक्षोः सकाशमुदचलत् ।

(स) उत—अथवा (अन्य०) । खण्ड खण्डं खण्डयः,—खण्डखण्डपरिमितं
भूत्वा इत्यर्थः [अन्य० । “सङ्घैकवचनाच्च वीसायाम्” (५।४।४३ पा०) इति खण्ड
+ शम्] ।

(ह) प्राग्वत्—पूर्ववत्, प्रथमद्वितीयकथाऽवसाने यथा स्वस्थानमगच्छत्,
तथेत्यर्थः । प्रनष्टः,—अदर्शनं गतः, पूर्ववत् शिंशपातदमशिश्रयदित्यर्थः ।

(क) मुक्तः,—निरर्गलीकृतः, विस्तारितः इत्यर्थः, न बद्धः इति यावत्,
अदृङ्मासः,—उद्धेर्मासः येन तं मुक्तादृङ्मासं—कृतविकटद्वाम्बुमित्यर्थः (विश्व० ।
बहुव्री०) । निः,—नास्ति, कम्पः,—भयजनितवेपथुः यस्य सः, यदा,—निः,—निर्गतः,
विराजितः इत्यर्थः, कम्पात्—भयजनितवेपथोः यः सः निष्कम्पः,—निर्भय इत्यर्थः (विश्व० ।
बहुव्री०) । उदचलत्—समगच्छत्, (उत् + चल् + लङ्-ङ्) ।

तच्च (ख) चलन्तम् अंसस्थः स वेतालः पुनरब्रवीत्,—“राजन् !
दुराचारस्य अस्य भिक्षोः कृते कोऽयं ते प्रयासः ? निष्फले
अमुष्मिन् प्रयत्ने तव विवेको न दृश्यते ; यद् भवतु, त्वद्वक्त्या
तवाध्वश्रमविनोदिनीमपरामिकां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति शोभावती नाम (ग) यथार्थनाम्नो काऽपि नगरी,
तस्यामभूत् शूद्रको नाम प्रभूतपराक्रमो महाप्रतापो नृपतिः ।
यस्य (घ) जयिनः प्रतापानलोऽनवरतं वन्द्योक्तारिवनिता-

(ख) चलन्तं—गच्छन्तं [विष्ण० । चल + शतृ तम् “उगटचां सर्वनामस्थाने-
ऽधातोः” (७।१।७० पा०) इति गुम्], अंसं—स्कन्धे (“स्कन्धो भुजाश्रयाऽसोऽस्त्री”
इत्यमरः), तिष्ठति इति सः अंसस्थः,—स्कन्धस्थितः [सुपि उपपदं समा० । अंस +
त्वा “भुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः] । कृते—निमित्तं, कार्यसाधनाय-
मित्यर्थः, प्रयासः ?—प्रयत्नः ? दुराचरिभिर्लोभनीयैश्च नार्थं तवायं प्रयत्नः न युक्तः
इति भावः, निष्फले—फलसिद्धिविरहिते इत्यर्थः (विष्ण०) । विवेकः,—विचारबुद्धि-
रित्यर्थः, इदं सत इदमसत इत्यादि विचारपूर्वकं वस्तुश्रवणपाठधारणशक्तिरिति यावत्,
(“विवेकः स्याज्जलदीप्यां पृथग्भावविचारयोः” इति मेदिनी) । तत्—तव,
भक्त्या—कार्यसम्पादने एकाग्रचित्तवृत्तितया इत्यर्थः, त्वद्वक्त्या—तव चित्तटाङ्गान्
इत्यर्थः, प्रीतोऽहमिति पदद्वयमूढनीयम् ; यद्वा,—त्वयि भक्त्या—अद्वया, तव विचार-
नेपुण्याङ्गीकृतपरिपालनायद्वादिदर्शनात् त्वयि मे अनुरागाधिक्यात् इत्यर्थः, त्वद्वक्त्या
—त्वयि प्रोत्था (इष्टो वा उभो तत्पु० । इतो इया०) ।

(ग) यथार्थः,—अर्थमनतिक्रान्तः, अर्थानुरूप इत्यर्थः, नाम यस्याः सा यथाये-
नाम्नी—अन्वयसज्जिका, अतोव शोभामन्मन्ना इत्यर्थः । प्रभूतः,—महान्, पराक्रमः,—
शक्तिः, दैहिकबलम्, उद्योगी वा इत्यर्थः, यस्य सः प्रभूतपराक्रमः,—महाबलः,
महोत्साहसम्पन्ना वा (विष्ण० । बहुव्री० । “शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ” इत्यमरः),
महान्—अतिशयः, प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तजः
कोषदण्डजम्” इत्यमरः) यस्य सः महाप्रतापः,—प्रभावातिशयवान् (विष्ण० ।
बहुव्री०) ।

(घ) जयति चरीन् इति तस्य जयिनः,—जयशीलस्य [जि + “जिह्वि—”
(१।२।१५७ पा०) इति कर्त्तरि ङिति], प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः, अनल इव,

धृतचामरमाकृतैः ज्वलति स्म । (ङ) येन च अलुप्तधर्मचरणा
स्कीता वसुन्धरा रामादीनपि भूपतौन् विसम्भार ।

कदाचित् तं महीपालं (च) प्रियशूरं सेवितुं मालवात्

शत्रुकुलदाहकत्वादिति भावः, प्रतापानलः,—तेजोवर्धकः (उपमिति स०) । बन्दी-
कृताभिः,—युद्धे जयलाभात् बलपुञ्जं स्वपुरमाणीताभिरित्यर्थः, अरिर्बानताभिः,—
शत्रुनारीभिः, यद्वा,—बन्दीकृतानां—काराबद्धीकृतानाम्, अरीणां—शत्रूणां, बनि-
ताभिः, धृतानाम्—आयुज्यताम् (इया तत्प०), चामराणां—बाणव्यजनानां,
माकृतैः,—वायुभिः बन्दीकृतारिबनिताधृतचामरमाकृतैः,—आत्माधीनीकृतशत्रुनारी-
करस्थितचामरानिलैः (इष्टी तत्प० । करणे इया०), ज्वलति स्म—जज्वाल,
उद्दिदीपे इत्यर्थः [ज्वल + “लट् छे” (१।२।११८ पा०) इति अतोते लट्] ।

(ङ) येन—राजा हेतुना (हेतो इया), अलुप्तम्—आविनष्टं, धर्मचरणं—
पुण्यकर्मानुष्ठानं, धर्मशास्त्रविहितचाराणुष्ठानं वा (“धर्माः पुण्ययमन्यायस्तभावा-
चारसोपमाः” इत्यमरः) यस्याः यस्यां वा तादृशी अलुप्तधर्मचरणा—अविनष्टधर्मा-
नुष्ठाना (विष्ण० । बहुव्री०), नियतयागाद्यनुष्ठानादिति भावः अत एव स्कीता—
सम्पत्ता, प्रभूतधनधान्याद्यैश्वर्यशालिनीत्यर्थः, अविरतं धर्मशास्त्रविहितयागादिपुण्य-
कर्मानुष्ठानाङ्गदीमकर्माणि उत्थिता धूमा सूर्यमण्डलं गत्वा मेघरूपेण परिणमन्ति,
ततः सुर्वाष्टः जायते, सुवर्षणेन च पृथ्वी शस्यसम्पदा ब्रालते, अतः वसुन्धरायाः
स्कीततायां धर्मचरणस्य हेतुत्वं बोद्धव्यं, तथा च मनुः,—“अग्नी दत्ताऽऽहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते र्वाष्टः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति
[विष्ण० । स्क्राय + क्तः “स्क्रायः स्की जिज्ञायात्” (६।१।२२ पा०) इति स्क्रायते
इत्यस्य स्क्रादेशः, ततः स्त्रियां टाप्], वसूनि—धनानि रत्नानि वा (“देवभेदेऽनले
रश्मौ वसून्ने धने वसु” इत्यमरः), धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी [वसु + धृ + णिच्
+ पचाद्यच् “संज्ञायां भृतृजिधारिसङ्घितपिदमः” (१।२।४६ पा०) इति खच् “अव-
हिषदजनस्य मुमु” (६।१।६७ पा०) इति अजन्तस्य वसुशब्दस्य मुमागमः, “खणि
कलः” (६।४।८४ पा०) इति उपचाया क्रलः “खेरनिटि” (६।४।१३ पा०) इति
णिचो लोपः, ततः स्त्रियां टाप्] । विसम्भार—विसर्ज्य कृत्वा चिन्तया-
मास इत्यर्थः (वि + सम् + लिट्-अन्) ।

(च) प्रियाः,—प्रेमाऽऽस्पदाः, शूराः,—वीराः —वीरभक्तं
(विष्ण० । बहुव्री०), सेवितुं—परिचरितुं, परिचर्यां कर्तुमित्यर्थः (सेव + तुमुन्) ।

कश्चित् वीरवरो नाम क्षत्रियः समागात् ; तस्य धर्मवती नाम भार्या, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम्नी कन्या आसीत् ।
 (क) सेवापरिच्छदस्तस्य त्रयमेव, कन्या कृपाणिका, करे तरवारिः, अपरं च करे चर्म ; एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः स प्रत्यहं तं राजानं दीनारशतपञ्चकं वितनं प्रार्थयामास । राजा च तम् (ज) आकारसूचितोदारपौरुषं मत्वा, तस्मै यथेप्सितां हस्तिं ददाति स्म, स्थापयति स्म च कौतुकात् प्रच्छन्नं चारान् तत्पृष्ठतः 'किमेभिः प्रभूतैर्वैतनैरेष कराति ?' इत्यन्वेष्टुम् ।

(क) सेवायै—परिचरण्याय, परिच्छदः,—उपकरणं सेवापरिच्छदः,—रूपा-
 राचनसाधनद्रव्यविशेषः इत्यर्थः (४०० तत्प०) । त्रयमेव—क्षत्रिणं द्रव्यं च राज-
 संधायमानौतवानिति निष्कर्षः । अस्या कृपाणी कृपाणिका—क्षुरिका [कृपाणी +
 कन्या कन्, स्थिदां टाप्, "केश्यः" (७४.१२ पा०) इति चम्बः । "कृपाणः
 खड्ग क्षुरिका कर्तव्यैरपि घोषिति" इति मेदिनी) । एतावन्मात्रम्—एतद्यदादेक-
 मेव, कृपाणिकातरवारिचर्मरूपैकवयं भार्यापुत्रकन्यारूपपञ्चापरत्रयमेवेत्यर्थः, परिच्छद-
 परीवारौ—उपकरणपरिजनौ यस्य सः एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः,—एतन्मात्रजन-
 यथोपकरणवयसमन्वितः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), यदा,—एतावन्मात्रपरिच्छदेन
 कर्तव्यैतदुपकरणवयेण, परित्रयते—परिवेष्टयते यस्मादृशः [परि + व + त्रिणि अच्
 "उपसर्गस्य घञमनुष्यं बहुलम्" (६।१।२२ पा०) इति उपसर्गस्य दोषः], कृपा-
 णिकाद्युपकरणवयपरिवृतः इत्यर्थः । अङ्गि अङ्गि इति प्रत्यहं—प्रतिदिनं (वीक्षाया-
 मन्वयो०) । दीनाराणां—रूप्यमुद्राणां स्वर्णमुद्राणां वा, शतपञ्चकं—पञ्चशतानि
 दीनारशतपञ्चकं—पञ्चशतमुद्रामात्रं (६४० तत्प०) । प्रार्थयामास—यथाचि [इ +
 अर्थ + णिच् + लिट्-णल् "काम्प्रत्ययात्—" (१।१।१५ पा०) इति आस
 "कृषानु—" (१।१।४० पा०) इति आसन्तादसन्प्रयोगः] ।

(ज) आकारेण—आकृत्या, सूचितं—प्रकटितम्, उदारं—महत्, पौरुषं—
 पुरुषत्वं, तेज इति यावत् ("पौरुषं पुरुषस्य स्यात् भावे कर्माणि तेजसि" इति
 मेदिनी) यः — विण० । बहुव्री०) । तस्मै (सम्प्र० ४००), हस्तिं तानन्ति-
 कस्य यथेप्सि- ज्ञानं, प्रायेणाऽनुकृपामित्यर्थः (विण० । याधायैनात्यदी०),
 हस्तिं—जीवि- ज्ञानं, स्थापयति स्म—निक्षेपयामास इत्यर्थः । प्रच्छन्नं—

स च वीरवरः प्रातः राजदशनं कृत्वा, मध्याह्ने (भ) धृता-
युधः तस्य सिंहदारे स्थित्वा च स्वर्हात्तिलव्यानां दीनाराणां
शतं गार्हस्थ्यनिर्वाहाय भार्याया हस्ते प्रादात् ; अपरेण च
शतं वस्त्रम् अङ्गरागं ताम्बूलादीनि च क्रीणाति स्म ; अपरञ्च
शतं स्नात्वा विष्णोः शिवस्य च पूजार्थं विनियुयोज ; अन्यञ्च
शतद्वयं विप्रेभ्यः दरिद्रेभ्यश्च प्रादात् । एवं (ज) विभज्य
प्रत्यहं तानि पञ्चशतानि स व्ययीचकार । ततश्च (ट) अग्नि-
कार्यादिकं विधाय भुक्त्वा च निशि एकाकी तदेव सिंहद्वारं
धृतकृपाणचर्मा प्रत्यहं तस्थौ । एतत् सर्वं चारमुखात् श्रुत्वा

गमं यथा तथा (क्रिया विण०), चारान्—गृहचरान्, तत्पठतः,—तस्य पश्चात्
(सप्तम्यादासिन्) । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धातुम्, अनुसन्धानायेत्यर्थः (अनु + इष्ट +
तुमुन्) ।

(भ) धृतं—गृहीतम्, प्रायुष्यते अनेन इति प्रायुधम्—चस्त्रम् [पा + युध
+ “वज्रार्थं कविधानं व्याख्यापार्याधर्हनिगुध्यर्थे” (वा०) इति कः] येन तथाभूतः
धृताऽऽयुधः,—गृहीतास्त्रः सन् (विण० । बहुव्री०) । सिंहार्चाङ्गतं द्वारं तस्मिन्
सिंहद्वारे—पुरीषवेशयोग्ये द्वारे इत्यर्थः (शाकपार्थ०) । स्वस्य—आत्मनः, हस्त्यै—
जीविकायै, जीविकानिर्वाहायेत्यर्थः, हस्त्या—व्यवहारेणेति वा, राजसंवाक्येणेत्यर्थः,
लब्धानां—प्राप्तानां स्वर्हात्तिलव्यानां—स्वीपार्जितानामित्यर्थः (४र्थी तत्पु०) ।
गृहस्थस्य कर्म गार्हस्थ्यं—गृहस्थाश्रमकर्तव्यकर्म, भोजनाच्छादनातिथिसेवनादि-
रूपं कर्म इत्यर्थः (गृहस्थ + ज्ञ), तस्य निर्वाहाय—सम्पादनाय गार्हस्थ्यनिर्वा-
हाय—गृहस्थधर्मसम्पादनाय [६४ी तत्पु० । “तुमर्थाश्च भाववचनात्” (२।२।१५
पा०) इति ४र्थी०] । क्रीणाति स्म—चिक्राय, मूल्यादानेन जयाह इत्यर्थः । विनि-
युयोज—व्ययसक्रे इत्यर्थः (वि + नि + युज + लिट्-णल्) ।

(ज) विभज्य—विभागं कृत्वा (वि + भज + ल्यप्) । अव्ययम्—अकृतव्ययं,
धनमिति शेषः, व्ययं व्ययितं चकार व्ययीचकार—विससज्जं इत्यर्थः [व्यय + कृ +
लिट्-णल् “कभूक्षियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्चिः” (५।४।५० पा०) इति अभुततद्धावे
चिः] ।

(ट) अपिकार्यादिकं—होमादिकम् । भुक्त्वा—खादित्वा (भुज + क्वा) ।

राजा शूद्रकः भृशं (ठ) तुतोष, निवारयामास च तान् चारान् पुनस्तस्य मार्गणे ; मेने च विशेषपूजाहं तं पुरुषाति-
शयम् ।

अथ (ड) गच्छत्सु दिनेषु एकटा धारावर्षिणि दिवानिशं जलदपटले गगनमावृण्वति, जनरहिते च समन्तात् राजमार्गं, एकाकी स वीरवरस्तस्मिन् सिंहद्वारे एवातिष्ठत् । स च राजा दिनपतावस्तं गते तादृशे भीषणे (ढ) तमसि विजृम्भिते सधारावर्षे, तस्य वीरवरस्य भावं जिज्ञासुः निशि प्रासादाग्र-

धृते—गृहीते, कृपावचमंशौ—असिफलके येन तादृशः धृतकृपावचमंशौ—गृही-
तासिफलकः सन्, असिचमंशौ गृहीत्वैत्यर्थः (विण० । बहुव्री० । चमं “टाल” इति
ख्यातम्) ।

(ठ) तुतोष—पिप्राय, सन्तुष्टो बभूव इत्यर्थः (तुष + लिट्-णल्), निवारया-
मास—निषेधयामास [नि + व + णिच् + लिट्-णल् “काम्प्रत्ययात्—” (३।१।३५
पा०) इति आम् “कञानु—” (३।१।४० पा०) इति असनुप्रयोगः] । मार्गणे—
अन्वेषणे, पञ्चशतमुद्राभिः किं करोति इत्यस्य अनुसन्धानार्थमित्यर्थः (विषये ७मी० ।
“मार्गणो याचके शरं । यात्राऽन्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी), मेने—विषेचया-
मास (मन + लिट्-ए), विशेषाम्—असामान्यां, पुत्राम्—अर्शाम्, अर्हति—
युज्यते इति तं विशेषपूजाहं—अतीवादरयोग्यम् (लपपदस० । विशेषपूजा + अर्ह
+ पचाद्यच्) । पुरुषेषु—सामान्यनरेषु, अतिशयः,—अधिकगणयुक्तः इत्यर्थः, तं
पुरुषातिशयं—पुरुषप्रधानम् (७मी तत्पु०) ।

(ड) गच्छत्सु (भावे ७मी०) । धारां—जलधारामित्यर्थः, वर्षति—स्रवति
इति तस्मिन् धारावर्षिणि—निरन्तर जलस्राविणि (विण० । धारा + वृष + यङा-
दित्वात् णिनिः), दिवा च निशा च दिवानिशं—रात्रिन्दिनं [“विप्रतिषिद्धं
आनधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति ह्रस्वेकवद्भावः], जलदानां—मेघानां,
पटले—समूहे जलदपटले—मेघजाले (विण० । इष्टौ तत्पु०) । आवृण्वति—
आच्छादयति सति (भावे ७मी० । आ + वृ + णट् तस्मिन्) । समन्तात्—सर्वतः,
चतुर्दिक्षु इत्यर्थः (चय०) ।

(ढ) तमसि—अन्धकारे, विजृम्भिते—विवर्धिते इत्यर्थः, दिशो व्याप्नुवति

मारुह्य जगाद,—“कोऽत्र सिंहद्वारि स्थितः ?” इति । तदाकर्ण्य,
—“अहमेव स्थितः” इति वीरवरः प्रत्यवादीत् । “अहो !
(ण) महासत्त्वोऽयं वीरवरः मङ्गलः, तदेष मया अवश्यमेव
महत् पदं प्रापणीयः” इति सञ्चिन्त्य राजा प्रासादादवतीर्य
अन्तःपुरं प्रविश्य शयनमगात् ।

(त) अन्येद्युश्च तथैव मेघेषु धाराऽऽसारान् वर्षत्सु निशायां,
भुवने कालतमसि विजृम्भिते, राजा पुनश्च तद्भावं जिज्ञासुः

इति भावः (भावे ७मी० । वि + जृभि + क्तः तच्चिन्), धारावर्षण—अविश्रान्त-
वारिवर्षणेन, सङ्घिते सधारावर्षे—वारिवर्षणसङ्घिते (तमसि इत्यस्य विण०) ।
भावम्—अभिप्रायं, प्रसूतिषयकं मानसावस्थाविशेषमिति यावत्, यद्वा,—भावं—
सत्तां, विद्यमानतामित्यर्थः, इदंश्लोषणमस्य वीरवरः द्वारि तिष्ठति न वा
इत्येवंरूपमिति भावः (“भावः सत्तास्त्रभावाभिप्रायचैतात्मजन्मसु” इत्यमरः),
जिज्ञासुः,—ज्ञातुमिच्छुः सन् [ज्ञा + सन् + “मनाशंसमिच्छ उः” (३।२।१६८
पा०) इति उः] । प्रासादाद्य—सौधशिखरम्, मारुह्य—उत्थाय (आ + रुह +
ल्यप्) ।

(ण) मङ्गल—विपुलं, सत्त्वं—बलं, यद्वा,—मङ्गल—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः
यस्य सः महासत्त्वः,—महाबलः उदारस्वभावी वा [विण० । बहुव्री० । “आत्महतः
समानाधिकरणजातीयधीः” (६।३।४६ पा०) इति समानाधिकरणे उत्तरपदे परे
मङ्गलत्वाकारत्वाकारः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बली द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी] ।
मङ्गल—उन्नतं, पदं—स्थानम्, असात्यपदादिरूपमिति यावत्, प्रापणीयः,—
दापनीय इत्यर्थः (प्र + आप + णिच् + अनौधर् । अत्र “पवः” इति उक्ते कर्मणि
प्रथमा), एष मया उन्नतपदे अवश्यमेव स्थापयितव्य इत्यर्थः । शयनं—निद्रां
शय्या वा (“शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(त) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्नङ्गि [अन्य० । “पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽन्येद्युस्”
(वा०) इत्यनेन अन्य + एद्युम्] । धारया—सन्तत्या, अविच्छिन्नतयैत्यर्थः, आसारान्
—महावर्गेन हृष्टीः धाराऽऽसारान्—प्रबलवारिप्रवाहानित्यर्थः (इया तत्पु० ।
“अश्रानां गतयः पञ्च धारा धारा च सन्ततिः” इति “आसारः स्यात् प्रसङ्गे वेगात्
वर्षे मूहद्वली” इति च शाश्वतः) । काले—प्रलयकाले, यत् तमः, तदिव तमः,—

प्रासादमधिरुह्य सिंहद्वारमभि—“कोऽत्र स्थितः ?” इति व्याज-
द्वार । वीरवरेण च,—“अहं स्थितो देव !” इति (थ) प्रोक्ते
स राजा भृशं विसिम्भिये, शुश्राव च तावदतिदूरे सहसा रुदतीं
कामपि स्त्रियं वामस्वरेण ; व्यचिन्तयच्च,—“कैयं विषादविक-
लेव सप्रलापकरुणं विरौति ? राष्ट्रे च मम पराभवः नास्ति,
न दरिद्रः, नापि कश्चित् दुःखितः, तदेषा का ?” इति । आदि-
देश च करुणाद्रेचेताः तं वीरवरमधःस्थितं,—“भो वीरवर !
शृणु, एषा दूरं काऽपि रोदिति, किमर्थमसौ रोदिति, का
चेयम् ? त्वया गत्वा एतत् निरूप्यताम्” इति ।

तदाकर्ण्य स वीरवरः (द) “तथा” इत्युक्त्वा निबद्धामिधेनुः

अन्धकारः तस्मिन् कालतमसि—गाढान्धकारे इत्यर्थः, यद्वा,—कालः,—सङ्काशः,
सर्वभूतान्तकः इति भावः, स इव तमः तस्मिन् तादृशगाढान्धकारस्य दस्युतस्कर-
नरघातकादीनां स्वकार्यसाधनोपयोगित्वात् कालतुल्यत्वसंबन्धात् । सिंहद्वार-
मभि—सिंहद्वारं लब्ध्वीकृत्य, सिंहद्वारमभिमुखीभूयेत्यर्थः [“अभिरभागे” (१।४।
८१ पा०) इति सूत्रेण अभिसाङ्गव्यात् सिंहद्वारमित्यस्य कर्मसंज्ञा] ।

(थ) प्रोक्ते—कथिते [भावे ७मी० । प्र + वच् + क्तः “वचिस्त्रपि—” (६।१।१५
पा०) इति सम्प्रसारणम्] । विसिम्भिये—सिद्ध्यन्त्यम्भुव, विस्मितो बभूवेत्यर्थः [वि +
ञि + लिट्-ए “आदेशप्रत्यययोः” (८।३।५८ पा०) इति जत्वम्], शुश्राव—
आकर्णयामास (श्रु + लिट् णल्) । वामः,—प्रतोपः, विरुत इत्यर्थः (“वामौ वरु-
प्रतोपौ” इत्यमरः), स्वरः,—ध्वनिः तेन वामस्वरेण—विरुतस्वरेणेत्यर्थः (करणे
श्या०) । विषादेन—अनोदुःखेन, विकला—व्याकुला, सा इव विषादविकलेव—
दुःखाऽऽर्चये (श्या तत्प०), प्रलापः,—अधरुदितं वचनं, करुणः,—दोनस्वर इति
यावत्, ताभ्यां सङ्घ वर्त्तमानं सप्रलापकरुणं—सुविलापं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया
विष०), विरौति—शब्दायते, क्रन्दतीत्यर्थः (वि + रु + लट्-तिप्), राष्ट्रे—राज्ये ।
पराभवः,—तिरस्कारः, सबलेन दुर्बलस्य पीडनमिति भावः । करुणया—कृपया,
आद्रे—सिक्ते, चेताः,—मनः यस्य सः करुणाद्रेचेताः,—दयाऽऽर्द्रमनाः (विष० ।
बहुव्री०) । निरूप्यतां—निर्णीयतां (नि + रूप + णिच् + कर्मणि खोट्-ताम्) ।

(द) तथा—तदेवास्तु इत्यर्थः (स्त्रीकारार्थकमव्ययमेतत् । “तथाऽभ्युपगमे पृष्ट-

करतलधृतकरबालश्च गन्तुं प्रावर्त्तत, नागणयत् तत् स्थूल-
धाराशिलावर्षिं ज्वलद्द्विद्युद्विलोचनं नवमेघान्धकारम् । तच्च
तादृश्यां निशायां प्रस्थितमेकाकिनं दृष्ट्वा (ध) करुणा-
कौतुकाऽऽविष्टो राजा प्रासादादवतीर्य गृहीतासिरेकाकी
अनुपलक्षितः तमनुजगाम ।

स च वोरवरः (न) रुदितमनुसरन् नगर्यां वह्निः सरो-
वरमेकं प्राप, ददर्श च तत्र,—“हा शूर ! हा कृपालो ! हा
वदान्य ! त्वया शून्या कथमहं वक्ष्यामि ?” इत्येवं रुदतीं

प्रतिवाक्ये समुच्चये । सदृशं निश्चयऽपि स्यात्” इति मेदिनी । अभ्युपगमः स्वीकारः) ।
निबद्धः,—कव्या संस्थापित इत्यर्थः, आसधेनुः,—कुरिका (“कुरिका आसधेनुका”
इत्यमरः) येन तादृशः (विष्णो । बहुव्री०), करतलं—पाणौ, धृतः,—गृहीतः,
करबालः,—आसिः येन तादृशः (विष्णो । बहुव्री०) । प्रावर्त्तत—प्राक्रमत, आरभ्यत
इत्यर्थः (प्र + त्त + लङ्-त) । अगणयत्—अमन्यत, गाणतवानित्यर्थः (गण + णिच्
+ लङ्-ट्) । स्थूला—पीवरा, धारा—जलधारा, शिला—करका, तयोः वर्षः,—
वर्षणम् अस्ति अस्मिन् समये इति (अस्यर्थे ईगः) स्थूलधाराशिलावर्षिं—शिलावर्षण-
सहितप्रबलजलधारायुक्तं (विष्णो), ज्वलन्तो—स्फुरन्तो, विद्युत्—सौदामनी, विलो-
चनं—नेत्राभिव यस्य तत्, चक्षुषोः विद्युतश्च तेजसत्वात् रूपदर्शकसामर्थ्याच्च विद्युति
मेवत्वारोपः सन्तव्यः (विष्णो । बहुव्री०), नवमेघन—नूतनजलदेन ङ्गुना, अन्ध-
कारं—तमः नवमेघान्धकारं—गाढान्धतमसम् ।

(ध) करुणया—तादृशं अन्धकारं असहायस्य तस्य विपदाशङ्काजनित-
दयया, कौतुकेन—तस्य काव्यदर्शनकौतूहलेन च, आविष्टः,—आसक्तः करुणा-
कौतुकाऽऽविष्टः,—सदयकौतूहलाऽऽकान्तः (विष्णो । श्या तत्प०) । गृहीतः,—
अवलम्बितः, अस्मिः,—खड्गः येन तादृशः गृहीतासिः,—धृतकपायः (विष्णो ।
बहुव्री०) ।

(न) रुदितं—“ऊदभिहितभावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् रोदन-
मित्यर्थः (अनुसादकव्याप्त इत्यभूतलक्षणे श्या० । रुद + भावे क्तः), अनु—लक्ष्योक्तम्,
सरन्—गच्छन्, अनुसरन्—लक्ष्यीकुर्वन् (अनु + सृ + श्रट्) । हा वदान्य !—
हा बहुप्रद ! भूरिदायिन् ! इत्यर्थः (“सुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानश्रीष्टा बहुप्रदं”

वारिमध्यवर्तिनीं कामपि स्त्रियम् । स च वीरवरः,—“का त्वम् ? कथं वा रोदिषि ?” इति विस्मितः सचकितमपृच्छत् । सा (प) अभ्यधात्,—“भो वीरवर ! मां पृथिवीं जानीहि, अस्याश्च मम इदानीं धार्मिकः शूद्रको नाम राजा भर्ता ; इतश्च द्वितीये दिने तस्य राज्ञो मृत्युर्भविष्यति, तादृशमन्यं पतिं कथमवाप्नुयामिति शोकेन विधुराऽहं शोचामि” इति ।

एतदाकर्ण्य स वीरवरस्त्रस्त इव तामब्रवीत्,—“देवि ! अस्ति कश्चिदस्य (फ) प्रतीकारः ? येनास्य जगत्प्रभो रक्षा स्यात् ?” इति । तस्य वचनमाकर्ण्य सा वसुमती प्रत्यभाषत,—“वत्स ! एक एवास्त्युपायः, कर्तुञ्च शक्नो भवान्” इति । वीरवरोऽवदत्,—“देवि ! तद्वद द्रुतं, (ब) यावत् शीघ्रं तत् साधयामि ; अन्यथा कोऽर्थः प्राणैरस्माकम् ?” । तदा-

इत्यमरः) । वक्ष्यामि—व्याख्यामौल्यर्थः (वस + लृट्-स्यामि) । सचकितं—सम्भवसम्भ्रमं यथा तथा (क्रिया विधौ), अथच तस्याः रोदनकालिकवचनजातश्रवणेन स्तम्भो-रनिष्टशङ्केति भावः ।

(प) अभ्यधात्—अवदत् [अभि + धा + लृट्-द् “गातिष्या—” (२।४। ७७ पा०) इत्यनेन सिचौ लुक्] । जानीहि—विाडि [ज्ञा + क्रीट्-ङि “क्रादिभ्यः ज्ञा” (३।१।८१ पा०) इति ज्ञा “याऽभ्यक्षयोरान्तः” (६।४।११२ पा०) इति आकारलोपः “ई इल्यधीः” (६।४।११३ पा०) इति ईः “ज्ञानोर्जा” (७।३।७८ पा०) इति जाऽऽदेशः] । भर्ता—स्वामी, राज्ञां भूपतित्वात् ; इतः,—अस्याऽऽरब्ध इत्यर्थः । अवाप्नुयां—प्राप्नुयाम् [अव + आप + “शक्ति लिङ् च” (३।३।७२ पा०) इति लिङ्-याम्] । विधुरा—विकला, अधोरा सती इत्यर्थः (विधौ । “विधुरं स्यात् प्रविशेवे न हयोर्विकले विधु” इति मेदिनी) । शोचामि—खिद्ये (शृणु + लृट्-मिप्) ।

(फ) प्रतीकारः,—शोधनं, निवारणोपाय इत्यर्थः ।

(ब) यावत्—कार्त्स्न्येन, यदादिश्रुति, तत् सम्पूर्णद्वयेत्यर्थः, यथा,—यावत् इति अवधारणे, शीघ्रं यावत्—शीघ्रमेवेत्यर्थः (अव्य० । “यावत् कार्त्स्न्येऽवधारणे”

कण्ठं (भ) धरित्री प्राब्रवीत्,—“वत्स ! त्वदन्यः कः प्रवरः
स्वामिभक्तः ? तदस्य उपायं शृणु,—अस्य राजकुलस्यान्तिके
राज्ञाऽनेन प्रतिष्ठापिता देवी चण्डिकाऽस्ति ; तस्यै चेत् सत्वरं
पुष्पमुपहारो करोषि, तदा एष राजा न म्रियेत, अन्यत् शतं
समा जीवेत् । अथैव चेत् भवता एतत् क्रियते, तदैव (म) शिवं,
नान्यथा” इति । पृथिव्या तथाऽभिहितः स वीरो वीरवरस्तदा,
—“यामि देवि ! करोमि अधुनैव एतत्” इति प्रत्यवादीत् ।
वसुन्धरा च,—(य) “भद्रं तेऽस्तु” इत्यभिधाय तिरोदधे ।
(र) गुप्तमनुसृतः स राजा तत् सर्वं शृण्वाव ।

ततश्च (ल) गूढे तस्मिन् राजनि तद्भावं जिज्ञासमाने

इति मेदिनी), साधयामि—सम्पादयामि (साध + धिच् + लट्-मिप्), अन्यथा—
प्रतीकाराकरणे इत्यर्थः, कोऽर्थः ?—किं प्रयोजनम् ? (“अर्थोऽभिधेयवैवस्तुप्रयो-
जननिवृत्तिषु” इत्यमरः), प्राप्तेः (करणे श्या०) ।

(भ) धरित्री—पृथिवी । तत्तः अन्यः त्वदन्यः,—त्वया विनेत्यर्थः । प्रवरः,—
श्रेष्ठः । राजकुलस्य—राजभवनस्य (“कुलं जनपदं गोत्रे सजातीयगणेषु च ।
भवने च तनौ कौवम्” इति मेदिनी) । प्रतिष्ठापिता—यथाशास्त्रं यागाद्यनुष्ठान-
पूर्वकमवस्थापिता इत्यर्थः (विष्णु० । प्रति + स्था + धिच् + क्तः स्त्रियां टाप्) ।
अनुपहारम्—अज्ञतोपहारम्, उपहारम्—उपहारोभूतं करोषि उपहारो करोषि—
उपायनी करोषि, पशुत्वेन प्रकल्प्य बलिं करोषि इत्यर्थः (अमृततद्भावे च्चिः) । शतं
समाः,—शतवत्सरान् [“कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” (राश. ५ पा०) इति श्या० । “सं-
वत्सरो वत्सरोऽष्टौ द्वायनोऽस्त्री श्ररत्समा” इत्यमरः] ।

(म) शिवं—मङ्गलं (“वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः),
राज्ञो भवेदिति शेषः ।

(य) भद्रं—शुभम् । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हिता बभूव (तिरम् + धा
+ लिट्-ए । “तिरोऽन्तर्हो तिर्यगर्थे” इति मेदिनी) ।

(र) गुप्तम्—अप्रकाशम्, अलक्षितं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विष्णु०), अनु-
सृतः,—अनुगतः, पश्चात् स्थित इत्यर्थः (अनु + सृ + क्तः) ।

(ल) गूढे—गुप्ते, अप्रकाशमवस्थिते इति यावत् । जिज्ञासमाने—आपृच्छ-

गच्छति स वीरवरस्वरितं गृहमगात्, आगत्य च तत्र पत्नीं धर्मवतीं विबोध्य तत् सर्वं वसुधराप्रोक्तमर्थं प्राब्रवीत् । साऽपि तदाकर्ण्य तं स्वामिनम् (व) आह स्म,—“प्रभो ! शिवं भाव्यं चेत्, तदा शिशुमेनं प्राबोध्य भवानेव ब्रवीतु” । ततः स वीर-
वरस्तं सुतं बालं सुप्तं प्राबोध्य वृत्तान्तमाख्याय (श) समवोचत्,
—“पुत्र ! त्वयि चण्डिकादेव्या उपहारीकृते राजाऽसौ जीवति,
जी चेत् वृत्तोऽयं विपत्स्यते” । तदाकर्ण्य बालोऽपि (घ) यथार्थं
नाम दर्शयन् अकातरचित्तः सत्वरं पितरमवदत्,—“तात !
यदि राजा मम प्राणैर्जीवेत्, तदाऽहं कृतार्थः, भुक्तस्य च तद-

माने [ज्ञा + सन् + शानच् तस्मिन्, “ज्ञास्तुस्मृदृशां सनः” (१।१।१७ पा०) इत्या-
त्मने पदम्], गच्छति (भावे ७मी०) । विबोध्य—जागरयित्वा, जागरितां क्लृप्-
त्यर्थः (वि + बुध + णिच् + ल्यप्) ।

(व) आह स्म—ब्रवीति स्म, उवाचेत्यर्थः [ब्रू + लट्-तिप् “ब्रूवः पञ्चाना-
मादितः आहो ब्रुवः” (१।४।८४ पा०) इति तिप्पो णल् ब्रुवश्च आहोऽऽदेशः “लट्
स्म” (१।२।११८ पा०) इति स्मयागे भूते लट्] । भाव्यम्—अवश्यं भवनीयं,
[भृ + “धीरावश्यकं” (१।१।१२५ पा०) इति श्यत्] । प्राबोध्य—जागरयित्वा
(प्र + आ + बुध + णिच् + ल्यप्) । ब्रवीतु—कथयतु [ब्रू + लोट्-तुप् “ब्रुव ईट्”
(७।१।८३ पा०) इति ईट्] ।

(श) समवोचत्—अचौकथत् [सम् + वच् + लुङ्-द “अस्यतिवक्ति—”
(१।१।५२ पा०) इति अङ् “वच् उम्” (७।४।२० पा०) इति उम्] । चण्डिका-
देव्यै उपहारीकृते इत्यत्र चण्डिकादेव्यै इति ऐकारस्य “एचोऽयवायावः” (६।१।७८
पा०) इति आयादेश “लोपः शाकल्यस्य” (८।१।१८ पा०) इति यलोपः] ।
चण्डिकादेव्याः इति (श्रेये दृष्टौ वा), उपहारीकृते (भावे ७मी०) । जीवति इत्यत्र
दोर्धामिति शेषः । विपत्स्यते—मरिष्यति (वि + पद + लृट्-स्यते) ।

(घ) यथार्थं नाम—शक्तिधर इति निजनाम्नः सार्धक्यमित्यर्थः । न कातरम्
—अधीरं, भीतमिति यावत्, चित्तं—मनः यस्य सः अकातरचित्तः,—अदीनमना
पदेत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । तात !—पितरः ! (“तातोऽनुकम्प्य जनकै” इति
मदिनौ) । कृतः,—अवसितः, समाप्तिं गतः इत्यर्थः, अर्थः,—जीवितप्रयोजनं “परीप-

अस्य परा निष्कृतिः प्रदत्ता स्यात्, तत् किं विलम्ब्यते ? शीघ्रं मां नीत्वा भगवत्या उपहारीकुरुष्व, मज्जीवनेन राज्ञोऽमङ्गल-शान्तिर्भवतु” । इति तेनोक्तो वीरवरः सहर्षं,—(स) “साधु ! सत्यं त्वं मत्पुत्रः” इति तमभ्यनन्दयत् । तस्य भार्या धर्म-वती, कन्या वीरवती च तस्यां रात्रौ ताभ्यां वीरवरशक्ति-धराभ्यां सह चण्डिकागृहे (ह) ययतुः । राजाऽपि (क) कृत्र-वेशः तान् पृष्ठतोऽलक्षितः समनुससार ।

तत्र देव्याः पुरः पित्रा स्कन्धादवतारितः स शक्तिधरः देवीं प्रणम्य (ख) धैर्यराशिः कृताञ्जलिर्न्यवेदयत्,—“देवि ! मम शिरस उपहारेण राजाऽसौ अन्यत् शतं वत्सरान् जीवन्

काराय सुतां हि जीवन्म्” इति स्मरणात् राज्ञो जीवनरक्षणरूपपरोपकारकरणेन निजजीवनस्य साधक्यसम्पादनादिति भावः, यस्य सः कृतायः,—कृतकृत्यः (विष्णु० । बहुव्री०), भवेद्यामांत शेषः । परा—श्रेष्ठा, निष्कृतिः,—निष्क्रयः, मूर्खमिति यावत्, यदा,—निष्कृतिः,—निर्मुक्तिः, गृह्येतात् अन्नरूप-कृपात् भोजनमित्यर्थः, प्रदत्ता—प्रत्यापिता [प्र + दा + क्तः “दी ददृघोः” (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य दश्चादेशः, ततः स्त्रियां टाप्], सयति शेषः । विलम्ब्यते—प्रतीक्ष्यते, कालातिशयं क्रियते इत्यर्थः (वि + लवि + कर्म्मणि लट्-ते), भवता इति शेषः । भगवत्या इत्यत्रापि चण्डिकादेव्या इतिवत् सर्वे समधातव्यम् ।

(स) साधु—शीघ्रं, प्रशंसावादमिदम् ; त्वया यदुक्तं, तत् प्रशंसनीयमित्यर्थः (“जानीयाच्छीघ्रं साधु साधु वार्जुनसिञ्जनी” इति शाश्वतः) । अभ्यनन्दयत्—समाद्विष्यत, प्राशंसदिति वा (अभि + नन्द + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ह) ययतुः,—जग्मतुः [या + लिट्-अतुस् “आतो लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] ।

(क) कृत्रः,—कृत्रादितः, गीपायित इत्यर्थः, वेशः,—नेपथ्यं, निजपरिच्छद इत्यर्थः, येन सः कृत्रवेशः,—राजोचितपरिच्छदं विहाय प्राकृतजोचितपरिच्छदं परिहितः । पृष्ठतः,—पश्चाद्देशे स्थित्वा (ल्यब्लोपे ५ नो० । पञ्चम्याससिञ्ज्) । समनु-ससार—समनुजगाम (सम् + अनु + सृ + लिट्-णल्) ।

(ख) धैर्यराशिः,—पुञ्जीभूतधैर्यं इव, मङ्गाधौर इत्यर्थः । न्यवेदयत्—न्यज्ञा-

अकण्टकं राज्यं करोतु” । इत्थं प्रार्थयतस्तस्य सूनीः शांताधरस्य शिरश्छित्त्वा वीरवरः चण्डिकायै,—“मत्पुत्रोपहारेण राजा जीवतु” इति वदन् प्रददौ । तत्क्षणम् (ग) अन्तरीक्षात् वागुदचरत्,—“कस्वदन्यः स्वामिभक्तः ? भो वीरवर ! येन त्वया एकमात्रपुत्रेण तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना अस्य भूपतेः जीवनं राज्यञ्च दत्तम्” इति ।

तच्च सर्वं तस्मिन् नृपे पश्यति शृण्वति च तस्य वीरवरस्य कन्या वीरवती तस्य भ्रातृमिह तस्य (घ) मूर्धानमाश्लिष्य शोकाग्ना स्फुटितहृदया तत्क्षणात् व्यपद्यत । ततो भार्या धर्मवती वीरवरमब्रवीत्,—“नाथ ! राज्ञस्तावत् (ङ) श्रेयः कृतम् ; इदानीमहं वदामि, दृष्ट्वा त्वया, कन्याऽपि मे शोकात् मृता, तदिदानीं नष्टापत्याया मे जीवितेन किम् ? प्रागेव मूढया

पयत् (नि + विद + णिच् + लङ्-दृ) । न—मास्ति, कण्टकः,—चुटोऽपि शत्रुः यस्मिन् तादृशं (“कण्टको न स्त्रियां चुटग्रन्थौ मत्स्यादिकोक्तेः” इति मेदिनी) अकण्टकं—शत्रुलेशपरिहीनमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ग) अन्तरीक्षात्—आकाशात् (अपा० ५मी०), वाक्—वाणी, आकाशवाणी, उदचरत्—उदतिष्ठदित्यर्थः (उत् + चर + लङ्-दृ) । एकमात्रः,—एक एव, पुत्रः यस्य तादृशेन एकमात्रपुत्रेण—पुत्रान्तररहितेन (विष्णु० । बहुव्री०), यद्वा,—एकमात्रपुत्रोपहारप्रदानेनेत्यर्थः (करणे श्या०), तथाविधस्य—पूर्वोक्तपुत्रप्रशंसनीयस्य, सत्पुत्रस्य—साधुतनयस्य, प्राणान्—जीवनं, व्यययति—उत्सृजति यः सः तेन तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना—तादृशसत्पुत्रजीवनोत्सर्गकारिणा (विष्णु० । उपपदसं० । यद्वा—दिक्तात् चिनिः, अदन्तचौरादिकत्वात् न उद्धिः), यद्वा,—तथाविधसत्पुत्रप्राणानां व्ययः अस्ति अस्ति तेन (अस्यर्थे इति) ।

(घ) मूर्धानं—मस्तकम्, आश्लिष्य—आलिङ्ग्य (आ + श्लिष + ल्यप्) । स्फुटितं—विदीर्णं, हृदयं यस्याः सा स्फुटितहृदया—विदीर्णान्तःकरणा (विष्णु० । बहुव्री०) । व्यपद्यत—अव्ययत (वि + पद + लङ्-त) ।

(ङ) श्रेयः,—शुभं (“श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्” इति

मया राज्ञः श्रेयोऽर्थं स्वशिरः उपहर्त्तव्यमासीत्, तदधुना अनुज्ञां
 देहि, अहं शीघ्रम् अनलं प्रविशामि” । इति (च) आग्रहेण
 वदन्तीं तां वीरवरोऽवदत्,—“एवं कुरुष्व, अपत्यदुःखैकमये
 जीवितव्ये का प्रीतिः ? यच्च त्वयोक्तं,—‘किं न दत्तो मया-
 ऽऽत्मा’ इति, तदत्र व्यथां मा कुरु, यदि अन्यसाध्यमेत-
 द्राज्ञः श्रेयो भवेत्, तदाऽहमपि किम् आत्मानं न दद्याम् ?
 तत् प्रतीक्षस्व तावत्, अमीभिर्दारुभिस्ते चितां रचयामि” ।

मेदिनी) । नष्टे—मृते, अपत्ये—तनयतनये यस्याः तस्याः नष्टापत्यायाः,—मृतपुत्र-
 कन्यकायाः (विष्ण० । बहुव्री०) । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः, मम
 मरणमेव वरमिति भावः, यद्वा,—किमिति निषेधार्थकमव्ययं, जीवितेन निष्प्रयोजनम्
 इत्यर्थः (“किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रशयोरपि” इति मेदिनी) । श्रेयसे इदं
 श्रेयोऽर्थं—सङ्गुलाय [“अर्थेन नित्यममासो विगण्यल्लिङ्गता च वक्तव्या” (बा० ,
 इति नित्यममासः)] । उपहर्त्तव्यम्—उपायनीकर्त्तव्यम्, उपहारत्वेन दातव्यमित्यर्थः,
 (उप + ह + कर्त्तृणि तत्त्वं), आसीत्—अभूत् (अस + लङ् + इट्) । अनुज्ञाम्—आदेशं,
 देहि—प्रयच्छ [दा + लोट् + इङ् “असोरेडावभ्यासर्लोपश्च” (६।४।११२ पा०) इति
 पलाभ्यामलोपो] ।

(च) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकत्वेन इत्यर्थः । अपत्याय—पुत्रकन्यार्थं,
 दुःखं—मनःपीडा एव, एकं—मुख्यं, प्रधानमित्यर्थः (“एके मुख्यान्त्यकैवताः” इत्य-
 मरः) यस्मिन्, तन्मर्थे—तदात्मके अपत्यदुःखैकमये—पुत्राभावरूपमङ्गदुःखभाजि
 [विष्ण० । बहुव्री० । “मयट्वैतयो—” (४।३।१४३ पा०) इति एकशब्दात् मयट्],
 जीवितव्ये—जीवनाहं काले, आयुषि इत्यर्थः, जीवनधारणे इति भावः, जीवने
 इति वा । व्यथां—दुःखं (“पीडा बाधा व्यथा दुःखम्” इत्यमरः) । अन्येन—पुत्रेतरैश्च
 केनापि, तथा मया वा प्राणव्ययेन इत्यर्थः, साध्यं—सम्पाद्यम् अन्यसाध्यं—पुत्रेतर-
 जननिषाद्यम् । दद्याम्—उत्सृजेयम् ? अवश्यमेव दद्यामिति भावः (दा + लिङ्-
 याम्) । प्रतीक्षस्व—बिलम्बस्व (प्रति + ईष + लोट् + स्व), तावत्—तत्परिमितकालं,
 तावदित्यत्र यावदित्यध्याह्वयम् ; तावत् प्रतीक्षस्व, यावत् अमीभिः दारुभिस्ते चितां
 रचयामि इत्यन्वयः । दारुभिः,—काष्ठैः (करणे श्या० । “काष्ठं दार्विन्यनम्”
 इत्यमरः), चितां—मृतशय्यां, रचयामि—निर्मायामि, सज्जयामीत्यर्थः (रच + णिच् +
 लट् + मिप्) ।

इत्युक्त्वा चितायां तेन (क) सज्जितायां ज्वलन्त्यां धर्मवती पत्युः पादयोः पतित्वा तां चण्डीं देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्,—
“देवि ! जन्मान्तरेऽपि अयमेव मे पतिर्भूयात्, अस्य च प्रभोः
शूद्रकस्य मदौयेनात्मजेन शिवम्” इति समुदीर्य, तस्मिन्नेव
ज्वालामालिनि अनले देहं न्याक्षपत् ।

ततश्च स वीरवरश्चिन्तयामास,—(ज) “निष्पन्नं मे राज-
काय्यं, दिव्यवाण्या विज्ञातं, भुक्तस्य च राजानस्य साम्प्रतमनृ-
णोऽस्मि, तदिदानीमेकस्य मम केयं जीवनदृषा ? भरणीयं
सर्वं कुटुम्बकं व्ययीकृत्य एकमात्मानं जीवयन् मादृशो न

(क) सज्जितायां—रचितायां (सम् + क्तः, क्तिधां टाप्), ज्वलन्त्यां—
सद्योपमानायां [भावे ङी० । ज्वल + शतृ । “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति
ङोष् “अप्युगोः—” (७।१।८१ पा०) इति नुम] । व्यजिज्ञपत्—न्यवीवदत्,
विज्ञापितवतीत्यर्थः । भूयात्—भवत् इत्यर्थः [भू + “आशिषि लिङ्ङोऽङौ” (३।३।
१०३ पा०) इति आशीर्लिङ् । आशीरच प्राथमा] । शिवमिन्त्यतः भवत् इति शेषः ।
समुदीर्य—समुदाय्य (सम् + उत + ईर + ल्यप्) । ज्वालानां—शिखानां, माला—
पङ्क्तिः, योग्यमित्यर्थः, सन्ततिरिति यावत् (“माला तु पङ्क्तौ पृथ्वादिदामनि” इति
हेमः) अस्य अस्तीति तस्मिन् ज्वालामालिनि—शिखामत्मानवति, अविरतीद्गतप्रज-
वन्तिश्रद्धायुक्ते इत्यर्थः [विण० । ज्वालामाला + “व्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।१२६ पा०)
इति इनिः] ।

(ज) निष्पन्नं—संसाधितं [निर् + पद + “मतिबुद्धिपुजाऽट्भ्यश्च” (३।२।१८८
पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, “रदाभ्यां निष्ठातो नः पुञ्वस्य च दः” (८।२।४२
पा०) इति प्रातिपदिकदकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः], मे—मम, मया इत्यर्थः
[“क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि ङ्ङी०] । दिव्यवाण्या—
आकाशवचनेन । नाकि सृष्टं यस्य सः अनृणः,—सृष्टविसृक्तः (विण० । वहुव्री०) ।
जीवनाय—प्राणरक्षणार्थं, दृषा—लालसा जीवनदृषा—जीवितपिपासा (४र्थो
तत्प०) । कुटुम्बकं—पौष्यवर्गे, दारापत्यादिकमिति यावत् (“कुटुम्बं पौष्यवर्गे
च” इत्यमरमाला), व्ययीकृत्य—उत्सर्गीकृत्य, विनष्टीकृत्य इत्यर्थः (व्ययीचकार
इतिवत् चत्वारिपि चिप्रत्ययः, व्यय + क्त + ल्यप्) । जीवयन्—प्राणयन्, रक्षयन् इत्यर्थः

शोभते ; तत् किम् आत्मोपहारेण अस्विकां न प्रीणयामि ?”
इत्यालोच्य स वीरवरस्तां देवीं प्रथमं स्तुत्या उपतस्थे,—“जय
महिषासुरमर्द्दिनि ! तारिणि ! दानवदारिणि ! विशूल-
धारिणि ! विबुधोत्सवकारिणि ! भुवनत्रयधारिणि ! जय मातृ-
वरे ! जगदञ्जितचरणे ! शरस्थे ! निःश्रेयसकारिणि ! भक्त-
जनानां, कालि ! कपालिनि ! कङ्कालिनि ! शिवे ! नमोऽस्तु

(जीव + णिच् + शतृ) । न शोभते—न राजते, न युज्यते इत्यर्थः (युभ + लट्-ते) ।
किं—कथम् ? आत्मोपहारेण—स्वजीवनवर्धनदानेन (करणे श्या०) । प्रीणयामि
—सन्तोषयामि (प्री + णिच् + लट्-मिप्) । आलोच्य—विवक्ष्य (आ + लोच +
ल्यप्) । स्तुत्या—स्तवनं, स्तवपाठपूर्वकमित्यर्थः, उपतस्थे—तत्कर्मोपे तदभिमुखतया
वा तस्थौ इत्यर्थः, वक्ष्यमाणजगत्यादिमन्त्रेण देवीमस्विकां स्तातुं तत्कर्मोपे तदभिमुख-
तया वा तस्थौ इति समुदयवाक्यात् [उप + स्था + लट्-प “उपास्तवकरणे”
(१।३।२५ पा०) इत्यात्मनपदम्], जय—विजयिनी भव इत्यर्थः (जि + लोट्-इ),
महिषनामानसु अमुर—देव्यः, सङ्घाति—दोऽयति इति महिषासुरमर्द्दिनि ।—महिषा-
सुरघातिनि । [महिषासुर + शब्द + यङादित्वात् णिङ्, ततः । स्व्यां डीप्, ततः
“अभ्याश्रनट्डीर्जभः” (७।३।१०० पा०) इति मन्वङ्गौ दीर्घस्य ङस्त्वम् । एवं तारिणि
इत्यादावपि ङस्त्वत्वं बोध्यम्], तारयांत—उद्धारयति, पातकजनानिति शेषः,
तारिणि—निस्तारकाभिः । (पूर्व्ववत् रूपसिद्धिः) ; विबुधानां—देवानाम् (“अमरा
निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः), उत्सवम्—आनन्दानुष्ठानं, कारयतीति
मन्वङ्गौ विबुधोत्सवकारिणि !—दैवविजयेन देवानामानन्दवर्द्धिनि ! इत्यर्थः । मातृष—
“ब्राह्मी मातृशरी चेन्दी वाराहो वैष्णवौ तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चण्डिकेत्यष्ट
मातरः” ॥ इत्युक्तासु अष्टसु मातृकासु, वरा—श्रेष्ठा, युष्मन्निशुम्भधे तस्या एव देव्याः
प्राधान्येन वर्तमानत्वादिति भावः, तत्कर्मोपेन मातृवरे ।—मातृकाश्रेष्ठे ! जगता—
जगदासिनां, जगदामिभिरित्यर्थः, अर्द्धितौ—पूजितौ, चरदौ—पादौ यस्याः तत्कर्मङ्गौ
जगदर्द्धितचरणे ।—विभुवनवन्तिपादपद्मे । शरस्थे—शरणे—रणे स्याद्धी या सा
तत्कर्मोपेन शरस्थे ।—राणसमर्थे । [“तव माधुः” (४।४।२८ पा०) इति शरण +
यत्, स्त्रिया टाप्], नितरां श्रेयः निःश्रेयसं—मोक्षं (“निःश्रेयसन्तु कल्याणमीक्षयोः
शब्दरे पुमान्” इति मेदिनी), करोति—ददातीति तत्कर्मङ्गौ निःश्रेयसकारिणि !

ते, प्रसौदेदानीं शूद्रकस्य नृपतरनेन मदीयेन मस्तकोपहारेण” ।
इति स्तुत्वा स वीरवरः सद्यः तरवारिणं स्वं शिरसिच्छेद ।

तदालोक्य स (भ) कुत्रस्थितः शूद्रको नृपः व्याकुलः
सदुःखः साक्षर्यं व्यचिन्तयत्,—“अहो ! न मया ईदृशमन्यत्र
दृष्टं वा श्रुतम् ; साधुनाऽनेन सपरिवारेण मदर्थे दुष्करं कृतम् ।
विचित्रेऽस्मिन् संसारे कोऽन्यः (ज) अनेन समो धीरः ? प्रभो-
रर्थे यः पुत्रादीन् स्वञ्च जीवितं प्रादात् ; एतस्य उपकारस्य
सदृशमुपकारं यदि अहं न कुर्यां, तदा मे प्रभुत्वेन किम् ?
जीवितेन वा पशोरिव किम् ? सत्त्वभ्रंशात् सर्वत्रैव मे अयशो
भविष्यति” । इति सञ्चिन्त्य स राजा कोशात् करबालम्

—केवल्यदायिनि ।। कपालं—शिरोऽस्थि (“कपालोऽस्मौ शिरोऽस्थि स्यात् घटादं-
शकले व्रजे” इति मेदिनी), इत्थं अस्यस्याः इति मन्त्रोद्धने कपालिनि ।—कर्प-
इत्थं । शृङ्गधारिणि । इत्यर्थो वा (कपाल + अस्यर्थ इति, स्थियां ङीप्), कङ्कालम्—
अस्थिमूढः अस्ति अस्याः, गलदंश इति भावः, इति कङ्कालिनि ।—अस्थिमालिनि ।
ते—तृथ्यं [“नमःस्वास्ति—” (२।३।१६ पा०) इति नमःशब्दयोगात् ४र्थो०] ।

(भ) कुत्र—गुप्तस्थाने, स्थितः,—अवस्थितः कुत्रस्थितः,—चत्वारालावस्थितः
(विष्ण० । ७मी तत्तप०), यदा,—कुत्र—गुप्तं यथा तथा स्थितः कुत्रस्थितः ।
व्याकुलः,—अधीरः । साधुना—सज्जनेन । मदर्थे—मम निमित्तम् (अर्थेन सह
नित्यम्), दुष्करम्—असुकरं [दृ + कृ + “ईषदुःमुष कृष्ठाकृष्ठादेषु खलु”
(३।३।२६ पा०) इति खलु] ।

(ज) अनेन समः,—वीरवरेण तुल्यः [“तुल्याधैरतन्मोपमाभ्यां तृतीयाऽन्य-
तरस्याम्” (२।३।७२ पा०) इत्यनेन तुल्यार्थकममशब्दयोगात् अनेन इति श्या०] ।
उपकारस्य [तुल्यार्थकसदृशशब्दयोगात् “तुल्यार्थे—” (२।३।७२ पा०) इति सूत्रेण
बेकल्पिको दृष्टी०], सदृशमुपकारम्—अनुपमुपकारं, प्रत्युपकारमित्यर्थः । प्रभुत्वेन
—राजत्वेनेत्यर्थः (करणं श्या०, निषेधाशङ्क-किञ्चिदयोगेन श्या० वा) किम् ?—
प्रभुत्वेन न किमपि साध्यते इत्यर्थः । सत्त्वात्—सत्त्वाऽऽव्यगुणभेदात्, उपकारिणः
प्रत्युपकाररूपादिति भावः, भ्रंशः,—खलनं तस्मात् सत्त्वभ्रंशात्—सत्त्वगुणव्यवनात्
(द्विती प्रमो०) ।

(ट) आकृष्य समुपेत्य तां देवीं व्यजिज्ञपत्.—“देवि ! सतत-
मनुपपन्नस्य मम अधुना अनेन शरीरोपहारेण सुप्रीता सती
अनुग्रहं कुरु ; अयं नानागुणयुतो वीरवरः सपरिवारो मदर्थं
त्यक्तकलेवरः साम्प्रतं जीवतु” । इति (ठ) उदीर्य असिना
यावत् स्वं शिरश्छेत्तुं प्रावर्त्तत, तावत् गगनात् भारती उदभूत्,
—“वत्स ! मा साहसं कृथाः, अनेन ते सत्त्वेन परितुष्टाऽस्मि,
प्रत्युज्जीवतु अयं सापत्यदारो वीरवरः” । इत्युक्त्वा तस्याम्
(ड) अन्तरिक्षवाचि विरतायामिव स वीरवरः पुच्छेण दुहित्रा
पत्रा च सह अक्षतशरीरो जीवन्मुत्तस्थी ।

(ट) आकृष्य—आकर्षणं कृत्वा (आ + कृष + ल्यप्) । अनुपपन्नस्य—
पश्चादवाप्यतस्य समुपस्थितस्य वा, श्रवणागतस्येत्यर्थः [विष्णु० । अनु + प्र + पठ + क्तः
“रदाभ्यां—” (८, २।४२ पा०) इति पठधातोर्दकारस्य निष्ठातकारस्य च लकारः],
मम (शेषे ६ श्लो०) । शरीरोपहारेण—दण्डबलियुद्धेनेत्यर्थः (कश्चिं श्या०) । साम्प्रतम्
—अधुनेव (अज्य०) । “युक्तार्थमधुनाऽर्थश्च साम्प्रतं सम्यग्यज्जे” इति श्रायतः ।

(ठ) उदीर्य—उच्चाय (उ + ईर + ल्यप्) । छेत्तुं—कर्त्तुं (छिद +
तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाकमत (प्र + वृत् + लुङ्-त) । भारती—वाक (“ब्राह्मी तु
भारती भाषा गीर्वाक् वाणी सरस्वती” इत्यमरः), उदभूत्—उदभूति (उ +
भृ + लुङ्-द्) । साहसं—“सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतम्” इत्युक्तलक्षणं
बलपूर्वकमात्महननरूपमविवेककृतं कर्म, दमं वा, आत्महननरूपं दण्डमित्यर्थः
(बलात्कारकृतं कर्म साहसं साहसं दमः” इति श्रायतः), मा कृथाः,—न कुरु
[कृ + “माङि लुङ्” (१।१।१७५ पा०) इति माङ्योर्ग लुङ्-धास् “न माङ्योर्गे”
(६।४.७४ पा०) इति अङ्गागमप्रतिषेधः “ऋष्वादङ्गात्” (८.२।२७ पा०) इति
सिन्धौ लोपः] । सत्त्वेन—सत्त्वगुणोत्कर्षेण, व्यवसायेन वा (हेतोः श्या० । “सत्त्वं गुणे
पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वं व्यवसायासृष्टिसेषस्त्वौ तु अनुपु” ॥ इति
मोदनी) । प्रत्युज्जीवतु—पुनर्जीवतु इत्यर्थः (प्रति + उ + जीव + लोट्-तुप्) ।
सापत्यदारैः,—पुत्रकन्याकलत्रैः, सह इति सापत्यदारः,—सपरिजन इत्यर्थः (विष्णु० ।
बहुव्री०) ।

(ड) अन्तरिक्षवाचि—आकाशवाण्यां, विरतायां—निवृत्तायां [भावे ७ श्लो० ।

तदवलोक्य राजा पुनः (ढ) कृन्नविग्रहः हर्षांशुपूरया
दृष्ट्या तान् पश्यन् न तृप्तिमाययौ । सोऽपि वीरवरः सुसंतीत्यत
इव तं पुत्रं पत्नीं दुहितरश्च पश्यन् (ण) विभ्रान्त-
मानसः समभवत्, अपृच्छच्च पृथङ्नामग्रहं तान्,—“कथं
विनष्टा यूयं जीवन्तः पुनरुत्थिताः ? किमयं मे विभ्रमः ?
आहोस्वित् स्वप्नः ? माया वा ? उत देव्या अनुग्रहः ?” । एवं
वदन् स दाराऽपत्यैः,—“देव्यनुग्रहेणैव वयं जीवामः” इति
(त) निजगद । ततः स वीरवरः “तथा” इति मत्वा तां देवीं

वि + रम + क्तः “अनुदात्तोपदेशः—” (६:४।३७ पा०) इति अत्रनासिकलोपः ।
ततः स्त्रियां टाप्] । अजतं—कुवापि आघातमप्राप्तं, शरीरं—गात्रं यस्य तथाभूतः
अजतशरीरः,—सम्युक्तमव्यंढः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ढ) कृन्नः,—कृत्वादिः, विग्रहः,—शरीरं (“शरीरं वर्षा विग्रहः” इत्यमरः)
येन यस्य वा तादृशः कृन्नविग्रहः,—कृतात्मगोपन इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
हर्षांशुषां—सुकृत्स्ववीरवरस्य पुनर्जीवनलाभजानन्दोत्थनेन तन्मलानां, पूरः,—समृद्धः,
प्रवाह इति यावत् (“पूरो जलसमूहे स्यात् व्रणसंयुद्धिखाद्ययोः” इति मेदिनी)
यत्र तादृश्या हर्षांशुपूरया—आनन्दास्त्रप्रावितया (विण० । बहुव्री०), दृष्ट्या—नयनेन
(करणे श्या० । “लोचनं नयनं नेत्रमोक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टौ च” इत्यमरः) ।

(ण) विभ्रान्तः—संशयितम् (“अथ विभ्रमः । शोभायां संशये ह्रावे” इति
हैमः), मानसं—मनः यस्य सः विभ्रान्तमानसः,—किमहमंतान् सत्यमेव जीवितान्
पश्यामि ? उत मे दृष्टिविभ्रमः ? इति संशयान्दोलितचिन्ता इत्यर्थः (विण० ।
बहुव्री०) । पृथक्—प्रत्येकेषां भिन्नं भिन्नं, नामां यद्,—यद्द्वयं यद्वान् तत् पृथङ्नाम-
ग्रहं—पुत्रादीनां प्रत्येकं नामोच्चारं यथा तथा इत्यर्थः (क्रिया विण०) । जीवन्तः,—
प्राणन्तः, जीवनं लभमानाः इत्यर्थः (जीव + शत + ततः लसि “उनिदेषां सर्वनाम-
स्थानेऽधातोः” (७।१।७० पा०) इति जुमागमः] । विभ्रमः,—भ्रान्तिः ? (“विभ्रमो
भ्रान्तिहावयोः” इति श्राश्रुतः), आहोस्वित्—वितर्के, यद्वा,—आहो—विकल्पे,
अथवेत्यर्थः, स्वप्नः—निद्रितावस्थायां विषयानुभवः ? (“स्वप्नो निद्रा-
सुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इति वचनात्), माया—इन्द्रजालम् ? उत—अथवा ।

(त) निजगद—आवभाषे (नि + गद + कश्चपि लिट्-ए) ।

प्रणम्य पुत्रदारानादाय कृतार्थी गृहं ययौ । तत्र च तं पुत्रं
ताञ्च भार्यां दुहितरञ्च प्रवेश्य तस्यामेव रात्रौ रात्रः सिंहद्वार-
मागमत् ।

राजा च शूद्रक एतत् सर्वं दृष्ट्वा अलक्षित एव गत्वा स्वं
प्रासादमारोह, पप्रच्छ च,—“कोऽत्र सिंहद्वारे स्थितः ?”
इति । वीरवरः प्रत्यवादीत्,—“प्रभो ! अहं वीरवरस्तिष्ठामि ;
(य) देवादेशाच्च तां रुदतीं स्त्रियं प्रति गतश्चाहम् ; सा काऽपि
राक्षसी, मम वचसा दृष्ट्वैव क्वापि प्रनष्टा” इति । एतत्तस्य
वचः श्रुत्वा राजा (द) नितरां विस्मितो दृष्टोदन्तो व्यचिन्त-
यत्,—“अहो ! समुद्रगम्भीरधीरचित्ता मनस्विनः, ये अनन्य-
सामान्यं कर्म कृत्वाऽपि नोद्भिरन्ति” । इत्यालोच्य प्रासादादव-
रुह्य स राजा अन्तःपुरं गत्वा रात्रिशेषम् (ध) अत्यवाहयत् ।

(य) देवस्य—राज्ञो भवतः (“देवा मेघे सुरे राज्ञि स्यात् नपुंसकमिन्द्रिये”
इति मेदिनी), आदेशात्—नियोगात् देवादेशात्—देवादृशं लभ्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे
प्रभो०) । स्त्रियं [“लक्षणेत्यभूता—” (१।४।६० पा०) इत्यनेन प्रतिशब्दयोगे
रथा०] । प्रनष्टा—अदृशं गता, पलायिता इत्यर्थः (प्र + नष्ट + क्तः “त्रयभस्मज—”
(८।२।३६ पा०) इति वकारादेशः “टुना टुः” (८।४।४१ पा०) इति तकारस्य
टकारः, ततः स्त्रियां टाप्, “नष्टेः घान्तस्य” (८।४।३६ पा०) इति चत्वप्रतिषेधः] ।

(द) नितराम्—अतिशयेन (अव्य०) । दृष्टः,—प्रत्यक्षोक्तः, उदन्तः,—
हृत्तान्तः, आमुखात् सर्वव्यापारः इति यावत् (“वाक्तां प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः स्यात्”
इत्यमरः) येन सः (विष्णु० । बहुव्री०) । अहो !—आश्चर्यम् ! आश्चर्यलक्ष्यं,
पतादृशमनन्यसुखसं दुष्करं कर्म कृत्वाऽपि तदप्रकाशनादितं बोद्धव्यम् ; समुद्रः,—
सागर इव, गम्भीरं—गभीरम्, अचोभ्यमिति यावत्, धीरं—धैर्यवान्, चित्तं—मानसं
येषां ते समुद्रगम्भीरधीरचित्ताः,—सागरवदविषाखप्रशान्तमानसाः (विष्णु० ।
बहुव्री०), मनस्विनः,—प्रशंसनसः, उदाराशयाः इति यावत् [मनम् + “अस्माद्या-
मेवास्मज्जी विनिः” (१।२।१२१ पा०) इति विनिः] । अनन्यसामान्यम्—अनन्य-
साधारणम् । नोद्भिरन्ति—निजमुखेन न प्रकाशयन्तीत्यर्थः (उत् + गृ + लृट्-प्रति) ।

(ध) अत्यवाहयत्—अथापयत् (अति + वह + णिच् + लृट्-प्रति) ।

अथ प्रातः (न) आस्थानसमये दर्शनार्थमुपगते वीरवरस्थिते हृष्टो राजा सर्वेभ्यो मन्त्रिभ्यः अन्येभ्यश्च तं रात्रिहृत्तान्तमवर्णयत् । सर्वे सविस्मयाः (प) मोहिताश्च वीरवरगुणश्रवणेन तत्क्षणमभवन्, प्राशशंसुश्च,—“साधु साधु” इति । ततो राजा वीरवरश्च (फ) अन्योऽन्यं तुल्यविभवौ सुखमासाताम् ।

इति कथामाख्याय वेतालस्तं त्रिविक्रमसेनं नृपमपृच्छत्,—
“राजन् ! (ब) एतेषु कोऽधिकस्ते मतः ? यदि जानन्न वक्ष्यमि, तदा पूर्वं एव स शापः सेत्स्यति” । एतदाकर्ण्य म राजा तं वेतालमभाषत,—(भ) “देवयोने ! एतेषु सर्वेषु राजा शूद्रक एव समधिकः प्रवरः” इति । वेतालोऽब्रवीत्,—
नृपते ! कथं वीरवरो न ? यस्य तुल्यः पृथिव्यां सेवको न विद्यते ; तत्पत्नी वा कथं समधिकेति न (म) प्रशस्यते ? या

(न) आस्थानसमये—सभाकाले (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानी क्रीडनास्थानं पुनपुनकथोः सदः” ॥ इत्यमरः) । अवर्णयत्—अकथयत् (वर्ण + णिच् + लङ्-ट्) ।

(प) मोहिताः,—विमुग्धचित्ता इत्यर्थः (मुह् + णिच् + क्तः) । प्राशशंसुः,—तुष्टुः (प्र + आ + शंस + लिट्-उम्) ।

(फ) अन्योऽन्यं—परस्परं, तुल्यः,—सदृशः, विभवः,—सम्पद ययोक्तौ तुल्यविभवौ—समानैश्वर्यौ (विष्णु० । बहुव्री०), राजा तस्मै वीरवराय अर्द्धराज्यं विभज्य दत्तवान्, तेन च तुल्यविभवत्वं तयोः सज्जातमिति भावः । आसाताम्—अतिष्ठताम् (आस + लङ्-आताम्) ।

(ब) एतेषु (निदर्शने ७मी०) । ते—तव, त्वयेत्यर्थः (मत इति वर्त्तमानविहितकृतप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ६ठी०), मतः,—ज्ञातः, गणित इत्यर्थः [मज्ज + “मतिबुद्धिपूजाद्येभ्यश्च” (१।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] । पूर्वं एव स शापः,—मसककुटनरूपः, सेत्स्यति—सफलौ भविष्यति (सिध् + लृट्-स्यति) ।

(भ) देवयोने !—देवांशसम्भूत ! । प्रवरः,—श्रेष्ठः ।

(म) प्रशस्यते ?—कूयते ? [प्र + शन्स + कर्षणि लट्-ते “अनिदितां

सूनोः पशूपहारतां प्रत्यक्षं दृष्ट्वाऽपि न धैर्यात् प्रच्युताऽऽसीत् ; स वा पुत्रः शक्तिधरः कथं नाभ्यधिकः ? यस्य बालस्यापि सत-
स्तादृशः सत्त्वोत्कर्षः । तत् कथमेकं शूद्रकं नृपं त्वं प्रवरं
भाषसे ?” । इत्युक्तवन्तं वेतालं स नृपः पुनरवादीत्,—(य) “कुल-
पुत्रो वीरवरस्तादृक् न, तस्य प्राणैः सुतैः दारैश्च स्वामिसंरक्षणं
कार्यम् ; तस्य च पत्नी कुलजा साध्वी पतिप्राणा भर्तृवत्मानु-
सरन्ती धर्ममेव पालितवती ; शक्तिधरोऽपि तयोर्जातस्तादृश
एव, यादृशास्तन्तवः तादृश एव पटो जायते । येषां भृत्यानां
प्राणैः नृपेण आत्मा रक्ष्यते, तेषामर्थं प्राणांस्त्यजन् शूद्रक एव

इह उपधाया किञ्चित्” (६।४।२४ पा०) इति उपधानकारलोपः] । मूनीः,—
पुत्रस्य, पशुवत्—कागवत् (“पशुर्भगादौ कुगलं पशु दृष्ट्वाऽर्थमव्ययम्” इति शाश्वतः),
उपहारताम्—उपायनतां, देवीसमीपे बलिदपतामित्यर्थः, पशूपहारतां—कागवत्
आत्मभनीयत्वमिति यावत् । प्रच्युता—प्रभटा, आसीत्—अभवत् [अस + लङ् द
“अलिसिचोऽपुक्तं” (७।१।२६ पा०) इति ईडागमः] । सतः,—भवतः [अस + शत
“अक्षरज्ञापः” (६।४।१११ पा०) इति प्रातिपदिकस्य अकारलोपः, तस्य] । सत्त्वस्य
—मनसः, सत्त्वगुणस्य वा व्यवसायस्य वा, उत्कर्षः,—आधिक्यं सत्त्वोत्कर्षः,—प्रशस्त-
चित्ता, सत्त्वगुणाधिक्यं वा सङ्कल्पदाक्यं वा ।

(य) कुलपुत्रः,—सत्कुलसम्भूतः, कुलीन इत्यर्थः । कुलजा—सत्कुलोत्पन्ना ।
भर्तृवत्—पतिमार्गे, स्वामिना अवलम्बितं पत्याममित्यर्थः । धर्ममेव—पातिव्रत्य
धर्ममेव, पतिव्रतायाः पत्याचारानुमोदनस्य सर्वथा कर्तव्यत्वादिति भावः, “पतिं
या नाभिचरति मर्णावाक्कायसंयता । सा भर्तृलोकमाप्नोति सङ्गः साध्वीति
चोच्यते” ॥ इति स्मरणात् ; पालितवती—रक्षितवती [पा + णिच् + क्तवतुः
“पातेर्णो लुक् वक्तव्यः” (बा०) इति लुक् ततः “उमितश्च” (४।१।६ पा०) इति
ऊँप्] । तयोः,—तादृशयोः मातापित्रोः । तन्तवः,—मूत्राणि । पटः,—वस्त्रं (“पट-
श्चित्रपटं वस्त्रं स्त्री पियालद्रुमं पुमान्” इति मेदिनी), यथा शुभसूत्रनिर्णयं वस्त्रं
शुभमेव भवति, यथा वा रक्तादिसूत्रनिर्णयं वसनं रक्तादिवर्णमेव भवति, एवं
यादृशमातापितृभ्यां जायते, पुत्रोऽपि तादृशगुणसम्पन्नो भवति, अतः वीरवर-
सत्यवतीभ्यां जातस्य पुत्रस्य तादृशगुणसम्पन्नता एव युक्ता इति भावः ।

सर्वेषु (र) विशिष्यते” । इति वचः समाकर्ण्य स वेतालः नृपतेः
(ल) अंसादलक्षितः सहसा निजाऽऽवासं ययौ । राजाऽपि
तस्यायया (व) अनुचलितोऽपि तस्यामेव निशि पुनस्तमानेन
मतिमकरोत् ।

अथ पञ्चमकथा ।

ततश्च स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनः शिंशपासरो
(क) अन्तिकमभ्येत्य, तथैव लम्बमानं नरशरीरं तं वेताल-
मवतार्य, तस्य बहुना वैकृतेनापि निर्भीकः सत्वरमागन्तुं
प्रवृत्ते । आगच्छन्तं तूष्णीं पथि पूर्ववत् स वेतालः प्रावदत्,—

(र) विशिष्यते—विशिष्टो भवति, प्रवरत्नेन गणनीयो भवतीत्यर्थः (वि +
शिष + कर्त्तृन्ति लट्-ते) ।

(ल) अंसात्—स्त्वाम् (अपा० प्रथी० । “स्त्वाम् भुजशिरोऽसीऽस्त्री”
इत्यमरः) ।

(व) अनुचलितोऽपि—अचञ्चल एव, धैर्यमाश्रित एवेत्यर्थः (न + उत् +
चल + क्तः), अपिरय एवार्थः ।

(क) अन्तिकं—समीपं [“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” (२ः३ः१५ पा०)
इति २या०], अभ्येत्य—अभिगम्य [अभि + आ + इ + ल्यप् “ऋक्स्य पिति कृति
तृक्” (६।१।७१ पा०) इति तृक्] । नरशरीरं—मानवदेहं, मृतदेहमिति यावत्,
गच्छति—आश्रयते इति तादृशं नरशरीरं—मृतदेहाधिष्ठितमिति यावत् [उप
पदसं० । नरशरीर + गम + “अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) इति डः] ।
वैकृतेन—विकृतिभावेन, बीभत्सरूपप्रदर्शनादिना इति यावत् । प्रवृत्ते—प्रारम्भे
(प्र + वृत् + लिट्-प्) ।

“राजन् ! (ख) अभिनिविष्टोऽसि, दृष्टिप्रियोऽसि च ; तत्तव चित्तविनोदाय कथामपरां कथयामि शृणु,—

अस्त्युज्जयिनौ नाम (ग) भुवनविश्रुता नगरी ; तस्यां पुण्यमेना राजा अभूत्, तस्य प्रियोऽनुजीवी अमात्यो हरि-
स्वामीति महणालङ्कृतो विप्रः प्रतिवसति स्म । तस्य (घ) गृह-
पतेरनुरूपायां भार्यायां सुमदृशः देवस्वामी नाम पुत्रोऽजा-
यत ; एका च असामान्यरूपलावण्याविश्रुता सोमप्रभा नाम
अन्वर्थनाम्नो कन्या उदपद्यत । सा एकदा (ङ) शैशवाति-
क्रान्ता रूपात्कर्षाभिमानवती मातुर्मुखेन पितरं भ्रातरञ्च

(ख) अभिनिविष्टः,—कत्तये कस्येति आशङ्कान्वितः, दृष्टमङ्गल्यः इति यावत् (विण० । अभि + नि + वि + श्रु + क्तः) । दृष्टिप्रियः,—नेत्रमुभयः ।

(ग) भुवनेषु—लोकेषु, विश्रुता—विख्याता भुवनविश्रुता—जगद्भिदता (७मी तत्प०) । अनुजीवितुं शीलः अनुजीवी—संवकः, अनुचरं पार्श्वचर इति भावः [अनु + जीव + “मुखज्जातो शिनिस्ताच्छीले” (३२७८ पा०) इति शिनि] । महिः,—उभयैः, गणैः,—दयादाक्षिण्यादिभिः, अलङ्कृतः,—भूषितः महणालङ्कृतः,—विबिधानुत्तमगुणावालिमण्डितः (विण० । ३या तत्प०) ।

(घ) गृहपतेः,—सर्वज्ञः, सदाऽप्रादिदातृगृहस्थस्येत्यर्थः (“भवेत् गृहपतिः पतिं गृहस्थेऽपि च सर्वज्ञ” इति मैट्टिनी), अनुरूपायां—सदृशा, लावधमङ्गला-
लङ्कृताशमित्यर्थः । सुमदृशः,—पितरविकल्पांशुरूप इत्यर्थः । असामान्येन—
असाधारणेन, लोकोत्तरेणेत्यर्थः, रूपेण—सौन्दर्येण, लावधयेन—“सुताफलपु-
ष्पाशयाशरत्नत्वमिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावयमिहोच्यते” ॥ इत्युक्त-
त्वज्ञेन कान्तिविशेषेण च, विश्रुता—प्रथिता असामान्यरूपलावण्याविश्रुता—
अकौटिकसौन्दर्येण सर्वलोकाविख्याता (विण० । ३या तत्प०), सोमस्य—अन्वर्थ-
प्रमेय प्रभा—कान्तिः यस्याः सा सोमप्रभा । अन्वर्थम्—अर्थानुरूपं, सोमप्रभा इति
संज्ञायाः साधक्यसम्पादकमित्यर्थः, नाम—संज्ञा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नी—साधकनाम्नी
(विण० । बहुव्री०) । उदपद्यत—समजायत (उत + पद + लङ्-तत्प०) ।

(ङ) शैशवं—बालभावम्, अतिक्रान्ता—अतीता शैशवातिक्रान्ता—उत्तीर्ण-
बाल्यावस्था, प्राप्तधौवना इति भावः (विण० । २या तत्प०), यदा,—शैशवम्

अगाद,—“शूराय ज्ञानिने विज्ञानिने वा अहं देया, अन्यस्मै दत्ताऽहं न जीवामि” इति ।

तटाकण्य पिता तस्याः तादृशं वरं (च) चिन्वन् यावत् चिन्तामलमापेदे, तावत् स पुण्यमेनेन राज्ञा दाक्षिणात्यस्य कस्यचित् नृपस्य अन्तिकं सन्निविद्यहाय दौत्ये प्रहितः । तत्र च कृतकार्यं तं कश्चित् ब्राह्मणयुवा (छ) श्रुततर्द्धिद्वरूप-
अतिक्रान्तं यस्याः सा (बहुव्री०), कृतीर्कषेण—मौन्द्यातिशयम्, कपोत्कषांशः, अभिमानवती—गर्विता कपोत्कषाभिमानवती—मौन्द्यातिशयता (विण० । उया तत्पु० धर्मो तत्पु० वा) । ज्ञानिने—प्रशस्तज्ञानवते पण्डिताय, देवज्ञाय इति वा (“ज्ञानी स्यात् पमि देवज्ञं ज्ञानयुक्तोऽत्यलिङ्गकः” इति मादिनी), विज्ञानिने—विज्ञानवते, शिल्पविद्यायां शास्त्रविद्यायाश्च शिशिष्टज्ञानयुक्ताय इत्यर्थः (“विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः), यदा,—विज्ञानिने—कर्मयोगे, जीविकानिवर्द्धापयोगि-
कर्मकृशलाय इत्यर्थः (“विज्ञानं ज्ञानकर्मयोगोः” इति मादिनी), धराय इति शेषः । देया—सम्प्राप्तयोग्या, ईदृशेन वरणाहं परिणेतव्या इत्यर्थः [टा + “अनी श्रुत” (३-११८० पा०) इति धत्, “ईदृयति” (६-४६५ पा०) इति आकारान्तरं परः कृतं, ततः आकारेण ईकारस्य एकारः] ।

(च) चिन्वन्—अनमन्दधनं, अन्वेषणं कुर्वन्नित्यर्थः (चि + शतृ) । अल—
पर्याप्तम्, अल्यथासित्यर्थः, निरर्थकमिति वा (अन्य० । “अलं भवणपर्याप्तितारणं धु निरर्थकं । अलं शकौ च निहिंष्टम्” इति विश्वः), विवाहकर्मणः देवायत्तत्वात् तस्मिन्नाया नैरर्थक्यमवधातव्यम् । यदा,—चिन्तामलं—चलन्त्या सारिल्ल-
मित्यर्थः, आपेदे—प्राप [आ + पठ् + लिट् ए “अत एकहलमध्योऽनादेशादिति” (६-४१२० पा०) इति एत्वाभ्यासलोपो] । सन्धिः,—राज्ञां षड्गुणान्तर्गतः परस्परसमिलनार्थं मैत्रीकरणरूपव्यापारः, विरहः,—युद्धं, सन्धिश्च विरहश्च तयोः समाहारः सन्धिविरहश्च [“विप्रतिषिद्धं ज्ञानधिकरणवाचि” (२-४२३ पा०) इति एकवद्भावः] तस्मै सन्धिविरहाय—सन्धिविं कर्तव्यः, विरहो वा सद्वृत्तित्यर्थः इति निश्चेत्तमित्यर्थः [“क्षिपार्थेपपटस्य च कर्मोऽथ स्यान्निमः” (२-३१४ पा०) इति ४ र्थो], दूतस्य कर्म दौत्यं तस्मिन् दौत्ये—दूतकर्मणि [दूत + “गणवचन-
ब्राह्मणादिभ्यः—” (५-११२४ पा०) इति य्यञ्] ।

(छ) श्रुता—आकर्षिता, तस्य—अमात्यस्य, दुहितुः,—कन्यायाः, उपसम्पत्

सम्पत् अभ्येत्य तां सुतामयाचत । स च तमब्रवीत्,—“मत्सुता
विज्ञानिनो ज्ञानिनो वा शूरात् अन्यं पतिं नेच्छति, तेषां
(ज) मध्यात् भवान् कः ? कथय” इति । स ब्राह्मणो-
ऽवदत्,—“अहं विज्ञानं जानामि” । “तर्हि तत् दर्शय” इति
तेनोक्तः स विज्ञानी (भ) स्वयुक्त्या खेचरं रथं कल्पयामास,
दर्शयामास च तत्र मायायन्त्ररथे तं हरिस्वामिनमारोप्य नौत्वा
च स्वर्गादोन् लोकान् ; आनिनाय च तुष्टं तं दाक्षिणात्यस्य
नृपतेः कटकं, यत्र स स्वकार्यार्थमायात इति । ततः स हरि-
स्वामौ (ज) तस्मै तां सुतां प्रतिशुश्राव, सप्तमेऽहनि च वैवा-
हिकलग्नं निश्चिकाय ।

—हीन्द्व्यविभक्त्यः येन सः सुततदुद्दिष्टपसम्पत्—कर्त्तव्यचरीकृतमान्तनयासीन्द्व्य-
श्रीः (विष्णुः । बह्व्रीः) ।

(ज) मध्यात्—मध्ये इत्यर्थः (निर्द्धारणे प्रभौ) ।

(भ) स्वस्य—आत्मनः, युक्त्या—योगेन, युक्त्यनुसारेण इत्यर्थः स्वयुक्त्या—
निजमनःकल्पनानुसारेण (करणे श्या०), खे—आकाशे, चरति—अर्थात् इति
खेचरस्तं खेचरम्—आकाशं [खे + चर + “चरेष्टः” (३२।१६ पा०) इति टः,
“तत्पुरुषे ज्ञातं बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इति सप्तम्या अलुक्] । कल्पयामास—
निर्ममौ (कृप + चिच् + लिट्-णल्) । मायया—बुद्ध्या, स्वबुद्धिप्रभे वेद्येत्यर्थः (“माया
स्यात् शान्त्वरीबुद्धीः” इति मोदभौ), सङ्गावितं यत् यन्मं तदपुनरे रथे—स्यन्दने
मायायन्त्ररथे—स्वबुद्धिनिर्मितयन्त्रचालितरथे (शाकपा०) । आनिनाय—प्रापयामास
(आ + नी + लिट्-णल्) । कटकं—राजधानीं (“राजधान्यां गिरिरङ्गे बलये कटकं
विदुः” इति शाश्वतः) । आयातः,—आगतः (आ + या + क्तः) ।

(ज) तस्मै—ब्राह्मणयूने [“प्रत्याङ्म्यां भुवः पूर्वस्य कर्त्ता” (१।४।४० पा०)
इत्यनेन तस्मै इति पवर्त्तनरूपस्य पूर्वव्यापारस्य कर्त्तुः सम्प्रदानत्वात् धर्षी०] । प्रतिशुश्राव
—प्रतिजज्ञे, ब्राह्मणयूना ‘मच्छं ते सुतां देहि’ इति प्रवर्त्तितः ‘तुभ्यं मे तनयां
दास्यामि’ इति अङ्गीचकार इत्यर्थः (प्रति + शु + लिट्-णल्) । वैवाहिकं—विवाह-
सम्पदानाहं, लग्नं—मेषादिरात्रीनामुदयः, शुभमुद्गर्तः इत्यर्थः, सदेव्यति इति श्रवः,
निश्चिकाय—निर्दिनाय, निरूपयामास इत्यर्थः [निर् + चि + लिट्-णल् “विभाषा

तस्मिंश्च काले उज्जयिन्याम् अन्येन द्विजकुमारिण तत्पत्नौ
देवस्वामी (ट) तत्स्वमारमयाच्यत । तेनापि,—“ज्ञानि-
विज्ञानिशूरेभ्यो नान्यं पतिं मे स्वमा (ठ) कामयते” इति
विज्ञापितः स आत्मानं शूरमभ्यधात् । ततो (ड) दर्शितशस्त्रास्त्र-
विद्याय तस्मै शूराय स देवस्वामी निजानुजां दातुं प्रतिपेदे ;
कृतनिश्चयश्च मातुः परोक्षं गणकवचनात् सप्तमेऽङ्कि विवाहं
निर्णिनाय च ।

तेः” (७३५८ पा०) इति त्रिजः कर्मणः । अत्र प्रकृति सप्तमिद्वयस्य विवाहोपयोगो
शुभराशिर्दृश्यते इति निश्चिकाय इति सरलार्थः ।

(ट) तस्य—देवस्वामिनः, स्वमार—भगिनी तत्स्वमार—देवस्वामि-
मोदराम, अयाच्यत—प्राप्यत (याच + कर्मणि लङ् । याचिदङ्कर्मकत्वात्
अप्रधाने देवस्वामी इति उक्ते कर्मणि १सा०) ।

(ठ) कामयते—प्राप्यते [कम + “कर्मणिङ्” (३१।३० पा०) इति
स्वार्थे णिङ् + लट्-ते] । विज्ञापितः,—निवेदितः (विष्ण० । वि + ज्ञा + णिच् + क्तः) ।
अभ्यधात्—अचौकथत् [अभि + धा + लुङ्-ट् “गातिस्था—” (२।४७७ पा०)
इति मिचो लुक्] ।

(ड) शस्यते—घ्रायते अनेनेति शस्त्रं—समीपस्थानामरीणां हननसाधनखड्गा-
द्यायुधजातम्, अस्यते—क्षिप्यते, दूरस्थानरीन् लक्ष्यीकृत्य इति भावः, यत् तत्
अस्त्रं—दृष्ट्वा चोप्य शराद्यायुधजात, यदा,—अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते, बाणा इति शेषः,
अनेन इति अस्त्र—धनुरादिकं, दर्शिता शस्त्राणाम् अस्त्राणाञ्च विद्या—ज्ञान येन
तस्मै दर्शितशस्त्रास्त्रविद्याय—प्रदर्शितशस्त्रास्त्रांशज्ञानेपुण्याय (विष्ण० । बहुव्री०) ।
प्रतिपेदे—अज्ञौचकार (“प्रतिपक्षोऽन्यत्किञ्च स्यात् विज्ञातेऽज्ञौकतेऽपि च” इति
मेदिनी । प्रति + पद + लिट्-ए) ; कृतः,—विहितः, निश्चयः,—निर्णयः,
भगिनीदानाय स्थिरसङ्कल्पः इति भावः, येन सः कृतनिश्चयः,—दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।
अस्त्रोः परं परोक्षम्—अप्रत्यक्षं (पर + आञ्च “प्रतिपरसमन्योऽञ्च” (ग०)
इति टच्, “यस्येति च” (६४।१४८ पा०) इति अञ्चः इकारलोपः, निपातनात्
परस्य ओकारादेशश्च], गणकवचनात्—देवज्ञवचनं सुत्वा इत्यर्थः (ल्यङ्लोपे
५मी०) । निर्णिनाय—निश्चिकाय (निर + नी + लिट्-णल्) ।

एतस्मिन्नन्तरे हरिस्वामिभार्या च केनाप्यपरैण (ढ) द्विज-
यूना सुतां याचिता प्राब्रवीत्,—“वक्ष ! ज्ञानी विज्ञानी शूरो
वा मम कन्यां वोढुमर्हति, नान्यः, तत् त्वमेतेषु कः ?
उच्यताम्” इति । साऽब्रवीत्,—“अहं ज्ञानी” इति । ततः
मा (ण) भूतं भविष्यच्च पृष्ट्वा ज्ञानिनं निश्चित्य तस्मै सुतां
दातुं तद्विन्ने सप्तमर्द्धिं प्रत्यमृणोत् ।

अन्येद्युश्च हरिस्वामी समागत्य (त) यथाकृतं सर्वं पत्न्यै
पुत्राय च समाचख्यौ । सा च स च स्वं स्वं कृतं तत् सर्वं
पृथक् पृथक् तस्मै अवाचत् । इत्थं स हरिस्वामौ त्रयाणां
वराणां (थ) निमग्नत्वात् नितरां व्याकुलः समपद्यत ।

(ढ) द्विजयूना—तद्वर्णविग्रह । याचिता—प्रार्थिता (विष्णु० । याच + क्त.,
स्त्रिया टाप्, यार्चार्हकर्मकस्य हरिस्वामिभार्या इति अप्रधाने कर्माणि उक्ते १मा०) ।
वोढुं—परिणेतुं [वङ् + तुमुन् “हो ढः” (ढा२।३१ पा०) इति ह्रस्व द्वे कृते “अध-
न्तथोऽर्धो धः” (ढा२।४० पा०) इति तस्य धे कृते “सहिवर्द्धोरादवर्णम्” (ढा३।११२
पा०) इति बह्वकारस्य षोत्वे “ट्ना ट्” (ढा४।४१ पा०) इति धस्य द्वे कृते
“ट्ना ट् लोपः” (ढा३।१३ पा०) इति पूर्वदकारलोपः], अर्हति—युज्यते (अर्ह
+ लट्-तिप्) ।

(ण) भूतम्—अतीतम्, गतवृत्तान्तमिति यावत्, भविष्यम्—आगामिनं,
भावितवृत्तान्तमिति यावत् । निश्चित्य—निर्णीय [निर् + चि + ल्यप् “ऋषस्य पति
कृति—” (ढा१।७१ पा०) इति तुक्] । तज्ज्ञात्—दिवसात्, भिन्ने—पृथग्भूते तद्विन्ने
—तद्विवक्ष्यतिरिक्ते, यत्किञ्च दिने प्रतिश्रुतिमकरोत्, तद्विन्ने लज्जा इत्यर्थः । प्रत्य-
मृणोत्—प्रत्यजानीत, प्रतिश्रुतवती इत्यर्थः [प्रति + श्रु + लङ्-ट् “श्रुवः श्र च”
(ढा१।७४ पा०) इति श्रुधातोः आदेशः] ।

(त) कृतमर्णातकस्य इति यथाकृतं—दाद्विषयाये यत् यत् कर्म कृतं तत्
इत्यर्थः (अर्णतक्रमणे चय्यथो०) । समाचख्यौ—आवभाषे [सम् + आ + ख्या +
लिट्-णल् “आत औ खलः” (ढा१।३४ पा०) इति खल औकारभावः] ।

(थ) निमग्नत्वात्—मद्गृहमागत्य मम कन्यायाः पाणिपृक्षीतो भव, इत्येवं
सत्कारपूर्वकनिधोगकरणात् इत्यर्थः (ईतो भूमी०) ।

अथ सप्तमे दिने आगते तं त्रय एव वराः हरिस्वामिनो
गृहमाययुः । (ढ) चित्रमहो ! तत्कालं मा सोमप्रभा कापि
गता । तटाकर्ण्य ज्ञानी अवदत्,—“राक्षसेनापहृत्य (ध) धूम्र-
शिखाऽऽख्येन विन्ध्याटव्यां निजां वसतिं नीता” । इति ज्ञानिना-
ऽभिहितो हरिस्वामी भीतः तं विज्ञानिनम् उपायं पपच्छ ।
स च पूर्ववत् सर्वास्त्रमयुतं रथं कृत्वा तं हरिस्वामिनं तौ च
ज्ञानिशूरो तत्क्षणं विन्ध्याटवीं प्रापयामास । तत्र ज्ञानिना
(न) समाख्यातां तस्य राक्षसस्य वसतिं प्राप्य, स शूरः हरि-
स्वामिना सह तं राक्षसं क्रुद्धं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं योधयामास ।
तदा तयोर्मानुषराक्षसयोः (प) चित्रास्त्रयोधिनीः रामराव-
णयोरिव स्त्रियं महत् युद्धमवर्त्तत, क्षणेन च स शूरः सङ्ग्राम-
दुहेरस्यापि तस्य रक्षसः शिरः अर्द्धचन्द्रेण बाणेनाच्छिन्नत् ।

(ढ) चित्रम्—आययम्, अहो—विस्मययितकमव्ययम् ।

(ध) धूम्रशिखः आख्या—नाम यस्य तेन धूम्रशिखाऽऽख्येन—धूम्रशिखनाम्ना
(विष्ण० । बह्व्री०) । वसतिं—निकेतनं, गृहमित्यर्थः (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वार्सं
यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी), नीता—प्रापिता (नयतेर्दिकम्बकस्य सा इति
सुक्ते प्रधानकर्माणि १ सा०) ।

(न) समाख्यातां—कथितां (विष्ण० । सम् + आ + ख्या + क्तः, स्त्रियां
टाप् ताम्) । ज्ञातः,—विदितः, वृत्तान्तः,—सर्वा वार्ता येन तथामृतं ज्ञातवृत्तान्तः
(बह्व्री०), स आसौ निर्गतयेति तं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं—विदितवृत्तान्ततया बाह-
रागतमित्यर्थः (विष्ण० । कम्बधा०), योधयामास—सङ्ग्रामयामास, युद्धं कारयामास
इत्यर्थः [युध् + णिच् + लिट्-णल् । “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यनेन
अणिकर्तुः राक्षसस्य णौ कम्बत्वम्] ; राक्षसः युयुधे, शूरस्तं राक्षसं योधयामासेत्यर्थः ।

(प) चित्रेण—अङ्गुलेन, विस्मयजनकेनेत्यर्थः, यद्वा,—चित्तम्—अद्भुतं यथा
तथा, अस्त्रेण युध्येते यौ तयोः चित्रास्त्रयोधिनीः,—नानाविधास्त्रेण युज्यमानयो-
रित्यर्थः (चित्रास्त्र + युध् + यद्वादितात् णिनिः) । स्त्रियं इदं स्त्रार्थं—स्त्रीनांसमत्
[“अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च इति वक्तव्यम्” (बा०) इति नित्यसमासः] ।

अथ रक्षमि हते प्राप्तां तां सोमप्रभामादाय (फ) विज्ञानिरथेन ते सर्वे ततः उज्जयिनीं प्रत्यागमन् ।

अथ हरिस्वामिगृहप्राप्तानां तेषां त्रयाणां लम्बे (ब) सम्प्राप्ते महान् विवादः प्रादुरभूत् । ज्ञानी अवदत्,—“यद्यहम् इमां ज्ञानबलेन न (भ) जानीयां, तदा कथमियं गूढस्था प्राप्येत ? अतः मञ्जमेवैषा देया” इति । विज्ञानी अवोचत्,—“यद्यहं (म) व्यामरथं न कुर्यां, तदा देवानामिव तत्र गतागतं कथं तत्क्षणं स्यात् ? कथं वा तेन रथिना रथयुद्धं स्यात् ? तस्मान्मञ्जमेवेयं दातव्या” इति । शूरोऽब्रवीत्,—“यद्यहं तं राक्षसं रणे न (य) हन्यां, तदा युवाभ्यां यत्ने कृतेऽपि क एनामानयेत् ? तन्मञ्जमेव कन्येयं दातव्या” । इति तेषु (र) विवादमानेषु हरिस्वामी क्षणमग्धभ्रान्तमानमस्तूष्णीमामोत्” ।

सङ्ग्रामे—युद्धे, दुःखेन प्रियते असौ इति तस्य सङ्ग्रामदर्शकस्य—रणदृष्टस्य, युद्धे दुर्जयस्थित्यर्थः । रक्षसः,—राक्षसस्य । अर्द्धचन्द्रेण—अर्द्धचन्द्रनाम्ना । अचिन्तित—अकल्पित (छिद् + लृङ्) ।

(फ) विज्ञानिना निर्मितः रथः विज्ञानिरथः तेन विज्ञानिरथेन (शाकपाथि०) । ततः,—तस्मात् स्थानात् ।

(ब) सम्प्राप्ते—समुपस्थिते । प्रादुरभूत्—समर्जान् (प्रादुर् + भू + लुङ्) ।

(भ) जानीयाम्—उपलभेय (ज्ञा + लिङ्-याम्) । गूढे—रहसि, (“गूढं रहसि गुह्ये च न ह्यथाः संवृते विभु” इति मेदिनी), तिष्ठति—वर्तते या सा गूढस्था—अज्ञातप्रदेशस्थिता इत्यर्थः [गूढ + स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः], प्राप्येत—अधिगम्येत (प्र + आप + कर्माणि लिङ्-इत्) । मञ्जं (सम्प्र० ४४०) ।

(म) व्यामरथं—व्यामरथानं, विमानमित्यर्थः । आदौ गतं पश्चात् आगतं गतागतं—गमनागमनं (स्थातानुल्लिखत् स०) । रथिना—रथागोहिणा राक्षसेन सह इत्यर्थः, रथस्थेनारिणा रथस्थस्यैव युद्धस्य युद्धनौतिलादिति भावः ।

(य) हन्यां—वधेय (हन + लिङ्-याम्) । आनयेत्—प्रापयेत्, उज्जयिनी-निर्मात श्रेष्ठः (आ + नी + लिङ्-याम्) ।

(र) विवादमानेषु—परस्परं विवदं कथयन्तु इत्यर्थः [भावे ७मी० । वि + वद

इति कथामाख्याय वेतालः राजानं पप्रच्छ,—“राजन् ! एतेषु कस्मै सा देयेति भवान् वदतु, यदि जानन् न वदिष्यति, तदा ते मूर्धा शतधा स्फुटिष्यति” । इति वेतालवचः समाकर्ण्य राजा मौनं (ल) विहाय प्रत्यभाषत,—“शूराय सा प्रदातव्या, येन देहपणोद्यमात् बाहुबलेन तं राक्षसं जित्वा कन्या समुपार्जिता ; ज्ञानिविज्ञानिनौ तु विधात्रा अस्य सहायौ नियोजितौ । पश्य, (व) गणकतच्चाणौ किं उपपकरणाय न ?” ।

+ ज्ञानच् “विभाषा विप्रलाप” (१।३।५० पा०) इति आत्मनेपदम्] । अणं—अणकालं, मुग्धं—विमूढ (“मुग्धः सुन्दरमूढधीः” इति विश्वः), कर्तव्यानर्था-चमत्वादिति भावः, भ्रान्तं—चञ्चलमिति यावत्, मानसं—मनः यस्य तादृशः अण-मुग्धभ्रान्तमानसः,—कियत्कालं विह्वलचित्तः सन् इत्यर्थः (विश्व० । बहुव्री०) ।

(ल) विहाय—त्यक्त्वा (वि + हा + ल्यप्) । देहः,—आत्मशरीरमेव, पणः,—मूल्यं, यथा,—पराजये निजशरीरमेव पातयिष्यामि इत्येवं निश्चयविशेषः इत्यर्थः, तेन य उद्यमः,—शत्रुविनाशोद्योगः तस्मात् देहपणोद्यमात्—कार्यं वा साधयेयं, शरीरं वा पातयेयम् इति बुद्ध्या स्वशरीरमपि पतत्काय्यसिद्धेः मूल्यमित्येतत् निश्चित्य रिपुविनाशोद्योगं कृत्यत्यर्थः (ल्यबन्तोपे प्रभौ०) । जित्वा—पराभूय (जि + क्त्वा) । समुपार्जिता—समाप्ता इत्यर्थः (सम् + उप + अर्ज + णिच् + क्तः स्त्रिया टाप्) । सहायौ—सहचरी, साहाय्यकारिणौ इत्यर्थः, नियोजितौ—अवधारितौ प्रगतिौ वा (नि + युज् + णिच् + क्तः, तो) ।

(व) गणकः,—देवज्ञः, ज्ञानीत्यर्थः (“सांवत्सरो ज्योतिर्विकी देवज्ञगणका-वपि । स्युर्भौहृत्सिकमीहृत्संज्ञानिकान्तिका अपि” ॥ इत्यमरः), तच्चा—रथकारः, विज्ञानीति यावत् (“तच्चा तु वङ्किस्त्वष्टा रथकारश्च काशतट्” इत्यमरः), गणकश्च तच्चा च तौ गणकतच्चाणौ—देवज्ञरथकारौ, ज्ञानिविज्ञानिनौ इति यावत् (इन्द्र०) । परेषाम्—अन्येषां, राजादीनामिति भावः, उपपकरणाय—कार्यसाधनाङ्गविशेषाय इत्यर्थः (तादर्थ्ये ४र्थी०), न ? इत्यत्र भवतीति शेषः, अपि तु भवत्येव इति नञ्चा निर्दिष्टायाः काकोरथः ; राजानः राजसदृशा वा यदा प्रयान्ति, तदा ज्ञानिनो यमन्त्र्य गमनफलदिकश्च निर्दिश्य वदन्ति, रथकारनिर्मितरथमावृण्व च यान्ति, अतश्चतयोः उपपकरणत्वं यावायां मत्व्यम्, अत्रापि ज्ञानिविज्ञानिनौ तथैव उपपकरण-भूतौ सहायौ सञ्जातौ इति तौ न कन्यामर्हन्तः इति भावः ।

इति । (श) मनुजपतेर्वाचं निशम्य स वेतालः सपदि तस्य स्कन्धात् निजं निलयमगमत्, राजाऽपि तमानेतुं पुनः कृतोद्यमस्तमेव शिंशपातरुमभिजगाम ।

अथ षष्ठकथा ।

ततः स राजा प्राग्वत् शिंशपान्निकमुपेत्य वेतालञ्चाढाय मीनी तथैव तं (क) भिक्षुमुद्दिश्य प्रतस्थे । तावच्च स वेतालः तं भूपमवाढोत्,—“राजन् ! त्वं (ख) सुधीः सत्त्ववांश्च, तेनामि मे प्रियः ; तस्मात् त्वां विनोदयितुं पुनः कथा-माख्यामि प्रशृणु, —

आमोत् पुरा यशःकेतुर्नाम नृपः पृथिव्याम् । तस्य शोभा-वती नाम राजधानी ; तस्यामुत्तमं गौरीमन्दिरमभवत्, तस्य च (ग) दक्षिणतः गौरीतीर्थं नाम सरः ; प्रतिवर्षम् आषाढ-शुक्लचतुर्दश्यां तस्य यात्रायां नानादिग्भ्यो महाजनगणः स्नातु-

(श) मनुजपतेः,—मनुपतेः । निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम् + ल्यप्) । सपदि—तत्क्षणतः । निलयं—वसतिस्थानं, शिंशपातरुमित्यर्थः । कृतः,—विहितः, उद्यमः,—उद्योगः येन सः कृतोद्यमः,—विहितोद्योगः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(क) भिक्षुं—परिव्राजं, क्षान्तिशीलमिति यावत्, उद्दिश्य—लक्ष्यीकृत्य (उत + दिश + ल्यप्) ।

(ख) सु—शोभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य स सुधीः,—विद्वान्, सत्त्ववान्—उदार-चेताः, व्यवसायवान् वा, दृढमङ्गल्य इत्यर्थः ।

(ग) दक्षिणतः,—दक्षिणस्थां दिशि [दक्षिण + “दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्” (भा० १२८ पा०) इति चतसृच्] । वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं—प्रतिवत्सरं (विभक्त्यर्थेऽन्यथो०) ।

मायाति स्म । एकदा स्नानार्थं धवलो नाम कश्चित् रजकः
(घ) ब्रह्मस्थलाच्च ग्रामात् तत्राऽऽजगाम । स युवा तत्र
स्नातुमागतं शुषपटनाम्नः कस्यचित् सुतां मदनसुन्दरीं नाम
ददर्श । (ङ) तथा तु इन्दोर्नावस्थहारिण्या हृतमानसः तत्र
तस्या नामकुलमन्विष्य कामार्त्तो गृहमगात् । तत्र चाऽऽगत्य
(च) अनवस्थः तथा विना निराहारश्च तिष्ठन् मात्रा पृष्टो
मनोगतं तस्यै समाख्याय तथा तस्यै । माऽपि गत्वा (छ) विमल-
नाम्ने स्वभर्त्रे तत्र्यवेदयत् । स चाभ्येत्य (ज) तथाऽवस्थं तं
दृष्ट्वा समभ्यधात्,—“पुत्र ! किं विषीदसि ? एतत्ते अभीप्सितं

तस्य—गौरीमोक्षस्य, यात्रायाम—उत्सवे (काले ७मी० । “यात्रा तु यापनेऽपि
स्नात गमर्भाभ्यधोः स्त्रियाम्” इति संदिनी) । सङ्गाननगणः—साधुसमूहः ।

(घ) ब्रह्मस्थलात्—ब्रह्मस्थल इति नामः ।

(ङ) तथा—मदनसुन्दर्या (कर्णरि ३या०), इन्दोः—चन्द्रः, नावस्थं—
मुक्ताफलैषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्वरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्ज्ञावग्न्यभिद्योष्यते”
इत्यन्तलक्षणे कान्तिविशेषः, हरति—चोरयति या मा तथा लावण्यहारिण्या—
सौन्दर्यचौरिण (विष्ण० । लावण्य + ह + “घञादित्वात् णिनिः, ततः स्त्रियां ङोप्,
तथा), चन्द्रादस्याधिकलावण्यवस्था इति भावः, हृत—चोरितं, मानसं यस्य तथाभूतः
हृतमानसः,—अपहृतचेताः (विष्ण० । बहुव्री०) । अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु +
विष + ल्यप्) ।

(च) नास्ति अवस्था—अवस्थितिः, एकस्मिन् स्थाने अवस्थानम् इत्यर्थः,
यस्य सः अनवस्थः,—एकचक्रतावस्थानः, अचक्रचित्त इति भावः (बहुव्री०) ।
मनसा गतं तं मनोगतं—मनोऽभिप्रायमित्यर्थः (श्या तत्प०), तस्यै—मात्रे
[“क्षियथा यमभिप्रेति मोऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति ४र्थी०] ।

(छ) विमल इति नाम यस्य तस्यै विमलनाम्न—विमलमङ्गकाय, स्वस्याः,—
आत्मनः, भर्ता—पतिः तस्यै स्वभर्त्रे—निजस्वामिने, तस्य युनः पिते इत्यर्थः
[“क्षियथा य—” (वा०) इति ४र्थी०] ।

(ज) तथा—तादृशी, अवस्था—दशा यस्य तं तथाऽवस्थं—तादृग्दशं
(विष्ण० । बहुव्री०) । किं—कथं, विषीदसि ?—खिद्यसे ? विषया भवसि इत्यर्थः

न दृष्ट्वापं, स हि शुद्धपटो मया याचितः अवश्यमेव सुतां तुभ्यं दास्यति । वयं कुलेन अर्थेन कर्मणा च तस्मादन्यूनाः ; अहं तं वेद्मि, स च मां वेत्ति, तदिदं न दुष्करम्” । इति पुत्रम् (भ) आश्वास्य भोजनादिकं कारयित्वा च तेन सह अन्येद्यु-
रसौ विमलः शुद्धपटस्य गृहमगात् ; अयाचत च तस्य धवलस्य पुत्रस्यार्थं तत्कन्याम् । स च सादरं तस्मै तां दातुं प्रति-
शुश्राव ।

अथ लग्नं सम्प्राप्य स शुद्धपटस्तस्मै धवलाय (ज) तुल्यां सुन्दरीं सुतां प्रादात् । स च (ट) कृतोद्वाहः दर्शनरक्तया तया भार्यया साकं कृतार्थः पितुर्गृहमगात् । कदाचित्

[वि + षट् + लट् मिप् “पात्राभावात्—” (७३।७८ पा०) इति सौदादेशः] ।
अभीक्षितम्—अभीष्टं, वाञ्छितं वस्तु इत्यर्थः [अभि + षाप् + सन् + क्तः “आप्-
प्लुधासौत” (७४।५५ पा०) इति आकारस्य ईटादेशः “अव लोपोऽभ्यासस्य”
(७४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपश्च], दृष्ट्वापं—दुर्लभं [दृ + प्र + षाप् +
“दृषद्दुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल्” (१।१।२६ पा०) इति खल्] ।

(भ) आश्वास्य—साल्वयित्वा (आ + श्वा + णिच् + ल्यप्) । अन्येद्युः—
अन्यन्धिन् अहनि, परदिने इत्यर्थः [अन्य + “सद्यःपठन्—” (५।१।२९ पा०)
इत्यनेन अहनि इत्यर्थे निपातनात् पठम्] ।

(ज) तुल्याम्—अनुरूपं, धवलस्य योग्यामित्यर्थः (विष्ण०) । प्रादात्—
समर्पयत् [प्र + दा + लुङ्-द् “गातिश्याघु—” (२।४।७७ पा०) इति सिचौ लृक्] ।

(ट) कृतः,—विहितः, उद्वाहः,—परिषयो येन सः, यद्वा,—कृतः,—
महान्, उद्वाहः यस्य सः कृतोद्वाहः,—कृतविवाहः (विष्ण० । बह्व्री०), दर्शने—
स्वामिनो धवलस्य ईक्षणे, यद्वा,—दर्शनात्—पत्न्युरवलीकनादेव, रक्तया—अनुरक्तया,
अनुरागिण्या इति यावत् (“रक्तं नील्यादिरञ्जितं । कुकुम्भेऽसृज्यनरक्ते प्राचीनामलकी-
ऽरुणे” ॥ इति ह्वेनः) दर्शनरक्तया—प्रियानुरागवत्या (विष्ण० । ७मी तत्प० ५मी
तत्प० वा), भार्यया [“सहयुक्तेऽप्रधाने” (२।१।१६ पा०) इति सहस्यकसाक-
शब्दयोगात् श्या०], साकं—सह (“सार्द्धं साकं समा समं सह” इत्यमरः),
कृतार्थः,—सिद्धप्रयोजनः, पूर्णमनोरथ इत्यर्थः ।

(ठ) सुखस्थितस्य तस्य श्वशुरात्मजः मदनसुन्दर्याः सहोदरः समागात् । स आगत्य सर्वैः (ड) वृष्टकुशलोदन्तः स्वस्रा च समान्निष्य अभिनन्दितः विश्रान्तः प्रावदत्,—“अहं मदन-सुन्दर्यां जामातुश्च निमग्नणार्थं तातेन प्रेषितोऽस्मि. अस्माकं गृहे पूजोत्सवो वर्त्तते” इति । ततस्ते सर्वे (छ) सन्ध्यान्धनः तस्य तद्वाक्यं श्रद्धाय यथोचितैः पानभोजनैः तं तदहः समुपाचरन् ।

अथ प्रातः स धवलः तेन श्वशुरनन्दनेन मदनसुन्दर्या च सहितः (ण) श्वशुरं गृहं प्रति प्रस्थितः ; ताञ्च शोभावतीं नगरीं प्राप्य महत् गौर्या निकेतनं ददर्श, निजगाद च तां मदनसुन्दरीं तद्गातरश्च,—“अत्रैतां देवतां पश्यामः” इति ; प्रथममहं तावत् व्रजामि, युवामत्रैव तिष्ठतम्” इति उक्त्वा

(ठ) सुखेन स्थितस्य, सुखं स्थितस्य वा सुखस्थितस्य—आनन्दितमनसा च स्थितस्य (विश०), तस्य—धवलस्य, श्वशुरात्मजः,—श्वालः ।

(ड) वृष्टः,—जिज्ञासितः, कुशलोदन्तः,—महत्त्ववातां (“वातां प्रवृत्तिर्हताताः सदन्ताः स्यात्” इत्यमरः) यस्य हः वृष्टकुशलोदन्तः,—जिज्ञासितप्रभवतान्तः (विश० बहुव्री०) । स्वस्रा—भगिन्या (“भगिनी स्वस्रा” इत्यमरः), समान्निष्य—समालिख्य (सम् + आ + निष + क्यप्), अभिनन्दितः,—समादृतः इत्यर्थः (विश० । अभि + नन्द + क्तः) । जामातुः,—भगिनीपतेरिति भावः । तातेन—पित्रा (“तातस्तु जनकः पिता” इत्यमरः) । पूजायै—देवार्चनायै, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः पूजोत्सवः,—पूजायैसावन्दजनकव्यापारानुष्ठानमित्यर्थः (४३० तत्पु०), वर्त्तते—विद्यते (वृत् + कर्त्-ते) ।

(छ) सन्ध्यान्धनः,—वेधादिकसन्ध्यायुक्ताः, भगिन्याः श्वशुरादय इत्यर्थः, यदा,—सन्ध्यान्धनः,—वेधादिकसन्ध्यायुक्तस्य, मदनसुन्दर्याः सहोदरस्येत्यर्थः । श्रद्धाय—समादृत्य विश्रान्त इति वा (श्रु + आ + क्यप्) । समुपाचरन्—समसेवन् (सम् + उप + चर + कर्त्-न्) ।

(ण) श्वशुरक इदं श्वशुरं—श्वशुरसन्ध्या [श्वशुर + “तस्योदम्” (४३१ १२० पा०) इति शब्द] । निकेतनं—मन्दिरम् । पश्यामः,—अवलीकयामः [इव + कर्-न् “अवलीकयामः” (११२१२८ पा०) इति अविज्ञेयस्य अवलदः]

भवतः तां देवीं द्रष्टुं समुपागात् । मन्दिरं प्रविश्य च तां प्रणम्य
 (त) अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां पादपद्मतलाचिस-
 महिषासुरमर्दिनीं विभाव्य सहसा विधिनोत्पादितमतिर-
 चिन्तयत्,—“विविधैर्जीवोपहारैर्जनः इमां देवीमर्चयति, अहञ्च
 सिद्धये आत्मोपहारेण किं नैनां प्रीणयामि ?” । इत्यालोच्य
 निर्जनात् गर्भगृहात् खड्गमानीय स्वयमेव निजं शिरश्छत्वा
 भुज्यपातयत् । क्षणान्तरं,—“कथमसौ (य) चिरयति ?”
 इति तमन्वेष्टुं स श्लाशुर्य्याऽपि तत्र देवीभवने प्राविशत्,

एकत्वेऽपि अत्र बहुवचनं विवक्षितम् । समुपागात्—अगमत् [सम् + उप + इ +
 लृङ् द “इणो गा लृङ्” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः, “गातिस्था—” (२।४।
 ७७ पा०) इति सिधौ लृक्] ।

(त) अष्टादश—अष्टादशमङ्काः, दोमः,—भुजाः (“भुजवाह प्रवेष्टो दोः”
 इत्यमरः), दण्डाः—लगुडा इव, रिपुनाशनरूपकाव्यसाधकत्वात् दोर्घत्वाच्च इति भावः,
 तेः खण्डिताः,—विधाकृताः, विनाशिता इत्यर्थः, उच्चण्डाः,—अतीवोघाः, दानवाः,
 —अधुराः यथा ताम् अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां—नवदशमङ्कभुजयष्टि-
 विनाशितभोषणदनुजां (विष्णु० । बहुव्री०), पादपद्मतले—चरणकमलनिक्षे-
 प-प्रसिद्धम्—आकृष्य पातितं, महिषासुरं सहयतीति तां पादपद्मतलाचिसमहिषा-
 सुरमर्दिनीं—चरणान्बुजाधःपातितमहिषासुरपौडिथीं (लट् + गृह्णादित्वात् णिनिः,
 उगित्वात् ङोष्, ताम्), विभाव्य—मत्वा (वि + भू + णिच् + ल्यप्), देवीं
 दृष्टदलनीं शिष्टपालनीम् अत एव महिममयीं विविच्य इति भावः । विधिनो—देवेन
 (“विधिवधाने देव च” इत्यमरः), उत्पादता—सञ्जायता, सतिः,—बुद्धिः यस्य
 तथाभूतः उत्पादितमात्रः,—सञ्जनितबुद्धिः सन् । अर्चयति—पूजयति (अर्च + णिच्
 + लट्-तिप्) । सिद्धये—साफल्यार्थ, देव्याः प्रीत्युत्पादनद्वारा मनुष्यजन्म, साफल्य-
 उत्पादनायमित्यर्थः, मोक्षलाभाय इत्यर्थो वा (तादृशं ४वी०), आत्मोपहारेण—
 स्वजीवनवर्त्तमानेन इत्यर्थः (करणे ३या०) । प्रीणयामि ?—सन्तोषयामि ? (प्री +
 णिच् + लट्-मिप्) । गर्भगृहात्—गृहमध्यभागात् (अपा० ५सी०) । अपातयत्—
 त्यजिष्यत् (पत + णिच् + लङ्-ट्) ।

(य) चिरयति—तत्तत्कथयति (चिरं—विस्तृतं करोति इति वाक्ये चिर +

प्रविष्टश्च तं ह्रिन्नशिरसं भगिनीपतिं दृष्ट्वा शोकव्यामोहितः तथैव
तेनाभिना स्वं शिरसिच्छेद ।

अथ यावत् स नाऽऽयाति, तावत् सा मदनसुन्दरी
(द) समुद्भ्रान्तमानसा तत् देवीभवनमाययौ. प्रविश्य च
पतिं भ्रातरश्च तथाविधं दृष्ट्वा,—“हा ! किमेवम् ? क्ताऽस्मि”
इति विनपन्ती भुवि न्यपतत् । क्षणेन चोत्थाय तौ (ध) अकाण्ड-
हृत्तौ शोचन्तौ—“किं मे अनेन जीवितेन ?” इति पर्यालोच्य
देहत्यागोन्मुखौ तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—“देवि ! सौभाग्य-
चारित्रविधानैकाधिदेवते ! माररिपुशरीरार्द्धहरे ! अशेष-
ललनाजनशरण्ये ! दुःखहारिणि ! एकपदे कथं मे भर्ता

कण्डादित्वात् क्वच् + लट्-तिप् । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धातुम् (अनु + इप् + तुमुन्) ।
श्वयुरस्य अपत्यं पुमान् इति श्वायुर्थः,—श्वयुरनन्दनः. श्वाण्ड इत्यर्थः (श्वयुर +
अपत्यार्थे ण्यः) । प्राविशत्—अष्टौकिट (प्र + विश + कृङ् + दृ) ।

(द) समुद्भ्रान्तं—समुद्विष्टं. मानसं—मनः यस्याः सा समुद्भ्रान्तमानसा—
व्याकुलचित्ता मती । विनपन्ती—परिदेवमाना, अनुशोचन्ती इत्यर्थः (वि + नप
+ शब्द + उन्निवात् ऊीष्) ।

(ध) अकाण्डे—अनवसरे. सहसा इत्यर्थः. हृत्तौ—सुतौ अकाण्डहृत्तौ—
अकाण्डविनष्टौ । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? जीवनेन मे न किमपि प्रयोजनमस्मीति
भावः । देहत्यागाय—शरीरविसर्जनाय. उन्मुखौ—उद्यता देहत्यागाऽन्मुखौ—
शरीरविसर्जनप्रवृत्ता (हर्षी तत्पु०) । सौभाग्य—भर्तृवाङ्मयं, चारित्रं—सच्चरित्रता
तयोः विधानस्य—सम्पादनस्य, एकाधिदेवते !—एकमात्राधिष्ठातृदेवि !, सौभाग्य-
चारित्रविधानैकाधिदेवते !—पतिप्रियत्वसम्पादनस्य चारित्रवत्त्वसम्पादनस्य च एक-
मावेश्वरि ! यतस्त्वं पत्युरतिप्रिया, महानती च, अत एव नार्थ्यन्मरणात्मनि तद्विधा-
श्रिणौ त्वं, त्वत्प्रसादात् अहमपि तथैव आनम् इति भावः ; मारस्य—मदनस्य,
कामस्य इत्यर्थः (“मदनी मन्मथो मारः प्रसक्तौ मीनकेतनः” इत्यमरः), रिपुः—
शत्रुः, शिव इत्यर्थः, तस्य शरीरार्द्धं—देहार्द्धभागं, हरति—वहति, सहधर्मिणीत्वेन
अर्द्धाङ्गिणीपदभाक्ता इति भावः, यथा,—हरति—गोपायति, हरगौरीरूपे हरस्य
देहार्द्धभागेन निजार्द्धदेहमेकनादिति भावः, या सा माररिपुशरीरार्द्धहरे !—

भ्राता च त्वया निहतः ? न युक्तमेतत्ते, अहं हि त्वयि मित्र-
भक्ता, तदाश्रिताया मे शरणं भवती एकं कथं वचः शृणोतु,
एतां दीर्भाग्योपहतां तनुं त्यजामि अत्रैव ; देवि ! यच्च कुत्रापि
जनिष्ये, पर तच्च तत्रैव जन्मनि एतौ मे भर्तृभ्रातरौ भूयास्ताम्”
इति सम्प्रार्थ्य, स्तुत्वा नत्वा च तां देवीं, तत्रस्थे अशोकपादपे
पाशं विरचयामास । तत्र यावत् पाशे कण्ठमर्पयति, तावत्
तत्र गगनात् (न) अशरीरिणी वागुदचरत्,—“पुत्रि ! मा
माहमं कथाः ; बालाया अपि ते अनेन सत्त्वोत्कर्षेण प्रीताऽस्मि,
पाशमेतं त्यज, संश्लेषय च स्वं स्वं शिरः भर्तृभ्राटकबन्धयोः,
एतौ जीवितौ हावपि मत्प्रसादादुत्तिष्ठताम्” इति । एतदा-

हराहंभूमिनि !, [शरणे साधुः इति शरण + “तत्र साधुः” (४४१८ पा०)
इति यत् शरण्यः] अशेषाणां—समयाणां, सत्त्वमात्रानां—नारीजनानां, शरण्ये—
आश्रयभूते ! अशेषसत्त्वमात्रशरण्ये—सकलरमणीकुलान्प्रयच्छपे ! । एकपदे—
अकस्मात् (अव्य०) । शरणं—रक्षित्वं, रक्षाकर्तृत्वं इत्यर्थः (“शरणं गृह्णन्ति”
इत्यमरः) । कथं—दीनम् । दीर्भाग्येन—दुर्भाग्यतया, स्वामिनिधोनादिति भावः,
उपहताम्—आक्रान्तां दीर्भाग्योपहतां—दुष्टभागधेयपीडितां (विष्० । इया
तत्पु०) । अत्रैव—तत्र समक्षमेव । जनिष्ये—उत्पत्स्ये (जन + लृट्-स्ये) । भूयासां
—सत्त्वस्त्रीयाणां (भु + आश्रयि लिङ्-याकाम्) । सम्प्रार्थ्य—आचिता (सम् +
प्र + अर्थ + णिच् + ल्यप्) । पाशं—रज्ज्वं, गले बन्धनार्थमिति भावः, विरचयामास
—कल्पयामास (वि + रच + णिच् + लिट्-बल्) ।

(न) अशरीरिणी—शरीरसम्बन्धविरहिता, देवी इत्यर्थः । उदचरत्—उद्-
तिष्ठत् इत्यर्थः (उत् + चर + कङ्-ट्) । सत्त्वस्य—समसः स्वभावस्य वा, सत्त्ववैद्य-
प्रकृततया सत्त्वोत्कर्षेण—उद्गारव्यभावेन, प्रकृतमनसया वा । संश्लेषय—संयोजय
(सम् + श्लिष + णिच् + लोट्-ङि) । भर्तृभ्रातौः,—स्वामिसहोदरयोः, कबन्धयोः,—
छिन्नशिरःकलीवरयोः (६४१ तत्पु० । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्हकलीवरम्”
इत्यमरवचनेन क्रियायुक्तछिन्नशिरःकलीवरस्यैव कबन्धशब्दधीतकत्वेऽपि चत्न शिरःयुक्त-
देहमात्रे एव उपचारः) भर्तृभ्राटकबन्धयोः,—विमूर्खपतिसहोदरकलीवरयोः
(६४१ तत्पु०) ।

कस्यैव पाशं त्यक्त्वा सा हर्षादुपेत्य (प) अतिरभसादविभाव्य भ्रान्ता मदनसुन्दरी भर्तृशिरो भ्रातृदेहेन भ्रातृशिरस्य भर्तृ-
देहेनायोजयत् । ततश्च (फ) अक्षताङ्गी तौ जीवन्तौ सुप्नो-
त्थिताविव उदतिष्ठताम् । अथ ते (ब) अन्योऽन्योदितस्वस्व-
वृत्तान्ततोषिणः देवीं प्रणम्य यथेष्टं प्रययुः । यान्ती च सा
मदनसुन्दरी तयोः स्वकृतं (भ) शिरोविनिमयं दृष्ट्वा उद्दिग्ना
किंकर्णव्यविमूढा चासीत्” ।

इमामाख्याय कथां वेतालः पपच्छ,—“राजन् ! ब्रूहि.
कः (म) सङ्कीर्णयोरनयोरस्या भर्ता भवितुमर्हति ? जानंश्चेत्
न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव श्रापः स्यात्” । इति समाकर्ण्य
राजा तं वेतालमवादीत्,—“यस्मिन् कलेवरे तत् पतिशिरः

(प) अतिरभसात्—अतिवेगात्, उपेत्य इत्यनेन सम्बन्धः, यदा,—अभिरभसात्
—अतिहर्षात्, अस्मिन् पक्षे अविभाव्य इत्यनेन सम्बध्यते (“रभसो वेगहर्षयोः” इति
मेदिनी) ; अविभाव्य—तृप्तमविविधैव, विशेषमदृष्टेव इत्यर्थः (न + वि + भू + चिच्
+ ल्यप्) अयोजयत्—सममेलयत् (युज् + चिच् + लङ्-ङ्) ।

(फ) अक्षताङ्गी—अव्याहतदेही (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ब) अन्योऽन्यं—परस्परम्, उदितेन—आलपितेन, स्वस्ववृत्तान्तेन—निज-
निजवार्त्ताया, शिरस्कंदनजीवनलाभादिविषयकैवेति भावः, तुष्यन्ति ये ते तादृशाः
अन्योऽन्योदितस्वस्ववृत्तान्ततोषिणः,—परस्परनिजविषयकालापङ्कटाः (विष्णु० । उप०
स० । तुष्यतेयदादित्वात् चिणिः) । यथेष्टं—स्वाभिमतदेशमित्यर्थः ।

(भ) शिरोविनिमयं—मस्तकविपर्यासम् । उद्दिग्ना—व्याकुला [उन् + विज्
+ क्तः “ओदितश्च” (८।१।४५ पा०) इति निष्ठा-तस्य नकारः, “चीः कुः” (८।१।३०
पा०) इति जकारस्य कुत्वम्], किंकर्णव्यविमूढा—प्रतिकारासमर्थत्वात् मोहमापन्ना
इत्यर्थः ।

(म) सङ्कीर्णयोः,—परस्परदेहशिरःसंश्लिष्टयोः, एकस्य देहे अन्यस्य
शिरः, अपरस्य देहे अन्यस्य शिरः एवंरूपेण परस्परसम्बन्धयुक्तयोरित्यर्थः । अस्माः,
—मदनसुन्दर्याः ।

(य) संख्यं, स एवास्याः पतिर्भवेत्, प्रधानं सर्वेषु अङ्गेषु शिरः, तद्वता प्रत्यभिज्ञा च” । इत्युक्तवतो नृपतेः स्कन्धात् स वेताल-
स्तथैवातर्कितः सहसा प्रययौ । राजा च भूयस्तमानेतुं समु-
द्यतस्तत्रैव जगाम ।

अथ सप्तमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकमेत्य तथैव वेतालं स्कन्ध-
मारोप्य प्रतस्थे । प्रस्थितश्च तं वेतालः पथि समभाषत,—
“राजन् ! पुनस्ते (क) श्रान्तिविनोदिनीं कथामेकां कथयामि,
शृणु,—

अस्ति (ख) पूर्वानुधितटे ताम्रलिप्तीति पुरी । तस्याश्च
चण्डसिंहो नाम राजाऽभूत्, यः परस्त्रीषु (ग) पराङ्मुखः परं

(य) संख्यम्—अवस्थितम् [सम + ख्या + “आतशीपसर्गे” (३।१।१३६
पा०) इति कः । “संख्यचरैऽवस्थिते” इति मेदिनी] । तद्वता—शिरःसंश्रिता,
प्रत्यभिज्ञा—ज्ञानं, शिरसो ज्ञानेन्द्रियाधारत्वात् इति भावः । यदुक्तं दैत्यैः चरक-
संज्ञितायां,—“शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्रायवद्भानि च स्त्रीर्तांसि सूर्यमिव गमनक्षयः
संश्रितानि” (अ० सिद्धि० ८४०) इति ।

(क) श्रान्ति—पथश्रमं, विमुदति—छल्लयति इति तथाभूतां श्रान्ति-
विनोदिनीं—पथश्रमापनोदनीम् (वि + मुद + यच्चादित्वात् षिनिः) ।

(ख) अन्नुनि—जलानि, शीयन्ते—घ्राय्यन्तेऽत्र इति अन्नुधिः [अन्नु +
धा + “कान्ध्याधिकरणे च” (३।१।८३ पा०) इति किः “आतो शीप—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारशीपः] पूर्वानुधितटे—पूर्वदिगवस्थितसमुद्रतीरे ।

(ग) पराङ्मुखः,—विमुखः । परं—किन्तु ; न, पराङ्मुख इति शेषः, यः

मङ्गलमभूमिषु न ; शत्रुसङ्घानां हन्ता, परद्रव्यसम्पदान् न ।
एकदा तस्य भूपतेः द्वारि (घ) दाक्षिणात्यः सत्त्वशीलो नाम
जनप्रियः कश्चित् राजपुत्रः समभ्यगात् । तत्रागत्य स आत्मानम्
(ङ) आवेद्य नृपात् नैव काममवाप । ततश्च स यावत्,—
“यदि मे (च) राजान्वये जन्म, तदौदृशं निर्धनत्वं किम् ?
निर्धनत्वे च धात्रा किं मे मङ्गेच्छता विहिता ? अयं हि राजा

परस्त्रीदृशं न विमुखः किन्तु सदैव युद्धोत्थगमनीयः इति समुदयाद्यैः, शीलवान्
सत्त्ववाचायमिति भावः । शत्रुसङ्घानां—रिपुसमूहानां [“कर्तृकर्मणोः कृति”
(२.३.६५ पा०) इति छन्दोगलक्षणा ६श्री०], हन्ता—नाशयिता (हन् + टच्),
परेषाम्—अन्येषां, द्रव्याणि—धनादीन्युपकरणानि, तेन या सम्पत्—ऐश्वर्यं तासां
परद्रव्यसम्पदान्—अन्येषां धनादिजनितप्रभावाणामित्यर्थः, न, हन्ता इति शेषः,
शत्रुकुलविनाशकः सः, न परेषाम् ऐश्वर्यनाशकः इति भावः, मङ्गावीरः अलीभक्ष
सः इति तात्पर्यम् ।

(घ) दक्षिणस्यां वसति इति दक्षिणा [“दक्षिणादाच्” (३.३.३६ पा०)
इति दक्षिणादाच्, दक्षिणा इति आज्ञानामव्ययम्] दक्षिणा—दक्षिणस्यां दिशि
भवः दाक्षिणात्यः,—दक्षिणदेशजः [“दक्षिणापथात्परसंख्यक्” (४.२.८८पा०)
इति त्यक्], सत्त्वं—सत्त्वगुणप्रधानं, शीलं—स्वभावः यस्य सः सत्त्वशीलः ।

(ङ) आवेद्य—विज्ञाप्य, आत्मपरिचयं दत्त्वा इत्यर्थः (आ + विद् +
बिच् + ल्यप्) । कामं—काम्यम्, अभिलषितधनमित्यर्थः, अभिलषितराजसेवनरूपं
कर्म वा, यद्वा,—कामं—निकामं, यथेष्टितमित्यर्थः (“कामः क्षरेच्छयोः पुमान् ।
इतस्तपि निकामी च काम्येऽपि स्वाप्तपुंसकम्” इति मैट्टिनी), अवाप—लेभे
(अव + आप + लिट्-बल्) ।

(च) राज्ञां—नृपाणां, अन्यै—कुले राजान्वये—राजवंशी । (६श्री तत्प० ।
औपश्लेषिके वैश्विके वा अधिकारके ७मी० । “सन्ततिर्गोवृजमनकुलान्यभिजगन्त्वधी”
इत्यमरः) । तत्—तदा । किम् ?—कथम् ? । धात्रा—विधात्रा, किं—किमर्थम् ?
मङ्गलौ—उद्येः, इच्छा—अभिलाषः मङ्गेच्छा—मङ्गान् आश्रयः, तस्य भावः मङ्गेच्छता
—मङ्गाऽऽश्रयता, उच्छाभिलाषता इत्यर्थः (“मङ्गेच्छसु मङ्गाऽऽश्रयः” इत्यमरः),
विहिता ?—सम्पादिता ? यदि मङ्गम् उच्छाभिलाषपूरणाय सामर्थ्यमेव विधात्रा न

सिवमानमेवं क्लिष्टपरिच्छदं चिरं क्षुधा अवसीदन्तं मां नाद्यापि पश्यति ?” इति ध्यायति, तावत् स नृपः आखेटकार्यं निर-
गात् । अग्रे च तस्मिन् (छ) कार्पटिके राजपुत्रे लगुङ्-
वाहिनि धावति, राजा प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः प्रायात् । तत्र
च नृगान् (ज) समन्विष्यन् आरात् महान्तं शूकरमनुधावन्
अतिदूरं वनान्तरं प्रापत् । तत्र (झ) पर्णहृणच्छन्नमार्गतया

दत्तं, तदा कथं तेन मे उद्यामिक्षावः प्रदत्तः ? इति समुदायार्थः । सिवमानं—परिचरन्तं
(विच० । सिव + शानच्) । क्लिष्टः,—दारिद्र्यक्लेशमयः इत्यर्थः (“क्लिष्ट” इत्यत्र
“क्लिष्ट” इति पाठः सुगमः, क्लिष्टः,—मलिनः), परिच्छदः,—वस्त्रादिकं यस्य तं
(विच०) । क्षुधा—क्षुधया, अवसीदन्तं—क्लिष्टमानम् (विच० । अव + सद +
श्रट्. तम्) । ध्यायति—चिन्तयति (ध्ये + लट्-तिप्) । आखेट एव आखेटकः
(स्थाये कन्) तस्यै इदम् आखेटकार्यं—सुगयानिमित्तम् (अर्थेन सङ्गं नित्य-
समासः । “आखेटोदगं सुगव्यं स्यादाखेटो सुगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(छ) कर्पटः,—नक्षत्रकः (“समो नक्षत्रककर्पटो” इत्यमरः), मलिनजीर्ण-
वस्त्रखण्ड इत्यर्थः, तेन चरति इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—छिन्नमलिन-
वस्त्रखण्ड विधाय विचरन्शरीरे इत्यर्थः [विच० । कर्पट + “चरति” (४।४।८
पा०) इति ठक्], यद्वा,—कर्पटः,—कार्यो, कार्यार्थो इत्यर्थः (“कर्पटो
जनुकार्योः” इति मेदिनी), स एव इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—कार्य-
प्राप्तिं (कर्पट + स्थाये ठक्) । लगुङ्—यष्टिं. बहति—धारयतीति तस्मिन्
लगुङ्वाहिनि—दण्डधारिणि, धावति—द्वृतं गच्छति [भावे ७मो० । ह्र + श्रट्
“पान्नापास्या—” (७।३७८ पा०) इति धीरादेशः] । आश्वम्—अश्वसमूहः (“हन्ते
त्वाश्वमाश्ववत्” इत्यमरः), पादातं—पतिसंहतिः, पदातिसमूहः इत्यर्थः
(“पादातं पतिसंहतिः” इत्यमरः), प्रभूतेन—बहुना, आश्वपादानेन—अश्वपदाति-
सैन्यसमूहेन. युतः,—मिलितः प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः,—बहुलाश्वपदातिसैन्यसंहतिः
(विच० । श्या तत्पु०), प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-ट्) ।

(ज) समन्विष्यन्—अनुसन्धन् (सम + अनु + इष + श्रट्). आरात—दूरे
(“आरादूरसमीपयोः” इत्यमरः) । अनुधावन्—अनुगच्छन् [अनु + धृ + श्रट्
“पान्नापास्या—” (७।३७८ पा०) इति धीरादेशः] ।

(झ) पर्णं—वृक्षपत्रं, तत्र च ताभ्यां छन्नः,—चिह्नतः, मार्गः,—पन्थाः,

शुकरं तमपय्यन् आन्तः स राजा तस्मिन् वनान्तरे दिक्षोऽङ्ग-
मगमत् । एक एव स कार्पटिको राजपुत्रः (व्य) प्राणानपेक्षी
पदातिः क्षुत्तृषापरीतः वाताश्वपृष्ठगं तं राजानमनुससार । स
राजा तं तथा (ट) अनुयान्तं दृष्ट्वा सखेहमवदत्,—“भद्र !
कश्चित् यथागतं मार्गं वेत्सि ?” । तदाकर्ण्य स ब्रह्माक्षलिः कार्प-
टिकोऽभ्यधात्,—“देव ! वेत्सि, (ठ) परम् इह क्षणं विश्राम्यतु
देवः, एष खलु दिवो बध्वा मेखलामध्यमणिः स्फुरद्रश्मिजालो-
ज्जिनीनायकोऽतितरां देदीप्यते” । एतदाकर्ण्य स राजा

तस्य भावसत्ता तथा पण्डितश्चन्द्रमार्गतया—पतद्वशाच्छत्रपथत्वेन (श्या तत्प० ।
इतो श्या०) । वनान्तरे—वनमध्ये (चौपञ्चेविके ७मी०), दिक्षु मोहं दिक्षोऽङ्गं—
दिग्धमम् (७मी तत्प०) ।

(व्य) प्राणान्—निजप्राणान्, न अपेक्षते—अवश्यरक्षणीयत्वेन न नश्यति
वः सः प्राणानपेक्षी—निजप्राणान् तुच्छं मन्दमान इत्यर्थः (विच० । न + अप + ईच्
+ यङादित्वात् चिनिः), पादाभ्याम् चतति—गच्छति इति पदातिः,—पादचारी ।
वात इव ग्रीष्मः अश्वः वातान्नः,—वायुवत द्रुतगामिघोटकः (आक्षपा०), तस्य
पृष्ठे गच्छति इति तं वातान्नपृष्ठगं—वायुवहेनसम्पन्नघोटकारीवचम् [“अन्धमापि
दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) इति नमेरुः] ।

(ट) अनुयान्तम्—अनुसरन्तम् (अनु + या + अट्, तम्) । भद्र !—साधो !
[“उत्तिमेदे हवे भद्रः स्याद्भद्रं साधुशर्माधोः” इति आश्रितः], कश्चित्—प्रश्ने
(अन्व० । “कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी), आगतम्—
आगमनजननिक्रम्य यथाऽऽगतं—येन मार्गेण अस्मिन् वने आगतं तमित्यर्थः
(याचाण्येऽव्ययी०) ।

(ठ) परं—किन्तु । विश्राम्यतु—विरमतु, पश्यनम् अपनयतु इत्यर्थः
[वि + श्रम + शीट्-तप्, “अमामटानां दीर्घः श्रान्ति” (७।१।७४ पा०) इति दीर्घः] ।
दिवः,—आकाशम्, आकाशरूपायाः इति यावत्, बध्वाः,—नाय्याः, मेखलायाः,—
रश्मयायाः, “चन्द्रहार” इति प्रसिद्धस्य कटिमुक्ताविशेषस्य इत्यर्थः, मज्जमणिः,—
मज्जमानावस्थितोऽम्बरजनिदेवार्थः (विच० । उप० आक्षपा०), स्फुरति—दीप्-
मानानि, रश्मिजालानि—किरचसमूहा यत्र तादृशः स्फुरद्रश्मिजालः,—दीप-

(ङ) मनिर्वन्धं तमभाषत,—“तर्हि कापीह भवता पानौर्यं दृश्यताम्” । स च कार्पटिकः (ट) “तथा” इत्युक्त्वा तङ्गं तरु-
मारुह्य समस्तात् पश्यन् नदीमेकां दृष्ट्वा अवरुह्य, तं नृपं तत्र
निनाय । नौत्वा च तदीर्यं (ण) वाहं विपर्यायोक्तं कृत्वा
अम्बूनि शष्पाणि च दत्त्वा विगतश्वममकरोत् ।

ततश्च स कृतस्नानाय राज्ञे वसनाञ्चुनात् (त) प्रोन्मथ्य
आमलकानि फलानि प्रक्षाल्य तस्मै हृद्यानि उपानयत् ।

मानकिरणममुहः (विष्णु० । बह्व्री०), अङ्गिनी—पद्मिनी, तस्याः नायकः,—पतिः
अङ्गिनीनायकः,—कमलिनीपतिः, सूर्य इत्यर्थः, अतितराम्—अत्यन्तातिशयेन
[अथ० । अतिशब्दात् स्वाधिकारम् “तरपतमपौ चः” (१।१।२२ पा०) इत्यस्य
टीकायां तत्त्वबोधिनोकारेण “अकिञ्चिन्नातिशयनिकप्रकरणे ‘तादी घः’ ‘पितो घः’
इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुमुखकरणमन्यन्त्याधिकमपि तरघं ज्ञापयति”
इत्याद्युक्तम् । ततः “किमैतिह्यय—” (५।४।११ पा०) इति आमुः], देदीप्यते
—पुनः पुनर्दीप्यते, अविच्छेदेन तपतीत्यर्थः (टीप + यङ् + लट्-ने) ।

(ङ) निर्वन्धः—आयुहः, तेन नृप विद्यमानं मनिर्वन्धं—आयुहं, राज्ञी
विश्रामार्थं सायुहमनुकृत्यन्तमित्यर्थः (विष्णु० । बह्व्री०) । तर्हि—तदा ।

(ट) तथा—यदाज्ञापयति भवान्, तदेवान् इत्यर्थः । तङ्गम्—उद्यतम्
(विष्णु० । “उद्यप्रशुभतोदयोच्छिन्नास्तुङ्गे” इत्यमरः) । समस्तात्—इतस्ततः ।

(ण) वाहम्—अश्वं (“वाही भुजे पमान् मानभेदाद्वहववायुषु” इति
मेदिनी), अविपर्यायं विपर्यायं कृतं विपर्यायोक्तं—वक्तव्यनिरुद्धितोक्तं,
सञ्ज्ञादिकमुन्मत्तीकृतमित्यर्थः [विपर्याय + “कभूत्किथीये सप्यशकर्त्तरि च्चुः”
(५।४।५० पा०) इति असततङ्गावे च्चुः “अथ च्चु” (७।४।२२ पा०) इति
अवर्धस्य ईकारः] । शष्पाणि—बालहृणानि, कीमलहृणानीत्यर्थः (“शष्पं बाल-
हृणम्” इत्यमरः) ।

(त) प्रोन्मथ्य—वह्निष्कृत्य इत्यर्थः (प्र + उत + मुच + ल्यप्) । प्रक्षाल्य—
धीतीकृत्य (प्र + चक्ष + लार्थे चिप् + ल्यप्) । हृदयस्य प्रियाणि हृद्यानि—हृत्-
प्रियाणि [विष्णु० । हृदय + “हृदयस्य प्रियः” (४।४।२५ पा०) इति यत् “हृदयस्य
हृदय—” (६।१।५० पा०) इति हृदादेशः । “हृदयं अवलम्बीरे च हृत्प्रिये

“एतानि कुतः प्राप्तानि ?” इति पृच्छन्तं भूपतिं स कृताञ्जलि-
र्वाजिज्ञपत्,—“देव ! (थ) एतदृत्तिरहं नित्यं व्यतीतदश-
वत्सरः देवमाराधयन् अनैकान्तमुनिव्रतं चरामि” । इति श्रुत्वा
राजा,—“सत्त्वशील ! त्वं (द) सत्यनामा, किमुच्यते ?” इति
अभिधाय कृपाक्रान्तः लज्जितश्चाचिन्तयत्,—“धिकं नृपान्,
ये भृत्येषु क्लिष्टमक्लिष्टं न जानन्ति, धिक् तत्परिवारान्,
ये प्रभुं तत्तत् न ज्ञापयन्ति” इति सञ्चिन्त्य स राजा ह

हृदयेऽपि च” इति विद्मः), उपानयन्—प्रादददित्यर्थः (उप + चा + नी +
लुट्-द्) ।

(थ) एतानि—आमलकफलमावाण्येवेत्यर्थः, इति,—जीविका, जीवनरक्षणो-
पाय इत्यर्थः (“आजीवी जीविका वाचां हस्तिर्वसनजीवने” इत्यमरः), यस्य
तादृशः एतदृत्तिः,—धनाभावात् एतन्मात्रमजीत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । नित्यं—
प्रतिदिनं, न तु कदापिदिति भावः ; व्यतीताः,—व्यपगताः, दश वत्सराः यस्य
तादृशः व्यतीतदशवत्सरः,—अतिवाहितद्विपञ्चसंवत्सरः, भवत्परिचर्यांशमिति भावः
(विष्णु० । बहुव्री०), व्यतीतदशवत्सरोऽहं नित्यमेतदृत्तिः सन् इत्यन्वयः ; देवं—राजानं
भवन्तमित्यर्थः । त एकान्तः,—दृढः अनैकान्तः,—अनिश्चितः, मुनीनां व्रतं—नियमः,
फलमूलभक्षणरूप इत्यर्थः, मुनिव्रतम्, अनैकान्तश्च तत् मुनिव्रतञ्चेति अनैकान्त-
मुनिव्रतम्—अख्यायितापसाचारमित्यर्थः (कर्मधा०), भोज्याभावात् तापसोचितं
भोजनमहं करोमि, भोज्यसहावे तु ईदृशमाचारं त्यज्यामि इत्यतोऽस्य अनैकान्तत्वं
ज्ञातव्यम् । चरामि—आचरामीत्यर्थः (चर + लुट्-मिप्) ।

(द) सत्यं—यथाथै, सत्त्वशील इति अन्वयमित्यर्थः, नाम यस्य तादृशः सत्य-
नामा—अन्वयनामा, सत्यमेव त्वं सत्त्वगुणाधिकः उदारचरितः, अन्यथा मदुपेक्षणात्
तादृशं क्लेशं सम्भुज्यापि तत्सर्वमभिगणय्य कथं मदुपकारपरोऽसि ? इति भावः ;
किमुच्यते ? इतोऽधिकं मया इति शेषः । भृत्येषु (निहारेणे ऽनी०), क्लिष्टं—
क्लेशमापन्नं, दारिद्र्यकमित्यर्थः, अक्लिष्टं—क्लेशमनापन्नं, धननिमित्ति यावत् ;
तान्—तद्याविधान्, परिवारान्—परिजनान् तत्परिवारान्—राजान् पार्श्वचरान्
[कर्मधा० । “उभयसर्वतः कान्ध्यां धिगुपय्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽख्येकितान्तेषु
प्रतीत्येवापि दृश्यते” ॥ (वा०) इति धिक्शब्दयोगात् रथा० । एवं “धिक् नृपान्”

आमलके कार्पटिकहस्तात् कथञ्चिदनुबन्धतः प्रतिजग्राह ;
विश्रामं च ते भुञ्जा चम्बुं निपीय क्षणं तेन जग्धामलक-
पीतजलेन कार्पटिकेन सह । ततः तेन कार्पटिकेन सम्जीकृतं
वाहमारुह्य, (ध) तस्मिन्मध्येसरे गच्छति मार्गदर्शिनि, राजा-
ग्रया ह्यस्य पश्चाद्भागासनस्थिते, स राजा पथि सम्प्राप्तसैनिकः
स्वां पुरीं प्रायात् । तत्रागत्य तस्य कार्पटिकस्य भक्तिं
(न) प्रख्याप्य, वसुभिः कार्पटिकं पूरयित्वाऽपि निष्कृतिं
नामन्यत । ततः सः (प) कृतार्थः चण्डसिंहस्य भूपतेः
पार्श्वचरः त्यक्तकार्पटिकाचारः सत्त्वशीलस्तस्यौ ।

एकदा राजा तं सत्त्वशीलं सिंहलेखरसुतामात्मार्थं याचितुं

इत्यपि ज्ञेयम्] । ततश्च—अल्पेभ्यः कः क्लिष्टः की वा चक्लिष्टः इत्यादिकमित्यर्थः ।
कथञ्चित्—कृच्छात्, सम्प्राप्तमित्यस्योपादित्यर्थः, अनुबन्धतः,—प्रकृतानुवर्तनात्,
प्रबन्धवशात् तस्य सायङ्मनुरोधकं प्रकृतविषयमनुबन्धं इत्यर्थः (ल्यङ्सांसे प्रती० ।
“दीधीपादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविशयरे । मुख्यानुयायिनि शिष्यौ प्रकृतस्यानुवर्तने”
इत्यमरः), प्रतिजग्राह—प्रत्याददौ (प्रति + यङ् + क्तिट्-चल्); विश्रामं—
विश्रामं चकार (वि + श्रम + क्तिट्-चल्), ते—हे आमलकफले इत्यर्थः । जग्धं—
भुक्तम् [अट् + क्तः “अदौ जग्धल्यप्तिक्ति” (१।४।१६ पा०) इति जग्धादेशः],
आमलकं, पीतञ्च जलं येन तेन जग्धाऽऽमलकपीतजलेन—भुक्तामलकेन पीत-
जलेन च इत्यर्थः (विष्ण० । वङ्ग्री०) ।

(ध) तस्मिन्—कार्पटिके, मध्ये सरति—गच्छति इति तस्मिन् मध्येसरे—पुरी-
शायिनि [विष्ण० । अग्रे + छ + “पुरीऽयतोऽग्रं सत्ते” (१।१।२८ पा०) इति टः] ।

(न) प्रख्याप्य—विश्राप्य (प्र + ख्या + षिच् + ल्यप्), वसुभिः,—धनैः
(सरथे श्या० । “रिक्लृषलृक्चं धनं वसु” इत्यमरः) । निष्कृतिं—निष्कृतिं, तत्कृतोप-
हार-चक्रादिति भावः, अमन्यत—अनुष्यत (मन + णच्-त) ।

(प) कृतः,—सम्पन्नः, अथः,—प्रयोजनं यस्य सः कृतार्थः,—अवसितप्रयोजनः,
पूर्वमनारथः इत्यर्थः (विष्ण० । वङ्ग्री०) । त्यक्तः,—परित्यक्तः, कार्पटिकाचारः,—
—द्विजमखिलवस्त्रपरिधानरूपव्यवहारः येन तादृशः त्यक्तकार्पटिकाचारः,—
द्विजमखिलवस्त्रवस्त्रपरिधानरूपं दारिद्र्याचरन् विहायेत्यर्थः (विष्ण० । वङ्ग्री०) ।

सिंहलद्वीपं (फ) प्रैषयत् । ततश्च स गच्छन् अभीष्टदेवता-
मर्चयित्वा राजादिष्टैः द्विजैः सह पोतमारुरोह । तस्मिंश्च
पोते (ब) मध्यभागमशङ्कितं गते, सहसा तस्मात् जलधेः
अम्भ्रंलिङ्गायः सुमहान् जाम्बूनदविनिर्मितः विचित्रवर्ण-
विचलद्वैजयन्तीविभूषितः गजः विस्मयं जनयन् उत्तस्थौ ।
तस्मिंश्च काले (भ) समुद्रद्वघनावली महमा भृशं त्रर्षितु-
मारभे, तीव्रो मारुतश्च ववौ, द्विपः वर्षवातैर्बलादाकृष्य
आधारणैरिव तस्मिन् पोतध्वजस्तम्भे आसज्यत ; तावच्च तस्मिन्

(फ) प्रैषयन्—प्रैरयन् (प्र + इष + णिच् + लङ्-द) । राज्ञा आदिष्टैः,—
आज्ञप्ते राजाऽऽदिष्टैः,—सत्त्वशीलेन सह गन्तुं प्राप्तराजादिष्टैः (विष्णु ० । ३५ तत्पु ०) ।
पोतं—जलयानम् ।

(ब) मध्यभागं, समुद्रस्येति शेषः । अशङ्कितं—निर्भयं, निर्विघ्नमिति भावः
(किंवा विष्णु ०) । जलधेः,—समुद्रात्, अम्भम्—आकाशं, लंदि—परिचुम्बति इति
अम्भंलिङ्गः,—गगनस्पृक् [अम्भ + लिङ् + “वङ्गांश्चे लिङ्गः” (३१।३२ पा०)
इति खण् “अर्कद्विपदजलस्य सुम्” (६।३।६७ पा०) इति सुमागमः] तादृशम्
अथम्—उपरिर्देशो यस्य सः अम्भंलिङ्गायः,—गगनचुम्बिशिराः (विष्णु ० । बहुव्री०) ।
जाम्बूनदेन—सुवर्णेन (“स्वर्णे सुवर्णे कनकं द्विरण्यं द्वेन द्वाटकम् । स्वर्णं कार्त्तस्वरं
जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः), विनिर्मितः,—विरचितः जाम्बूनदविनिर्मितः,
—स्वर्णमयः (विष्णु ० । ३५ तत्पु ०), विचित्रवर्णाभिः,—नानावर्णाभिः, विचलन्तीभिः,
—चञ्चलाभिः, यदा,—विचित्रवर्णेन विचलन्तीभिः,—विलम्बन्तीभिः, वैजयन्तीभिः,
—पताकाभिः, विभूषितः,—शोभितः विचित्रवर्णाविचलद्वैजयन्तीविभूषितः,—
विविधवर्णविरक्षितचञ्चलपताकाशुशोभितः (विष्णु ० । ३५ तत्पु ०) ।

(भ) समुद्रहानां—समुत्कटाणां, भीषणानामित्यर्थः, घनानां—सघनानाम्,
आवली—श्रेणी समुद्रद्वघनाऽऽवली—उत्कटसंघश्रेणी । आरभे—प्रवक्तुम् (आ +
रभ + लिट्-प) । ववौ—प्रवदति स्म [वा + लिट्-णल् “वात औ णल्” (७।१।३४
पा०) इति औः] । बाभ्यां—सुखशृङ्गाभ्यां, पिबति इति द्विपः,—इली [द्वि +
पा + “सुपि स्त्रः” (३।१।४ पा०) इति कः], वर्षः,—वर्षणं, तेन सह वाताः,—वायवः
तैः वर्षवातेः,—उभया सह प्रवदन्वायुभिः (कर्त्तुं), बलात्—बलमाश्रित्य (लब्धलोपे

वौर्चिवद्भुते वारिधौ स गजस्तेन वह्नेन समं मज्जितुं प्रा-
वर्तत । ततस्ते द्विजाः तत्रस्थाश्चण्डसेनं स्वभूपतिमुद्दिश्य भयार्त्ताः
(म) अन्नद्वन्द्वमुदघोषयन् । तदाकर्ण्य स सत्त्वशीलः स्वामि-
भक्त्यतिशयात् (य) असहिष्णुः निस्त्रिंशद्वस्तः बहुत्तरीयकः
अनुध्वजमात्मानं निरपेक्षः वारणाशङ्को उदधेः प्रतिविधिक्षया
प्राक्षिपत् ।

प्रसू०) । आधोरणैः,—इक्षिपकैः, इक्षिपालकैरित्यर्थः (उपमा० । “आधोरणा
इक्षिपका इत्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः), आधोरणैरिव वर्षवातेः बलादाक्रुष्य
इत्यन्वयः, आधोरणा यथा बलात् गजमाक्रुष्य स्थानान्तरं गच्छन्ति, वर्षवाता अपि तथा
तमाक्रुष्य ध्वजस्तम्भे आसन्नयन् इत्यर्थः । पीतस्य यः ध्वजस्तम्भः,—पताकाविन्यासाच्चै
दृष्टविशेषः तांघ्रन् पीतध्वजस्तम्भे—अथैवपीतस्यपताकादृष्टे, आसज्यत—समलग्नत,
संसर्गादिक्रियत इत्यर्थः (आ + धृज् + कर्म्मणि लङ्-त) । वौर्चिभिः,—तरङ्गैः,
विद्भुते—विलुब्धे, चक्षुषे इत्यर्थः, वौर्चिवद्भुते—उत्तराङ्गिते (विष्ण० । श्या तत्पु०),
वारिधौ—समुद्रे । उद्यते अनेन इति वदन्—यानं, पीत इति यावत् (वङ् +
ल्युट्), तेन वह्नेन—जलयावेन (सहायकसमशब्दयोगात् श्या०), समं—सह
(“साकं सार्धं सम सह” इत्यमरः), मज्जितुं—निमग्नोभूयितुं (मज्ज् + तुमुन्),
प्रावर्तत—प्रारभत (प्र + वर्त + लङ्-त) ।

(म) अन्नद्वन्द्वम्—अवध्य, भो राजन् ! यथा वयं न वध्या भवान्, तथा
क्रुष इत्यर्थः, सत्युक्तवलात् अस्मान् रक्ष रक्ष इति भावः (“अन्नद्वन्द्वमवध्योक्तौ”
इत्यमरः), उदघोषयन्—उच्चैरव्यापयन् (उत् + ष्व + णिच् + लङ्-यन्) ।

(य) असहिष्णुः,—असहनशीलः, तेषामन्नद्वन्द्ववोषणमात्रं शेषः (विष्ण० ।
न + सह + इणच्), निस्त्रिंशः,—खड्गः (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्छब्दासातिरिच्यः”
इत्यमरः), इक्षे यत्थ सः निस्त्रिंशद्वस्तः,—खड्गपार्श्वः (विष्ण० । बहुव्री०), बहुत्तरीयकः,
—संशमितोत्तरासङ्कः, ध्वजं—पताकां, गजेन सह मज्जमानं पीतध्वजमिति
भावः, अन्—लक्ष्यीकृत्य अनुध्वजं—पताकां लक्ष्यीकृत्य (अन्यथी०) । निरपेक्षः,
—कस्यापि सहाय्यप्रत्याशानकुल्लेखेतित्यर्थः, एकाको एव इति यावत्, स्वजीवना-
नपेक्ष इत्यर्थो वा, वारणं—गजम्, आशङ्कते—वितर्कयति इति वारणाशङ्को—
मज्जोत्प्रेक्षी (उते इत्यस्य यडादित्वात् णिभिः), उदधेः,—समुद्रस्य, उदधेः

अथ (र) तस्मिन् मग्ने, वातोर्मिभिर्दूराक्षिप्तं तत् वह-
नमभज्यत, तत्स्थाय सर्वे यादसां मुखे निपेतुः । स च
सत्त्वशीलोऽम्बुधौ मग्नो यावत् निरीक्षते स्म, तावत्तत्र
(ल) दिव्यं पुरं ददृशे, न वारिधिम् । तत्र (व) मणिमयस्तम्भ-
भास्वरे हेममन्दिरे सङ्घिः रत्नैर्बद्धसोपानवापीके उद्यानशालिनि
नानामणिशिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं मेरुप्रोन्नतं कात्या-

वारणाशङ्कौ इत्यन्वयः ; तं सामुद्रिककल्पितं विविच्येत्यर्थः, प्रतिविधातुमिच्छया
प्रतिविधित्वया—प्रतिचिकीर्षया, गजकर्तृकपोतनिमज्जनभयनिवारणेच्छया इत्यर्थः,
गजजिघांसया इति भावः [प्रति + वि + धा + सञ् + “सांज मीमाञ्च—” (७४४५४
पा०) इति अथ इम् अन्त्यमन्त्रोपपद्य, “सः स्याद्धातुके” (७४४४८ पा०) इति सस्य
तः “अ प्रत्ययान्त” (३३१०२ पा०) इति अ, स्थितं टाप् तथा] ।

(र) तस्मिन्—सत्त्वशीलं । वातेन—वातविशोभेण, जलताभिः ऊर्ध्वभिः,
—तरङ्गैः, वातेन सङ्घिताभिः ऊर्ध्वभिर्वाति वा वातोर्ध्वभिः,—वातविक्षुब्धतरङ्गैः,
दूराक्षिप्तं—बहुदूरमाकृतम् । अभज्यत—अप्यख्यत (भज + कर्मकर्त्तरि लङ्-त) ।
यादसां—जलजन्तूनां, नक्षत्रकरादीनामिति यावत् (“यादांसि अलजन्तवः”
इत्यमरः) ।

(ल) दिव्यं—रमणीयम् । न वारिधि, ददृशेति पूर्वेष्वन्वयः ।

(व) मणिमयेः,—रत्नात्मकैः, कल्पैः,—स्थूणाभिः, भास्वरे—द्योतमाने मणिमय-
स्तम्भभास्वरे—रत्ननिर्मितस्तम्भशोभिते (विष्णु० । इथा तत्पु०) । हेममन्दिरे—
सुवर्णमयदृष्टमन्त्रधौ (उपप्लेवे ७मी०), स्थितमिति शेषः, कात्यायनोभन्दिरासत्यु-
त्तरं च सम्बन्धः ; सङ्घिः,—सप्तमेः, रत्नैः बद्धं—छटितं, सोपानम्—चारोदणं यस्याः
तादृशी वापी—दौर्घिका, जलाशयविशेष इति यावत्, यत्र तादृशं बहुसोपानवापीके
—रत्नखचितसोपानोपेतदौर्घिकाशालिनि [विष्णु० । बहुव्री० । “नद्युत्तय” (५४१५३
पा०) इति कप्] । नानाः,—विविधाः, मणिशिलाः,—रत्नशिलाः, तन्मयी भित्तिः,
—कुण्डा, विविधमणिमयकुण्डमित्यर्थः, तस्यां यानि रत्नानि—भित्तगात्रस्था ये मणयः,
तैः चित्रः,—प्रवक्षः, उच्छ्रितः,—समुन्नतश्च, ध्वजः,—पताका यत्र तादृशं नानामणि-
शिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं—विविधरत्नमयभित्तगात्रनिबद्धभासुरमणीनां प्रभया
प्रवर्जितोन्नतपताकासंयुक्तमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), मेरुवत्—सुमेरुपर्वत इव,

यनौमन्दरं प्रविश्य, तां तत्रस्थां देवीं प्रणम्य स्तुत्वा अभ्यर्च्य च, तदग्रतः “किमेतदिन्द्रजालम् ?” इति सविस्मयमुपाविशत् । तावच्च सहसा काऽपि (श) दिव्या इन्दोवराक्षी चन्द्रवदना कुसुमस्मिता मृणालमृदुकलेवरा स्त्रीसहस्रपरिवारा सहसा कवाटमुद्घाट्य देवीगर्भगृहं सत्त्वशीलस्य च हृदयं समं विवेश । सा च तत्र देवीमभ्यर्च्य तस्मात् गर्भगृहात् निरगात्, न पुनः सत्त्वशीलस्य हृदयात् ; प्राविशच्च तत्रैव प्रभामण्डलकान्तारि । सत्त्वशीलोऽपि तामनुजगाम । ददर्श च अन्यत् उत्तमं सर्वासां

प्रोन्नतं—समुच्चितं मेकप्रोन्नतं—सुमेरुपर्वतवदत्युन्नतं (विष्णु०) । तां—कात्यायनीम् । अभ्यर्च्य—पूजयित्वा (अभि + अर्च + णिच् + ल्यप्) । इन्द्रेण—कौशलाद्यैश्चर्येण, जालं—यथास्थितं स्तुदृशनाच्चमत्तसाधनात् द्रष्टुं तावरणम् इन्द्रजालम् ?—सकौ-षधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथात्वेन दर्शनसाधनं कुहकविशेषः ? । उप-विशत्—आसीत् (उप + विश + लङ्-ट्) ।

(श) दिव्या—भौतिकसौन्दर्यशालिनोत्पथः, इन्दोवरे—नीलोत्पले इव, अविद्यो—चक्षुषो यस्याः सा इन्दोवराक्षी—नीलोत्पललोचना [विष्णु० । बहुव्री० । इन्दोवर + आचन + “बहुव्रीहौ सकथ्यत्वोः स्वाङ्गात् षच्” (प्रा० ११३ पा०) इति षच्, पित्वात् ङोः] । कुसुमवत्—पुष्पमिव, रमणीयमिति भावः, स्मितम्—दंष्ट्रद्वारं यस्याः सा कुसुमास्मिता—दंष्ट्रद्वारितमुखोत्पथः (विष्णु० । बहुव्री०), मृणालवत् मृदु—मुकुमारं, कलेवरं—शरीरं यस्याः सा मृणालमृदुकलेवरा—सुकुमलाङ्गी (विष्णु० । बहुव्री०), स्त्रीणां—नारीणां, सहस्र—दशशतसङ्ख्याकाः, बहवः वा, दशशतसङ्ख्याकाः स्त्रियः बह्वः स्त्रियो वा इत्यर्थः, परिवाराः,—परिजनाः, सह-चारिण्यः इति यावत्, यस्याः सा स्त्रीसहस्रपरिवारा—बहुस्त्रीपारवता (विष्णु० । बहुव्री०) । उद्घाट्य—उन्मील्य (उत + घट + णिच् + ल्यप्), देव्याः,—कात्यायन्याः, गर्भगृहं—गृहाभ्यन्तरं देवीगर्भगृहं—देवीगृहमध्यं (इक्षी तत्पु०) । समं—युगपत्, एकदेवेत्यर्थः, यदेव सा देवीगृहं प्राविशत्, तदेव सत्त्वशीलस्यापि हृदयाभ्यन्तरं प्राविशत् इति स्फुटार्थः ; सत्त्वशीलस्यानुरागवान् सञ्जातः इति भावः । तत्रैव—तत्रस्थोद्याने एव, प्रभाणां—ज्योतिषां, मण्डलं—समूहः यत्र तादृशः कान्तारः,—विशं, रत्नमिति यावत् (“कान्तारोऽस्त्री सङ्घारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि” इति

(घ) भोगसम्पदां सङ्केतोद्यानमिव भवनम् । (स) तत्रान्तर्मणि-
पथ्यङ्गनिषणां तां विलोक्य समुपेत्य तत्पार्श्वं समुपाविशत्,
आसीच्च तन्मुखसक्तलोचनो लिखित इव ।

इत्थं (ह) सोत्कण्ठपुलकैरङ्गैर्वदनाऽऽलोकनोत्सुकं तं
स्मराऽऽविष्टं दृष्ट्वा काऽपि तदीया चेटी तदिङ्कितज्ञा तमब्रवीत्,
—“भद्र ! अतिथिस्त्वमिह प्राप्तः, तदस्मत्स्वामिन्या कृतम्
आतिथ्यं भजस्व, उत्तिष्ठ, स्नाहि, भुङ्क्ते” । ततश्च स आशां कथ-

मेदिनी), तस्मिन् प्रभामण्डलकालारे—ज्योतिर्मण्डलोद्भासितविवरे इत्यर्थः
(शाकपा०) ।

(घ) भोगाय—विषयसुखसम्भोगाय, सम्पदः,—ऐश्वर्याणि तासां भोगसम्पदां—
स्रक्चन्दनवनिताद्युपभोगसाधनविभवानामित्यर्थः (४र्थी तत्पु०), यद्वा,—भोगानां—
भोग्यवस्तूनां, सम्पदः,—सौष्ठवानि तासां भोगसम्पदां—प्रचुरभोग्यवस्तूनामित्यर्थः,
सङ्केतायम्—अभिमारायम्, उद्यानम्—उपवनं तदिव सङ्केतोद्यानमिव—रति-
भोगायमुद्यानवाटिकांमिवेत्यर्थः, सङ्केतोद्याने यथा सर्वावधं भोगसाधनं प्रभूतमानेन
तिष्ठति, एतद्वन्नेऽपि तत्सर्वं तथैव अतिष्ठत् इति निष्कर्षः ।

(स) तत्रान्तः,—तद्गृहान्तरे, मणिपथ्यङ्गे—रत्नमयस्रष्टायां, निषण्णाम्—
उपविष्टां (विष्ण० । ७मी तत्पु०) । तस्याः,—कामिन्याः, मुखे आसन्नो—आकृष्टे,
निबद्धे वा, लोचने यस्य तथाभूतः तन्मुखसक्तलोचनः,—तन्मुखनिबद्धदृष्टिः (विष्ण० ।
बहुव्री०), लिखित इव—चित्रार्पित इव ।

(ह) उत्कण्ठा—उत्कलिका, प्रियाद्यभिलाषजनितोन्मत्तत्वमित्यर्थः, पुलकः,
—रोमाञ्चः (“क्लिमिप्रभेद् रोमाञ्चे पुलकः प्रसरे विदुः” इति शान्तः), सात्त्विक-
भावविशेष इति यावत्, ताभ्यां सङ्घ वत्तमानेः सोत्कण्ठपुलकैः,—कामावेशजनित-
भावविशेषेण रोमाञ्चेन च युक्तैः (विष्ण० । ३या तत्पु०), अङ्गेः (करणे इत्यभूतलक्षणे
वा ३या०) । चेटी—परिचारिका, तस्याः,—सुन्दर्याः, इङ्कितम्—अभिप्रायानुरूप-
चक्षुरादिषेष्टाविशेषं, जानातीति तादृशी तदिङ्कितज्ञा—प्रभोरभिप्रायवित् [विष्ण० ।
तदिङ्कित + ज्ञा + “आतोऽनुपसर्गे कः” (१।२।३पा०) इति कः, “आतो लोपः—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः, स्त्रियां टाप्] । भद्र !—साधो ! (“भद्रः शिवे
खन्नरीटे इवमेव च कदम्बके ।..... । “त्रिषु त्रेष्ठे च साधो ज्ञानं नपुंसि करणानरे” ६

श्चित् (क) तदुक्तिः सम्प्राप्य तया दर्शितामेकामुद्यानवापी-
मगात्, उदतिष्ठच्च तस्यां निमग्नस्तच्छणं ताम्रलिप्यां चण्ड-
सिंहस्य नृपतेर्वापीमध्यात् । तत्राकस्मात् प्राप्तमात्मानं वीक्ष्य
सोऽचिन्तयत्,—“अहो ! किमेतत् ? क्व तदुद्यानं दिव्यम् ?
क्व च (ख) तत्र अमृतसारमयं तस्या दर्शनम् ? क्व चानन्तर-
मेव तद्विश्लेषमहाविषमिदम् ? स्वप्नोऽयं न, विनिद्रोऽहं, जनं
तया चेद्या अहं विप्रलब्धः विमूढोऽस्मि” इति चिन्तयन् तां
कन्यां विना सोन्माद इव तस्मिन्नद्यानं भ्रमन् कामार्त्तो विल-
लाप । तदवस्थञ्च (ग) पिशङ्गैः पुष्परेणुभिर्वातोद्धूतैर्वियोगा-
नलैरिव परीताङ्गं तं दृष्ट्वा उद्यानपालः चण्डसिंहं महीपतिं

इति मेदिनी) । प्राप्तः,—आगतः । भगवन्—गृहाण इत्यर्थः । साहि—स्नानं कुर्व
(णा + लोट् हि), मुहुः—भाङ्ग (भुज + लोट्-स्व) ।

(क) तस्याः,—चेद्याः, उक्तिः,—वचनात् तदुक्तिः,—चेटीवचनात्, चेद्याः
वाक्यं श्रुत्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे प्रमी०) । उद्याने—उपवने, स्थिता वापी—दीर्घिका
ताम् उद्यानवापीम्—उपवनस्यां पुष्करिणीं (शाकपा०) । “उदतिष्ठत्” इत्यस्य
“वापीमध्यात्” इत्युत्तरग्रन्थेनान्वयः ।

(ख) तत्र—उद्याने, अमृतसारमयं—सुधानिःप्यन्दरूपम् । तस्याः,—सुन्दर्याः,
विश्लेषः,—वियोगरूपं, महाविषं—तीक्ष्णविषं तद्विश्लेषमहाविषं—प्राणघातितीक्ष्ण-
विषरूपं तद्विद्योगदुःखमित्यर्थः, तीव्रविषं यथा प्राणान् बाधते, तद्विश्लेषदुःखमपि मां
तथा बाधते इति सरलायः (रूपक-कर्मधा०) । विप्रलब्धः,—वर्धतः, तद्दर्शनमुत्खा-
दिति भावः (वि + प्र + लभ् + क्तः), विमूढः,—जडप्राय इत्यर्थः । कन्यां विना
(विनाशब्दयोगात् २या०) ।

(ग) पिशङ्गैः,—पिङ्गलवर्णैः (विष्ण० । “कङ्गारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ
कद्रुपिङ्गलौ” इत्यमरः) । वातेन—वायुना, उद्धूतैः,—उत्क्षिप्तैः वातोद्धूतैः,—
अग्निलैरितैः (विष्ण० । श्या तत्पु०), वियोगः,—कालाविरहः, अनलः,—अग्निरिव,
सन्तापकत्वादिति भावः, तैः वियोगानलैः,—विच्छेदवह्निभिः, अग्नेः पिङ्गलवर्णत्वात्
पिङ्गलवर्णपुष्परेणुषु वह्नित्वारोपः ; परीतानि—व्याप्तानि, भङ्गानि—अवयवा यज्ञं तं
परीताङ्गं—वेष्टितावयवं (विष्ण० । बहुव्री०) ।

गत्वा व्यजिज्ञपत् । स च तदाकर्ण्य (घ) उद्भ्रान्तः स्वयमेत्य तं ददर्श, पप्रच्छ च सान्त्वयन्,—“किमिदं ब्रूहि सखे ! त्वं क्व प्रस्थितः ? क्व च प्राप्तः ? क्व आस्थाः ? क्व च पतितः ?” इति । तदाकर्ण्य स तस्मै सर्वे वृत्तान्तम् (ङ) अशंसत् । राजा व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! वीरोऽयं (च) मदर्थं कामेनैव विडम्बितः, तदिदानीमस्याऽऽनृत्यं लब्ध्वा मयमवसरो मया प्राप्तः” इति चिन्तयित्वा स राजा तं जगाद,—“सखे ! मुधा शोकं मुञ्च, अहं त्वां तनैव मार्गेण नीत्वा तामसुरकन्यकां प्रापयामि” इति उक्त्वा स्नानादिना तं समाश्वासयत् ।

अथान्येद्युः स मन्त्रिद्विन्यस्तराज्यभारः तेन समं पोताऽऽरूढः तद्दर्शितेन अम्बुधिमार्गेण गच्छन् तन्मध्यभागे प्राग्वत् समुत्थितं सपताकं गजं ददर्श । तदवलोक्य सत्त्वशीलो राजानमभ्यधात्,—“देव ! सोऽयं दिव्यप्रभावो महागजः समुत्थितः, मयि (छ) अत्र मग्ने देवेनानुध्वजं मज्जनीयम्” इत्युक्त्वा अस्य निमज्जतो ध्वजस्य निकटं प्राप्य स सत्त्वशीलः

(घ) उद्भ्रान्तः,—उड्विगः (विण० । उत् + भ्रम + क्तः “अनुनासिकस्य क्रिक्ततां किङ्कतं” (६४।१५ पा०) इति उपधादोषः ।) सान्त्वयन्—आश्वासयन् (सान्त्व + णिच् + शतृ) । प्राप्तः, इदमवस्थान्तरमाप्तं शेषः । आस्थाः,—आतृष्टः (आस + लङ् + थास्) ।

(ङ) अशंसत्—अकथयत् (शंस + लङ् + दृ) ।

(च) मदर्थे—मन्निमित्तं, मन प्रयोजनसाधनाय इत्यर्थः, प्रयोजनस्तु सिंहलि श्वरसकाशे तदुद्दिष्टपाणिप्राशनरूपम् । विडम्बितः,—तिरस्कृतः, दुरवस्थां गमित इति यावत् । न ऋणः अनृणः (नञ् + तत्पु०), तस्य भावः आनृण्यन्—ऋणाभावतां (भावे ण्यञ्) । मुधा—वृथा (अव्य० । “व्यथेके तु वृथा मुधा” इत्यमरः) । समा-
श्वासयत्—स्वस्थितमकारयत् (सम + आ + श्वास + णिच् + लङ् + दृ) ।

(छ) अत्र—गजसर्पिणी इत्यर्थः, मग्नं (भावे ङी०) । अनुध्वजं—पीतध्वजस्य गजीपरिस्त्रितध्वजस्य वा पश्चात् (पश्चादर्थे अव्ययी०), मज्जनीयं (मसृज + भावे

पूर्वमात्मानं तत्र न्यक्षिपत् ; ततो राजाऽपि तमनु आत्मानं निक्षिप्तेष । अन्तर्मग्नौ च तौ तत्र तत् दिव्यं पुरमवापतुः । तच्च दृष्ट्वा राजा सविस्मयो देवीं तां पावतीं प्रणम्य सत्त्वशीलेन सममुपाविशत् । तावच्च तत्र सा कन्या सखीजनसमन्विता रूपिणी प्रभेव ततः प्रभामण्डलकान्तरात् निरगात् ।

“इयं सा सुमुखी” इति सत्त्वशीले वदति, स राजा तस्या-
मस्थानुरागो युक्त इत्यमन्यत । साऽपि तं राजानं (ज) दिव्य-
शरीरलक्षणं वीक्ष्याचिन्तयत्,—“कोऽयमपूर्वः पुरुषातिशयः ?”
विवेश च अम्बिकापूजार्थं तन्मन्दिरम् । सोऽपि नृपः तं सत्त्व-
शीलमादाय अवज्ञां प्रदर्शयन् उद्यानमाजगाम । क्षणेन च
सा कन्यका कृतदेवीपूजा (भ) तस्या देव्याः मत्पतिलाभं
याचित्वा तद्गृहाभ्यन्तरात् निर्गत्य सखीमिकां प्राब्रवीत्,—
“सखि ! क्वामौ वीक्ष्यतां, यो मया इह दृष्टः, स महात्मा क्व
तिष्ठति ? युष्माभिर्विचिन्त्य ‘आतिथ्यमेत्य गृह्यतां, प्रसादो मे
त्वया क्रियताम्’ इत्येवम् अभ्यर्थनीयः, स हि पूज्यः कोऽपि

अनीयर्) । तमनु—सत्त्वशीलस्य ध्वजस्य वा पश्यात् इत्यर्थः [“लक्षणेत्यभूताख्यान—”
(१।४।८० पा०) इत्यनेन रया०] ।

(ज) दिव्यम्—अलौकिकं, महाप्रभावव्यक्तमित्यर्थः, मनोऽश्नमिति वा,
शरीरलक्षणं—चक्राङ्गशकमखादिराजचिह्नमिति यावत्, यस्य तं दिव्यशरीरलक्षणम्
—अमाधारणमानुषांचितदैहिकचिह्नं (विष्ण० । बहुव्री०) । न पूर्वः,—पूर्वदृष्ट
इत्यर्थः, अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, अज्ञात इत्यर्थः, पुरुषेषु अतिशयः,—अधिकः
पुरुषातिशयः,—पुरुषश्रेष्ठः ।

(भ) तस्याः देव्याः, समीपे इति शेषः । वीक्ष्यतां—दृश्यतां, त्वयेति
शेषः (वि + ईक्ष् + कर्म्मणि लोट्-ताम्) । विचिन्त्य—अन्विष्य (वि + चि + क्यप्
“कृत्स्नस्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्], आतिथ्यम्—अतिवि-
सत्कारम् । प्रसादः,—अनुग्रहः । अभ्यर्थनीयः,—याचनीयः (अभि + अर्थ + चिञ्
+ अनीयर्) ।

उत्तमः पुमान्” । एवं तयोक्ता सखौ तं विचित्र्य उद्यानवर्त्तिनं
(ज) स्वस्वामिनीनिदेशं प्रह्ला व्यजिज्ञपत् । तदाकर्ण्य स वीरो
नृपः सावज्ञं तामुवाच,—(ट) “भद्रे ! वचमेव कृतमातिथ्यं,
नान्यत् किमपि उपयुज्यते” । एतदाकर्ण्य तया सख्या गत्वा
सा असुरनन्दिनी (ठ) आविता । तदा (ड) उदारं तम-
सामान्यं कमपि अभ्यमन्यत । ततस्तेन (ढ) मानुषायोग्ये-
ऽपि आतिथ्ये निःस्पृहेण राज्ञा धैर्यपाशेनाकृष्यमाणा पत्यर्थ-
पावेतीसेवापरिपाकसमन्विता देत्यकन्यका स्वयमुपेत्य उद्यानं
प्राविशत्, प्रविश्य च राजानं तमभ्येत्य प्रशयान्विता आतिथ्य-
ग्रहणार्थं प्रार्थयामास ।

(ज) स्वस्याः,—निजायाः, स्वामिन्याः,—प्रभोः, निदेशम्—आज्ञा स्वस्वामिनी-
निदेशं—निजप्रभारादेशं (इष्टो तत्पु०), प्रह्ला—विनीता सती ।

(ट) भद्रे !—मुचरितं । कृतं—सम्पन्नमित्यर्थः । अन्यत्—पाद्यादिकम् ।
उपयुज्यते—प्रयोजनमन्वेनाहति, तव सधुरवाक्येष्वेव अतिथिसत्कारः सुनिश्चयः
एतदतिरिक्तं किमपि प्रयोजनं नाभिलष्यति ।

(ठ) आविता—आकर्णिता (श्रु + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप्), राजवचन-
मिति शेषः ।

(ड) उदारं—महान्तं, महादाशयमित्यर्थः (विष्णु०) । असामान्यम्—
असाधारणं, महाप्रभावमिति यावत् । अभ्यमन्यत—अनुवृत्त (अभि + मन + लङ्-त) ।

(ढ) मानुषायोग्ये—मानुषदुर्लभे (विष्णु०), तस्याः पुण्याः नरलोकागम्यत्वा-
दिति भावः । धैर्यं—धीरत्वं, सुन्दरोल्लसाममृतायां तस्यामनादरप्रदर्शनरूपमिति
यावत्, तदेव पाशः,—रज्जुः तेन धैर्यपाशेन—धैर्यरज्ज्वा (करणे श्या०),
राज्ञः धैर्याधिक्यदर्शनेन महागुणः महाप्रभावश्चाद्यामिति भक्त्यातिशयवशान्
तद्दर्शनोत्सुका स्वयमेव तदतिक गतवतीत्यर्थः । पत्यर्थम्—अनुरूपस्वामिलाभार्थं,
पार्वत्याः,—अन्धिकायाः, या सेवा—पाराधना, तस्याः परिपाकः,—परिणतिः,
फलप्राप्तिकाल इति यावत्, तेन समन्विता—संयुता पत्यर्थपार्वतीसेवापरिपाक-
समन्विता—समुपस्थितस्वामीष्टवरत्नाभकाला (विष्णु०) । प्रशयेण—विनयेन, अन्विता
—युक्ता प्रशयान्विता—विनीता सतीत्यर्थः (विष्णु० । श्या तत्पु०) ।

ततः स नृपस्तं मत्त्वशीलम् (ण) उद्दिश्य तामुवाच,—
 “भट्टे ! अनेन कथितां देवीमिह द्रष्टुमहमागतः, दृष्टा च सा
 गौरी परमाद्भुतकेतनं ध्वजपथं प्राप्य, तदनु त्वञ्च” । तदाकण्ठ
 सा कन्यका प्रत्यभाषत,—“राजन् ! तर्हि कौतुकात् त्रिजग-
 दद्भुतं पुरं वीक्षितुमागम्यताम्” । एवंवादिनीं तां स नृपः
 (त) विद्वस्यावदत्,—“तदपि अनेन मे कथितं, यत्र सा
 स्नानवापी अस्ति” इति । कन्यकाऽवादीत्,—“देव ! मैव-
 मादिश, नाहं (थ) विडम्बनशीला, पृथ्ये विडम्बना का ?
 विशेषतस्त्वहं युष्माकं सत्त्वोत्कर्षेण किङ्करीकृताऽस्मि, तन्मम

(ण) उद्दिश्य—लक्ष्योक्त्य (उत + दिश + ल्यप्) । परमाद्भुतम्—अत्यश्व्ये,
 केतनं—पताका यस्य तादृशं परमाद्भुतकेतनम्—अतिविचित्रपताकासमन्वितं
 (विष्णु० । बह्व्री०), ध्वजः,—ध्वजयादरेव, पथः तं ध्वजपथं—ध्वजयष्टिरूपमार्ग-
 मित्यर्थः, गङ्गापरिस्थध्वजानुसरणेनेहागत्य देवी गौरी मया दृष्टा इति समुदायायः ।
 तदनु—तत्पश्चात्, देवीदर्शनानन्तरमित्यर्थः, त्वञ्च इत्यर्थात् दृष्टा इत्यनुषङ्गनीयम् ।

(त) विद्वस्य—विद्वसितं कृत्वा, नाल्पज्ञैः न वा दूषयत्, किन्तु मध्यमज्ञास्यं
 कृत्वा इत्यर्थः, “आकुञ्चितकपोलाक्षं सख्यं निःस्वनं तथा । प्रसादीत्यं सानुराग-
 माहुर्विद्वसितं बुधाः” ॥ इत्युक्त्यन्वयं ज्ञास्यं कृत्वा इति यावत् (वि + ङस + ल्यप् ।
 “मध्यमः स्यात् विद्वसितम्” इत्यमरः) । अनेन—सत्त्वशीलेन । स्नानाय वापी—
 दौर्बिका स्नानवापी—स्नानार्थपुष्करिणी (४र्थी तत्प०), यत्र पुष्करिण्यां स्नात्वा अर्थं
 मे सदृशः तादृशी विडम्बनाम् अलभत, तादृशी पुष्करिणी यत्र पुरं वर्तते, तत्
 त्रिजगद्भुतमिति सत्यमेव, किन्तु युष्माकं बागजालेनाकृष्टा एतत्सदृशविडम्बनाभोगार्थं
 तत्र न गच्छामि, न वा स्नामि, व्यर्थं ते अस्मादिडम्बनप्रयासः इति राज्ञः ज्ञासाभिप्रायः
 इति वेदितव्यम् ।

(थ) विडम्बनं—तिरस्कारणं, परपीडनं परप्रतारणं वा इति यावत्, शीलं
 —स्वभावो यस्याः सा विडम्बनशीला—परपीडकस्वभावा, प्रतारणापरायणा वा
 (विष्णु० । बह्व्री०) । सत्त्वस्य—चित्तस्य स्वभावस्य वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले
 द्रव्यस्वभावयोः । आत्मने व्यवसायावृत्तिष्वस्त्री तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी),
 उत्कर्षेण—प्रशंसनतया सत्त्वात्कर्षेण—उदारस्वभावेन प्रशंसनमन्वया वा (कर्चदि

प्रार्थनाभङ्गं मा कुरुष्व” । एतदाकर्ण्य स राजा सत्त्वशीलेन सहितः “तथा” इत्युक्त्वा तया सह प्रभामण्डलोपान्तं ययौ ।

अथ (द) अपाहतकवाटे तस्मिन् प्रविष्टः अपरं दिव्यं नित्यं सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनैर्निर्मितमपरं मेरुपृष्ठमिव पुरं ददर्श । तत्र सा (ध) महाहर्षे रत्नासने राजानमुपवेश्य यथोचितं अर्घ्यादिकमानाय्य राजसुताऽब्रवीत्,—“महाभाग !

इया० । इहौ तत्पु०), किं—किञ्चित् कुक्षितं वा कथं करोति या सा किङ्करी—परिचारिका [किं + कृ + “किं यत्तद्वदुषु कर्त्ताऽज्विधानम्” (वा०) इति अच्, स्त्रियां ङाप्] अकिङ्करी किङ्करीकृता किङ्करीकृता—दासीकृता (अभूततद्भावे चित्) । प्रार्थनाभङ्गं—याज्ञावैफल्यम् ।

(द) अपाहतः,—उदाटितः, कवाटः यस्य तस्मिन् अपाहतकवाटे—उत्प्लुतकवाटे (विष्ण० । बहुव्री०), तस्मिन्—प्रभामण्डले । नित्यं—सदैव, न तु कालविशेषे इत्यर्थः, सर्वेषु ऋतुषु—इमन्तादिषु षट्सु ऋतुषु, यानि कुसुमानि, यानि च फलानि, तेऽशोभितं—कान्तं सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं—इमादिषु पृथक् पृथक् कालेषु यानि कुसुमानि यानि च फलानि जायन्ते, तानि सर्वाणि सर्वकालमेव युगपदेव तत्र उत्पद्य पुरीं तां शोभयन्ति इत्यर्थः । मेरुपृष्ठं—सुमेरुपृष्ठमिव, मेरुपृष्ठमपि सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनसामयम् ।

(ध) महम्—उत्सवम्, अर्हति—युज्यते इति तस्मिन् महाहर्षे—उत्सवकालव्यवहारीयते, महामूल्य इत्यर्थः, यद्वा,—महः,—तेजः, स अस्त्वशक्नोति महः,—तेजस्वी (अश्व-आदिवादिभ्यः), तम् अर्हतीति तस्मिन् महाहर्षे—तेजस्विजगोपवेशनयोग्ये इत्यर्थः (निष्ण० “मह उत्सवतेजसाः” इति मिटिनी), “महाहर्षे” इति पाठे—महान् अर्घः,—मूल्यं यस्य तादृशं महाहर्षे—बहुमूल्ये । यथोचितं—राजयोग्यमित्यर्थः, अर्घः,—पूजाविधिः (“मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः), तस्य इदम् अर्घ्यम्—चर्तियपूनायै दीयमानं जलादिकम् [अर्घ + “पादावाभ्यां च” (५।४।२५ मा०) इति धत् । “अर्घ्यमर्घ्ये पादां पादाय वारिणि” इत्यमरः], तदादिकम् अर्घ्यादिकं—जलमधुपर्कगन्धपुष्पादिकमित्यर्थः, आनाय्य—आनाययित्वा (आ + नी + ञिच् + ल्यप्), परिजनेनां शेषः । महान्—प्रशस्तः, भागः,—भाग्यं (“भागी कर्पाङ्कं भाग्येकदंशयोः” इति हेमः) यस्य सः महाभागः, तस्मिन्महौ महामात्र !—

अहमस्मि असुरेन्द्रस्य महात्मनः कालर्नमः सुता, चक्रिणा स
मम पिता स्वर्गं प्रापितः, इदञ्च मे पैटकं पुरइयं विश्वकर्मणा
कृतं, सर्वकामदे अत्र न जरा न च मृत्युः बाधते ; इदानीञ्च
त्वं मे पिता सपुरायाः” । (न) इति समर्पितात्मसर्वस्वां
तामवादीत् स राजा,—“यदि एतत्, तर्हि त्वं मम सुता
अस्मै सत्त्वशीलाय सुहृदे वीराय बान्धवाय च मया दत्ता” ।
एवं (प) देवीप्रसादेन मूर्तेर्नैव नृपेण सा उक्ता गुणज्ञा
विनता तं राजानं “तथा” इति अन्वमन्यत ।

भाग्यवन्, महाशय ! इत्यर्थो वा । चक्रिणा—चक्रपाणिना, विष्णुना इत्यर्थः ।
स्वर्गं प्रापितः,—गमितः, विनाशित इत्यर्थः [प्र + आप + णिच् + क्तः । अत्र मम
पिता स्वर्गं प्राप्तः, चक्रिणा स मम पिता स्वर्गं प्रापितः इति अर्थिकर्तुः पितः यौ
कर्मसञ्ज्ञा, ततः “गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने भीष्टकृत्वङ्गम् । बुद्धिमत्त्याश्रयाः
शब्दकर्मकाणां निजे श्रुत्या । प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां श्रुतानां लादयो मताः” ॥ (का०)
इति कारिकानुसारात् प्रयोज्यकर्मणि पितरि १ मा ज्ञातव्या ।] पितृतः आगतं पैटकं
—पितृस्वामिकमित्यर्थः, पितृतः प्राप्तमिति यावत् [पितृ + “पितृयञ्च” (४।३।७६
पा०) इति ठञ्] । सर्वान् कामान्—अभ्युष्टान्, ददाति—यच्छति इति तत्किन्
सर्वकामदे—कृत्याभिलाषितप्रदानपरे [विष्ण० । सर्वकाम + दा + “आतोऽनुपसर्गे
कः” (३।२।३ पा०) इति कः] । पुराभ्यां—नगराभ्यां सङ्घ वर्त्तमानायाः सपुरायाः,
—पुरइयसङ्घितायाः (“मे” इत्यस्य विष्ण०) ।

(न) इति—उक्तप्रकारेण (अथ०), आत्मा—स्वस्य, सर्वस्वं—सर्वधनस्य
आत्मसर्वस्वे, समर्पित—सम्यक् दत्ते, आत्मसर्वस्वे यथा तां, यदा,—समापितम्
आत्मनः सर्वस्वं यथा तां समर्पितात्मसर्वस्वां—राजाधीनोक्तसर्वविभवाम्
(विष्ण० । बहुव्री०) ।

(प) देव्याः,—कात्यायन्याः, प्रसादेन—अनुरूपेण देवीप्रसादेन—अन्विका-
प्रसन्नतारुपेणेत्यर्थः, मूर्तेर्न—रूपिणा, मूर्तेर्न देवीप्रसादेनैव नृपेण—राजरूपधारिणा
देव्यनुरूपेणेत्यर्थः, सेवामनुष्टा देवी ईक्षितसत्पतिदानार्थं राज्ञः रूपं धत्वा तत्र
समागताऽमुदिति भावः । अन्वमन्यत—अन्वजानात्, स्वीकृतवतीत्यर्थः (अनु +
मन + लङ्-त) ।

ततस्तस्याः (फ) पाणिग्रहं कृत्वा कृतार्थं तस्मिन् सत्त्वशीले,
राजा असुरैश्वर्यं सर्वं दत्त्वा तं सत्त्वशीलमुवाच,—“सखे !
भुक्तयोरामलकयोरिकमद्य मया तव संशोधितम्, असंशोधितात्
द्वितीयात् तेऽहं ऋणी तिष्ठामि” इति प्रणतं तमुक्त्वा, तां
दत्त्यपुत्रीमब्रवीत्,—“भद्रे ! मार्गे मम दर्शयतां, येन स्वां पुरीं
प्राप्नुयाम्” इति । ततः सा अपराजितं नाम खड्गम् एकञ्च
जन्मजरामृत्युहरं फलं दैत्यनन्दिनी तस्मै भूपाय प्रादात् ।
अथ स राजा ताभ्यां खड्गफलाभ्यामन्वितः तयोक्तायां तस्यामेव
वाप्यां मग्नः (ब) स्वदेशतः समुत्थाय सर्वकार्यमिद्धिमानभूत् ।
स च सत्त्वशीलः (भ) दैत्यस्त्रीपुरराज्यं सुखेन शशास” ।

इति कथामाख्याय वेतालो राजानम् (म) अप्राचीत्,—
“राजन् ! कोऽनयोर्द्वयोरधिपतने सत्त्वाधिकः ?” इति ।

(फ) पाणेः,—करस्य, यदः,—यदणं तं पाणिग्रह—विवाहकाले करग्रहण-
रूपाचारविशेषम् । कृतार्थं—पूर्णमनोरथे (विष्ण०), सतीति शेषः (भावे ७मो०) ।
असंशोधितात् द्वितीयात्, आमलकादिति शेषः, ऋणादिति भावः [“अकसंयुगं
पञ्चमी” (२।३।२४ पा०) इति प्रसी०] । मार्गे,—पथ्याः । दर्शयताम्—अवलोकयतां
(दृश + णिच् + कर्म्मणि लोट्-ताम्), त्वयेति शेषः ; येन—मार्गप्रदर्शनेनेत्यर्थः, स्वां
—निजाम् । प्राप्नुयां—लभेयं, गच्छेयमिति यावत् (प्र + आप + लिङ्-यान्) ।

(ब) स्वदेशतः,—स्वदेशे, निजनगरे इत्यर्थः [स्वदेश + “आद्यादिभ्य
उपसङ्गानम्” (बा०) इति मत्प्रत्यासक्तिः], समुत्थाय इत्यनेनान्वयः, यदा,—
स्वदेशतः,—स्वदेशाय, स्वदेशमुद्दिश्य इत्यर्थः, मग्न इत्यनेनान्वयः (अवापि पूर्वमवश्यं
अतृप्योक्तिसिः), अत्र पक्षे—समुत्थाय इत्यत्र स्वदेशे इति शेषः, सर्वेषु कार्येषु
सिद्धिः,—साफल्यं विद्यते अस्य तादृशः सर्वकार्यसिद्धिमान्—निखिलप्रारब्ध-
कर्म्मसफलताभाक् ।

(भ) दैत्यस्त्रियाः,—दैत्यकन्यायाः, निजपत्न्या इति यावत्, पुरमेव राज्यं
दैत्यस्त्रीपुरराज्यम्—अमुरनगरम् ।

(म) अप्राचीत्—अजिज्ञासीत् (प्रच्छ + लुङ्-द्) । इथिः (निङ्गारे ६४ी०) ।
सत्त्वाधिकः,—मनस्वी, निर्भीकचेता इत्यर्थः ।

तदाकर्ण्य राजा शापात् भीतः सदुत्तरमेव प्रत्यभाषत,—
 “एतयोः सत्त्वशील एव अधिकः सत्त्ववान् मे प्रतिभाति ; स
 हि पूर्वम् (य) अविज्ञाततत्त्वः निराश एवाम्बुधौ पतितः, राजा
 तु तत्त्वं विज्ञाय अभोधिमाविशत्” । इति समाकर्ण्य राज्ञो
 निरस्तमौनस्य वचनं स वेतालः स्कन्धात् पूर्ववत् अलक्षितः
 तमेव शिंशपातरुमगमत् । राजाऽपि पूर्ववत् तमानेतुं पुन-
 रुद्योगमकरोत् । न हि (र) प्रारब्धे असमाप्ते धीराः शिथिली-
 भवन्ति ।

अथ अष्टमकथा ।

ततश्च स राजा भूयः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव
 प्राप्य स्कन्धे कृत्वा भिक्षुमुद्दिश्य (क) प्रातिष्ठत । प्रयान्तञ्च तं
 स स्कन्धवर्त्ती वेतालः सन्वाध्य प्राब्रवीत्,—“राजन् ! अम-
 विनोदाय पुनरिमां कथामाकर्ण्य,—

(य) अविज्ञातम्—अविदितं, तत्त्वं—याथार्थ्यं, ध्वजरङ्गमिति यावत्, येन
 तद्दृशः अविज्ञाततत्त्वः,—अज्ञातरङ्गः (विष्णु० । बहुव्री०), निराशः, क्षणीवने
 इति शेषः ।

(र) प्रारब्धे—प्रकाले, कार्ये इति शेषः । शिथिलीभवन्ति—मन्दप्रयत्नी-
 भवन्ति, प्रारब्धकार्यमसमाप्य न विरमन्तीत्यर्थः [अशिथिलाः शिथिलाः
 भवन्ति शिथिलीभवन्ति, शिथिल+“कृभृक्षिधीगे—” (५।४।५० पा०) इति
 अभूततद्भावे च्चिः] ।

(क) प्रातिष्ठत—अगच्छत् [प्र+स्था+लङ्-त “समवप्रविभ्यः स्थाः”
 (१।३।२२ पा०) इत्यात्मने पदम्] ।

अस्यङ्गदेसि महान् (ख) वृक्कघटाभिधः जनपदः, तत्र विष्णुस्वामीति महान् यज्वा महाधनी द्विजः प्रतिवसति ; तस्य स्वानुरूपायां पत्न्यां क्रमात् तयः पुत्रा जज्ञिरं । कदाचित् ते (ग) तरुणा भोगवैदग्ध्यशालिनः कूर्महेतोः पित्रा प्रारब्ध-यज्ञेन प्रेषिताः भ्रातरः अस्वधिं ययुः ; तत्र कूर्ममेकं प्राप्य ज्यायान् कनिष्ठावाह स्म, —“युवयोरकः कूर्ममिमं पितुः क्रत्वर्थं गृह्णातु, अहमनं विस्त्रं पिच्छिलञ्च ग्रहीतुं न शक्नोमि” ।

(ख) वृक्कघटः इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः वृक्कघटाभिधः,—वृक्क-घटाभ्याः (विष्ण० । बहुव्री०), जनपदः,—जननिवासस्थानं, देश इत्यर्थः, नगर इति यावत् (“भवेज्जनपदो जनपदोऽपि जनदेशश्च” इति मेदिनी) । यज्वा—विधानेन क्रतुयागः याजकः, यथाविधि यागशीलः इत्यर्थः [विष्ण० । यज्ञ + “सुयशोर्द्ध्वानिप्” (३।२।१०३ पा०) इति ङुनिप् । “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः] । स्वयं—आत्मनः, अनुरूपा—मृदुशी तस्यां स्वानुरूपायां—निजयाग्यायाम् । जज्ञिरं—वसवः [जन + लिट्-इरं “गमह्नजन—” (६।४।८ पा०) इति उपधा-लोपः “क्षोः युना यः” (८।४।४० पा०) इति नकारस्य जकारः] ।

(ग) तरुणाः,—युवानः (विष्ण० । “वयस्यस्तरुणा युवा” इत्यमरः), भोगे—विविधमुखाखादं, यत वैदग्ध्य—पारिण्डित्यं, नैपुण्यमिति यावत्, तेन शालन्ते—श्रीभक्ते, ख्यातिमापयन्ते इति यावत्, ये ते तादृशाः भोगवैदग्ध्यशालिनः,—भोगनिपणाः, उपभोग्यदव्याणां गुणदोषविचारणं अद्भुतनैपुण्यतया सुप्रसिद्धा इति भावः (भोगवैदग्ध्य + शाल + यहादित्वात् णिनिः), कूर्महेतोः,—कच्छपनिमित्तम् । प्रारब्धः,—पक्कालः, क्रतुारम्भ इत्यर्थः, यज्ञः,—यागः येन तेन प्रारब्धयज्ञेन—अनुष्ठीयमानयागेन (विष्ण० । बहुव्री०) । ज्यायान्—ज्येष्ठः [अयमेवामतिशयेन वृद्धः इति वाक्येन वृद्ध + “द्विवचनविभज्योपपदं तरवोयमुनौ” (५।३।५७ पा०) इति ईयमुनि “वृद्धस्य च” (५।३।६२ पा०) इति ईयमुनि परे वृद्धस्य ज्यादेशे “ज्यादादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ईयमुनः ईकारस्य आत्वम्], अथ ज्येष्ठस्य बार्हक्वाभावेऽपि सातदयमध्ये तस्य अतिवृद्धत्वात् प्रयोगोऽयं बोध्यः । युवयोः (निङ्गारे ६७०) । क्रतवे—यज्ञाय इदं क्रत्वर्थं—यज्ञनिमित्तम् (अर्थेन सङ्ग-वित्त्वसमासः । “यज्ञः सवोऽध्वरी यागः सप्ततनुमंखः क्रतुः” इत्यमरः), यथा,—

इत्युक्तावन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठावूचतुः,—(घ) “आर्य्य ! तवान्न चित् जुगुप्सा, तदाऽऽवयोः कथं न स्यात् ?” । तदाकर्ण्य स ज्येष्ठोऽवादीत्,—“युवां कच्छपं गृह्णातम्, अन्यथा (ङ) युवाभ्यां कृतं पितृयज्ञलोपः स्यात्, ततो युवयोस्तस्य च पितुः भ्रुवं नरकपातः स्यात्” । इति तर्नीक्तावनुजौ विहस्य तमवाचताम्,—“आर्य्य ! आवयोरेव समानं (च) धर्मं वेत्सि ? नाऽऽत्मनः ?” । ततो (छ) ज्येष्ठोऽवादीत्,—“किं युवां मम भोजनचण्डतां न जानीथः ? अहं हि भोजनेषु चण्डः, कथमिमं जुगुप्सितं स्पृशामि ?” । एतत्तस्य वचः श्रुत्वा मध्यमो-

क्तवे अर्थः,—प्रभोजनं यस्य तादृशं कत्वर्थे—यज्ञप्रभोजनकं (कृष्मन्मित्यस्य विष्णो । बहुव्री०) । विस्मय—आमर्गम्यम्, अपक्वमांसगन्धम् इत्यर्थः (विष्णो । “विस्मयादासगन्धि यत्” इत्यमरः) ।

(घ) आर्य्य !—पूज्य ! । जुगुप्सः—घृणा [गुप् + सन् “गुप्तिज्किङ्क्षः सन्” (३।१।५ पा०) इति सन् “अ प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति अ, स्थित्वा टाप्] । “विचिकित्सा” इति पाठे—विचिकित्सा—सन्दिग्धता, गृह्णामि न वा इति सन्देह-कान्तिविमुखता इति भावः ।

(ङ) युवाभ्यां कृते—निमित्तम् [अत्र्य० । “निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासं प्रायदर्शनम्” (वा०) इति निमित्ताशक-कृतेश्चर्याश्रयार्थः] । भ्रुवं—निश्चितम् ।

(च) धर्मं—पितुः यज्ञलोपजनितनरकपातनिवारणार्थम् आवयोश्च कर्त्तव्या-करणजनितनरकपातनिवारणार्थं धर्मं जानीहीधनरूपमित्यर्थः, वेत्सि—जानासि (विद + लट्-मि), आत्मनः,—स्वस्य, न, वेत्सि ? इति पूर्वेष्वानुषङ्गः ।

(छ) अयमेवामतिशयेन बह्वः ज्येष्ठः,—अयजः [बह्व + “अतिशयार्थे तर्मावहनौ” (५।३।५५ पा०) इति इहनि “बह्वस्य च” (५।३।६२ पा०) इति ज्येष्ठः] । भोजने—आहारविषये, चण्डता—तीव्रता, तीव्रानुभवशक्तिरिति यावत्, तीव्रभोजनचण्डतां—भोज्यद्रव्यस्य दोषगुणविचारणे तीव्रतासादृशशक्तिमित्यर्थः, जानीथः,—वेत्सि (ज्ञा + लट्-थम्) । चण्डः,—तीव्रः, तीव्रतासादृशशक्तिसमन्वितः इत्यर्थः । जुगुप्सितं—घृणितं, विस्मयपिच्छित्वाभ्यामिति भावः [गुप् + “गुप्तिज्किङ्क्षः सन्” (३।१।५ पा०) इति सन् + क्तः] ।

ऽब्रवीत्,—“अहं हि (ज) अधिकश्चण्डः नारीषु, तत् कथ-
मिमं स्पष्टमर्हामि ?” । एवं मध्यमेनोक्ते ज्येष्ठः (भ) कनी-
यांसमवादीत्,—“त्वं तावत् आवयोः कनीयान्, कूर्मं गृह्णाण” ।
ततः स कनीयान् (ज) भुक्कुटिं विधाय ताववोचत्,—
“मूर्खी ! अहं हि विशेषेण तूलिकाचण्डः” । इत्थं ते कलहा-
ऽऽसक्तास्त्रयो भ्रातरः (ट) निर्णयाय अभिमानिनः तं कूर्मं
विहाय प्रसेनजिदाख्यभूपतेर्नगरं विटङ्गपुरं ययुः ; तत्र गत्वा
प्रतीहारमुखेनाऽऽवेद्य, तेन च प्रवेशितास्तं नृपं तं वृत्तान्तं
विज्ञापयामासुः । राजा च सर्वं श्रुत्वाऽब्रवीत्,—“तिष्ठत यूय-
मत, परीक्षिष्ये वः (ठ) क्रमात्” इति । ततस्ते “तथा”

(ज) अधिकश्चण्डः नारीषु—सम्भोग्यानां नारीणां दीपदण्डविचारणे तीव्रातुभव-
शक्तिसमन्वित इत्यर्थः । अर्हामि—युज्ये, शक्नोमि इत्यर्थः (अहं + लट्-मिप्) ।

(भ) कनीयांसम्—अयमेवामतिशयेन युवा अल्पो वा इति कनीयान्—
कनिष्ठः, अनुजः इति यावत्, तं कनीयांसं—कनिष्ठभ्रातरमित्यर्थः [युवन् अल्पो
वा + “अजादौ गुणवचनादेव” (५।३।५८ पा०) इति ईदृशसुनि “युवाल्पयोः
कन्यतरस्याम्” (५।३।६४ पा०) इति कन् । “कनीयान्तितयूनि स्यादत्यल्पानु-
जयोस्तिषु” इति मेदिनी] ।

(ज) भुक्कुटिं—भूभङ्गम् । तूलिकासु—तुल्यगर्भशयनीपकरणविशेषेषु, “तीपक”
वा “गदि” इति ख्यातासु (“तूलिका कूर्चिकायान् शय्योपकरणेषुपि च” इति
मेदिनी), चण्डः,—तीव्रः तूलिकाचण्डः,—शय्योपकरणानां गुणदीर्घविचारणे
तीव्रानुभूतिसम्पन्न इत्यर्थः ।

(ट) निर्णयाय—निश्चयाय, कोऽधिकश्चण्डः इति वादमीमांसायै इत्यर्थः,
अभिमानिनः,—अहमेवाधिकश्चण्डः इत्यङ्गद्वारवन्तः इत्यर्थः । प्रतीहारस्य—हार-
पालस्य (“प्रतीहारं हारपालहाःस्थितदशकाः” इत्यमरः), मुखेन प्रतीहार-
मुखेन—हाररत्नकहारा, आवेद्य—विज्ञाप्य, स्वेष्टमागमनप्रयोजनमिति शेषः
(आ + विद् + णिच् + ल्यप्), तेन—प्रतीहारेण ।

(ठ) क्रमात्—पौर्वापर्यानुसारेण, ज्येष्ठादिक्रममवलम्ब्य इत्यर्थः (ल्यप्-
लोपे ५मी०) ।

इत्युक्त्वा सर्वे तत्र (ङ) अवतस्थिरे । ततः स नृपः
स्वाऽऽहारकाले तानानीय तेभ्यः (ठ) अग्र्याणि आसनानि,
राजार्हाणि च षड्रसानि स्वादूनि अन्नादीनि दापयामास ।
ततः सर्वेषु (ण) भुञ्जानेषु तेषु भोजनचण्डो जुगुप्सा-
कलिताऽऽननो न बुभुज । “कथं न भोजनं स्वादु
सुगन्ध्यपि भुङ्क्ते ?” इति राज्ञा स्वयं पृष्टः स शनैर्जगाद,
—“राजन् ! अस्मिन् (त) भक्ते श्वधूमदुरामोदो
वर्तते, तेनाहमिदं भोक्तुं स्वादु अपि नेच्छामि” । इत्युक्ते
तेन सर्वेऽपि नृपाऽऽज्ञया तदाघ्राय (थ) “कलमशाल्यन्नमिदं

(ङ) अवतस्थिरे—नृपः, अवस्थितवन्तः इत्यर्थः [अव + स्था + लिट्-इरे
“समवप्रावभ्यः स्थः” (१।१।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(ठ) अग्र्याणि—श्रेष्ठानि । राजानम् अहंस्ति—युज्यन्ते इति तानि राजार्हाणि
—नृपोचितानि (विण०), षड्—मधुरास्त्रलवणकटुतिक्तकषायाः षट्सङ्ख्याकाः, रसाः,
—आस्वाद्याः यत्र तानि षड्रसानि (विण० । बहुव्री०), स्वादूनि—मनोज्ञानि
“स्वादुमंष्टमनोज्ञयोः” इति मेदिनी । दापयामास—उत्सर्जयामास, सूचकारहस्ते-
नात् शेषः [दा + णिच् + लिट्-णल् “अस्तिङ्गोब्रूरोक्तु—” (७।१।३६ पा०)
इति पुक् “काम्प्रत्ययादासमन्ते लिटि” (३।१।३५ पा०) इति प्रत्ययान्तादनेकाचः
आम, “कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इत्यामन्तादसन्तुप्रयोगः] ।

(ण) भुञ्जानेषु—खादस्यु, भोजनानिरतेषु इत्यर्थः (निङ्ङांरे ७मी० । भुज +
शानच्) । जुगुप्सा—पृण्या, कलितम्—आप्तं, प्राप्तमित्यर्थः, विकृतमिति यावत्
(कलितं विदितऽऽमर्थोः ” इति मेदिनी), आसनं—मुखं यस्य सः जुगुप्साकलिता-
ऽऽननः,—पृष्ठाविकृतमुखः (विण० । बहुव्री०) । बुभुजे—आश [भुज + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(त) भक्ते—अन्ने, श्वस्य—दास्यमानस्य तदेहस्य, यो धूमः, चितोत्थित इत्यर्थः,
तस्य दुरामोदः,—दुर्गन्धः (६ष्ठी तत्पु० । “आमोदो गन्धर्षयोः” इति
मेदिनी) ।

(थ) कलमशालीः,—कलमाख्यतण्डुलविशेषस्य, अन्नं, यद्वा,—कलमशालिना
—तदाख्यतण्डुलविशेषस्य, कृतमन्नं कलमशाल्यन्नं—कलमाख्यशालितण्डुलान्नं (६ष्ठी

सुगन्धि च” इति शशंसुः । स तु भोजनचतुरः (द) पिहितनासिक-
स्तन्नं बुभुजे । ततः स राजा मञ्चिन्य क्रमात् यावदन्विष्यति,
तावत् (ध) नियोजितजनमुखत्वात् तदन्नं ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्र-
सम्भवशालिजं बुबुधे । ततोऽतिविस्मितस्तुष्टश्च राजा तमभाषत,
—“ ब्रह्मन् ! मत्वं त्वं भोजनचण्डः, तदन्यत् भुज्यताम् ” इति ।

ततो राजा कृताहारान् तान् वामशृङ्गेषु (न) विस्तृत्य
स्वामिकां गणिकोत्तमाम् आनयामास, प्राहिणोच्च निशि तां
सर्वाङ्गसुन्दरीं कृतमण्डनां तस्मै द्वितीयस्मै नारीचण्डाय भावे ।

तत्पु० शाकपार्थिवानि वा) । शोभनो गन्धः अस्य इति सुगन्धि—मनीषरगन्धयुक्तः
[सु + गन्ध + “ गन्धस्येदत्पुतिमुत्तरभिधः ” (५।४।१३५ पा०) इति इकारादेशः] ।
शशंसुः, —कथयामासुः (शनस + लिट्-उभ) ।

(द) पिहिता—आवृता [अपि + धा + क्तः “ दधानर्हिः ” (७।४।४२ पा०)
इति हिः “ वाष्ट भागविरक्षोपमवार्थाकपसर्गेयोः । आपं चैव दन्तानां यथा वाचा
निशा दिभा ॥ (का०) इति अपरकारलोपः], नासिका येन सः पिहित-
नासिकः, —आच्छादितनासः [विण० । बहुव्री० । “ गोस्त्रियोदपसर्जनस्य ” (१।२।४८
पा०) इति नासिकाया आकारस्य ऋत्वः] ।

(ध) नियोजिताना—तण्डुलं शवधूसगन्धित्वस्य तत्त्वान्मन्त्रानाय निवृत्तानां,
जनानां मुखान् नियोजितजनमुखान्—आजसलोकाजनात् (अपा० ५।३।०) । ग्रामे—
ग्रामप्रान्ते, यत् श्मशानं—स्तददृष्टदाहस्थानं, तस्य निकटे—समीपे, यत् क्षेत्रं—
कंदारं, शब्दोत्पासिस्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः, —उत्पत्तिः यस्य तादृशः यः शालिः,
—आन्धविशेषः, तस्मात् जायते इति सत् ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्रसम्भवशालिजं—
ग्रामप्रान्तवर्तिंश्मशानसमीपभूमिसम्भूतधान्यविशेषकृतं (विण०), बुबुधे—विवेद,
ज्ञातवानित्यर्थः (बुध + लिट्-ए) ।

(न) विस्तृत्य—समंश इत्यर्थः (वि + स्तृज + ल्यप्), स्वां—स्वकीयां, निजी-
पभोग्यामित्यर्थः । प्राहिणीत्—प्रैरयत् (प्र + हि + लङ्-इ) । कृतं—सम्पादितं,
मण्डनं—प्रसाधनं, विभूषणक्रिया इत्यर्थः, यथा यस्या वा तां कृतमण्डनां—परिहृता-
कहारां (विण० । बहुव्री० । “ मण्डनन्तु प्रसाधने ” इति कैमः) । द्वितीयस्मै भावे
—सध्यमाय भावे (तादर्थ्ये ४र्थी०) ।

मा च राजभृत्येन (प) अन्विता तस्य द्वितीयस्य वासगृहं प्रागात् । तस्याञ्च (फ) प्रभासितवेश्मनि प्रविष्टायां समुत्पन्न-
मोहः वामपाणिना संरुहनासाग्रेऽसौ नारीचतुरो राजभृत्या-
नब्रवीत्,—“निष्कास्यतामेषा, नो चेत् स्त्रियेऽहम्, अस्या-
श्लागलगन्धो निर्याति” । इत्युक्ता राजपुरुषाः समुद्दिग्नाः
सविस्मयाश्च (ब) ततो राजान्तिकं नीत्वा तं वृत्तान्तं तस्मै
न्यवेदयन् । राजा तं नारीचण्डमानीय तदाऽब्रवीत्,—“ब्रह्मन् !
येयं (भ) चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः कृतदेहविलेपना दिक्षु
प्रसरच्चारुसौरभा वर्त्तते, तस्या वारविलासिन्याश्लागलगन्धः
कुतः ?” । इत्युक्तोऽपि स नारीचण्डः यदा न (म) प्रतिपेदे,
तदा राजा विचारकुतुकोऽभवत्, अनुध्यत च तां तस्या एव

(प) अन्विता—भिलिता इत्यर्थः (अन् + इ + क्तः) । प्रागात्—प्रागमत्
[प्र + इ + लृङ् द्व “इषां गा लृङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः “गातिस्था—”
(२।४।७७ पा०) इत्यनेन सिचौ लुक्] ।

(फ) प्रभासितं—भास्वरं, दीपप्रभया उद्भासितं, यत् वेग्न—गृहं तस्मिन्
प्रभासितवेश्मनि—आलीकीज्वलनगृहमध्ये (कर्मधा०) । निष्कास्यतां—वहि-
स्त्रियतां (निर् + कस + णिच् + कर्मणि लोट्-ताम्) । स्त्रिये—प्राणैः विद्युज्ये
[स्व + लट्-ए “रिङ् शयगालङ्” (७।४।२८ पा०) इति ऋतो रिङादेशः, “अचि
श्रुधातुभ्रवां श्रुतिथङ्गुञ्जौ” (६।४।७७ पा०) इति इयङ्] । अस्याः, गात्रादिति
शेषः, यदा,—अस्या इति (अपादाने प्रसो०) ।

(ब) ततः,—तस्मात् स्थानात् । नीत्वा, तामिति शेषः ।

(भ) चन्दनञ्च कर्पूरञ्च कालागुरु च तानि तैः चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः,—
श्वेतचन्दनकर्पूरकृष्णागुरुभिः (करणे श्या० । इन्द्र०), कृतं—विहितं, देहं—अङ्गे,
देहस्य वा, विलेपनं—वर्णकं यथा सा कृतदेहविलेपना—अनुलिताङ्गी (विष्ण० ।
बहुव्री०) । प्रसरत्—विसर्पत्, चारु—मनोज्ञं, सौरभं—सदृशः यस्याः सा प्रसर-
च्चारुसौरभा—व्यापुवन्मनोहरगन्धा (विष्ण० । बहुव्री०) । वारविलासिन्याः,—
गणिकायाः, अङ्गे इति शेषः ।

(म) प्रतिपेदे—स्वीचकार, तत्सकाशे अवस्थानमिति शेषः, प्रतिपूर्वञ्च

मुखेन शैशवे मातृवियोगात् अजाहोरविवर्द्धिताम् । ततो राजा अतिविस्मितस्तस्य नारीचण्डस्य चण्डतां बहु प्रशंसन् तस्मै ततोयाय तूलिकाचण्डाय आशु शय्यामदापयत् ।

स च तूलिकाचतुरः पथ्यङ्गोपरि (य) ममसङ्गातूलिकायां शय्यायां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवासिनि सुष्वाप । रात्रेः (र) यामार्द्ध एव गते स सहसा पाणिना अवष्टम्बपार्श्वः क्रन्दन् व्यथाऽऽकुलः तस्मात् शयनादुत्तस्थौ । तत्रस्थैश्च राजपुरुषैः तस्य पार्श्वे (ल) गाढलग्नस्य केशस्य कुटिलाऽरुणा मुद्रा च अदृश्यत । तैश्च

पदधाताः स्वीकारार्थकत्वात् (प्रांत + पद + लिट् ए) । विचाराय—सत्यनिर्णयाय, कृतकं—कौतूहलं यस्य तादृशः विचारकृतकः,—अभ्याख्यागलगांस्त्वं सत्यं न वा इति निर्णयकतूहलौ इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । “कौतूहलं कौतुकञ्च कृतकञ्च कतूहलम्” इत्यमरः । अवुध्यत—अजानात् (बुध + लङ्-त्) । तस्याः,—गर्णिकायाः ।

(य) ममसङ्गाः तूलिकाः,—“तोषक” वा “गदि” इति ख्याताः तुल्यगर्भ-अव्योपकरणविशेषाः यस्यां तादृश्यां ममसङ्गातूलिकायाम्—उपपद्यमाने पातिततूल-गर्भशव्योपकरणसप्तकायां (विण० । बहुव्री०), शय्यायां—शयनीये, धौतः,—सुशुद्धः इति यावत्, श्लक्ष्णः,—चिक्कणः, सूक्ष्म इति यावत्, पटः,—सुचलकः, उत्तमवस्त्रमित्यर्थः (“सुचलकः पटोऽस्वी स्यात्” इत्यमरः), स एव प्रच्छदवासः,—आशरणवस्त्रं यस्यां तस्यां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवासिनि—सङ्घाघांस्तरणावृतायां (विण० । बहुव्री०), सुष्वाप—निद्रा [स्वप + लिट्-णल् “लिट्थ्यासस्वोभेदेषाम्” (६।१।२७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्] ।

(र) यामार्द्धं—प्रहरार्द्धं, अर्द्धप्रहरं इत्यर्थः । अवष्टम्बः,—अवलम्बितः (“अवष्टम्बोऽविदूरं स्यादाकान्ते चावलम्बिते” इति मेदिनी), वेदभाऽऽधिक्यादिति भावः, पार्श्वः,—एकतरकक्षाधोभागः येन सः अवष्टम्बपार्श्वः,—प्रपोंडितैकतरबाहु-मूलाधोदेशः (विण० । बहुव्री०) । शयनात्—शय्यातः (“शयनं सुरते निद्रा-शय्यथोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(ल) गाढम्—अशियलं, दृढमित्यर्थः, गभीरमिति यावत्, तद्वयथा तथा लपस्य—संसक्तस्य (विण०) । कुटिला—कुञ्चिता, अरुणा—रक्तवर्णा, मुद्रा—रिखा इति यावत् ।

तत्क्षणं गत्वा निवेदितो राजा तानुवाच,—“तूलिकानां तलेषु
किञ्चित् स्यात् न वा, वौच्यताम्” । ततस्ते गत्वा यावदीक्षन्ते
एकैकं तूलिकातलं, तावत् सर्वतले स्थितमेकं (व) बालं प्रापुः,
दर्शयामासुश्च तं नीत्वा तत्क्षणं राज्ञे । स च राजा तं तूलिका-
चण्डमानोय तस्याङ्गं (श) तद्रूपमङ्कितं दृष्ट्वा परं विस्मयमवाप ;
“सप्तभ्यस्तूलिकाभ्यः अस्य तनौ कथमयं बालो मग्नः ?”
इति चित्रोयमाणस्तां रात्रिमनैषौश्च । प्रातश्चोत्थाय राजा,—
(ष) “अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्या अमी” इति परितुष्टः तभ्य-
स्त्रिभ्योऽपि चण्डेभ्यो हेमलक्षत्रयं ददौ । ततस्ते सुखिता
विस्मृतकच्छपाः पितुर्यज्ञविघ्नेन उपार्जितपातकास्तत्र तस्यः ।

इति अद्भुतां कथामाख्याय (स) स्कन्धनिषण्णः स वेतालः

(व) बालं—केशं (“चिकुरः कुन्तली बालः कषः केशः शिरीषः”
इत्यमरः) । दर्शयामासुः—इक्षयामासुः [दृश् + णिच् + लिट् उम् “काम्-
प्रत्ययादा—” (१।१।३५ पा०) इत्याम् “लक्षानुप्र—” (१।१।४० पा०) इत्यामन्नाद-
सनुप्रयोगः], तं—बालम् ।

(श) तद्रूपमङ्कितं—केशाकारचिह्नयुक्तम् । परम्—अन्त्यर्धम् । सप्तभ्य-
स्तूलिकाभ्यः,—सप्तसङ्ख्याकतूलिकाः भित्त्वा इत्यर्थः (लघ्वलीपे ५ मी०) । चित्रं—
विचित्रम् अनभवन् (“विचित्रोऽद्भुतमाचर्य्यं चित्रम्” इत्यमरः) चित्रोयमाणः,—
सज्जातविचित्रयः [चित्र + “नमोर्वारविचित्रः क्यच्” (१।१।१८ पा०) इति क्यच्
“क्यचि च” (७।४।३३ पा०) इति अस्य ईत्वे चित्रोय + ज्ञानच्] । अनैषीत्—
अत्यधीवदत्, अतिवार्द्धतवानित्यर्थः (गी + लुङ्-दृ) ।

(ष) वैदग्ध्यं—मैपुण्यं, भोजनविषये नारीविषये च अनुभूतिपाण्डित्यमिति
यावत्, सौकुमार्यं—कोमलाङ्गत्वं, वैदग्ध्यसौकुमार्यं च ते वैदग्ध्यसौकुमार्यं
(दग्ध०), अद्भुतं—आश्चर्य्यं, वैदग्ध्यसौकुमार्यं येषां ते अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्याः,—
विचित्रजनकनेपुण्यसुकीमलभावाः इत्यर्थः (विश० । बहुव्री०), अमी, आतर इति
शेषः । देवः,—सुवर्णस्य, लक्षत्रयं—त्रिलक्षं हेमलक्षत्रयं—त्रिलक्षसौवर्णमुद्रामित्यर्थः ।

(स) स्कन्धे—अंसदेशे, निषण्णः,—अवस्थितः (नि + सद + क्तः) स्कन्धनिषण्णः,
—स्कन्धस्थितः (विश० । ७ मी तत्पु०) ।

तं राजानमपृच्छत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं विचिन्त्य त्वम् एषा
त्रयाणां कोऽधिकश्चण्डः इति ब्रूहि” । तदाकर्ण्य स धीमान्
नृपतिस्तं वेतालं प्रत्यभाषत,—“अहमेतम् (ह) अकैतवं तूलिका-
चण्डमधिकं मन्ये, यस्याङ्गे प्रगाढबाललाञ्छनं प्रत्यक्षमुद्गतं
दृष्टम् ; इतराभ्यान्तु कदाचित् तत्पूर्वमवगतं सम्भवेत्” ।
इत्युक्तवतो नरपतेः स्क्रन्वात् स वेतालः प्राग्वत् प्रययौ ।
राजाऽपि तमानेतुं पुनः शिंशपातरुमूले तमन्वगात् ।

अथ नवमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकं गत्वा तं वेतालं स्कन्धे-
नादाय प्रस्थितस्तेन वेतालेन (क) प्राग्वदभ्यधायि,—“राजन् !
कथमस्मिन् श्मशाने निशि ते एतादृक् प्रयासः ? भूतसङ्घं
रात्रिर्भोषणं चिताधूमैरिव ध्वान्तैर्निरुद्धं पितृकाननं किं नेक्षसे ?

(ह) अकैतवं—कैतवविरहितम्, अकपटमित्यर्थः । प्रगाढं—सुदृढं, गभीर-
मित्यर्थः, बालस्य—केशस्य, लाञ्छनं—चिह्नं (“कलडाडौ लाञ्छनञ्च चिह्नं
लक्ष्य च लक्षणम्” इत्यमरः) प्रगाढबाललाञ्छनं—दृढविद्धकेशरेखामित्यर्थः
(इष्टी तत्पु०) ।

(क) प्राग्वत्—पूर्ववत्, अभ्यधायि—अधायि [अभि + धा + कर्त्तृणि लृङ्-त
“चिप् भावकर्त्तृणोः” (३।१।६६ पा०) इति चिप् “आतो युक् चिष्कृतीः”
(७।१।३३ पा०) इति युक् “चिथो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्म
लुक्] । प्रयासः,—प्रयत्नः, मत्तयनाद्येभ्योऽपि शेषः, भूतैः,—देवयोनिविशेषैः,
सङ्घं—व्याप्तं (“सङ्घं विषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते” इति मेदिनी) भूतसङ्घं—
भूतसङ्घं (विष्णु० । श्या तत्पु०), रात्र्या—रात्र्या इत्युक्ता, रात्रौ वा, भोषणं—

तस्य भिन्नोरनुरोधतः कथमौदृशा प्रयासेन आत्मानं खेदयसि ?
तदिदं मे प्रश्नं मार्गविनादकं शृणु,—

अवन्तीषु देवनिर्मिता (ख) शैवी तनुरिव उद्दामभोग-
भूतिविभूषिता पद्मावती, भोगवती हिरण्यवतीति च कृतादिषु
विषु युगेषु पुरी क्रमशः आसीत् । कलौ च उज्जयिनौति पुरी
अस्ति, तस्यामासीत् वीरदेवी नाम नृपतिः, तस्य पद्मरति-
नाम्नो (ग) महादेवो आसीत् ।

भयङ्करं रात्रिभोषणं—निशादाराणं (विण० । श्या तत्पु० ७मी तत्पु० बा) । ध्वान्तेः,
—अन्धकारः (“अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः), निरुद्धं—नष्टम्, अदृष्ट-
मित्यर्थः, आहतमित्यर्थी वा, पितृकाननं—पितृवनं, स्मृशानमित्यर्थः (“स्मृशानं
स्नात् पितृवनम्” इत्यमरः) । अनुरोधतः,—अनुरोधात्, इष्टसम्पादनेच्छावशादित्यर्थः
(हेतौ पूमी० । पञ्चम्यास्तिसिल्) । अयमिव पश्यति इति दृष्टक् तेन दृष्टशा—एवम्-
कारण [इदम + दृश् + “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कच्” (३।२।६० पा०) इति
किञ् “इदंकिमारोशको” (६।३।२० पा०) इति इदम ईश्-भावः] । खेदयसि—
क्लेशयसि (खिद + णिच् + लट् सिप्) ।

(ख) शिवस्य इयं शैवी—शिवसम्बन्धिनी [विण० । शिव + “तस्येदम्”
(४।३।१२० पा०) इत्यण्, ततः स्त्रियां ङोष्] । उद्दामं—उत्कटेन,
भोषणं—यावत्, अन्यत्र,—प्रचुरेणेत्यर्थः, भोगेन—संपंशरोरेण, संपंफण्या
वा, अन्यत्र—धनेन (“भोगः सुखे धने आह्वेः शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी),
मृत्या—भक्षणा, अन्यत्र—सम्पत्त्या (“भूतिभंक्षाणि सम्पत्तिफलप्रदकार्योः स्त्रियाम्”
इति मेदिनी), यद्वा,—उद्दामाभ्याम्—अत्युग्रभ्यां, प्रभृताभ्यामित्यर्थः, भोग-
भूतिभ्याम् उद्दामभोगभूतिभ्यां, विभूषिता—कृतमण्डना, अन्यत्र—शोभिता उद्दाम-
भोगभूतिविभूषिता—भोषणसंप-भक्षालङ्कृता, अन्यत्र—प्रभृतधनसम्पत्तिसमन्विता
(विण० । श्या तत्पु०) । कृतं—युगः, सत्ययुग इति यावत्, तत् आदिर्धर्षा
तादृशेषु कृतादिषु—सत्यवेतादापरिषु इत्यर्थः, उद्दामभोगभूतिविभूषिता शैवी
तनुरिव कृतादिषु विषु युगेषु क्रमशः उद्दामभोगभूतिविभूषिता देवनिर्मिता
पद्मावती भोगवती हिरण्यवतीति पुरी आसीत् इत्यन्वयः ।

(ग) महादेवी—पद्महिषी ।

एकदा राजा (घ) तथा साकं मन्दाकिनीतटे पुत्रकाम्यया तपसा हरमाराधयामास, चिरञ्च तपश्चरन् कदाचित् परितुष्ट-शङ्करोदिताम् आकाशवाणीं श्रुत्वा,—“राजन् ! उत्पत्स्यते ते पुत्रः शूरः कुलोद्वहः, कन्या चैका लावण्येन जिताम्बराः” । एतां (ङ) नाभसीं वाणीं श्रुत्वा स भूपतिरभीष्टसिद्धिप्रदः सहिष्या समं स्वनगरीमाययी । तस्य प्रथमं पद्मरत्नां देव्यां शूरदेवी नाम पुत्रः, (च) तदनु च अनङ्गरतिर्नाम अनङ्ग-मोहिनी कन्या समजायत । क्रमेण च तस्यां वृद्धिं गतायां

(घ) तथा—महादेव्या पद्मरत्ना (सहार्थक-साकशब्दयोगात् श्या०), साकं—सह (“साकं सहा समं सह” इत्यमरः), मन्दाकिनीतटे—गङ्गातीरे, पुत्रकाम्यया—विजयप्रदया [आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्र+“काम्यञ्च” (१।१।२ पा०) इति काम्यच् “च प्रत्ययात्” (१।१।२ पा०) इति स्त्रियाम् अकारः, ततः टाप् पुत्रकाम्या तथा] । आराधयामास—अर्चयामास (आ+राध+णिच्+लृट्-णञ्), चिरं—दीर्घकालम् (अव्य०) । परितुष्टेन—सेवाप्रीतेन, शङ्करेण—हरेण. उदिताम्—उक्तां [वद+क्तः “वर्षस्वपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्] परितुष्टशङ्करोदितां—सन्तुष्टशिवभाषितां (विष्ण० । बहुव्री०) । उत्पत्स्यते—जनिष्यते (उत्+पद+लृट्-स्यते) । कुलं—वंशम्, उद्वहति—आरयतीति कुलोद्वहः,—वंशधरः, यद्वा,—कुलम् उत्—ऊर्ध्वं, वहति—नयतीति कुलोद्वहः,—वंशीमतिक्रमः, विविधसुखाभ्यांलुप्तानेन वंशस्य गौरववर्धकः इत्यर्थः (विष्ण० । कुल+उत्+वह+पञ्चाद्यच्) । जिताः,—पराभूताः, अम्बराः,—स्वर्गवेश्याः यथा सा जिताम्बराः,—अम्बरीविजयिनी, अतीव सुकृपा इति भावः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ङ) नभसः,—आकाशस्य इतो नाभसीम्—आकाशीयां [नभम्+“तस्येदम्” (४।१।२० पा०) इति अण्, स्त्रियां ङीष्] । अभीष्टसिद्ध्या—मनोरथपूर्त्त्या, प्रदः,—आनन्दितः अभीष्टसिद्धिप्रदः,—अभिलाषपूरणजन्यानन्दितः (विष्ण० । श्या तत्पु०), सहिष्या (सहार्थकसमशब्दयोगात् श्या०) । समं—सह ।

(च) तदनु—तत्पश्चात् । अनङ्गं—कामं, मोहयति—मूर्च्छयतीति अनङ्ग-मोहिनी—कामस्यापि चित्तहारिणी (विष्ण०) ।

स राजा (छ) सदृशं वरं प्रेषुः पृथिवीमण्डलस्थान् सर्वान्
नृपतीन् पटलिखितानानाययत् । यदा तेषु एकोऽपि तस्याः
सदृशो न (ज) प्रत्यभासत, तदा स राजा वात्सल्यात् तां
सुतामभाषत,—“वत्से ! अहं तावत् ते सदृशं वरं न पश्यामि,
तत् सर्वान् नृपान् समानाय्य स्वयंवरं कुरुष्व” । एतत् पिष्ट-
वचनमाकर्ण्य सा राजपुत्री जगाद,—“तात ! स्वयंवरम्
(भ) अतिक्लेषणं, तदहं नेच्छामि ; यो हि युवा सुरुपः
केवलं पूर्णं विज्ञानं वेत्ति, तस्मै त्वया अहं देया, न्यूनाधिकेन
मे नास्ति प्रयोजनम्” ।

(छ) समान इव पश्यतीति तं सदृशं—कन्याऽनुरूपमित्यर्थः [विष्णु० । समान
+ दृश + “समानान्यथाशेति वाच्यं” (वा०) इति कङ् “दृग्दृशवत्तु” (६।१।८६
पा०) इति समानस्य सभावः] । प्रेषुः,—लिपुः, प्राप्तुमिच्छुः सन् इत्यर्थः [प्र +
आप् + सन् “आप्ञ्ज्युष्मासीत्” (७।४।५५ पा०) इति आप्रोतेरच डन्तु “अच
लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः “सनाशंसमिच उः” (१।२।१६८
पा०) इति उः], पटे—चित्रपटे (“पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री पियालद्रुमे पुमान्”
इति मेदिनी), लिखितान्—अङ्कितान् पटलिखितान्—आलिख्याङ्कितान् (विष्णु० ।
७मी तत्पु०), आनाययत्—प्रापयत्, आनीतवानित्यर्थः (आ + नी + णिच् +
लङ्-ट), चित्रकरेणेति शेषः ।

(ज) प्रत्यभासत—अशीभत इत्यर्थः (प्रति + भास + लङ्-त) । वात्सल्य
—स्निग्धस्य, स्नेहयुक्तस्येत्यर्थः, भावः वात्सल्य तस्यात् वात्सल्यात्—स्निग्धभावात्,
स्नेहादित्यर्थः (द्वेती ५मी०) । वत्से !—पुत्रि ! (“वत्सः पुत्रादिवर्षधीः । तर्षके
नोरसि क्लीबम्” इति विश्वः) । समानाय्य—समानाययित्वा (सम् + आ + नी +
णिच् + ल्यप्), स्वयम्—आत्मना, न तु पित्रादिनिर्देशनेति भावः, वरः,—वरणं,
प्रतियङ्गमिति यावत्, तं स्वयंवरं—निजानुरूपपतियङ्गणं (स्वयं + व + पचाद्यच्) ।

(भ) अतिक्लेषणम्—अतीवक्लञ्जाकरं [ऋ + णिच् + “आर्त्तञ्जीवो—”
(७।१।१६ पा०) इति पुक् + ल्युट्] । केवलम्—एकम्, एकमात्रमिति यावत्
(“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), पूर्णं—सम्पूर्णं, न तु कियन्मात्रमिति भावः,
विज्ञानं—शिल्पविषयकं शास्त्रविषयकं वा बोधं (“सीधे धीज्ञानमन्यत्र त्रिज्ञानं शिल्प-

इति दुहितुर्वचः समाकर्ण्य यावत् स भूपतिस्तादृशं वरम्
अन्विष्यति, तावत् तत् लोकमुखात् विदित्वा चत्वारो वीरा
विज्ञानिनो (ज) भव्याः पुरुषा दक्षिणापथात् तं राजानमाययुः ।
ते च राज्ञा (ट) सत्कृताः एकैकशः स्वं स्वं विज्ञानं राजसमर्त्तं
शशंसुः । तेषामेको जगाद,—“अहं तावत् शूद्रः (ठ) नाम्ना
पञ्चफुट्टिकः ; एकोऽहमन्वहं पञ्च ^{अग्राणि} वसनयुग्मानि
करोमि, तेषामेकं देवाय प्रयच्छामि, एकं द्विजाय, एकमात्मनः
कृते परिगृह्णामि, एकञ्च भार्यायै (या मे भवति) ददामि,
पञ्चमञ्च विक्रीय आहारादिकं विदधामि । तदेवं विज्ञानिने
मह्यम् अनङ्गरतिस्ते दुहिता दीयताम्” इति ।

शास्त्रयोः” इत्यमरः), यद्वा,—विज्ञानं—ज्ञानं, कर्म वा (“विज्ञानं कर्मण्ये ज्ञाने”
इति हेमः), यः एकमात्रं शिल्पम्, एकमात्रं शास्त्रं वा सम्पूर्णं वेत्ति, न तु असम्पूर्णम्,
अथवा य एकविषयक ज्ञानम्, एकमात्रं कर्म वा सुचारुदणं वेत्तीति समुदायाथः ।
देया—समर्प्या [दा + कर्मणि यत् “ईदयति” (६।४।६५ पा०) इति आत
ईदभावे गुणः, ततः स्त्रियां टाप्], न्यूनः,—हीनः, असम्पूर्णविज्ञानविदिति भावः,
अधिकः,—अतिरिक्तः, एकमात्रविज्ञानाधिकविज्ञानविदिति भावः, तेन न्यूना-
धिकेन—हीनातिरिक्तविज्ञानिनेत्यर्थः (करणे श्या०) ।

(ज) भव्याः,—वीर्याः, कन्याऽनुरूपा इति यावत् (“भव्यं शुभे च सत्ये च
वीर्ये भाविनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरी पुंसि स्त्रियां करिकथोमथोः ॥ क्लीबमस्यनि—”
इति मेदिनी) । दक्षिणापथात्—अवन्तिनगरीमतिश्रम्य दक्षिणदिग्वर्त्तदेशभेदात्
(अपादाने प्रमी०) ।

(ट) सत्कृताः,—कृतादराः, सम्मानिता इति यावत् (विष्ण०), एकः
एकः एकैकशः,—प्रत्येकशः, पृथक् पृथगित्यर्थः [“सङ्कैकवचनाच्च बोधायाम्”
(५।४।४१ पा०) इति एकशब्दात् बोधायानं शम्], स्वं स्वं—निजं निजम् ।

(ठ) नाम्ना—नानाधैर्येन (प्रकृत्यादिभ्यः श्या०) । अहनि अहनि अन्वहं
—प्रतिदिनं [बोधायानव्ययौ० । अनु + अहन् + “नपुंसकादन्वतरस्याम्” (५।४।१०८
पा०) इति टच् “नकाङ्क्षिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिप्पणः] । देवाय (सम्प्र०
३र्थी०), प्रयच्छामि—ददामि [प्र + दाष् + णट्-निप् “पात्राभास्याकादाष्—”

द्वितीयोऽब्रवीत्,—“अहं तावत् वैश्यः भाषाज्ञो नाम सर्वेषां सृगपक्षिणां (ङ) कृतं वेद्मि, तदेषा राजपुत्री मया दौयताम्” इति ।

ततस्तृतीयोऽभाषत,—“अहं खड्गधरो नाम भुजवीर्यशाली क्षत्रियः, खड्गविद्याविज्ञाने अस्यां क्षितौ मे (ढ) प्रतिमज्ञो नास्ति ; हे राजन् ! तदेषा तनया ते मया दौयताम्” इति ।

अतस्तुर्थोऽब्रवीत्,—“राजन् ! अहं तावत् जीवदत्तो नाम विप्रः, मम चैतादृशं विज्ञानमस्ति यत्, सृतानपि जन्तून् आनीय आशु (ण) जीवतो दर्शयामि, तद्दीरचर्यासिद्धं माम् एषा ते तनया पतिं प्रपद्यताम्” इति । एवं ब्रुवतः तान् (त) दिव्यवेशाऽऽकृतीन् पश्यन् राजा वीरदेवः सुतया दोलाऽऽरूढ इवाभवत्” ।

(७।३।७८ पा०) इति दाष्-दाधातोर्यच्छादेशः] । कृते—निमित्तम् । ददामि—दास्यामीत्यर्थः [“वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदा” (३।३।१३१ पा०) इति खट्] । पञ्चमं, वसनयुग्ममिति शेषः ।

(ङ) कृतं—वाञ्छितं, ध्वनिमित्यर्थः (कृ + क्तः । “तिरश्चां वाञ्छितं कृतम्” इत्यमरः) ।

(ढ) प्रति—प्रतिरूपः, मज्ञः,—बलीयान् (मज्ञः पवि कपोले च मत्स्यामेदे बलीयसि” इति मेदिनी) प्रतिमज्ञः,—तुल्यबलवान्, प्रतियोज्ञा इति यावत् (प्रादिस०) ।

(ण) जीवतः,—सजीवान् इत्यर्थः (विष्ण० । जीव + शट् जीवत्, तान्) । वीरचर्यया—वीराचारैश्च, तस्मिपदिष्टव्रतविशेषानुष्ठानेनेति यावत्, सिद्धं—सफलता गतं, प्राप्तेत्यर्थमित्यर्थः, वीरचर्यासिद्धं—तस्मिन्प्रक्रियविशेषेऽप्यर्थः (विष्ण० । इया तत्पु०) । प्रपद्यतां—समर्पतां, स्वीकरीतु इत्यर्थः (प्र + पद + लोट्-ताम्) ।

(त) दिव्याः,—वस्त्राः, रमणीया इत्यर्थः (“दिव्यं खड्गे चात्रां स्त्री बली दिविभवे चिपु” इति मेदिनी), वेशाः,—नेपथ्यानि, वसनसूषणानीत्यर्थः (“नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च” इति रभसः), चाकृतयः,—रूपाणि च येषां तान् दिव्यवेशाऽऽकृतीन्—सुपरिष्कृष्टान् सुकृपांश्च इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

इति कथामाख्याय वेतालः राजानमप्राचीत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं स्मृत्वा ब्रूहि, (थ) एतेषां कस्मै कन्येषा देया” इति । एतदाकर्ण्य राजा तं वेतालं प्रत्यवादीत्,—“भवान् केवलं कालक्षेपाय (द) मां मौनं त्याजयति, अन्यथा कोऽयं गहनः प्रश्नः ? तदुच्यताम् ; शूद्राय कुविन्दाय कथं क्षत्रिया दीयते, वैश्याय च ? यच्च तद्वत् सृगादिभाषाविज्ञानं, तत् कस्मिन् कार्यं उपयुज्यते ? विप्रेणापि तेन स्वकर्मप्रच्युतेन ऐन्द्रजालिकेन पतितेन वीरमानिना किम् ? तस्मात् क्षत्रिया-यैव खड्गधराय विद्याशीर्यशालिने सा देया” इति । एतत्तस्य

सुतया—कन्यया, सङ्गति शेषः, दीलायां—क्रीडाद्यदीलनयन्त्रविशेषे, यानविशेषं वा, आकटः,—अधिष्ठितः दीलाऽऽकटः,—इत्यतः आन्दोलनशीलयन्त्रविशेषासीनः यानविशेषासीनी वा इत्यर्थः, दीलाऽऽकटो यथा कदाचित् पुरतः कदाचित् पश्यान् पुनः पुनः दीदृश्यमानो भवात्, तथा राजाऽपि समानगुणेषु तेषु कस्मै सुतां ददामि इति निश्चेतुमसामर्थ्यान् पुनः पुनः दीलायमानचेता अभवत् इति भावः ।

(थ) एतेषां—पूर्वोक्तविज्ञानचतुष्टयानां मध्ये (निर्धारणे इष्टी०) ।

(द) नाम् इति (अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा), अहं मौनं त्याजामि, भवान् मां मौनं त्याजयति—विक्षेपयति (त्याज् + णिच् + लट्-तत्) । गहनः,—दुर्बोधः इत्यर्थः । कुविन्दाय—तन्तुवायाय (“तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्” इत्यमरः) । तद्वत्—वैय्यगतं, वैश्येन विज्ञातमित्यर्थः । स्वकर्मभ्यः,—ब्राह्मणोचितयजनयाजना-ध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहकर्मभ्यः षट्कर्मभ्यः, प्रच्युतेन—प्रस्तुति तेन स्वकर्मप्रच्युतेन—क्रियाभटेन (विष्ण० । प्रभौ तत्पु०), इन्द्रेण—कौशलाद्येत्यर्थः, जालं—द्रष्टुर्नवावरणं, यथास्थितवस्तुदर्शनात्मकसाधनादिति भावः, इन्द्रजालं—मन्त्राध्यादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथालेन दर्शनसाधनं कुडकमित्यर्थः, तेन जीवतीति तेन, इन्द्रजालं शिल्पमस्य इति वा तेन, ऐन्द्रजालिकेन—कुडकावद्याकीविना (विष्ण० । इन्द्रजालं + ठन्), पतितेन—क्रियालोपात् पातित्यदोषयुक्तेन (विष्ण०), आत्मानं वीरं मन्यते इति तेन वीरमानिना—अस्त्रीकवीरगभिमानवता, अवीरस्येत्यर्थः [विष्ण० । वीर + मज् + “आत्ममाने खड्ग” (शारदश् पा०) इति णिनिः । अथ सप्तमं करणे श्या०] ।

वचो (ध) निशम्य स वेतालः योगबलात् स्कन्धदेशात् सहसा
अलक्षितः क्वापि जगाम । राजाऽपि तथैव तमनुययौ ;
(न) सोत्साहघने हि वीरहृदये न जातु खेदोऽन्तरं लभते ।

अथ दशमकथा ।

ततश्च स राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव
स्कन्धमारोप्य सत्वरं कृतमौनः समुच्चाल । (क) प्रयान्तश्च
तं स्कन्धवर्त्ती स वेतालोऽपृच्छत्,—“राजन् ! आन्तोऽसि,
तदिमां आन्तिहारिणीं कथां शृणु,—

आसोत् वीरबाहुर्नाम (ख) सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चित-

(ध) निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम् + ल्यप्) । योगबलात्—योगशक्तिमाश्रित्य-
त्यर्थः, वेतालस्य टं वयोनिविशेषत्वादिति भावः (ल्यब्लोपे ५ भौ०) ।

(न) उत्साहः,—अध्यवसायः, आरब्धकार्यं माधयाम्येव इत्येवंरूपः सङ्कल्पः
इत्यर्थः, घनः,—दाढ्यं, सङ्कल्पस्य दृढता इत्यर्थः, न तु शिथिलसङ्कल्पता इति भावः
(“घनः सान्द्रे दृढे दाढ्यं विस्तारे मुहुरेऽस्युटे । सङ्गे मुले घनं मध्यम्यवाद्य-
प्रभेदयोः” ॥ इति हेमः), उत्साहस्य घनस्य उत्साहघनौ, ताभ्यां सह वर्त्तमाने सोत्साह-
घने—उद्यमदृढतासंयुक्ते इत्यर्थः, यद्वा,—उत्साहेन घनः,—दृढः, दृढोत्साह इत्यर्थः,
तेन सह वर्त्तमाने, अथवा,—उत्साहेन घनः,—सान्द्रः, निरन्तरः इत्यर्थः, पूर्णं
इति यावत्, पूर्णोत्साह इत्यर्थः, तेन सह विद्यमाने (विष्णो० बह्व्री०) ।
जातु—कदाचित्, खेदः,—दैवम्, अवसादः इत्यर्थः, अन्तरम्—अवकाशं,
स्थानमित्यर्थः ।

(क) प्रयान्तं—गच्छन्तं (प्र + या + शठ्, तम्)

(ख) सकलानां—सर्वेषां, भूपालानां—राजां, शिरोभिः,—मस्तकैः, यद्वा,—

शासनः पाकशासन इवापरो नृपतिः, तस्थानङ्गपुरं नाम नगर-
वरमभवत् । तत्प्रार्थदत्तो नाम महाधनः (ग) सार्थवाहः
प्रतिवसति स्म, तस्य धनदत्तो नाम ज्येष्ठः पुत्रः कनीयसी च
कन्या मदनसेना नाम समजायत ।

एकदा धर्मदत्तो नाम कस्यचित् (घ) बणिकपतेस्तनयः
तां लावण्यरसनिर्भरां कुचकुम्भाग्रबलित्वितयरञ्जितां यौवन-
हिरदस्येव लीलामञ्जनवापिकां वीक्ष्य सद्यः स्मरबाणौघपाता-

मकथैः मृपालैः, शिरसा—नतममकेन, समभ्यर्चितं—सम्पूजितं, समादरेण
गृहीतमिति यावत्, शासनम्—आज्ञा (“शासनं राजदत्तोर्व्यां लिखाऽऽज्ञाशास्त्र-
शासिष्” इति मेदिनी) इत्य मः सकलमृपालिशिरःसमभ्यर्चितशासनः,—
सर्वराजपूजिताऽऽदेशः (विण० । बहुव्री०), पाकः,—अभुरविशेषः, तस्य शासनः,—
निहन्ता पाकशासनः,—इन्द्रः, अपरः,—द्वितीयः, अपरः पाकशासन इव इत्यन्वयः ।
नगरवरं—नगरज्येष्ठं, ज्येष्ठनगरमित्यर्थः, अभवत्—आसीदित्यर्थः ।

(ग) सार्थे—समूहं, धनसमूहं द्रव्यसमूहं वा इत्यर्थः, वहति यः सः सार्थवाहः,
—बणिक [सार्थ + वह + “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् । “वैदेहकः सार्थवाहो
मैगमो बाणिजो बणिक” इत्यमरः] ।

(घ) बणिकपतेः,—बणिकज्येष्ठस्य । लावण्यं—“मुक्ताफलैश्च च्छायायास्तरल-
त्वमिवास्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्यमिहोच्यते” ॥ इत्युक्तलक्षणकान्तिविशेषः,
तदेव रसः,—जलं (“रसो गन्धरसे जले” इति मेदिनी), तस्य निर्भरः,—
वारिप्रवाहः, स इव इत्यर्थः, तां लावण्यरसनिर्भरां—लावण्यवारिभिराम्, अतीव
लावण्यवतीमित्यर्थः (विण० । इष्टी तत्प०), कुचौ—स्तनौ, कुम्भौ—घटौ कृत्स्न-
शिरःस्थमांसपिण्डौ इव वा (“कुम्भौ घटेभ्यमूर्द्धांशौ” इत्यमरः), तथोरगं
कुचकुम्भाग्रं—चुचुकं, बलिः,—जठरावयवविशेषः (“बलिर्देह्यप्रभेदे च करचामर-
दण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ॥ गृहदारुप्रभेदे च
जठरावयवेऽपि च” इति मेदिनी), तस्याः वितथं—विषङ्गाकं बलित्वितयम्—
उदररेखावयं, कुचकुम्भाग्रं बलित्वितयं कुचकुम्भाग्रबलित्वितये (इन्द्र०), ताभ्यां
रञ्जितां—शीभितां कुचकुम्भाग्रबलित्वितयरञ्जितां—चुचुकदिवलिशीभितां (विण० ।
इथा तत्प०), यौवनं—तारुण्यमेव, हिरदः,—हृत्, दुर्वारवेगलादिति भावः,

पहृतचेतनः समपद्यत,—(ङ) “अहो ! मारिण धाराऽधिरूढेन
अमुना रूपेण द्योतिता मल्ली मे हृदयं भेत्तुमिव निर्मिता” ।
इत्येवं प्रासादाग्रमारूढां तां दृष्ट्वा चिन्तयतः (च) चक्राहस्येव
तस्य वासरोऽतिचक्राम ।

तस्य यौवनद्विरदस्य—तां कथय गजस्य, लौलार्थं—क्रीडार्थं, जलक्रीडार्थं,
मज्जनवापिका—स्नानसरः, तां तादृशीं लीलामज्जनवापिका—क्रीडासरसीम्, इव
इत्यनेनान्वयः, द्विरदो यथा सरसि अवगात्त क्रीडति, तथा यौवनमपि लावण्य-
रसनिर्भरे निमज्ज्य चिक्रीडिषति (विण० । ४र्थी तत्पु०) । सद्यः,—तत्क्षणं,
वीक्षणक्षणमेवेत्यर्थः, स्मरस्य—कामस्य, बाणौघानां—शरसमुद्गानां, पञ्चानामेव
बाणानामित्यर्थः, पातेन—पतनेन, आघातेनेत्यर्थः, अपहृता—चोरिता, विनष्टा
इत्यर्थः, चेतना—संविन् यस्य तादृशः स्मरबाणौघपातापहृतचेतनः,—कामशरघात-
विनष्टसंज्ञः (विण० । बहुव्री०), समपद्यत—समन्वयत (सम् + पद + लङ्-ङ्) ।

(ङ) अहो !—खेदं विस्मये वा, मारिण—स्मरणे, कामनेत्यर्थः (“मारो मृत्यो
स्मरं विघ्ने” इति मेदिनी), धारा—सैन्याग्रिमस्कन्धः, सैन्यपुरीभागः इत्यर्थः (“धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके ।... खड्गादेर्निशितमुखे” इति मेदिनी), तत्र
अधिरूढेन—अधिष्ठितेन धाराऽधिरूढेन—सैन्याग्रस्थितेन, सेनापतिरूपिणा इत्यर्थः
(मारिण इत्यस्य विण० । ७मी तत्पु०), अमुना रूपेण—सौन्दर्येण, द्योतिता—
प्रकाशिता, मल्ली—मल्लिकापुष्पं, मल्लिकापुष्पवत् सुकोमला मनाहारिणी च इत्यर्थः ।
भेत्तु—वेष्टुं (भिद + तुमुन्), कामदेवः सैन्यपत्यं गतः मल्लिकापुष्पमेव ईदृश-
सौन्दर्येण परिवर्तितं कृत्वा मम हृदयं वेष्टुं निर्मितवान् इति समुदायार्थः, कुसुम-
सुकुमाराऽपि इयं निशितशरवत् मम हृदयं पीडयति, इत्यहो ! इति भावः ;
यद्वा,—धारा—खड्गादेर्निशितमुखं, तानधिरूढेन—तथात्वं गतेन, धारात्वं प्राप्ते-
नेत्यर्थः, धाराऽधिरूढेन—तौष्ण्याखड्गादिरूपिणा, हृदयभेदकसाधन्यादिति भावः
(अमुना रूपेणेत्यस्य विण० । २या तत्पु०) ।

(च) चक्राहस्येव—चक्रवाकाख्यपक्षिविशेषस्य इव, निशि प्रियाविरह-
विधुरस्येति भावः, चक्रवाकदम्पती रात्रौ परस्परमेकत्रावस्थितुं न शक्नुतः, नद्याः
जलाशयस्य वा एकस्मिन् तीरे चक्रवाकः अपरस्मिन् चक्रवाको रात्रौ अवस्थाय
प्रभाते पुनः संयुज्येते इति प्रसिद्धिः । वासरः,—दिवसः, अतिचक्राम—अतीयाय,
अपगतवानित्यर्थः, रजनी समागतवती इति भावः (अति + क्रम + छिद्-णञ्) ;

ततः सा मदनसेना (क) चित्तञ्च तस्य धर्मदत्तस्य तद्दर्शन-
दुःखाग्निसन्तप्तं गृहान्तरं विवेश । (ज) भास्वांश्च तद्दर्शन-
जनितरागोऽपरास्वधौ निपपात । ताञ्च समुखीं (झ) नक्तम्
अभ्यन्तरागतां दृष्ट्वा तन्मुखाजविनिर्जितसन्दः शनैरुदगात् ।
धर्मदत्तश्च तावत् गृहं गत्वा तामनुचिन्तयन् (ञ) शयने

विरहसम्पादनात् रजनौसमागमौ यथा चक्रवाकस्य दुःखकरः, वासराभ्युदयश्च
मिलनसम्पादनात् तथा सुखकरः, किन्तु सुखवासरी मुहूर्तमिव अतिगच्छति,
दर्शनपिपासा च न पूर्णं भवति लभते, एवं धर्मदत्तस्यापि मदनसेनादर्शनसुयोग-
सम्पादकः सुखवासरः मुहूर्तमिव अपजगाम, अदर्शनसम्पादिका मुदीर्घा दुःखरजनौ
च समायाता इति तात्पर्यम् ।

(क) चित्तं—मनः, मदनसेनया अपहृतमिति भावः, धर्मदत्तस्य इत्यनेन
सम्बन्धः । तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनेन—आलोकनं, यत् दुःखं—कासबाधा-
द्विजनितादृष्टं, तदेव अग्निः,—अनलः, तेन सन्तप्तं—प्रव्यजितं तद्दर्शनदुःखाग्नि-
सन्तप्तं—तदप्राप्तिनिमित्तकक्लेशानलदग्धमित्यर्थः (चित्तम् इत्यस्य विष्णुः ०) । गृहान्तरं
विवेश इति मदनसेनाया गृहमध्यप्रवेशात् तयाऽपहृतस्य धर्मदत्तचित्तस्यापि गृहमध्य-
प्रवेशो वीक्ष्यः इति भावः ।

(ज) भास्वान्—सूर्यः (भास + मतृप्), तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनात्
जनितः,—उत्पन्नः, रागः,—अनुरागः रक्तवर्णता च ("रागस्तु भास्वर्ये लोहित-
दिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ शृपेऽपि च" इति मैदिनी) यस्य तादृशः
तद्दर्शनजनितरागः,—तां दृष्ट्वा समुत्पन्नानुरागः, अलग्नमनकालिकरक्तवर्णश्च,
तादृशः सन् इत्यर्थः, अपरास्वधौ—पश्चिमसमुद्रे, निपपात, तदप्राप्तिजनितदुःखादिति
भावः ; अजमितः सूर्यः समुद्रगर्भे निमज्जतीति प्रतीतिर्जायते दूरात् ।

(झ) नक्तं—रात्रौ । तस्याः,—मदनसेनायाः, मुखाजान्—मुखपश्चात्, विनि-
र्जितः,—पराभूतः, अत एव पलायित इति भावः, तन्मुखाजविनिर्जितः,—तद्मदन-
कलपराभूतः (विष्णुः ० । ५मी तत्पुः ०) । शनैः,—मन्दं मन्दम्, उदगात्—उदगमत्
(उत् + इ + लृङ्-ट्), तस्याः मुखश्रीभया निर्जितसन्दः तदयतः स्यात् लज्जितः
सन् एतावत् कालमनरागौ अतिष्ठत्, उदानौ तां स्थानान्तरगतां दृष्ट्वा पुनः शमे-
नवागतवान् इति तात्पर्यम् ।

.. (ञ) शयने—शय्यायां ("शयनं सुरते निद्राशययोश्च नृपसङ्गम्" इति

चन्द्रपादाहतो लुठन् निपत्य तस्थौ ; यत्नेन सखिभिर्बन्धुभिश्च
पृच्छामानी न किञ्चित् कथयामास । निशि च कञ्चात्
प्राप्तनिद्रः (८) तथैव तां पश्यन् अनुनयंश्च समुत्सुकः किमिव
नाकरोत् ; प्रातश्च प्रबुद्धो गत्वा रहसि स सखीं प्रतीक्षमाणाम्
उद्यानवर्तिनीं मदनसेनां ददर्श, उपेत्य च पारिष्वङ्गलालसः
प्रेमपेशलैर्वचोभिस्वरणानतः उपपृच्छन्दयामास ।

साऽब्रवीत्,—“अहं (८) कन्या, साम्प्रतं ते परदाराश्च,

मेदिनी), चन्द्रस्य पादेन—किरणेन, आहतः,—पीडितः चन्द्रपादाहतः,—चन्द्रांशु-
सन्तप्तः, चन्द्रकिरणस्य विरहीहीनकत्वादिति भावः ; लुठन्—इतस्ततो गात्राणि
विचिपन् (लुठ + शठ) । सखिभिः,—सुहृद्भिः (“अथ मित्रं सखा सुहृत्” इत्य-
मरः), बन्धुभिः,—स्वजनैः (“सगोत्रबान्धवजातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः),
यद्वा,—सखिभिः,—सहोदयैः, सहचरैरिति यावत् (“सखा मित्रे सहोदये ना
वयस्यायां सखी मता” इति मेदिनी), बन्धुभिः,—मित्रैः (“बन्धुः स्यात् पुंसि बन्धूके
मित्रे भातरि बान्धवे” इति मेदिनी), पृच्छामानः,—निज्ञास्यमानः (प्रश्न +
कर्मणि शानच्) ।

(८) तथैव—पूर्ववदेव, मदनसेना प्रासादायमाकृष्टा तत्पूरतमिहति इत्येवं-
रूपेणेत्यर्थः । पश्यन्, स्वप्ने इति भावः । समुत्सुकः,—समुत्कण्ठितः, तदप्राप्तिनिमित्तत्वा
इति भावः ; यद्वा,—इष्टार्थोद्युक्तः, तदनुनयेन निजाभिन्नायपूरणार्थोद्यमवान् सन्नि-
त्यर्थः (विश० । “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः) । प्रबुद्धः,—जागरितः
(विश० । प्र + बुध् + क्तः) । रहसि—निर्जने । उपेत्य—तत्समीपं गत्वा (उप + आ
+ इ + ल्यप्), परिष्वङ्गाय—संश्लेषाय, आलिङ्गनाय इत्यर्थः, परिष्वङ्गे वा (“परिरम्भः
परिष्वङ्गे संश्लेष उपगूढनम्” इत्यमरः), लालसा—अतीव दृष्ट्या, औत्सुक्यं वा
(“लालसौत्सुक्यदृष्ट्यातिरेकयात्रासु च दृष्टीः” इति विश्वः) यस्य तादृशः परिष्वङ्ग-
लालसः,—आलिङ्गनकामः सन् इत्यर्थः (विश० । बहुव्री०), प्रेम्णा—अनुरागेण,
पेशलैः,—आरुभिः, मनोहरैरित्यर्थः (“आरौ दृष्टे च पेशलः” इत्यमरः), प्रेमपेशलैः,
—अनुरागमधुरैः (विश० । इया तत्पु०) । उपपृच्छन्दयामास—प्राग्वाचमास, एवं
पतिरूपेण यद्वचनं अनुवरीषेत्यर्थः (उप + पृच्छ् + चिच् + लिट् + चल्) ।

(८) कन्या—कुमारी, अनूदेति यावत् (“कन्या कुमारी” इत्यमरः), साम्प्रतम्

यतोऽहं पित्रा समुद्रदत्ताय वणिजे वाचा दत्ता, कतिपयैरेव
दिनैर्विवाहो मे भविता, तत् तूष्णीं गच्छ, मा कश्चित् पश्येत्,
ततो दोषो भवेत्” । इत्युक्तस्तथा (उ) त्यक्तश्च स धर्मदत्तस्तां
जगाद,—“सुन्दरि ! यदस्तु, (ढ) त्वां विना नाहं जीवेयम्” ।
तदाकर्ण्य सा वणिक्सुता (ण) कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला
तमुवाच,—“तर्हि विवाहो मे तावत् सम्पद्यतां, पिता मे
चिरकाङ्क्षितं कन्यादानफलं लभतां, ततोऽहं त्वां निश्चितं प्रणयेन

—अधुना (अव्य०) । परदाराः,—परस्त्री (“अथ पुं भुवि दाराः” इत्यमरवचनात्
दारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुवचनलघावगन्तव्यम्) । वाचा—वाक्येन, न तु विवाहविधिना
इति भावः, दत्ता—समर्पिता, अहं वाग्दत्ता अभवमित्यर्थः, कन्यामिमां तुभ्यमहं
विवाहविधिना दास्यामि, इत्येवंरूपेण पित्रादिभिः दातुं सङ्कल्पिता कन्या वाग्दत्ता,
तस्या अन्तेन सह विवाहः गर्हितः इति शास्त्रकृतां मतम् ; कारणवशात् भवति
चेदन्तेन परिणयः, तदा पातित्वं तस्या जायते इति बोध्यम् ; कतिपयैरेव दिनेः
(प्रकृत्यादिभ्यः श्या०) । भविता [भू+“अनद्यतने लुट्” (१।१।१५ पा०) इति
लुट्-ता] ।

(उ) त्यक्तः,—विसर्जितः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः (त्यज+क्तः) ।

(ढ) त्वां (विना-धोमे श्या०) । जीवेयं—प्राण्यां [जीव+“आशंसावचने
लिट्” (१।१।१४ पा०) इति आशंसायां विधिलिट्-याम्] ।

(ण) कन्याभावस्य—कुमारीत्वस्य, पुंसंसर्गाभावरूपस्त्वर्थः, दूषणं—दुष्टिः,
बलपूर्वकास्त्रिङ्नादिना अर्थदत्तेन तद्विशुद्धिताया अपनोदनमित्यर्थः, तस्मात् भया-
ऽऽकुला—वसा कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला—सतीत्वनाशभयव्यक्ता (विष्ण० । ५मी
तत्पु०) । तर्हि—यद्येवं तदेत्यर्थः (अव्य०) । सम्पद्यतां—सिध्यतु, निष्पन्नी भवतु
इत्यर्थः (सम्+पद+लोट्-ताम्) । कन्यादानेन—दुहितृसम्पदानेन, यत् फलं
—पुण्यरूपमित्यर्थः (कन्यादानफलमुक्तं ब्रह्मवेवर्ते, तद् यथा,—“कन्यां ये तु
प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्त्रिलङ्घिताम् । विवाहकाले सन्नाप्ते यथोक्तसदृशे वरे ॥
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ श्रुत्वा कन्यासम्पदानं पितरः प्रपितामहाः ।
पितृक्ताः सर्वपापेभ्यः ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां
प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजिष्येन्न ब्रह्मायैः पूजितः सुरैः ॥ दिव्येन तु विवाहेन

समुपेक्षामि” । तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत्,—(त) “अन्यपूर्वा मम प्रिया नेष्टा, परभुक्ते कमले विमलेऽपि किं रतिर्जायते ?” । इति तेनाभिहित्वा साऽवादीत्,—“तर्हि (य) कृतोद्वाहैव पूर्वं त्वामुपयास्यामि, ततः पतिम्” इति । एवमुक्तवतीं तां ब्रह्मिक्पुत्रीं प्रत्ययार्थं श्रपथेन सत्येन स धर्मदत्तः सम्भवन्व । ततस्तेनोज्झता सा समुद्दिग्ना स्वं मन्दिरं विवेश ।

अथ (द) प्राप्ते लग्नदिवसे निर्वृत्ताद्वाहमङ्गला सा गत्वा

यस्तु कन्या प्रयच्छति । भित्त्वा दारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकस्य गच्छति ॥
 गन्धर्वेषु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववशिरम् ॥
 शल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां कन्यां सम्यगर्हयेत् । स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
 शल्केन—गोमिण्डुनरूपशल्कापलक्षितेनावेषेत्यर्थः । प्रणयेन—
 प्रेमभावेन, समुपेक्षामि—सङ्गमिष्ये, तत्प्रणयिनोरुपेक्ष तव समोप गमिष्यामीत्यर्थः
 (सम् + उप + इ + लृट्-स्वामि) ।

(त) अन्यः,—अपरः पुरुषः, पूर्वः,—प्रथमः, प्रणयीति भावः, यस्याः सा अन्यपूर्वा—पूर्वप्रणयिनं विहाय पश्चात्कृततर्हिप्रणयपात्रा, पुनर्भूरिति यावत् (विष्णु ० । बहुव्री०) ; यद्वा,—अन्येन—पुरुषान्तरेण, पूर्व—प्रथमम्, उपभुक्तामिति भावः, या सा अन्यपूर्वा—पुरुषान्तरीपभुक्ता (विष्णु ० । बहुव्री०), मम इति [“तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहिततत्प्रत्यययोगात् कर्त्तरि ङ्ङी०), नेष्टा—न अभिमता, न प्रार्थिता इत्यर्थः, न प्रीतिजननीति भावः [इष + “मति-
 त्वष्टिपूर्वार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने निष्ठा] ; परभुक्ते—अन्योपभुक्ते, कमले—पद्मे, जनान्तरीपभुक्तकमलमाख्यं इत्यर्थः । रतिः,—प्रीतिः, अनुराग इति यावत् ।

(य) कृतः,—सम्पादितः, उद्वाहः,—परिणयः यस्याः सा कृतोद्वाहा—
 सम्पन्नविवाहव्यापारा (विष्णु ० । बहुव्री०), पूर्व—विवाहानन्तरं स्वामिसम्भावणात् प्रागेव ।

(द) प्राप्ते—उपस्थिते, लग्ने—शभराश्रीनामुदयेन हेतुना (“राशीनामुदयो लग्नम्” इत्यमरः), दिवसे—विवाहार्थनिर्दिष्टदिने लग्नदिवसे—धैवाहिक-
 शभराशिपुत्रादने (काली ७मी० । श्या तत्पु०), निवृत्त—निष्पन्नं (“सिद्धे निवृत्त-
 निष्पत्तौ” इत्यमरः), उद्वाहाय—विवाहाय, विवाहकर्मसम्पादनायेत्यर्थः, मङ्गलं

पतिगृहं, नीत्वा च उत्सवेन वासरं, निशि पत्या समं शयनीय-
गृहमध्यास्त ; तत्र शय्यानिषण्णाऽपि असम्मुखौ समुद्रदत्तस्य
तस्य पत्युः परिष्वङ्गं न प्रत्यपद्यत । तेनानुनीयमानाऽपि
सा यदा (ध) उदशुः बभूव, तदा स नाहमस्या अभिमतो-
ऽस्मीति हृदाऽकरोत्, अवादीच्च,—“सुन्दरि ! यदि तेऽहं
नाभिमतः, तन्ने योऽभिमतः, तं सेवितुं गच्छ” । तदाकथ्य
सा नतमुखौ शनैरवादीत्,—“नाथ ! त्वं मे प्राणाधिकः
प्रयान्, किन्तु मे विज्ञप्तिमेकां शृणु, सहर्षं मे अभयं प्रयच्छ,
श्रपयच्च कुरुष्व, आर्य्यपुत्र ! अवक्तव्यमपि ते वदामि” । एवमुक्त-

—यमकथं यस्याः सा निर्वृत्तीहाहमङ्गला—सम्पन्नशमपरिणयव्यापारा (विष्ण० ;
बहुव्री०) । नीत्वा—वतिवाहयित्वा । वासरं—दिवसम् । शयनीयगृहम् [“बाध-
श्रीङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति आधाराख्य कर्मात्मम्], अध्यास—अध्य-
तिष्ठत् (अधि + आस + लङ्-त) । शय्यायां निषण्णा—उपविष्टा शय्यानिषण्णा—
शय्यास्थिता [विष्ण० । ७मो तत्पु० । नि + षद् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दः” (२।२।४२ पा०) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः], न सङ्गतम्—
अभिमुखगतं, मुखं यस्याः सा असम्मुखी—परावृत्तमुखी, पत्न्यो परावृत्तमुखीत्यर्थः
(विष्ण०) । प्रत्यपद्यत—प्राप्नोत्, पतिं पश्चात्कृत्य स्थितत्वात् तस्य आलिङ्गनादिकं
न बहु अमन्यत इत्यर्थः (प्रति + पद + लङ्-त) ।

(ध) उत्—उद्गतम्, अशु—नेत्रोदकं यस्याः सा उदशुः,—हृदयेननोरा,
रोदनोन्मुखीति यावत् (विष्ण० । बहुव्री०) । सः,—समुद्रदत्तः । अस्याः,—
अनया इत्यर्थः [“कस्य च वर्त्तमाने” (३।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि ङ्ङी०],
अभिमतः,—प्राथितः, प्रियः इत्यर्थः (अभि + मन + वर्त्तमाने क्त.) । हृदा—
हृदयेन, मनसा इत्यर्थः (कुरणे ङ्ग्या०) । अयमनयोरतिशयेन प्रियः प्रेयान्—
प्रियतमः [प्रिय + “दिवचनविभज्यापपदे तरबौयसुनौ” (५।३।५७ पा०) इति
ईयसुन् “प्रियस्त्रिरस्फिराङ्—” (६।४।१५७ पा०) इति प्रियस्य प्राऽऽदेशः] ।
विज्ञप्ति—विज्ञापनम् । सहर्षेण—आनन्देन सह सहर्षे—सानन्दं, प्रसन्नचेतसा
इत्यर्थः (क्लिय विष्ण०) । आर्य्यपुत्र ! इति पत्युः सम्बोधनम् ; अवक्तव्यमापि —
बहुमनसंस्तपि, अव्याकरत्वात् वृथागतकलाञ्ज इति भावः ।

वती सा (न) “तथा” इति कृच्छात् प्रतिपद्यमानं तं सविषादं सलज्जं सभयश्चावादीत्,—“नाथ ! एकदा एकाकिनीं गृहो-
द्याने मां दृष्ट्वा धर्मदत्तो नाम मम भ्रातुः सखा युवा स्मराऽऽतुरः
मामरुणत् । अहं परोवादं पितुः कन्यादानफलञ्च रक्षन्ती
हठप्रवृत्तस्य तस्य वाचमयच्छं यत्,—‘पूर्वं विवाहिता त्वामुपे-
ष्यामि, ततः पतिम्’ इति । तत् प्रभो ! मे सत्यं प्रतिपालय,
(प) अनुमन्यस्व मां तदन्तिकगमनाय, तन्निकटं गत्वा क्षणेना-
गमिष्यामि, न हि आवात्यसेवितं सत्यमतिक्रमितुं शक्नोमि” ।
इति तस्याः (फ) वचोवज्रपातेन सहसा हतः समुद्रदत्तः सत्येन
बद्धः क्षणमचिन्तयत्,—“अहो ! धिक् ! इयमन्यरक्ता, एतया

(न) तथा—तदेव भवतु, वक्तव्यं ते ब्रूहि, अभयं ददामि, अपयञ्च
करोमि इत्येधेरुपमित्यर्थः । प्रतिपद्यमानम्—अङ्गीक्रियमाणं (प्राति + पद + शानच्),
तं—समुद्रदत्तं, सविषादं सलज्जं सभयमिति पदत्रयं (क्रिया विण०), पत्युरसन्तोष-
भयात् सविषादत्वं सभयत्वञ्चावगन्तव्यम् । अरुणत्—अवाधिष्ट, मम गृहगमनमार्गम्
अवरोध इत्यर्थः (रुध + लङ्-ट्) । परोवादम्—अपवादं, लोकनिन्दामित्यर्थः
[परि + वद + घञ् “उपसर्गस्य घञि” (६।३।१२२ पा०) इति दीर्घः । “परोवादी-
ऽपवादं स्यात् वीणावादनवस्तुनि” इति मेदिनी] । रक्षन्ती—पालयन्ती (विण० ।
रक्ष + शब्, स्त्रियां ङीष्), हठं—बलात्कारं, बलपूर्वकावरोधे इत्यर्थः (“प्रसभन्तु
बलात्कारो हठः” इत्यमरः), प्रवृत्तस्य—उद्यतस्य हठप्रवृत्तस्य—प्रसभं नामवरोडुसुप-
क्रान्तस्य (विण० । ७मी तत्प०), तस्य (सम्बन्धविवक्षया शेषे ६४००) । अयच्छम्—
अददाम्, अङ्गीकृतवतीत्यर्थः [दाप् + लङ्-अमप् “पात्राणां—” (७।३।७८ पा०)
इति यच्चादेशः] ।

(प) अनुमन्यस्व—अनुज्ञानीहि, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः (अनु + मन +
प्राथनायां लोट्-स्व) ।

(फ) वचोवज्र—वाक्यानि, वज्रम्—अशनिरिव (उपमनिसं०), तस्य
पातेन—पतनेन वचोवज्रपातेन—वाग्बलाघातेनेत्यर्थः (कर्तरि श्या० । ६४० तत्प०) ।
धिगिति आत्मनिभर्त्सनमृचकमव्ययं (“धिक्निभर्त्सनमिन्दयोः” इत्यमरः), मानिति
शेषः । अन्यस्मिन्—पुरुषान्तरे, पतिव्यतिरिक्ते इत्यर्थः, रक्ता—अनुरक्ता, अनुरागि-

ध्रुवमेव गन्तव्यं, तत् कथं सत्यं हन्मि ? यातु इयं, कोऽस्याः परिग्रहः ?” इत्यालोच्य तां यथेष्टगमनाय अनुमेने । साऽपि सहसा संमुत्थाय तस्मात् (व) वेश्मनी निरगात् ।

अथ सा यान्ती मदनसेना निशि मार्गे एकाकिनी केनापि चौरिण (भ) प्रधाव्य वसनाञ्चलात् रुद्धे, ऊचे च बिभ्यती मा,—“का त्वं सुभ्र ! ? क्व यासि ?” इति । साऽवादीत्,—“मुञ्च मां, किं तवानेन प्रसङ्गेन ? कार्यमस्ति मे” । ततश्चौरो-

षीत्यर्थः (“रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते विषु” इति मेदिनी), अन्वरक्ता—परपुरुषामक्ता (विष्णो । ७मी तत्प०) । “इयमन्वरक्ता” इत्यत्र “यतः” इत्यङ्गनीयम् ; यतः परपुरुषान्तरात्मिणामहं कानये, अतो मां धिगिति समुदायाथः । हन्मि—विनाशयामि, लङ्ग्यामीत्यर्थः (हन + लट्-सिप्) । परिग्रहः,—स्वीकारः, ग्रहण-मित्यर्थः, अस्याः परिग्रहः कः ?—अस्याः ग्रहणे किं प्रयोजनम् ? नैवेनां पक्षीत्वेन गृह्णामीत्यर्थः, यद्वा,—परिग्रहः,—परिवारः, परिजनः इत्यर्थः, स्वाभीति यावत्, कोऽस्याः पतिः ? नैवाहं कुलटाया अस्याः पतित्वं स्वीकरोमीत्यर्थः (“परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारधीरपि । शपथे परिवारे च राष्ट्रवृक्षव्यभाक्करे” इत्यनर्थः) । अनुमेने—अनुगच्छी, अनुमतिं दत्तवानित्यर्थः (अनु + मन् + लिट्-ए) ।

(व) वेश्मनः,—गृहात् (अपा० ५मी० । “गृहमेदीदवसितं वेश्मं मय निक्षेपितम्” इत्यमरः) ।

(भ) प्रधाव्य—धावित्वा, द्रुतमागम्येत्यर्थः (ध + धाव + ल्यप्), वसनाञ्चलात्—वस्त्रप्राप्तभागात्, वस्त्रप्राप्तदेशमाकृष्येत्यर्थः (ल्यब्लोपे ५मी०), रुद्धे—बध्न्ये, प्रतिबद्धा इत्यर्थः (रुध + कर्म्मणि लिट्-ए), ऊचे—आवभाषे [वच + कर्म्मणि लिट्-ए “वचिष्यपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति चातीः सम्प्रसारणं “लिङ्य-भ्यामस्योभयैवाम्” (६।१।१७ पा०) इत्यभ्यासस्य च सम्प्रसारणम्], बिभ्यती—बसन्ती (विष्णो । ७मी० तत्प०, स्त्रियां ऊीच्) । सु—सुष्ठु, शीघ्रमेव इत्यर्थः, ध्रुवी यस्याः सा सुष्ठु, तस्माच्चौ सुष्ठु !—सुन्दरभूसमन्विते इत्यर्थः [सुष्ठु ! इति प्रयोगो न पाणिनिस्मृतः, “हे सुष्ठु । कथं तर्हि ‘जापितः जापि हे सुष्ठु !’ इति भट्टिः ? प्रज्ञाद् एवावमिति वद्वः” इति दीक्षितोक्तैः] ।

ऽब्रवीत्,—“सुन्दरि ! चौरात् (म) मत्तः कथं त्वं मुच्यसे ?” ।
तदाकर्ण्य साऽवदत्,—“गृहाण मे आभरणानि” । ततश्चौरः
(य) अभ्यधात्,—“शोभने ! किमेभिरूपलैः ? चन्द्रकान्ता-
ननां जगदाभरणभूतां भवतीं नैवाहं त्यजामि” । इति
तेनोक्ता (र) विवशा सा वणिङ्गन्दिनी निजवृत्तान्तमाख्याय
तमेवं प्रार्थयामास,—“भद्र ! क्षणम् अपेक्षस्व. यावत् सत्यमनु-
पालयामि ; इहस्थस्यैव ते पार्श्वं सत्वरमेध्यामि. नाहमिमां
गिरमुल्लङ्घयिष्यामि” । एतदाकर्ण्य चौरस्तां (ल) सत्यसन्धां
मत्वा ममोच, तस्थौ च तत्र तदागमं प्रतीक्षमाणः । साऽपि
तस्य धर्मदत्तस्य वणिजोऽन्तिकमाजगाम । स च धर्मदत्तस्ताम्
(व) अभीष्टां प्राप्तां दृष्ट्वा यथावृत्तं पृष्ट्वा विचिन्त्य च क्षणमब्रवीत्,

(म) मत्तः,—मत्तकाशात् [अखटः पञ्चम्यैकवचननिष्पन्नम् । “भीवार्यानां
भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इति ३भो०] । मुच्यसे ?—वाचसे (सुच + कर्ण-
कर्त्तरि लट्-से) ।

(य) अभ्यधात्—अवादीत् [अभि + धा + लुङ्-ट् “गातिष्या”—(२।४।७७
पा०) इति सिचौ लुक्], शोभने !—सुन्दरि ! इत्यर्थः । उपलैः,—प्रकारैः,
आभरणानां रत्नमयत्वात् तेषु प्रकारत्वारीपी बोद्धव्यः, यथा,—उपलस्रक्खवदति-
तच्छेदित्यर्थः (कवयो वया० । “पाषाणप्रस्तरयावोपलाऽग्नाः शिला दृश्यन्ते” इत्यमरः),
चन्द्रवत् कान्तं—सुन्दरम्, आगमनं—वदनं यस्यास्तां चन्द्रकान्ताऽऽगमात्—इन्दुसुन्दर-
मुखी (विष्ण० । उ५० बहुव्री०), जगतां—भुवनानाम्, आभरणभूताम्—अलङ्कार-
रूपिणीं जगदाभरणभूतां—लोकस्त्रालामभूताम्, अतीव सुखपानित्यर्थः (विष्ण० ।
६३ो तत्प०) ।

(र) विवशा—व्याकुला (विष्ण०) । गिरं—वाचनम्, उल्लङ्घयिष्यामि—
अतिक्रमिष्यामि, अपलपिष्यामि वा (उत् + लपि + णिच् + लृट्-स्यामि) ।

(ल) सत्या—असृषा, सन्धा—प्रतिज्ञा (“सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा” इत्यमरः)
यस्याः तादृशी सत्यसन्धा, यथाशब्दादिनीम् इति यावत् (विष्ण० । बहुव्री०) । तस्माः,
—मदनसेनायाः, आगमम्—आगमनं तदागमं—तत्प्राप्त्यवसर्जनं (६३ो तत्प०) ।

(व) अभीष्टाम्—अभिलषितां, प्रियामिति यावत् । इत्तम्—अतीतम्,

—“सुन्दरि ! सत्येन ते तुष्टोऽस्मि, त्वया परस्त्रिया मे नास्ति प्रयोजनं, यावत् त्वां कश्चिन्नेच्छते, तावत् यथाऽऽगतं गम्यताम्” इति तेन त्यक्ता सा “तथा” इति तद्देहात् प्रत्यागमत् ।

अथ पथि चौरस्य (श) प्रतिपालयतो निकटं प्राप्य,—
“ब्रूहि कस्ते वृत्तान्तस्तत्र गतायाः ?” इति पृच्छते तस्मै सा तेन बणिजा यथोक्तं, तत् सर्वमाख्यातवती । ततः चौरस्ता-
मवादीत्,—“यद्येवं, तत् मयाऽपि (ष) सत्यतुष्टेन विमुक्ताऽसि,
साम्प्रतं साभरणा गृहं व्रज” इति । एवं तेनापि सन्त्यक्ता
रक्षिता (स) अनृणा अलुप्तशीलमुदिता पत्युरन्तिकमाययौ ।
तत्र गुप्तं प्रविष्टा प्रहृष्टैवाऽऽगता पृष्टा तस्मै पत्ये तत् सर्वं

अतीतविषयमित्यर्थः, अनतिक्रम्य यथाहसं—पतिसकाशं यत्किञ्चित् सङ्घटितं
तत् सर्वमित्यर्थः (अनतिक्रमेऽव्ययी०) । सत्येन—सत्यपालनेनेत्यर्थः । यथा—येन
प्रकारेण, येन पथा वा, आगतं—प्राप्तं यथाऽऽगतं—येन प्रकारेण येन पथा वा
अत्र समुपस्थितं, तेनैव प्रकारेण तेनैव पथा वा (अनतिक्रमणेऽव्ययी०) । तथा—
तदेवास्तु, भवदुक्तप्रकारेणैव गृहं गच्छामित्यर्थः, इति, उक्तेति शेषः ।

(श) प्रतिपालयतः,—प्रतीक्षमाणस्य [प्रति + पा + णिच् + शतृ “पातेर्षी
लुग्वक्तव्यः” (बा०) इति लुगागमः] । प्राप्य—समागत्य (प्र + आप + ल्यप्) ।
पृच्छते—निश्चासमानाय [विष्० । प्रच्छ + शतृ “यद्विज्यावयिव्यधि—” (६।१।१६
पा०) इति सन्प्रसारणम्], तस्मै—चौराय । आख्यातवती—कथितवती (आ + ख्या
+ क्तवत्, स्त्रियां ङीप्) ।

(ष) सत्येन—सत्यधर्मसंरक्षणेन, तुष्टः,—प्रीतः तेन सत्यतुष्टेन—सत्यपालन-
हेतुकसन्तुष्टेन (विष्०), विमुक्ताऽसि इत्यत्र त्वम् इति शेषः ।

(स) नास्ति ऋचं—देयं, प्रतिज्ञापालनरूपम् अवश्यपरिशोधनीयमित्यर्थः
(“ऋचं देये जले दुर्गे” इति जैनः), यस्याः सा अनृणा—प्रतिज्ञा-कृतमुक्ता
(विष्० । बहुव्री०), अलुप्तेन—अविनष्टेन, शीलेन—सद्गुणेन, चारित्र्येण हेतुना
इत्यर्थः, मुदिता—पृष्टा अलुप्तशीलमुदिता—निजसतीत्वसंरक्षणप्रीता इत्यर्थः
(विष्० । ३।५।१५ तत्पु०), यथा,—अलुप्त शीलं यस्याः सा अलुप्तशीला, सा चासी
मुदिता चेति (कर्षा०) । गुप्तं—सुरक्षितम्, अन्वैरदृष्टं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया

यथावदवर्णयत् । सोऽपि (ङ) अस्नानमुखकान्तिन्तामस-
श्लोगलक्षणां अनष्टचारित्रां सत्यपालनगताम् अदुष्टमानसां
सम्भाव्य अभिनन्द्य च तथा सह यथासुखं तस्थौ” ।

इति कथामुक्त्वा स वेतालस्तं भूपं पृच्छति स्म,—“राजन् !
पूर्वोक्तं शापमनुस्मृत्य ब्रूहि, एषां (क) चौरवणिजां मध्यात्
कः त्यागी ?” इति । तदाकर्ण्य स राजा मौनं विहाय तं
वेतालमाह स्म,—“एषां चौरस्त्यागी, न पुनरुभौ तौ वणिजौ ।
यो हि पतिस्ताम् अत्याज्यां (ख) विवाह्यापि अजहात्, स
कुलजः सन् अन्याऽऽसक्तां भार्यां जानन् कथं वहति ? । योऽपि

विण०) । पृष्टा, पत्या इति शेषः । अवर्णयत्—अकथयत्, वक्षितवतीति यावत्
(वर्ण + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ङ) अस्नाना—अमलिना, प्रफुल्लिता इति यावत्, अस्त्रलितचारित्र्यादिति
भावः, मुखकान्तिः,—मुखशोभा यस्यास्ताम् अस्नानमुखकान्तिम्—अकलङ्कचारित्र-
तया दृष्टवदनां (विण० । बहुव्री०) । न विद्यते सम्भोगस्य—रतस्य, पुंसंसर्गस्य
इत्यर्थः (“रतभोगौ च सम्भोगौ” इति शाश्वतः), लक्षणं—चिह्नं, विशङ्कलवेशादिक-
मिति यावत्, यस्यां यस्या वा ताम् असम्भोगलक्षणाम्—अष्टदृष्टकारिचिह्नां, यथापूर्व-
वेशामिति यावत् (विण० । बहुव्री०), अनष्टम्—अस्त्रलितं, चारित्रं—सङ्गतं,
सत्यस्य—शपथस्य (“सत्यं शपथतथ्ययोः” इत्यमरः), पालनाय—रक्षणाय, गतां—
प्रयातां सत्यपालनगतां—प्रतिज्ञारक्षणाद्यर्थमेव प्रस्थितां, न तु अभिसाराद्यमिति भावः
(विण० । ४र्थी तत्पु०), अदुष्टं—पवित्रं, मानसं—चित्तं यस्यास्ताम् अदुष्टमानसां—
विशुद्धहृदयां (विण० । बहुव्री०), सम्भाव्य—वितर्कं (सम् + भू + णिच् + ल्यप्),
अभिनन्द्य—प्रशस्य, सलोप्य वा (अभि + नन्द + ल्यप्) ।

(क) चौरवणिजां—चौरस्य तथा समुद्रदत्तधर्मदत्ताख्यवणिग्द्वयोश्च । त्यागी
—त्यागशीलः, विषयेषु अनासक्त इत्यर्थः, निष्कृष्ट इति यावत् ।

(ख) विवाह—विवाहं कृत्वा (वि + वह + णिच् + ल्यप्), अजहात्—
अत्यजत् (हा + लङ्-ट्) । कुलजः,—सत्कुलोत्पन्नः । वहति—मृश्यातीत्यर्थः,
योषवितुं शक्नोतीति अभवत् ।

(ग) अपरः, स भयात्, अथवा कालेन जीर्णाऽऽसक्तिवेगात् तामत्याचीत् । चौरस्तु (घ) गूढचारी निरपेक्षः पापी, प्राप्तं साभरणं स्त्रीरत्नं यदसुञ्चत्, तेन स एव त्यागी” इति । एतदाकर्ण्यैव स वेतालः पूर्ववत् स्वं (ङ) पदमगात्, राजाऽपि पुनस्तमानेतुं सयत्नोऽभवत् ।

अथ एकादशकथा ।

ततः स राजा शिंशपासकाशं गत्वा तं वेतालं पुनः स्कन्ध-
मधिरोप्य तं भिक्षुं प्रति आगन्तुमारभे । गच्छन्तश्च तं स्कन्ध-
स्थितः स वेतालः प्रान्नवीत्,—“राजन् ! विचित्रामेकां श्रमा-
पहं कथां ते निवेदयामि, शृणु,—

(ग) अपरः,—धर्मदत्तः । जीर्णः,—क्षीणः, आसक्तिवेगः,—अनुरागातिशयं
तस्मात् जीर्णाऽऽसक्तिवेगात्—बहुकालादर्शनेन मन्दानुरागत्वात् (कर्मधा० । हेतौ
ध्रुवी०) । अत्याचीत्—अहासीत्, त्यक्तवान् इत्यर्थः (त्यज + लुङ्-ङ्) ।

(घ) गूढं—गुप्तं, चरति—अभतीति गूढचारी—निशाविहारी, निर्जन-
प्रदेशविहारी वा (विण० । गूढ + चर + यङादित्वात् णिनिः), गूढचारीति
विशेषणम् । तस्य पुद्गलान्तरकर्षकदर्शनभयं नास्ति, येन तां त्यजेत् इति बोध्यम् ;
निरपेक्षः,—समाजसन्ध्यापरिग्रहः, ईदृक्कार्यकरणे जनसमाजे मम निन्दा
भविष्यति, अत एव न करिष्यामीत्यादि अपेक्षाविहीन इत्यर्थः, एतदपि विशेषणम्
अत्यागहेतुत्वोपपन्नमिति बोद्धव्यम् ; पापीति विशेषणमपि अत्यागहेतुत्वबोध-
नाभिप्रायेणैव उपपन्नं, यतः पापिनः परदारसन्निवेश्य पापजनकत्वे
गुह्यभावात् ।

(ङ) पदं—स्थानं, शिंशपाठकमित्यर्थः (“पदं व्यवसितिनाथस्थानलज्जाङ्घ्रि-
वस्तु” इत्यमरः) ।

पूर्वमासीत् उज्जयिन्यां धर्मध्वजो नाम नृपतिः । तिस्रः राजकन्यास्तस्यातिवल्लभा भार्या आसन् । तासामैका इन्दु-
लेखा, द्वितीया तारावली, तृतीया नृगाङ्गवती । ताभिः
राज्ञीभिः सह (क) विहरन् राजा जिताशेषरिपुः सुख-
मासाञ्चक्रे ।

एकदा तत्र वसन्तोत्सवे समुपस्थिते ताभिः प्रियाभिः सह
स राजा क्रीडितुम् उद्यानमगात् । तत्र (ख) अलिमाला-
मौर्वीकाः पुष्पाऽऽनता लताः अनङ्गस्य सज्जिताश्चापयष्टीरिव
पश्यन्, तत्रत्यतरूपरि वर्त्तमानानां कोकिलानां गिरं सन्भोगैक-

(क) विहरन्—क्रीडन् (वि + ह + शठ) । जिताः,—परामृताः, अशेषाः,
—सकलाः, रिपवः,—शत्रवः येन तादृशः जिताशेषरिपुः,—वशीकृतनिखिलारि-
मण्डलः (विष्णु । बह्व्री०) । आसाञ्चक्रे—तस्यौ [आस + लिट्-ए “दयाशासञ्च”
(३।१।२० पा०) इति आम् “ऊचानुप्रयुज्यते लिटि” (२।१।४० पा०) इति
ऊचोऽनुप्रयोगः] ।

(ख) अलिमालाः,—अमरपङ्क्तयः (“माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि”
इति हेमः), मौर्वीः,—व्याः (“मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः) इव यासु ताः,
अन्यत्र,—अलिमाला एव मौर्वीः यासु ताः अलिमालामौर्वीकाः,—निषण्णमरा-
वलीभिः गुणभान्तिगुणाः, अन्यत्र,—अमरावलिरचितगुणाः, “मौर्वी रोलम्बमाला”
इति कविसमयप्रसिद्धेः अनङ्गचापे अमरपङ्क्तय एव मौर्वीकार्यं साधयन्तीति
ज्ञातव्यं [विष्णु । बह्व्री० । “नद्यृतच” (५।४।१५२ पा०) इति कप्] । पुष्पैः,—
पुष्पसमूहभारैः, आनताः,—ईषन्नखाः पुष्पाऽऽनताः,—कुसुमभारावनताः (विष्णु ।
इया तत्पु०) । सज्जिताः,—लस्यवेधार्यं कल्पिताः, समुचीकृता इत्यर्थः,
आपयष्टीः,—चतुर्दंष्ट्रान्, वसन्तागमात् सर्वाः लताः पुष्पिताः तथा पुष्पभारैश्च
ईषदानताश्च अभवन्, पुष्पेषु च तेषु मधुपश्रेणयः मधुपानार्थं गच्छेदुः, तासु
कामस्य समुचीकृताः चतुर्दंष्ट्रीरिव परिदृश्यमाना आसन्, यतः पुष्पधन्वनः चतुः
पुष्पमयं, व्या अमरमयी, वाचानि च पुष्पमयाश्च, “मौर्वी रोलम्बमाला
चतुरथ विप्रिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । सन्भोगः,—
सुरतः, शङ्कार इत्यर्थः (“सन्भोगस्तु पुमान् भोगे सुरते जिनशासने” इति मैदिनी),

रसस्य मनोजस्य आज्ञामिव शृण्वन्, वासवोपमः स राजा अन्तः-
पुरिकाभिः साकं कन्दर्पजीवितस्यापि जीवितं मधु सिषेवे ।
तत्र (ग) तस्य राज्ञः इन्दुलेखाया देव्याः केलिकचग्रहात्
कर्णायात् उत्सङ्गे उत्पलं पपात । तटाभिघातेन च क्षते
जाते (घ) अभिजाता सा महादेवी,—“हा ! हा !” इत्युक्त्वा
मुमुर्च्छ । तटवन्नोक्त्य (ङ) विह्वलेन राज्ञा परिजनेन च
श्रीताम्बुमारुतैः समाश्वामिता सा कथञ्चित् संज्ञामवाप । अथ

एव, एकः,—प्रधानः, रमः,—आख्यायः यस्य तस्य सम्भोगैकरमस्य—शृङ्गार-
मात्ररमस्य (विष्णु ० । बहुव्री ०), मनसि जायते इति तस्य मनोजस्य—आत्मभुवः,
कामस्येत्यर्थः [मनस् + जन + “मनस्यां जनेडः” (३।२।२७ पा०) इति डः] ।
वासवेन—इन्द्रेण, उपमा—तुलना यस्य सः वासवोपमः,—इन्द्रतुल्यः (विष्णु ० ।
बहुव्री ०) । अन्तःपुरिकाभिः,—अन्तःपुरनिवासिनीभिः, मण्डपौभिरित्यर्थः (सङ्घाद्यक-
साक-शब्दयोगात् इया०), साकं—सङ्घ (अथ्य० । “साकं साङ्घे समं सङ्घ”
इत्यमरः), कन्दर्पस्य—कामस्य, जीवितं—जीवनं, जीवनतुल्या रतिरित्यर्थः, तस्य
कन्दर्पजीवितस्य—कामपदार्थाः रतिरित्यर्थः, जीवितं—जीवनम्, उद्बोधकमिति यावत्,
रत्युद्बोधकमिति भावः, मधु—मद्यं (“मधु मद्यं मधु खोद्रं मधु पुष्परसं विदुः ।
मधुर्देवी मधुसौत्री मधुकोऽपि मधुमंतः” ॥ इति शान्तः), सिषेवे—पपी
(सेव + लिट्-ए) ।

(ग) तस्य राज्ञः,—तेन राज्ञा इत्यर्थः [“कर्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०)
इत्यनेन अवलम्बयोगात् कर्तरि ढी०] । केली—क्रीडायां, क्रीडाकाले इत्यर्थः, यः
कचग्रहः,—केशधारणं तस्यात् केलिकचग्रहात्—क्रीडाकालिककेशग्रहणव्यापारा-
देतोः (हेतो ५मी०) । उत्सङ्गे—क्रीडदेशे, उत्पलं—कर्णभूषणीकृतं कुवलयं, राज्ञा
केलिकचग्रहणवेगात् देव्या उत्सङ्गे तस्या एव कर्णायात् उत्पलं पपात इति योजना
काव्या ।

(घ) अभिजाता—कुलीना, सत्कलोत्पन्ना इत्यर्थः, तथाविधत्वादतीव सुकु-
मारौति भावः (विष्णु ० । “न्याय्ये कुलीनपुत्रयोरभिजातपदं विदुः” इति शान्तः) ।

(ङ) विह्वलेन—विह्वलेन, श्रीकावेगात् स्त्राहान्वपि चारयितुमशक्तेनेत्यर्थः ।
श्रीताम्बुमारुतैः—साम्बिता इत्यर्थः (सम् + वा + श्रु + चिच् + क्त, स्त्रियां टाप्) ।

राजा तां राजधानीं नीत्वा (च) भिषजां शतैर्विविधौषधैः प्रियामुपाचरत् ।

ततः स राजा रात्रौ तां सुस्थितां दृष्ट्वा द्वितीयया तारावत्या सह (क) चन्द्रप्रासादमारुह । तत्र तस्य रात्रः क्रोडसुप्तार्या तस्यां गवाक्षमार्गेण (ज) हिमकरत्विषः तदङ्गेषु पेतुः ; ततः क्षणात् प्रबुद्धा सा,—“दग्धाऽस्मि” इतिवादिनी सहसा शयनादुत्तस्थौ । अथ स राजा प्रबुद्धः,—“किमेतत् ?” इति (भ) सम्भ्रान्तः समुत्थाय तस्या अङ्गेषु विस्फोटान् निर्गतान् अपश्यत् । “किमेतत् ?” इति पृच्छन्तं तं तारावली रात्री प्राह सा (ज) नाम,—“अङ्गपतितैरिन्दोः किरणैरेतत् मे कृतम्” । इत्युक्तवत्याः रुदत्यास्तस्यास्ताम् (ट) शान्तिं दृष्ट्वा राजा विह्वलः परिजनमाह्वयत्, अकारयच्च तेन परिजनेन सजलैर्नलिनीदलैः शय्याम्, अदापयच्च अङ्गेषु आर्द्रश्रीखण्डविलेपनानि ।

(च) भिषजां—चिकित्सकानां, शतैः,—बहुभिः, बहुचिकित्सकैरित्यर्थः ।
उपाचरत्—अचिकित्सत (उप + आ + चर + लुङ्-ट्) ।

(क) चन्द्रः,—चन्द्रवत् आह्लादक इत्यर्थः, प्रासादः,—सौधः तं चन्द्रप्रासादम् (उप० समा०) ; यदा,—चन्द्राय—चन्द्रकिरणसंबन्धाय इत्यर्थः, प्रासादः तं चन्द्रप्रासादं—प्रासादशिखरस्थगृहेदमित्यर्थः (४र्थे तत्प०) ।

(ज) हिमकरव्य—चन्द्रस्य, त्विषः,—प्रभाः, किरणानीति यावत्, हिमकरत्विषः,—चन्द्ररश्मयः । प्रबुद्धा—जागरिता (प्र + बुध + क्त, स्त्रियां टाप्) । इति—दग्धाऽस्मि दग्धाऽस्मि एवं वचनं पुनः पुनः वदितं श्रीलसम्भाः इतिवादिनी—एवंभाषिणी [विष्णु० । इति + वद + “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (१।१।८१ पा०) इति चिनिः, स्त्रियां ङीष्] ।

(भ) सम्भ्रान्तः,—समुद्विष्टः, समयी वा, त्वरान्वितो वा (विष्णु०) ।

(ज) नाम—प्रकाशार्थकं कुत्सार्थकं वा अन्वयम् ; प्रकाशं प्राह सा, अतिलेशेन प्राह सा इति वा (“प्रकाशेऽङ्गीकृतौ कोपे नाम सम्भाव्यकुत्सेयोः” इति शाश्वतः) ।

(ट) शान्तिं—वीणां, विस्फोटं, तज्जनितघातनां वा इत्यर्थः (“शान्तिः

तावच्चास्य तृतीया महिषी मृगाङ्गवती तत्पार्श्वम्
(ठ) आगन्तुमना निजमन्दिरात् निरगमत्, निर्गच्छन्ती च सा
क्वापि निःशब्दायां तस्यां रजन्यां विदूरे सुव्यक्तं धान्यावघातजं
सुमलध्वनिं श्रुत्वा । श्रुत्वेव सा,—“हा ! मृताऽस्मि” इति
वदन्ती करौ (ड) धुन्वती च व्यथिता च मार्गे एव उपाविशत् ।
ततः प्रतिनिवृत्यैव परिजनेन स्वमेवान्तःपुरं नीता सा बाला
हृदती शयनं भेजे । तत्परिजनस्य,—“किमेतत् ?” इति
(ठ) चिन्वन् साशुः आलीनभ्रमरौ पद्माविव किष्णाङ्गितौ
तस्या हस्तौ ददर्श, उवाच च गत्वा तं वृत्तान्तं राज्ञे ।

पोडाशुक्लौघ्योः” इति मेदिनी) । सजलैः,—जलसिक्तैः (विष्ण०), नलिनोदलैः,—
पद्मिनीपत्रैः । आर्द्राणि—स्निग्धानि, तरलानीत्यर्थः, न तु शुष्काणि सान्द्राणि वा,
तथाविषय दाहप्रकोपकत्वात् इति भावः, श्रीखण्डस्य—मालयस्य, मलयपर्वतोद्भव-
स्येत्यर्थः, श्वेतचन्दनस्य इति यावत् (“मालयस्तु स्यात् श्रीखण्डो रौहिण्यस्य सः”
इति त्रिकाण्डशेषः), विलेपनानि—प्रलेपान् आर्द्रश्रीखण्डविलेपनानि—चन्दनद्रव-
प्रदेहान्, पुनः पुनः तथा प्रलेपान् अदापयत्, यथा ते शुष्कीभवितुं न शक्नुयुः,
शुष्कीभूतप्रलेपस्य पोडाकरत्वात् मुहुर्मुहुः प्रलेपान् अकारयदित्यर्थः ।

(ठ) आगन्तुं मनः यस्याः सा आगन्तुमनाः,—आयातुकामा [“तुम् कास-
मनस्योः” (का०) इति तुमुनो मकारस्य लोपः] । विदूरे—बहुदूरे । धान्यानाम्
अवघातात्—अभिङ्गनात्, निस्तुषीकरणादिति यावत्, जायते इति तादृशं
धान्यावघातजं—धान्यपीडनोत्थं [विष्ण० । उपपदस० । धान्यावघात + जन +
“पञ्चस्यामजातौ” (१।१।२८ पा०) इति डः] ।

(ड) धुन्वती—कम्पयन्ती (धु + शब्द, उगितयेति लोप्) ।

(ठ) चिन्वन्—अन्वित्यन् (चि + शब्द), साशुः,—सजलनेत्रः (परिजन
इत्यस्य विष्ण०), आ—सस्यक्, लीनौ—लस्यौ आलीनी—हृदासक्तौ, गाढलपो
इत्यर्थः, भ्रमरौ ययोः तादृशौ आलीनभ्रमरौ—उपविष्टमधुरौ (विष्ण० । बहुव्री०) ।
किष्णाभ्यां—मांसवन्निभ्यां, “प्यांटा” “कङ्का” वा इति ख्याताभ्यां घर्षणजचिह्नाभ्या-
मित्यर्थः, अङ्गितौ—चिह्नितौ किष्णाङ्गितौ—शुन्यलान्छितौ (विष्ण० । श्या तत्प०);
अत्र “आलीनभ्रमरौ पद्माविव” इति उपमानद्वारेण किषयोः तीव्रता लक्षणार्थता च

सोऽपि राजा सम्भ्रान्तः समागत्य,—“किमेतत् ?” इति तां प्रियां पप्रच्छ । साऽपि हस्तौ प्रदर्श्य व्यथिता प्रोवाच,—
 “नाथ ! मुषलध्वनी श्रुतमात्र एव मे एतौ किणौ जातौ”
 इति । ततः स राजा दाहशमनमौषधं चन्दनविलेपनादिकं
 तस्या हस्तयोः अदापयत् । “एकस्या उत्पलेनापि प्रतता
 क्षतम् (ष) आहितं, द्वितीयस्याः शशिकरैरपि अङ्गं दग्धं,
 तृतीयस्यास्याः श्रुतेन मुषलशब्देन हस्तयोरोदृशाः किणौ
 जाताः ; अहो ! युगपत् एतासां मे प्रियसौनां गुणोऽपि अभि-
 जातत्वं दोषायैव जातः” इति चिन्तयतः श्रान्तःपुरेषु भ्रमत्-
 स्तस्य नृपतेः सा त्रियामा शतयामिव कृच्छात् विरराम ।
 प्रातश्च स राजा (त) शल्यहर्त्तृभिर्भिषग्भिः सह तथा विधान-
 मकरोत्, यथा अचिरात् स्वस्थान्तःपुरनिर्वृतोऽभवत्” ।

तथा हस्तयोः आरक्तवर्णता सुकामलता च प्रकटीकृता, पद्मद्वयोपरि अमरवर्षा-
 पवेशने कृते यथा शोभा जायते, तस्या हस्तौ अपि किणौकनेन तथा युग्भावे
 इति भावः ; एतेन अस्या अभिजात्यन्तरीय सुकुमाराङ्गीत्वञ्च प्रदर्शितम् ।

(ष) आहितं—जलितमित्यर्थः [आ + धा + क्त “दधातेर्ङः” (अ० ४।४२
 पा०) इति ङिः] । अयः यामाः,—प्रहराः यस्याः सा त्रियामा—रात्रिः, आद्यलघोः
 यामाहर्धोः षेष्टकालत्वेन दिनप्रायत्वात् रात्रेस्त्रियामात्वं बोध्यम् ; यथा,—दीन्—
 धर्मांश्चोचान्, यापयति—निरवकाशो करोति, कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा
 [वि + धा + “अस्तिस्तु” (१।१४० ऊ०) इति मन् ; यातेस्तु अलभावि-
 त्वात्वं बोध्यम् । “निशा निशीथिनो रात्रिस्त्रियामा अथवा अपा” इत्यमरः], अतः
 यामा यस्याः सा इव शतयामेव—प्रहरवर्षत्वेन विदिता अपि शतप्रहरवैत्यर्थः, व्यथि-
 तानां निशाया अतिदीर्घत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । विरराम—निवृत्ते, अव-
 सितेत्यर्थः [वि + रम + लिट्-णल् “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।१।८३ पा०) इति
 परस्मैपदम्] ।

(त) शल्यान्—दंष्ट्रान्तर्गतवाचाद्यादीन् (“श्लेष्माशुक्ररश्मिर्लक्ष्मा वा आविनादन-
 दुमे” इति रभसः), हरन्ति—आकर्षन्ति ये ते तैः शल्यहर्त्तृभिः,—शल्यश्रेः (वि० ।
 शल्य + ह + णच्) । विधानं—व्यवस्थानित्यर्थः । शल्यैः,—प्रकृत्यैः, गौरीवै-

इत्यमेतां कथामाख्याय वेतालः पप्रच्छ,—“राजन् ! एतासां का सुकुमारतरा ?” । “यस्याः सुषले अस्पृष्टेऽपि शब्दे-
नैव किणा उद्गताः, उत्पलेन्दुकरैः स्पर्शं जाते ययोर्व्रणविस्फोटा
(थ) वृत्ताः, ते उभे तस्याः समे न” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य
स वेतालः यथास्थानमगात्, राजा च दृढनिश्चयः पुनस्तमानंतुं
सत्त्वरो बभूव ।

अथ द्वादशकथा ।

अथ राजा तथैव तस्य शिंशपातरोरन्तिकं गत्वा तं वेतालं
स्कन्धमारोप्य पुनर्गन्तुं प्रावर्त्तत । वेतालश्च भूयस्तमवादीत्,
—“राजन् ! इत्थम् (क) अनुद्दिग्मः त्वं भृशं मे प्रियोऽसि,
तदेतां हृद्यामाख्यायिकां ते अमविनीटाय कथयामि, शृणु,—

रित्यर्थः, अन्तःपुरैः,—अवरोधैः, अन्तःपुरवर्तिभिः राजदारेः हेतुभिरित्यर्थः (“अव-
रोधलिरोधाने राजदारेषु तद्गृहं” इति मेदिनीवचनात् राजदारापरपठ्यायस्य
अवरोधशब्दस्य “स्वयं गारं भुञ्जामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्तावरोधश्च” इत्य-
मरवचनेन अन्तःपुरवाचकत्वात् अथ अन्तःपुरशब्देन राजदारा एव गृह्यन्ते, तेषामन्तः-
पुराधिष्ठानत्वादिति बोध्यम्) ; निहतः,—स्वस्थः, निरुद्ध इति यावत्, स्वस्थान्तः-
पुरनिहतः,—महिषोष्णामारीग्वलाभेन स्वयं सर्वं सुखित इत्यर्थः (विष्णु० । ३५
तत्पु०) ।

(थ) वृत्ताः,—संज्ञाताः । तस्याः,—संज्ञाकृत्याः [“तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यां
तृतीयाऽन्तरस्याम्” (२।३।७२पा०) इति तुल्यार्थक-संज्ञाशब्दयोगात् ६३०] ।

(क) अनुद्दिग्मः,—अव्याकृतचित्तः, धीरस्वभावः इति यावत्, निर्भय इति वा ।
भृशम्—अत्यंशम् । हृदयाय हितां हृदां—हृदयहारिणीम्, आख्यायिकां—कथां,
परिज्ञातसत्यज्ञानमित्यर्थः ।

आसीदङ्गदेशे (ख) यशःकेतुरिति युवा स्वाङ्गगुह्यर्थम् अदग्धः
तनुमाश्रितोऽपर इव स्मरो नरपतिः । बाहुवीर्य्येण (ग) पराजित-
वैरिकुलस्य तस्य शक्रस्येव वृहस्यतिः दीर्घदर्शी नाम मन्त्री
अभूत् । कदाचित् स राजा (घ) वयोरूपमदात् निहत-
कण्टकं राज्यं तस्मिन् मन्त्रिणि विन्यस्य शनैः सुखासक्तः सम-
जायत । केवलं निरन्तरं (ङ) प्रमदाऽऽस्यदे अन्तःपुरे तस्मै,

(ख) यशःकेतुरिति, नास्मा ख्यात इति शेषः । स्वाङ्गस्य—स्वभावस्य, गुप्तार्थे,
—रक्षणार्थे स्वाङ्गगुप्तार्थे—निजदेहरक्षणार्थे, हरकोपानलादिति भावः, अदग्धः,—
अभस्मीभूतः, तनुमाश्रितः,—देहाश्रितः, अपरः,—द्वितीयः ; कामदेवः हरकोपा-
नलात् स्वदेहवाणार्थे नृपतेः यशःकेतोराकारेण अङ्गदेशे आश्रितोऽभूदिति
समुदायायः, नरपतिरतीव रूपवान् आसीदिति भावः । पुरा पतिर्निन्दाश्रवण-
विसृष्टदेहदाद्यायणौविद्योगमङ्कितः हरः दीर्घममाधिमालम्बे, एतस्मिन्नन्तरे
तारकामुरोपट्टातः सुरसङ्घाः चतुर्भुखात् दाद्यायणौ देहत्यागानन्तरं द्विमगिरि-
नन्दिनौरूपेणाश्रितौ आसौ, तस्याः गर्भे शिववीर्य्येण जनिष्यमाणं कान्तिकेयं वातारं
सृत्वा, समाधिभङ्गायै भयसहायं मन्त्रयं हरसन्निधौ प्रेषयामासुः । पार्ष्वती च
तदा जन्मान्तरीयभक्तारं तनिहापि जन्मनि प्राप्तं परिचचार । यदा खलु सा परि-
चरणाष्टं हरसन्निधिमध्यास्य, तदैव मन्त्रयः समाधिभङ्गनायै हरं पञ्चशरेर्विव्याध,
तेन च भयममाधिः स कारणान्वप्यन् इतस्ततो वृष्टिं निक्षिप्य पृष्ठतः अवस्थितं
पञ्चध्वजं पुष्पधन्वानं ददर्श, दृष्टेव क्रोधप्रदोतस्य तस्य ततोयमवनात् प्रधावितः
स्फुरज्ज्वालः हुताशनः मदनं भस्मीकृत्य अनङ्गौचकार इति पौराणी वार्ता ।

(ग) पराजितं—पराभूतं, वैरिकुल, —रिपुसमूहः येन तस्य पराजितवैरि-
कुलस्य—विजितागशविपक्षस्य (विष्णु० । बह्व्री०) । शक्रस्य—इन्द्रस्य ।

(घ) वयः,—यौवनं (“वयः पक्षिणि बान्धादौ यौवने च नपंसकम्” इति
मेदिनी), रूपं—मौन्दर्थ्य, ताभ्यां यौ मदः,—गर्वः तस्मात् वयोरूपमदात्—तारक्य-
मौन्दर्थ्याववैकात् (श्या तरु०), निहताः,—विनष्टाः, कण्टकाः,—चुट-
शववः (“रोमाश्चे चुटशवौ च तरीरङ्गे च कण्टकाः” इति शाश्वतः) यस्य तत्
निहतकण्टकं—निःसपक्ष (विष्णु० । बह्व्री०) । विन्यस्य—निधाय (वि + नि +
अस + ल्यप्) ।

(ङ) प्रमदाना—नारीणां, यौवनमदनसाधनातिभि भावः, आस्यदं—प्रतिष्ठा,

शुश्राव च तासां सानुरागगीतं, न हितैषिणां वचनम् ; रज्यति स्म स सततं जालवातायनेषु, न पुनर्बहुच्छिद्रेषु राजकार्येषु कदाचिदपि । दीर्घदर्शी तु तं राज्यचिन्ताभारं समुद्वहन् दिवानिशम् (च) अतन्द्रितस्तस्थौ ।

अथ (छ) पौरैषु—“नृपं व्यमने प्रक्षिप्य महामन्त्री दीर्घदर्शी साम्प्रतं राज्ञः श्रियं स्वयं भुङ्क्ते” इति जनवादं समुत्थितं, स मन्त्री स्वगेहिनीं मेधाविनीं प्राब्रवीत्,—“प्रिये ! राजनि सुखासक्ते, तद्भारं वहतोऽपि,—“राज्यं भक्षितमनेन” इति महदयशो मे समुत्पन्नं जनेषु ; लोकवादो हि महतामपि दोष-

स्थानमित्यर्थः, यदा,—वास्पदं—कृत्यं, कार्यामित्यर्थः (“प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्” इत्यमरः) यत्र तस्मिन् प्रमदाऽऽस्पदे—स्त्रीजनाऽऽश्रये (विष्णु० । बह्व्री०) । “न हितैषिणां वचनम्” इत्यत्र शुश्राव इति पूर्वतो योजनीयम् । रज्यति—प्रीणाति, प्रीतिमग्नभवतीत्यर्थः [रज्ज + कर्षककर्त्तरि लट् तिप् “कर्षरज्जोः प्राचा श्यन् परस्मैपदश्च” (१।१।८० पा०) इति कर्षककर्त्तरि श्यन् परस्मैपदश्च “अभिदिता हल उपधायाः कङिति” (६।४।२४ पा०) इति ग्लोपः] । जालम्—जालायाः, मत्स्यध्वनार्थः तन्तुमयः प्रसिद्धः, जालमिव इति जालं—सूक्ष्मौष्ठतन्तुनिर्मितं बहुभृशच्छिद्रः गवाक्षधरोधकः द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जालानिबद्धानि वातायनानि—गवाक्षाः तेषु जालवातायनेषु—जालावृतगवाक्षमार्गेषु इत्यर्थः (शाकपा०), जालावृतगवाक्षमार्गेण गृहाभ्यन्तरस्थाना मुन्दरीगतानां दर्शनेनैव नियतमात्मानं विमोदयतीति भावः । बह्वनि छिद्राणि—दोषाः, दोषाधिष्करणमाणां इत्यर्थः (“छिद्रे विवररन्ध्रवत् । गर्शे दोषे” इति हेमः), यत्र तादृशेषु बहुच्छिद्रेषु—बहुदोषाकरेषु (विष्णु० । बह्व्री०), अल्पेनैव स्तलनेन राज्यभ्रष्टादिवर्षासम्भवात् राजकार्यस्य बहुदोषास्पदत्वमवगन्तव्यम् ।

(च) अतन्द्रितः,—सावहितः, सावधानः सज् इत्यर्थः (विष्णु०) ।

(छ) पौरैषु—पुरवासिबर्गेषु, पुरवासिजनमध्ये इत्यर्थः (औपश्लेषिके ७मी०) । व्यसने—कामजदोषे, प्रमदादुत्थगोतवादितादिषु आसक्तिरूपे इत्यर्थः (“व्यसनं विपदि भ्रंशं दोषे कामजकापजे” इत्यमरः । तत्र “मृगयायां दिवास्त्रः परोबाहः स्त्रियो मदः । तौय्यत्रिकं हयाऽव्या च कामजो दशको गणः” ॥ इति) । श्रियं—

मावहति, रामोऽपि जनापवादेन जानकीं त्याजितो न किम् ? तस्मया किं कर्तव्यमधुना ?” । इति मन्त्रिणाऽभिहितं भार्या मेधाविनी धीरा (ज) अन्वर्थनाम्नो तं पतिमभाषत,—“नाथ ! तीर्थयात्राऽपदेशेन युक्त्या महीपतिमापृच्छस्व,—‘कियत् कालं विदेशं गन्तुं मे वृद्धस्येदानीं युक्तं, तदनुमन्यताम्’ इति । एवं हि (भ) निःस्पृहस्य ते स जनवादो निवर्त्तिष्यते ; त्वयि चास्थिते राजा स्वयं राजधुरामुद्वह्यति ; ततश्च शनैरस्य व्यसनित्वञ्च शान्तिमेष्यति ; आगतस्य च पुनस्ते सा एव मन्त्रिता अनिन्द्या भविता” ।

सम्पदम् । जनवादे—लोकापवादे । लोकवादः—लोकमिन्दा (कर्त्तुं), महताम्—उत्तमाणां श्रेष्ठजनानामत्यर्थः । जनापवादेन—लोकानन्दया [कर्त्तार इया० । अत्र “रामः” इति प्रयोग्यकस्यापि १ भा० “गोष्ठा कथाया दृष्ट्यादेः प्रधाने लोचकत्वद्वयम् । पुद्गिमव्याख्याः शब्दकर्मकाणां निजच्छेदा । प्रयोग्यकस्यैव्युत्पत्त्यां स्वतन्त्राणां लादर्थो मताः” ॥ (का०) इत्यनुशासनात् ।

(ज) अन्वर्थम्—अनुगतार्थे, मेधाविनी इति शब्दस्य अर्थानुरूपमित्यर्थः, नाम—मेधा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नो—साधकनाम्नो, महावृद्धिसतीत्यर्थः । विष्ण० । वृद्धो० । । तीर्थयात्रा एव—तीर्थगमनमेव, अपदेशः—कुलं तेन तीर्थयात्राऽपदेशेन—तीर्थगमनव्याजनेन (कर्त्तुं इया०), युक्त्या—न्यायेन, यथोचितविनयेनेति यावत् [“सहयुक्तऽप्रधाने” (२३१६ पा०) इत्यत्र—“विनाऽपि तदर्थोऽगृह्यता” इति नियमात् अत्र सहशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया इया०] । आपृच्छस्व—जिज्ञासस्व [आ+प्रच्छ+लोट्-स्य “आङि नृप्रच्छोः” (वा०) इत्याकनेपदम् । “गोष्ठ्यावाय—” (६११६ पा०) इति सम्प्रसारणम्], कियत् कालं [“काला-ध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२३१५ पा०) इति रथा०] ।

(भ) निःस्पृहस्य—निर्लोभस्य, कवलितराज्यं लोष्टवत् तुच्छीक्रिय धर्माद्ये तीर्थगमनेन निराकाङ्क्षतया प्रतीयमानस्येति भावः । राज्ञः धूः,—भारः (“धूर्गान-मुखभारयोः” इति हेमः) तां राजधुरा—राजवाह्यभारं, राज्यमित्यर्थः [“राज+धूर+“चक्रप्रभूः पथामानसे” (३४४७४ पा०) इति समासात्तः अः, ततः स्त्रियां टाप्], उद्वह्यति—पालनाय यद्दीप्यतीत्यर्थः (उत्+वह+लृट्-स्यति) ।

इति भार्यया (ज) अनुशिष्टो महामन्त्री “तथा” इति कथाप्रसङ्गेन तं नृपं यशःकेतुं व्यञ्जापयत्,—“राजन् ! अनुजानोहि मां, कांश्चिदपि दिवसानहं तीर्थयात्रार्थमितो ब्रजामि, धर्मो हि मे परमो मतः” । तदाकर्ण्य स राजाऽब्रवीत्,—“मन्त्रिन् ! (ट) मा मैवं, तीर्थैर्विना अपरो दानादिः किं न धर्मः ? स्वर्गहेष्वपि तेन स्वर्गसाधनं किं न स्यात् ?” । अथ मन्त्री तमवोचत्,—“देव ! दानादौ (ठ) अर्थशुद्धादिकं मृग्यते, तीर्थानि तु नित्यशुद्धानि, यावच्च यौवनं, तावदेव धीमता गम्यानि, नो चेत् अविश्वास्ये अस्मिन् शरीरे कुतस्तैः

व्यसनमस्य अस्ति इति व्यसनो (व्यसन + अस्यर्थे इतिः), तस्य भावः तत्त्वं व्यसनित्वं—व्यसनयुक्तत्वं, कामजप्रमदासक्त्यादिकपदोपपत्तमित्यर्थः [व्यसनिन् + “तस्य भावः त्वतस्त्वौ” (५।१।११६ पा०) इति त्व-प्रत्ययः] । अनिन्द्या—अवाच्या, अपवाद-मुक्ता इत्यर्थः, निःस्पृहत्वप्रदर्शनादिति भावः ।

(ज) अनुशिष्टः,—उपदिष्ट इत्यर्थः [विण० । अन् + शास + क्तः “शास इदङ्ङ्लोः” (६।४।३४ पा०) इति उपधाया इत्त्वम्, “शासिबसिघसौनाञ्च” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] । अनुजानीहि—अनुमन्यस्व, अनुज्ञां देहीत्यर्थः (अनु + ज्ञा + लोट्-ङि) । इतः,—अस्मात् स्यानात् [इदम् + पञ्चम्याकस्मिन् “इदम् इञ्” (५।३।३ पा०) इति इशादेशः] । मे—मयेत्यर्थः [मतः इति वर्त्तमानविहितक्त-प्रत्यययोगात् “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति कसोरि ङी०], परमः,—परः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, मतः,—इष्टः, वाञ्छित इत्यर्थः (मन + “मतिबुद्धिपूर्णाद्यञ्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] ।

(ट) मा मैवं, कुह इति शेषः ।

(ठ) अर्थानां—धनानां, शुद्धिः,—धर्म्येण उपायेन अजैनरूपनिर्दोषत्वं, तदादिकम् अर्थशुद्धादिकं—धर्म्यसङ्गतीपायेन सङ्गृहीतं धनं, न तु प्रतारणापहरणादिकपेण अन्यायेन उपायेनेति भावः, विशुद्धरूपेण उपार्जितः अर्थः दान-कर्मणि प्रशस्तः, न तु चौक्यादिना, स च दाहयाचकयोः निरयसम्पादकत्वादिति निष्कर्षः, मृग्यते—अन्विष्यते, दाहभिः प्रार्थिभिर्वा इति शेषः (मृग + स्मार्थे णिच् + कर्णश्च षट्-ते) । नो चेत्—यौवने एव न गम्येरन् यदीत्यर्थः । तैः,—तीर्थैः ।

सह सङ्गमः ?” । इति तस्मिन् मन्त्रिण (ङ) वदति, राज्ञि च तत् निषेधति, प्रविश्य प्रतीहारी तं राजानं व्यजिज्ञपत्,—
“देव ! भगवानंशुमान् व्योमसरोमध्यमवगाहते, तदुत्तिष्ठ, स्नानवेला तैऽतिवर्त्तते” । एतदाकर्ण्य राजा सहसा स्नातुमुद-
तिष्ठत् । (ठ) यादोन्मुखः स मन्त्री च तं प्रणम्य गृहमगात् ।
तत्र तां भार्याम् अनुगन्तुमानसां निवार्य, स्वभृत्यैरपि
(ए) अतर्कितः स्वयुक्त्या यादामकरोत् ।

क्रमेण च एकाकी तान् तान् देशान् तीर्थानि च
भ्रमन् (त) ओड्राविषयं प्रापत् । तत्र अध्येरदूरे एकं

सङ्गमः,—संयोगः, शरीरं चण्ड्यायि, कदा विनश्यति तस्य निश्चयो नास्ति, सहसा
उपरते तीर्थदर्शनं नैव भवेत् अतः यौवन एव तत् कर्तव्यमिति ग्रन्थार्थः ।

(ङ) वदति—कथयति (भावे ७मी० । वद + शतृ) । निषेधति—निवारयति
(भावे ७मी० । नि + षिध + शतृ) । अंशुमान्—सहस्रकिरणः, सूर्यः इत्यर्थः
(अंश + बाहुल्ये मत्पृ), व्योम—आकाशं, सरः,—तडाग इव, दुर्ध्रियत्वादिति
वर्षाजलाशयत्वादेति भावः, तन्मध्यं व्योमसरोमध्यं—गगनसरोवरमध्यभागं,
मध्यगगनमित्यर्थः, अवगाहते—प्रविशति (अव + गाह + लट्-ते) । अतिवर्त्तते—
अतिक्रामति (अति + वृत् + लट्-ते), भगवान् सूर्योऽपि स्वकीयप्रचण्डकिरणसन्तः
श्रेत्याभिलाषी स्नानाय सरोमध्यं प्रविशति, भवान् किं न सन्तः ? येन एतावन्तं
कालमपि अस्नात्वा तिष्ठति ? मध्याह्नः समुपस्थितः, अतः स्नानाय प्रयातु
इति भावः ।

(ठ) यादायै—तीर्थगमनाय, उन्मुखः,—उदयुक्तः, उद्यमवानित्यर्थः,
यादोन्मुखः,—तीर्थप्रयाणोद्यतः (विष्ण० । ४र्थी तत्पु०) ।

(ए) अतर्कितः,—अनुत्प्रेक्षितः, अविदितः इत्यर्थः, गुप्तभावेनेति भावः
(विष्ण०), स्वयुक्त्या—निजान्यायेन, गमनमेव न्याय्यम्, अन्यथा जनबाधो न
निवर्त्तय्यते, नापि राजा व्यसनात् विरस्यति इति विवेचनयैत्यर्थः (करणे श्या०) ।

(त) ओड्राः,—गौर्हादेशः, जनपदभेद इत्यर्थः, उत्कलदेश इति यावत्
(“ओड्राः पुं सूत्रि नौहति । ओड्रस्तु तरुभेदे स्थात्” । “ओड्रः ख्यातो जवापुष्पे”
इति पाठाक्षरम् । इति मेदिनी), ओड्राणां राजा, ओड्रे भवा वा ओड्राः,—

(घ) पत्तनं प्राप्य, तत्र चैकं शैवं मन्दिरं प्रविश्य तत्प्राङ्गणे उपा-
विशत् । तत्र तम् अर्ककरमन्तप्तं (द) दूराध्वभ्रमणधूसरं निधि-
दत्तो नाम देवार्चनाऽऽगतः कञ्चित् बणिक् ददर्श । स तं तथा-
विधं दृष्ट्वा मयञ्चसूत्रं सुलक्षणं द्विजश्रेष्ठं मन्त्राव्य आतिथ्यार्थं स्वं
गृहमनयत्, अपूजयच्च स्नानभोजनाद्यैः, अप्राचीञ्च विश्रान्तं,—
“कस्वम् ? कुत आयातः ? क्व यासि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—
“अहं दीर्घदर्शी नाम विप्रः, अङ्गदेशादिह आयातस्तीर्थयात्रार्थी”
इति । ततः स महाबणिक् निधिदत्तस्तमब्रवीत्,—“अहं
(ध) बणिज्यया सुवर्णेदीपं गन्तुमुद्यतः, त्वं तावदस्मद्गृहे तिष्ठ,
यावदहम् आगमिष्यामि ; तीर्थयात्रापरिश्रान्तीऽसि, अत्र
कञ्चित् कालं विश्रम्य ततो यास्यसि” इति । तदाकर्ण्य स
दीर्घदर्शी प्रत्यवादीत्,—“ममेह (न) स्थित्या अलं, त्वयैव

ओडुराजः, ओडुरदेशवासिनो वा [ओडुराः + “जनपदशब्दात् चवियादञ्” (४।१।१६८
पा०) इत्यञ् “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्तिगमम्” (२।४।६२ पा०) इति राज-
प्रत्ययान्तस्य लृक्, “तत्र भवः” (४।३।५३ पा०) इत्यञ्], तस्य तेषां वा विषयं—
दृशं (“विषयी गीचरे देशं तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी) ओडुरविषयम्—
सत्कलदेशम् ।

(घ) पत्तनं—नगरं (“पूः स्त्री पुरीनगर्थौ वा पत्तनं पुटभेदनम्” इत्यमरः) ।

(द) दूराध्वनि—विप्रकटपाथ, भ्रमणान्—विचरणात्, धूसरम्—ईषत्पाण्डु-
वर्णं, मार्गधूलिसम्बन्धादिति भावः (“ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः” इत्यमरः), दूराध्वभ्रमण-
धूसरं—दूरपथभ्रमणजनितधूलिसमाच्छन्नमित्यर्थः (विष्णु० । ५०० तत्पु०) ।

(ध) बणिज्यया—वाणिज्येन हेतुना ईत्यर्थः [हेतो इया० । वाणिक्यां भावः
कर्म वा इत्यर्थे बणिज् + “दूतवणिग्भ्यां च” (वा०) इति यः, ततः स्थितौ
बणिज्या ; कौमुदीकारस्तु—“बणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु—बणिज्याशब्दः
स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययः, न तु कर्मणि इत्याह । भाष्ये तु—
‘दूतवणिग्भ्यां च’ इति नास्तेव” इत्याह । “वाणिज्यं तु बणिज्या स्यात्” इत्यमरः] ।

(न) स्थित्या—अवस्थानेन (करणे इया०), अलं—निष्प्रयोजनं, किमपि
प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः (वारणायकमन्यम् । “मास्य मास्यश्च वारणे” इत्यमरः) ।

सह तत्राहमपि गन्तुमिच्छामि” । ततस्तेन साधुना,—
(प) “एवमस्तु” इति कथिते स मन्त्रो चिरादपास्तशयनो
निशां तामनैषीत् ।

अथान्येद्यस्तेन बणिजा माहं वारिधिं गत्वा (फ) तद्भाण्डपूर्णं
प्रवहणं समाकरोह । तेन प्रवहणेन गच्छन् (ब) अद्भुतभोषणम्
अभ्योधिं विलोकयन् क्रमेण तत् खर्णद्वीपमुपाययौ । तत्र च
द्वीपे तेन क्रयविक्रयौ कुर्वता बणिजा निधिदत्तेन सह कञ्चित्
कालमुवास । ततश्च तेन सह प्रत्यागच्छन् प्रवहणेन, तस्मात्
सागरात् सहसा समुत्थितं (भ) प्रवालैः शाखासुभगैः जाम्बू-
नदीज्वलैः काण्डैः मणिमयैः फलैः कान्तैश्च कुसुमैः सुशोभितं

(प) एवमस्तु—एवं भवतु, मयैव सह गम्यतामित्यर्थः । चिरात्—दीर्घ-
कालात्, निशावसानात् बहूपूर्वमेवेत्यर्थः, अपास्तं—परित्यक्तं, शयनं—निद्रा शय्या वा
(“शयनं सुरते निद्राशय्याश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) येन सः अपास्तशयनः,—
अपगतनिद्रः, त्यक्तशयनीयो वा (विष्णु० । बह्व्री०), निशावसानात् बहुपुर्णमेव
प्रबुद्धः परित्यक्तशय्यो वा इत्यर्थः । अनैषीत्—अथापयदित्यर्थः (नी + लृङ्-द) ।

(फ) तस्य—बणिजः, भाण्डानि—मूलधनानि, पण्यद्रव्याणि इत्यर्थः, यद्वा,—
भाण्डानि—पात्राणि, पण्याधारा इत्यर्थः (“भाण्डं पात्रं बणिज्यूलधने भूषाश्चभूषयोः”
इति मेदिनी), तैः पूर्णं तद्भाण्डपूर्णं—बणिज्यूलधनपूरितं, विक्रीयद्रव्याधारपूरितं वा
(विष्णु० । इया तत्पु०), प्रवहणम्—अर्णवयानमित्यर्थः ।

(ब) अद्भुतेन—आश्चर्य्येण सह, भोषणं—भयानकम् अद्भुतभोषणं—विश्वय-
दर्शनं घोरदर्शनश्चेत्यर्थः (शाकपा०), यद्वा,—अद्भुतचासौ भोषणश्चेति अद्भुत-
भोषणं—भोषणत्वेऽपि अद्भुतत्वमोदयं यत् दर्शकानां दासोत्पादकत्वेऽपि नयनरञ्जनम्
इत्यर्थः, भोमकालमिति भावः ।

(भ) प्रवालैः,—विद्रुमैः, प्रवालमयैरित्यर्थः, शाखासुभगैः,—रमणीयशाखाभि-
रित्यर्थः, प्रवालनिर्मिताभिः रमणीयशाखाभिरिति यावत्, यद्वा,—शाखा—शाखा-
भूतैः, सुभगैः,—रमणीयैः शाखासुभगैः,—सुदर्शनशाखाकूपेषु परिणतैरित्यर्थः,
प्रवालैरिति योजना, जाम्बूनन्दनं—सुवर्णेन (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम
ह्यष्टकम् । इकं कार्णस्रं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्तिग्राम्” इत्यमरः), उज्ज्वलैः,—

कल्पवृक्षमद्राक्षीत् ; तस्य च स्कन्धे सद्वृक्षपर्यङ्कोपरिस्थिताम्
अत्यद्भुताकारां कमनीयां कामपि कन्यकामैक्षत । “अहो !
किमेतत् !!” इति स मन्त्रो यावत् (स) ध्यायति स्म, तावत् सा
कन्या वीणापाणिः गातुमुपचक्रमे,—“येन यत् कर्मबीजमुत्तं, स
निश्चितं तत्फलं भुङ्क्ते, पूर्वकृतं हि कर्म विधिनाऽपि अन्यथा
कर्तुं न शक्यते” । इति मङ्गीतायै (य) प्रकटय्य क्षणादेव सा
दिव्यकन्या कल्पद्रुमपर्यङ्कसहिता तत्रैव ममज्ज । “किमप्येतद-

भासुरेः जाम्बूनदीज्वलीः,—काचनप्रदोमैः, स्वर्णमयैरिति यावत्, काण्डः,—स्कन्धः
(“काण्डः स्कन्धेऽपि शाखानाम्” इति शाश्वतः), वृक्षस्य मूलान् शाखाऽवधिभागे-
रित्यर्थः (“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलान् शाखाऽवधिसरौः” इत्यमरदर्शनात्
काण्डप्रकाण्डयोरेकाग्रकत्वम्) । कल्पवृक्ष—मङ्गल्युपाधस्य, वृक्षं कल्पवृक्षम्—अभीष्ट-
वस्तुप्रदं तस्यावशेषम् । स्कन्धे—प्रकाण्डदेशे, सन्ति—उत्प्लृष्टानि, रत्नानि—मणयः
यत्र तादृशः पर्यङ्कः,—खट्वा (कर्मधा०), तस्य उपरिस्थितां सद्वृक्षपर्यङ्कोपरि-
स्थितां—अहुर्मूल्यमणिखांचितखट्वानपत्या (विष्ण०) ।

(स) ध्यायति स्म—दृष्टौ, चिन्तयामासेत्यर्थः [छे + भट्-तिप् “लट् स्ते”
(३।२।१८ पा०) इत्यतीते लट्] । उपचक्रमे—आदिभे [उप + क्रम + लिट्-ए
“प्रापाभ्यां समथाभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] । कर्मणः,—
शुभोदकं क्रियाया अशुभोदकं क्रियाया वा, बीजम्—अद्भुतमिव बीजं कर्मबीजं—
परिणामे शुभाशुभहेतुभूतं कर्म इत्यर्थः (६।१।० तत्प०), यद्वा,—कर्मरूपं—शुभाशुभ-
रूपमित्यर्थः, बीजमिव बीजं कर्मबीजं (रूपककर्मधा०), उत्तमं—आहितं, येन
यादृक् कर्म आचरितमित्यर्थः, उत्तं बीजं कार्त्तनं अद्भुतं भूत्वा यथा फलदं
भवति, तथा आचरितं शुभाशुभकर्मरूपं बीजम् इदमेव जन्मानि जन्मान्तरेऽपि वा
अवश्यमेव फलप्रदं भवतीति निष्कर्षः [वप + क्तः “वचिस्त्वपि यकादीनां किति”
(६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । पूर्वकृतं—जन्मान्तरेऽनुष्ठितमित्यर्थः । विधिना
—विधाया ।

(य) प्रकटय्य—प्रख्याप्य [प्र + कट + णिच् + ल्यप् “ल्यप् लिट्पूर्वात्”
(६।४।५६ पा०) इति धेरयादेशः] । ममज्ज—प्रविवेशत्यर्थः (मसज् +
लिट्-चल्) ।

पूर्वमद्य मयेह दृष्टं, क (र) अग्निः ? क च दृष्टनष्टोऽयं
दिव्याङ्गनासहितस्तरुः ? यदि च अग्नेरीदृश एव शश्वटाकारः,
तदा लक्ष्मीन्दुपारिजाताद्याः अस्मात् न किमुद्गताः ?” इति
सञ्चिन्तयन्तं दीर्घदर्शनं विलोक्य विस्मयाऽऽविष्टं कर्णधारा-
दयोऽब्रुवन्,—“भद्र ! एवमेषा वरकन्यका सदैव इह दृश्यते,
निमज्जति च क्षणेन, तव तु अस्या नवं दर्शनम्” इति तैरुक्ताः
स मन्त्री सविस्मयस्तेन निधितत्तेन समं पोतात् सागरतीर-
माससाद । तत्र (ल) उत्तारितभाण्डेन तेन वणिजा हृष्ट-
भृत्येन सह स मन्त्री तद्गृहं गत्वा बहून् दिवसान् तत्र सुखेन

(र) अग्निः,—समुद्रः । आदौ दृष्टः,—ईक्षितः, पथात् नष्टः,—अदर्शनं
गतः दृष्टनष्टः,—प्रत्यक्षानन्तरमेवान्तर्धानं गतः (विष्णु० । स्नातान्निहतवत् कर्मधा०) ।
क अग्निः ? क चायं तरुः ? क इयमुभयोः सदृशत्वसूचकम्, अगाधजलराशिसंध्ये
ईदृश्याः कामिन्याः तथा तरीय अवस्थानस्य अतीवासम्भाव्यत्वादिति भावः । च—
पक्षान्तरं, अथवा इत्यर्थः, अग्नेः,—समुद्रात् । शश्वत्—सटा (अव्य० । “पुनःसटाथयोः
शश्वत्” इति शाश्वतः), आकारः, उद्गच्छेदिति शेषः । किं—कथम् ? उद्गताः,—
उत्थिताः, न इत्यत्र भवेयुरिति शेषः ; अत्र काकः । समुद्रात् नित्यमेव यदि ईदृशी
रमणीया मुन्दरी ईदृशः समोजः तरुर्भावितेत, तदा लक्ष्मीचन्द्रपारिजातहृत्पादयः
देवामुरकर्षकसमुद्रमध्यनावसरे कथं नाद्गच्छेयुः ? तेषामुद्गममेव स्वाभाविकम्,
अग्नेः रत्नाकरत्वात् इति भावः । अन्वयार्थे देवामुरैः यदा समुद्रः समथे, तदा
लक्ष्मीः, चन्द्रः, पारिजातवृक्षः, उत्थेयवाः अश्वः, ऐरावती हस्ती तस्मात् समुद्रभ्रुः
इति पुराणवाचां । कर्णधारादयः,—नाविकादयः (“कर्णधारस्तु नाविकाः” इत्य-
मरः । अथादिपटेन पीतपालकादीनां यद्वणम्) । वरा—श्रेष्ठा (“देवाहूते वरः
श्रेष्ठे द्विषु क्लीवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः), सा चामौ कन्यका—कुमारी चेति वर-
कन्यका—उत्तमाङ्गना (“पुंल्लव कन्यधारयजातीयर्दशीयिषु” (६।३।४२ पा०) इति
पुंल्लवः] । पोतात्—अर्णवयानात् । आससाद—प्राप (आ + सट् + लिट्-णल्) ।

(ल) उत्तारितानि—अवरोपितानि, भाण्डानि—वणिग्मूलधनानि, पण्य-
भाजनानि वा येन तेन उत्तारितभाण्डेन—अवतारितमूलधनेन, अवतारितपण्या-
चारेण वा (विष्णु० । बह्व्री०) । हृष्टाः,—प्रसुदिताः, स्वदेशागमनादिति भावः,

स्थित्वा तं निधित्तमुवाच,—“सार्धंवाह ! भवन्नेहे अहं चिरं सुखेन विश्रान्तः, इदानीं स्वदेशं गन्तुमिच्छामि, भद्रमस्तु ते” इत्युक्त्वा तमनिच्छन्तमपि बणिक्पतिमामन्त्र्य स दौर्धर्शी सत्त्वमात्रसहायस्ततः प्रतस्थे ।

क्रमेण नानादेशानतिक्रमन् निजम् (व) अङ्गविषयं प्रायात् । तत्र यशःकेतुना राज्ञा तदन्वेषणाय नियुक्ताः (श) चारा वह्नि-नगरमागतं तं ददृशुः । ततस्तैर्विज्ञप्तो राजा तद्विशेषस्तदुःखितः स्वयं नगरात् निर्गत्य तमभ्यगात् । ततस्योपेत्य (घ) परिष्वज्य अभिनन्द्य च अध्वश्रमक्षामधूसरं तम् अभ्यन्तरमनयत् अन्नवीक्ष्य तं विश्रान्तं,—“मन्विन् ! अस्मान् त्यक्त्वा त्वया किमर्थं याव-

भूत्याः,—मेवकाः यस्य तेन दृष्टभूत्येन—आनन्दितपरिचारकेण । सार्धंवाह !—भो बणिक् ! (“वैदेहकः सार्धंवाहो नैगमो वाणिज्यो बणिक्” इत्यमरः) । भद्रं—कल्याणं (“शःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । आमन्त्र्य—अभिनन्द्य, प्रशस्येत्यर्थः (आ + नन्व् + णिच् + ल्यप्) । सत्त्वं—गुणत्रिंशेषः, बलं वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इत्यमरः), तन्मात्रः,—तदेव, सहायः,—सहचरः यस्य तादृशः सत्त्वमात्रसहायः,—सत्त्वगुणमात्रावलम्बनः, बलमात्रावलम्बनो वा, एकाकी पर्वति भावः । प्रतस्थे—निर्जंगाम, प्रस्थितवानित्यर्थः [प्र + स्था + लिट्-ए “समवपविभ्यः स्थः” (१:३:२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(व) अङ्गस्य—देशविशेषस्य राजानः अङ्गाः [“इज्जमवधकलिकमूरमसादण्” (४:१:१७० पा०) इत्यण् “तद्गजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२:४:६२ पा०) इति राजप्रत्ययान्तस्य लुक्], तेषां विषयं—जनपदम् अङ्गविषयम्—अङ्गदेशं, प्रायात्—समागच्छत् (प्र + आ + या + लङ्-ट्) ।

(श) चाराः,—प्रविषयः, अन्वेषणार्थे नियुक्ताः पुरुषा इत्यर्थः ।

(घ) परिष्वज्य—आनिश्व [परि + ष्वज् + ल्यप् “अग्निदितां हल उपधायाः कङ्क्षिति” (६:४:२४ पा०) इति उपधाकारलोपः], अभिनन्द्य—समादरादिना सन्तोष्य, गुणख्यापनादिना प्रशस्येति वा (अभि + नन्द + णिच् + ल्यप्), अध्वनि—पथि, यः श्रमः,—पथपथ्येऽनकमः, तेन आनः,—क्रशः, स आसौ धूसरः,—ईषयास्तुति तादृशम् अध्वश्रमक्षामधूसरं—पथश्रान्तं धूलिसन्निविष्टैत्यर्थः (विष्णु ० ।

च्छरीरं निःस्नेहपरूपामिमां दशां मानसं नीतम् ? अथवा भगवतो भवितव्यस्य गतिं विचित्रां को विज्ञातुमर्हति ? येन अकस्मात् ते तीर्थादिभ्रमणे मतिरेषाऽभवत् ; तत् ब्रूहीदानीं के त्वया देशा भ्रान्ताः ? किञ्च नवं वस्तु दृष्टम् ?” इति । ततः स क्रमात् वर्णयन् सुवर्णद्वीपान्तम् (स) अध्वानम्, अध्वौ समु-
त्थितां गायन्तीं त्रिजगत्सारभूतां कल्पतरुस्थितां तां दिव्य-
कन्यकां तस्मै यथावदकथयत् ।

राजा तु तत् श्रुत्वैव तथा (ह) स्मरवशोऽभवत्, यथा तथा विना राज्यजीविते निष्फले अमन्यत ; अवदच्च तं मन्त्रिणम् एकान्ते नीत्वा,—“मन्त्रिन् ! मयाऽवश्यमेव सा द्रष्टव्या, नी चेत् मे जीवितं नास्त्यवधारय ; भवितव्यतां प्रणम्य त्वदुक्तेन पथा गच्छामि, अहं ते न निवारणीयः, नानुगम्यश्च ; गुप्त-

कर्मधा०) । यावच्छरीरं—कृत्स्नदेहं, यद्वा,—देहावधि (“यावत्पावञ्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः), निःस्नेहात्—अविरतपथ्येऽनेन देहस्य स्नेहपदार्थ-
अद्यात्, परुषां—कर्कशां, इक्षामिति यावत् ; मानसपदं,—निःस्नेहात्—अस्मान् प्रति प्रेमभावपरित्यागात्, परुषां—इक्ष्वा, कठोररूपामित्यर्थः (विष्ण० । ५भी तत्प०) ; यद्वा,—निःकृष्णं चानौ परुषा चेति तां (कर्मधा०) निःस्नेहपरुषां—इक्ष्वाकर्कशां, विरक्तकठोराश्च । दशाम्—अवस्थां, यावच्छरीरं मानसमित्यन्वयः, सर्वशरीरं मन-
येत्यर्थः, यद्वा,—शरीरावधि मनीष्यन्तमित्यर्थः (अत्र नीतमिति नयतेर्द्विकर्मकत्वात् यावच्छरीरं मानसमिति उक्ते मुख्ये कर्मणि १मा०, दशामिति अप्रधाने २या०) । भ्रान्ताः,—पथ्येऽदिताः [धन + कर्मणि क्तः “अनुनासिकस्य क्लिप्तयोः क्ङिति” (६।४।१५ पा०) इति दीर्घः] ।

(स) अध्वानं—पथानम् ।

(ह) स्मरस्य—कामस्य, वशः,—अधीनः स्मरवशः,—कामावशः । तथा—
कन्यया, सागरीत्यया इत्यर्थः । राज्यञ्च जीवितञ्च—जीवनञ्च ते राज्यजीविते—
राजत्वं जीवितञ्चेत्यर्थः (इत्त०) । एकान्ते—एकस्मिन् प्राप्ते, निर्जने इत्यर्थः ।
श्री—न, चेत—यदि, द्रव्यामीति शेषः । अवधारय—निश्चिन, भवितव्यताम्—
अवश्यभाविताम् । ते—तथा (कर्मणि दृष्टौ०) । न अनुगम्यः,—न अनुसरणीयः

मेकाकी गच्छामि, राज्यन्तु मे त्वया रक्ष्यम्, इदञ्च महचो
नान्यथा कार्यं, मया असुभिः शापितोऽसि” इत्युक्त्वा तत्प्रति-
वादं निरस्य तं मन्त्रिणं विससर्ज । तदा स दीर्घदर्शी
(क) अनल्पोत्सवेऽपि विमना इव आसीत्; स्वामिनि असाध्य-
व्यसनासक्ते सम्मन्त्रिणां कुतः सुखम् ? ।

अथान्येद्युः स राजा तस्मिन् मन्त्रिणां करे न्यस्तराज्यभारः
निशि तापसरूपधरः यशःकेतुः स्वात् नगरात् प्रतस्थे । गच्छंश्च
स पथि कुशं नाम सुनिमपश्यत् । सोऽपि तं प्रणतं (ख) तापस-
कल्पं समादिशत्,—“वत्स ! लक्ष्मीदत्तेन बणिजा साकं पोतेन
वारिधौ गत्वा अभीष्टां कन्यां प्राप्स्यसि, निराकुलो ब्रज” ।

[अनु + गम + “प्रेषातिस्पर्गप्राप्तकालेषु क्त्याश्च” (३।३।१६३ पा०) इति धन] ।
असुभिः,—प्राणैः (करणे श्या० । “पुंसि भुवःप्राणः प्राणाः” इत्यमरः), शापितः,
—अपथं कारितः, यदि महचनं न श्रित्यसि तदा मे प्राणवधपातकी भविष्यसि
इत्यादिरूपेण, मां स्वतमेव द्रव्यसि इत्यादिरूपेण वा दत्तदिव्यः इति भावः (अण +
धिच् + क्तः) । तस्य—मन्त्रिणः, प्रतिवादं—प्रतिकूलवचनं, निजवाक्यस्य प्रत्युत्तरं
विपरीतवचनम् इत्यर्थः, निरस्य—निवाच्यं (निर् + अस + ल्यप्) । विससर्ज—
तत्याज, गृहं प्रेषयामास इत्यर्थः (वि + कृज + लिट्-णल्) ।

(क) अनल्पः,—महान्, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः तस्मिन् अनल्पो-
त्सवे—महानन्दकरविषयेऽपि (कश्चिदा० । औपम्येविके ७मो०), दीर्घकालानन्तरं
स्वदेशप्रत्यागमनरूपे इति भावः । स्वामिनि—प्रभौ (“स्वामी प्रभुविशाख्यः” इति
मेदिनी), असाध्यं—साधयितुमशक्यं, प्रतिक्रियानमतावर्द्धभूतमित्यर्थः, यत् व्यसनं
—विपत्, कामजदोषो वा (“व्यसवं विपदि भग्रे दोषे कामजकोपजे” इत्यमरः),
तव आसक्ते—अनुरक्ते असाध्यव्यसनाऽऽसक्ते—अप्रतिविधेयविप्रतिकरव्यापारे दृढप्रवृत्ते
इत्यर्थः, अथवा,—असंशोध्यदोषानुष्ठानप्रवृत्ते (७मो तत्प० । भावे ७मो०), सागरा-
न्तःस्थाया देवबालासदृशालस्या लाभप्रयत्नस्य निष्फलत्वसम्भावनाया विपत्तिजनक-
तया चेति भावः ।

(ख) तापसात् ईषद्वन् तापसकल्पं—सुनिसदृशं, तापसरूपधरत्वात् इति

इति तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टः प्रणम्य च तं राजा गच्छन् देशान्
नदीः (ग) अद्रींश्चातिक्रम्य तमम्बुधिमाससाद ; तस्य च तीरे
मुनिप्रोक्तेन तेन लक्ष्मीदत्तेन स्वर्णद्वीपं यियासुना वणिजा
महसा अस्य सङ्गतिरजायत ; तेन च चक्राङ्गपादमृद्रादिदर्शनात्
प्रह्वेन सह स नृपः प्रवहणमारुह्य अम्बुधौ प्रतस्थे । सम्प्राप्ते
मध्यमव्येस्तास्मिन् प्रवहणे, सहसा कल्पविटपिस्कन्धाधिरूढा सा
कन्यका (घ) उदगात् । यावत् राजा (ङ) चकोरश्चान्द्रकामिव
तां पश्यति, तावत् सा तथैव वल्लकीवाद्यसङ्गतं गायति स्म,—
“यत् कर्मवीजं येन प्रागुप्तं, तत्फलं तेन निश्चितं भोक्तव्यं, पूर्व-
कृतं हि विधिरपि नान्यथा कर्तुं प्रभवति ; तस्मात् यत्र यथा-

भावः [तापसः+“ईषदसमाधौ कल्पवृक्षदेशीयरः” (५।१।६७ पा०) इति
कल्पप्] । निराकुलः,—अव्ययः, शान्तः इति यावत् ।

(ग) अद्रीन्—पर्वतान्, अतिक्रम्य—उल्लङ्घ्य (अति + क्रम + ल्यप्) । यावत्-
निच्छुना यियासुना—जिगमिषुषा, गन्तुमिच्छुना इत्यर्थः [या + सन् + “सना-
शंसभिश्च उः” (१।२।१६८ पा०) इति उः] । अक्रं—चक्राकाररंखाविशेषः, अङ्गं—
चिह्नं यथोः तादृशो पादौ चरणौ (कर्मधा०), तद्रूपा मृद्रा—महाराजोऽयमिति
प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषः इत्यर्थः, तदादिदर्शनात् चक्राङ्गपादमृद्रादिदर्शनात्—
चक्रलाञ्छितचरणावलोकनादित्यर्थः, तेन च महाराजोऽयमिति प्रत्ययादिति भावः,
प्रह्वेन—विनोतेन ।

(घ) उदगात्—उदतिष्ठत् (उत् + इ + लुङ्-ट्) ।

(ङ) चकोरः,—चन्द्रस्य सुधापायो पक्षिविशेषः, चन्द्रिकां—ज्योत्स्नां
(“चन्द्रिका कीमुदो ज्योत्स्ना” इत्यमरः), सुधालालसचकोरो यथा भोज्यान्तरं
विहाय चन्द्रोदयमेव अत्यादरेण प्रतीक्षते, पश्यति च प्रकाशितां चन्द्रिका, तथा
राजाऽपि दृष्टान्तरं विहाय तस्या एव सङ्गमनमत्यायङ्गं प्रत्येक्षित्, उदगाच्च
ता प्राद्राक्षोत् इत्याशयः । तथैव—पूर्ववदेव, वल्लकीवाद्येन—बोधावाद्येन सह
(“बोधा तु वल्लकी । विपक्षो” इत्यमरः), सङ्गतं—हृदयङ्गमं, मनोरममित्यर्थः,
युक्त्वा मिश्रतामिति यावत् (“सङ्गतं हृदयङ्गमम्” इत्यमरः), वल्लकीवाद्यसङ्गतं—
बोधावाद्येन सह ताललयसमन्वितं यथा तथेत्यर्थः (किथा विष्ण० । १५। तत्पु०) ।

वेत् यस्य यत् दैवयागेन भवितव्यं, तत्र तेन भवितव्येनासौ
जन्तुर्विवशो नीयते” इति सूचितभाव्यर्था गीतिकां गायन्तीं
तां पश्यन् राजा तत्क्षणं स्मरशराहतः निस्पन्द एवातिष्ठत् ।
“हे (च) रत्नाकर ! तुभ्यं नमोऽस्तु, येन त्वया इमां प्रच्छाद्य
श्रिया हरिर्विप्रलब्धः, तत् त्वां शरणं प्रपन्नोऽस्मि, त्वं मे इष्ट-
सिद्धिं विधत्स्व” । यावदित्यं स राजा समुद्रं स्तौति स्म, तावत्
सा कन्यका (छ) सपादपा तत्र न्यमज्जत् । तदवलोक्यैव स
राजा (ज) तामनु आत्मानं सिन्धौ प्राक्षिपत् । तद्दीप्य स
सज्जनः लक्ष्मोदत्तः तं विनष्टं मत्वा दुःखात् देहं त्यक्तुं समुद्यतो-
ऽभवत् । “मा तावत् (झ) माहंसं कार्षीः, मग्नस्यास्य अस्वधौ
भयं नास्ति, एष राजा यशःकेतुर्नाम तापसरूपभृत्, अस्या
एव कन्याया अर्थे समायातः, इयं हि अस्य पूर्वभार्या, एतां

सूचितः,—प्रकटितः, भावी—भविष्यन्, अर्थः,—अभिधेयः, प्राक्तनकर्मफलस्य
अवस्यन्भाक्त्व्यरूपः इत्यर्थः, सया तां सूचितभाव्यर्था—कर्मफलस्य अनतिक्रमणीयता-
प्रतिपादिकाभित्यर्थः ।

(च) रत्नाऽऽकर !—मागर ! तुभ्यं (नमः—शब्दयोगात् ४४०) । प्रच्छाद्य—
सङ्कोपाद्य (प्र + छृद् + शिच् + ल्यप्), श्रिया—लक्ष्म्या (करणे श्या०) । विप्रलब्धः,
—प्रतारितः (वि + प्र + लभ + क्तः), लक्ष्म्या अपि अधिकमुन्दरीयमिति भावः ।
शरणं—रक्षितारण, आश्रयमित्यर्थः (“शरणं गृह्णन्निर्धोः” इत्यमरः), प्रपन्नः,—
प्राप्तः [प्र + पद् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठा-तो नः पूर्वस्य च दः” (८२।४२ पा०)
इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः] । विधत्स्व—सम्पादय (वि + धा +
लोट्-स्व) ।

(छ) पादपेन—हृदये, कल्पहृदयेत्यर्थः, सहिता सपादपा—सतरुणा
(विष्णु० । बह्व्री०) । न्यमज्जत्—प्राविशत् (नि + मज्ज + लङ्-द्) ।

(ज) तामनु—तत्पश्चात् (अनुयोगात् तामिति २४०) ।

(झ) माहंसम्—अविमृश्यकारितां, पूर्वापरमविविच्यैव प्राणविसर्जनरूपमाह-
रहमित्यर्थः, मा कार्षीः,—न कुरु [क + कृ-सि “माहि कुरु” (१।१।१०५

प्राप्य पुनरसौ अङ्गराज्यं गमिष्यति” इति गगनादुद्धतया वाचा
ममाश्वासितोऽसौ सार्धवाहः यथाकाममिष्टं देशं स्वार्थसिद्धये
जगाम ।

राजा यशःकेतुश्च अश्वधौ मग्नः अकस्मात् दिव्यमेकं नगर-
मद्राक्षीत् । सविस्मयश्च तत् नगरं (ज) भास्वन्मणिमयस्तन्मैः
काञ्चनोज्ज्वलभिस्त्रिभिः मुक्ताजालगवाक्षकैः प्रासादैः विराज-
मानं, नानारत्नशिलावहसोपानवापिकैः कामदैः कल्पवृक्षाक्षै-
रुद्यानैरुपशोभितं दृष्ट्वा समृद्धेऽपि तत्र पुरे निर्जने गृहं गृहं
प्रविश्य यदा तां प्रियां कापि न दृष्टवान्, तदा विचिन्वन्

पा०) इति लुङ् “न माङ्गोने” (६।४।७४ पा०) इत्यङागमप्रतिषेधः] । अर्थे—
मिनित्तमित्यर्थः । यथाकामं—यथाऽभिलषितम् (अव्ययी०) ।

(ज) भास्वन्ः,—उज्ज्वलाः, ये मणयः,—रत्नानि, तन्मयः,—तटात्मकाः,
कान्माः,—स्थूणाः यत्र तैः भास्वन्मणिमयस्तन्मैः,—भासुररत्नस्तन्मैर्शोभितैरित्यर्थः
(विष्ण० । बहुव्री०), काञ्चनैः,—स्वर्णैः, उज्ज्वलाः,—प्रदीप्ताः, भिन्नयः,—कृद्यानि
येषां तैः काञ्चनोज्ज्वलभिस्त्रिभिः,—स्वर्णमयंभास्वत्पुष्पमयुक्तैः (विष्ण० । बहुव्री०),
मुक्ताजालिन—मौक्तिकसमुद्भूत, गवाक्षाः,—वातायनानि येषां तैः मुक्ताजाल-
गवाक्षकैः,—मौक्तिकविनिर्भातवातायनममन्वितैः, यथा,—मुक्ताजालानि—जाला-
कारवन्धनमुक्ताममूढाः, गवाक्षे येषां तैः मुक्ताजालगवाक्षकैः,—जालाकारेण बाधित-
मुक्तावरणच्छादितवातायनरम्भः (विष्ण० । बहुव्री० । स्वार्थे कः), प्रासादैः,—कूर्चैः,
देवानां राज्ञाञ्च आवासभवनैरित्यर्थः (“प्रासादो देवभुजानाम्” इत्यमरः) । नानाः,
—विविधाः, रत्नशिलाः,—पद्मरागमातृत्मादिसप्तप्रकराः, ताभिः आवृत्तानि—
स्रष्टितानि, सोपानानि—आरोहणानि, आरोहणावरोहणसाधनानीत्यर्थः, यासां
तादृशः वापिकाः,—दीपिकाः यत्र तैः नानारत्नशिलाऽऽवृत्तसोपानवापिकैः,—
विविधवर्णमणिशिलानिवृत्तसोपानश्रेणीयुक्तजलाशयैः (विष्ण० । बहुव्री०), कामानि
—काम्यान्, अभिलषितवस्तुनीत्यर्थः (“कामः अरेच्छयोः पुमान् । रेतस्वपि निक्षामे
च काम्येऽपि स्नात्रपंसकम्” ॥ इति मेदिनी), दृष्टतीति तैः कामदैः,—वाञ्छित-
प्रदेः [विष्ण० । उपस० । काम + दा + “वातोऽनुपसर्गे कः” (३।२।१ पा०) इति कः
“वातो लोप—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । सख्ये—महासन्पदयुक्ते

उत्तुङ्गमेकं भणिमन्दिरमारुह्य तद्द्वारमुद्घाट्य तत्र प्रविवेश ।
प्रविश्य च तत्र सद्वत्तपर्यङ्गस्थितां वस्त्राऽऽच्छादितमर्वाङ्गां
शयानाम् (ट) एककामैस्त्रिष्ट,—"किं स्यात् सैवेयम् ?" इति
सोत्कण्ठं यावत् तन्मूखमुद्घाटयति, तावत् तामेव ईप्सितां
कन्यकामद्राक्षीत् । तद्दर्शनेन चास्य तदा (ठ) काऽपि अवस्था
ग्रीष्मर्तुमरुपान्यस्य सरिद्दर्शनेनैवाभवत् । साऽपि उन्मीलित-
लोचना तं (ड) कल्याणाकृतिलक्षणं काम्यं प्राप्तं वीक्ष्य
सम्भ्रमात् शयनमजहात् । ततश्च कृताऽऽतिथ्या आनतमुन्मी
(ढ) फुल्लेक्षणीत्पलन्यासैः पादयोः पूजयन्ती शनैरभ्यधात्,—

(विण०) । विचिन्तन्—चिन्तयन् (वि + चि + शतृ), उत्तुङ्गम्—उत्तुङ्गतम् ।
उद्घाट्य—अनाहतम् । (उत् + घट + णिच् + ल्यप्) ।

(ट) एक एव एककः, तामेककां—द्वितीयसङ्कायसङ्कताम्, एकाकिनौ-
मित्यर्थः [एक + "एकादाकिनिश्चासङ्कायि" (५।१।५२ पा०) इति असङ्काये कन्,
ततः स्त्रियां टाप्] । ईप्सितां—वाञ्छिताम् [आप + मन् + "आप्ज्युधाभौत"
(७।४।५५ पा०) इति ईत् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इति
अभ्यासलोपे ईप् इति चातोः क्तः] ।

(ठ) काऽपि—अनिर्वचनीया, प्रकाशयितमकमेत्यर्थः । ग्रीष्मर्तुं—निदाघ-
काले, मरुः,—मरुभूमिस्थस्य इत्यर्थः, पान्यस्य—पथिकस्य ग्रीष्मर्तुमरुपान्यस्य—
ग्रीष्मसमये मरुटेशपथ्याटकस्य पथिकस्य, सरिद्दर्शनेन—नदीविलोकनेन, मरुभूमि-
विचारिणः द्रुःसङ्घपिपासया कण्ठागतप्राणस्य सुमूर्धोः पथ्याटकस्य इतस्ततो जला-
न्वेषणेन श्रान्तस्य सङ्घस्य नदीदर्शनेन यथा अनिर्वचनीयानन्दोदयो भवति, राज्ञोऽपि
तथा आनन्दः समभूदित्यर्थः ।

(ड) कल्याणे—शुभे, प्रशस्ते इत्यर्थः, आकृतिलक्षणे—रूपचित्रे यस्य
तं कल्याणाकृतिलक्षणं—मुरुपं मुलक्षणमेत्यर्थः, काम्यं—कामयितव्यम्, अभि-
लषचीयं वस्तु इत्यर्थः । सम्भ्रमात्—संवेगात्, त्वरावशादित्यर्थः, समादरात् वा
("सम्भ्रमः साध्यसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि" इति मेदिनी) ।

(ढ) ईक्षणे—नयने, उत्पले—ईन्दोवरे इवेति ईक्षणीत्यपि (उपनिषत् स०),
फुल्ले—विकसिते, ईक्षणीत्यपि—नेनेन्दोवरे, तयोः न्यासे,—निषेपेः फुल्लेक्षणीत्यल-

“महाभाग ! को भवान् ? कथमिदमगम्यं रसातलं प्रविष्टोऽसि ? राजलक्षणाङ्किततनोस्ते तापसव्रतं किमिदम् ? महाभाग ! यदि ते मयि प्रसादस्तदा एतदाख्याहि” ।

एवं तस्या वचः श्रुत्वा स राजा तां प्रत्युवाच,—“सुन्दरि ! अहमङ्गराजः यशःकेतुर्नाम, (ए) आमाज्जनादिहास्युधौ दृश्यां त्वामश्रीषं, ततस्त्वदथम् इमं वेशं कृत्वा राज्यं विमुच्य आगत्य च अनुमार्गेण इह प्रविष्टोऽस्मि, तन्मे काऽसि त्वं कथय” । इति तेनोक्ता सा सलज्जा सानुरागा च तमभ्यधात्,—“महाभाग ! मृगाङ्गसेन इति (त) श्रीमानस्ति विद्याधराधिपः, मां मृगाङ्गवतीं नाम तस्याऽऽत्मजां विद्धि । स पिता मामस्मिन् नगरे एकाकिनीं विमुच्य केन हेतुना सपौरजनः क्वापि गतः, इत्यहं न जाने ; तेनाहं (थ) शून्यवसतेरस्मात् वारिधौ उन्मज्ज्य कल्पद्रुमाऽऽरूढा भवितव्यतां गायामि” । एवमुक्तवती सा

न्यासेः,—प्रफुल्लनयनकुवलयपातैः (दृष्टौ तत्पु० । करणे श्या०) । प्रसादः,—अनुगृहः । आख्याहि—कथय (आ + ख्या + लोट्-ङि) ।

(ए) आमात्—प्रत्ययितात्, विश्वस्तादित्यर्थः (“आतः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) । दृश्यां—दर्शनाद्योम्, अतीव सुन्दरीर्भाति भावः । अश्रीषम्—आचक्षणम् (श्रु + लृङ्-अम) । अनुमार्गेण—पथं लक्ष्योक्त्य, तव प्रवेशपथमनुसृत्येत्यर्थः । मे—ममम् [“क्रियथा यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” (बा०) इति सम्प्र० ४र्थो०] ।

(त) प्रशस्ता श्रीः,—लक्ष्मीरस्य अस्तीति श्रीमान्—प्रभूतसम्पदयुक्तः (श्री + प्रशंसायां भृञि वा मनुप्) । विद्धि—जानीहि [विद + लोट्-ङि “इभलभ्यो ङिर्धिः” (६।४।१०१ पा०) इति ङिर्धिः] ।

(थ) शून्या—हीना, जनविरला इति यावत्, वसतिः,—वेश्म, आवास-रहमित्यर्थः (“वसतिर्वेश्मयामिन्योः” इति शाश्वतः), यत्र तस्मात् ; यद्वा,—शून्या वसतिः,—वासः (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी) यत्र तस्मात् शून्यवसतेः,—निर्जनादित्यर्थः (विष्ण० । बह्व्री०) । उन्मज्ज्य—उत्प्लव्य (उत् + मज्ज + ल्यप्) ।

तस्य (द) सुनेर्वचः स्मरता तेन राज्ञा पेशलैः सुवचोभिः
तथा अरज्यत, यथा अनुरागविवशा तत्क्षणं तस्य वीरस्य
भार्यात्वम् अङ्गीकृत्य समयमेकमभ्यधात्,—“आर्य्यपुत्र !
प्रतिमासं शुक्लकृष्णचतुर्दश्याम् अष्टम्याञ्च अनायत्ता चतुरो
दिवसान् यत्र क्वापि गच्छन्तो अहं त्वया न निवार्या, नापि
द्रष्टव्या ; अत्र हि कारणं विद्यते” इति । ततः “तथा” इति
(ध) प्रतिपद्य स राजा गान्धर्वेण विधिना तां परिणीय तत्र
तया सह दिव्यं भोगसुखं ब्रुभुजे ।

एकदा सा सृगाङ्गवतो दिव्यसम्भोगसुखावस्थितं तं भूपं
प्राह स्म,—“नाथ ! त्वमिहैव प्रतीक्षस्व, कार्थ्यार्थं क्वापि
अहं यामि, अद्य सा कृष्णचतुर्दशी मम सम्प्राप्ता । आर्य्यपुत्र !
इहस्थश्च अमुं (न) स्फाटिकं गृहं मास्व गमः, मा अत्र
वाप्यां निपतितो भव, तर्हि भूलोकं त्वं तत्क्षणं गमिष्यसि”

(द) सुनेः,—कृशस्थ । पेशलैः,—मनीहरेः । अरज्यत—समनुष्यत [रज्ज +
कर्मणि लङ्-त “अनिदितां हल उपधायाः कङ्ठिति” (६।४।२४ पा०) इति
रज्जन्लोपः] । अनुरागेण—अतिप्रेम्णा, विवशा—विह्वला, आत्मसंवरणाच्चर्मति
यावत्, अनुरागविवशा—प्रणयाधीना (विण० । श्या तत्पु०) । समयं—नियमं
(“समयः प्रपथे भाषासम्पदीः कालसंविदीः । सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारनिर्देशं च” इति हेमः) । अभ्यधात्—अधीकृत्यत (अभि + धा +
लुङ्-इ) । प्रतिमासं—मासि मासि (वीसायामव्ययी०) । अनायत्ता—अनधीना,
विवशा इत्यर्थः ।

(ध) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य (प्रति + पद + ल्यप्) । गान्धर्व्यामयमिति गान्धर्वः,
तेन गान्धर्वेण—गान्धर्वजात्यनुष्ठितेन, विधिना—नियमेन, “इच्छयाऽन्वोऽन्वसंयोगः
कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयः मैथुन्यः कामसम्भवः” इत्युक्तवपपरस्पर-
मनोबधनपूर्वकमाख्यपरिवर्तनरूपविधानेनेत्यर्थः । ब्रुभुजे—ब्रुवन्भूव [ब्रुज् + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(न) स्फाटिकं—स्फाटिकनिर्मितम् । मास्व गमः,—न गच्छ [गम + लुङ्-सि

इत्युक्त्वा तमामन्ध्रं तस्मात् पुरात् सा वहिरगात् । राजाऽपि
 षट्हीतखड्गस्तां (प) जिज्ञासुरन्वगमत्, अद्राक्षौ च तमः श्याम-
 व्यन्तवक्त्रविलं साकारमिव पातालमागच्छन्तं कमपि
 राक्षसम् । स च राक्षसः निपत्यैव घोरं रवं कुर्वन् तां
 षट्गाङ्गवतीं वक्त्रे निक्षिप्य (फ) निगोर्णवान् । तदवलोक्यैव
 स राजा अतिक्रोपेन सहसा ज्वलन् (व) निर्मोकमुक्तभुजग-
 श्यामलेन महाऽग्निना क्रोधाऽऽकृष्टेन धावित्वा राक्षसस्तस्य
 सन्दृष्टोष्ठपुटं शिरसिच्छेद ।

ततो (भ) मोहनिशाऽन्धे विनष्टगतिके कान्ताव्ययोगार्त्ते

“कोत्तरं लङ् च” (३।१।१०६ पा०) इति लुङ् “न लाङ्धीगे” (६।४।७४ पा०)
 इत्यङागमप्रतिषेधः ।। वाया—दोषिकायाम् ।

(प) ज्ञातुमिच्छः जिज्ञासुः,—कुत्रेयं गमिष्यति इति विविदिषुः [ज्ञा +
 सन् + “सनाशंसभिच उः” (३।१।१६८ पा०) इति उः] । तमः,—अन्धकारम् इव,
 श्यामं—कृणवणं, व्यात्तं—विहृतं, वक्त्रं—मुखं, विलं—गह्वरमिव यस्य तं तमः—
 श्यामव्यात्तवक्त्रविलम्—असंहतघोरकृणवणंमुखगह्वरं (विष्णु० । बहुव्री०), साकारं
 —मूर्तिमन्तम् (विष्णु०) ।

(फ) निगोर्णवान्—भक्षितवान् [नि + गृ + णवतु “भृत इडातोः” (७।१।
 १०० पा०) इति इत् “इलि च” (८।१।७७ पा०) इति दीर्घः, “रदाभ्यां निडातो
 नः—” (८।१।४२ पा०) इति नः] ।

(व) निर्मीकात्—कक्षकात्, मुक्तः,—त्यक्तः, भुजगः,—सर्प इव, श्यामलेन
 —श्यामवर्णेन निर्मोकमुक्तभुजगश्यामलेन—कक्षकनिःसृताङ्गवत् कृणोऽवलेनेत्यर्थः
 (विष्णु०) । सन्दृष्टौ—दन्तनिपीडितौ, चोष्ठपुटौ यत्र तादृशं सन्दृष्टोष्ठपुटं—
 दंशितोष्ठाधरम् (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(भ) मोहः,—मूर्च्छा एव, निशा—रात्रिः, ज्ञानभावसाधन्यादिति भावः,
 तथा चन्धे—दृष्टिशक्तिहीने मोहनिशाऽन्धे—प्रियाविरहज्योकात् मूर्च्छितप्रायतया
 निमीलितक्षीणे इत्यर्थः (विष्णु० । श्या तत्पु०), विनष्टा—विध्वक्ता, गतिः,—
 गमनशक्तिरित्यर्थः, यस्य तादृशं विनष्टगतिके—गतिशक्तिविरहिते, मोहोपस्थित्या
 इति भावः [विष्णु० । बहुव्री० । “नद्युतच” (५।४।१५१ पा०) इति चः] ।

नृपे अकस्मात् मेघमलिनस्य तस्य रत्नसः अङ्गं भित्त्वा उद्योतित-
दिक्चक्रा विमला चन्द्रसूक्तिरिव सा मृगाङ्गवतौ जीवन्ती
अक्षताङ्गी विनिययी । तां तथा संकुटीतीर्णां कान्तां दृष्ट्वा
राजा,—“एहि एहि” इति वदन् प्रधाव्यैव आललिङ्ग । “प्रिये !
किमेतत् ? स्वप्नाऽयमुत माया ?” । इति तेन पृष्टा सा संस्मृत्य
विद्याधरी प्रत्यभाषत,—“आर्य्यपुत्र ! शृणु, नायं स्वप्नः, नापि
माया ; अयं हि विद्याधरेन्द्रात् स्वपितुर्मम शापोऽभूत् । स मे
पिता बहुपुत्रोऽपि इह वसन् वात्सल्यात् मया विना आहारं
नाकरोत् । अहश्च सर्वदा इह निर्जने (म) शर्वपूजाऽऽसक्ता
चतुर्दश्याश्च द्वयोरेव पक्षयोरगच्छम् ।

एकदा चतुर्दश्यामिहाऽऽगत्य चिरं गौरीं समर्चयन्त्या
(य) मे देवात् समस्तं दिनमवमितम् । तस्मिन् दिने स मम
पिता (र) मत्प्रतीक्षः क्षुधितोऽपि मां प्रति कुपितः किञ्चि-
दपि नाभुङ्क्त, नापि अपिबत् । ततो रात्र्याम् (ल) उपेतायां
मापराधां मामधोमुखीं भवितव्यताबलात् अस्नेहः शपति
स्म,—“यथा त्वं मामवज्ञाय क्षुधात्तं सर्वं दिनं विस्मृतवत्यसि,
तस्मात् मासि मासि अष्टम्योश्चतुर्दश्योश्च हरार्चनरसात् पुरात्

नृपे (भावे ७मी०) । उद्योतितम्—उद्भासितं, दिक्चक्रं—दिसंखलं यथा सा
उद्योतितदिक्चक्रा—प्रकाशितदिक्समूहा (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(म) शर्वव्य—महादेवस्य, पूजायाम्—अर्चनायाम्, आसक्ता—अनुरक्ता
शर्वपूजाऽऽसक्ता—शिवोऽऽराधनतत्परा (विष्णु० । ७मी० तत्पु०) । द्वयोरेव—युक्त-
कालयोर्द्वयोरेवेत्यर्थः ।

(य) मे—मम (शिवे ६श्री०) । अवसितं—समाप्तम्, अवसानं जातमित्यर्थः
[अव + सी + क्तः “यतिष्यति—” (आ३।४० पा०) इति इत्वम्] ।

(र) मत्प्रतीक्षा—अपेक्षा यस्तु तः मत्प्रतीक्षः,—ममागमनपथनिरोध-
कारीत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ल) उपेतायाम्—उपस्थितायां, नथीति शेषः, नहि समानतायां सत्या-

वह्निर्यान्तीं त्वां कृतान्तमन्त्रासो नाम राज्ञसो निगरिष्यति,
ततश्चास्य हृदयं भित्त्वा भित्त्वा निरेष्यसि, शापं ताञ्च
निगरणव्यथां न स्मरिष्यसि, एकाकिनी च अत्र स्थास्यसि”
इति शापं ददत् स मयाऽनुनीतः ध्यात्वा शापान्तमकरोत्,—
“यदाऽङ्गपतिः यशःकेतुस्तव भर्ता भूत्वा राज्ञसेन निगीर्णां
त्वां दृष्ट्वा तं राज्ञसं निहनिष्यति, तदा त्वं तस्य हृदयान्निर्गता
शापात् मोक्ष्यसे, संस्मरिष्यसि च शापादिसर्वा निजा विद्याः” ।
इति शापान्तमुक्त्वा इह मामेकाकिनीं मुक्त्वा (व) सपरिच्छदो
निषधाद्रिं गतः ; अहं तदादेशेन शापमोहादिहावसम् । स
शापश्चास्य मे क्षीणः, जाता च सर्वत्र स्मृतिः ; तदद्य (श) तात-
पार्श्वगमनाय निषधाद्रिं व्रजामि, शापान्ते स्वगतिं प्राप्स्यामि

मित्यर्थः (भावे ७मी०) । अष्टम्योः,—युक्तकृष्णोभयपक्षीययोरित्यर्थः, एवं
अनुष्टुप्पौरुषि, इत्यर्थः—शिवस्य, अर्चने—आराधने, यो रमः,—रागः, अनुराग
इत्यर्थः (“शङ्करादौ शिवे वीर्ये गूणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः), तस्मात् इराचन-
रमात्—शिवपूजाऽनुरागात् (७मी तत्प० । इतो ५मी०) । कृतान्तस्य—यमस्या-
पीत्यर्थः, सन्नामः,—विपक्षं भयं यस्मात् स कृतान्तमन्त्रासः,—यमस्यापि यमः इति
भावः (विष्णोः । बहुव्री०) । निगरिष्यति—भक्षयिष्यति (नि + गृ + लृट्-स्यति) ।
भित्त्वा—विद्रीयं (भिद + क्त्वा), निरेष्यसि—निर्गमिष्यसि (निर् + इ + लृट्-
स्यसि) । निगरणव्यथां—राजसकवस्तुजं दृग्दम् । ध्यात्वा—चिन्तयित्वा, ध्यानस्थो
भूत्वेत्यर्थः (ध्ये + क्त्वा) । मोक्ष्यसे—उद्धारिष्यसे इत्यर्थः (मुच + कथं कर्त्तरि
लृट्-स्यसे) ।

(व) सपरिच्छदः,—सपरिवारः (“परिच्छदः परिवारः” इत्यमरटीकायां
चोरस्वामिभानुजोदीचिन्तो), निषधाद्रिं—निषधाख्यं पर्वतं, हरिवर्षस्य सोमान्त-
स्थितमिति यावत् ।

(ज) तातस्य—पितुः (“तातोऽनुकन्धेऽपितरि” इति दुमचन्द्रः), पार्श्व-
गमनाय—समीपगमनाय तातपार्श्वगमनाय—पितृसन्निधिगमनाय । शापान्ते—
पित्रा यः अभिशपः दत्तः तस्य अवसाने, स्वगतिं—स्वा—स्वकीयां, विद्याधरोचिता-
मित्यर्थः, गतिः—दर्शा, ज्ञानं वा (“गतिः स्त्रीनामैकशब्दोः ज्ञाने वाचाऽभ्युदासयोः”

इत्येष मे नियमः । त्वमिह (ष) आस्त्र, व्रज वा स्वराष्ट्रम्, अत्र ते स्वातन्त्र्यम्” ।

एवं तयोक्तो नृपतिर्दुःखितस्ताम् (स) अभ्यर्थयामास, —“सुन्दरि ! सप्ताहानि त्वया न गन्तव्यं, सुमुखि ! प्रसीद, इह उद्याने त्वया सह क्रीडन् शीतमुक्तं विनोदयामि । ततस्त्वं पितुः स्थानं गमिष्यसि, अहञ्च स्वस्थानं यास्यामि” ।

ततः सः “तथा” इति (ह) प्रतिपन्नया तया कान्तया तस्मिन्नुद्याने सजलोत्पलनेत्रासु “मा स्म याहि अस्मान् विहाय” इति हंससारसनिचयैः रुक्मीष्विव उत्क्षिप्तवीचि-
हस्तासु वापीषु घडहं रेमे । ततः समेऽहनि स राजा

इति मेदिनी), विद्याधरो दशां, विद्याधरोचितामवस्थामित्यर्थः । नियमः, —(नियमः, पित्रा निर्दिष्ट इत्यर्थः ।

(ष) आस्त्र—तिष्ठ (आस+लोट्-स्) ।

(स) अभ्यर्थयामास—यथाचे । शीतमुक्तम्—उत्कण्ठाम् ।

(ह) प्रतिपन्नया—स्वीकृतया । सजलोत्पल—जलविन्दुसंसृष्टमिन्द्रीवरं, नेत्रं—चक्षुरिव यासां तासु, अन्यत्र,—सजलं—सासु, उत्पलमिव नेत्रं यासां तासु सजलोत्पलनेत्रासु—साशु कुवलयनयनासु (विष्णु० । बहुव्री०) । हंससारसनिचयैः,—जलस्थहंससारसमूहैः, तेषां कलध्वनिकरणैरित्यर्थः (करणे श्या०), रुक्मीषु—ध्वनतीषु, व्याहरन्तीषु इति यावत्, अन्यत्र,—कन्दलीषु इति ध्वनिः (रु+शठ्+ “उगितश्च” (६।३।४५ पा०) इति ङीष्), उत्क्षिप्ताः,—उद्धेलिताः, आन्दोलिता इति भावः, शीचयः,—तरङ्गाः, हस्ताः,—करा इव यासां तासु, अन्यत्र,—उत्क्षिप्ताः,—उत्तोलिताः, मा याहि मा याहि इति कृत्वा कृदन्तुत्याय आन्दोलिता इत्यर्थः, शीचय इव हस्ता याभिः तासु उत्क्षिप्तवीचिहस्तासु—उद्यतोर्ध्वकिरासु, वापीषु—दीर्घिकासु, कासुचिन् नायिकासु इति ध्वनिः ; चिरपरिचिताः वाय्वः तस्या भाविविधीगदः खलं सोढुमशक्तुवानाः स्नासु प्रक्षुब्धतीव्ररूपसजलनेत्रैः कन्दल्पः तरङ्गरूपकलां लयय्य हंससारसाना ध्वनिरूपवाक्यैः मा याहि इति व्याहरन्त्यः तद्वहनं निवारयन्ति इति भावः । रेमे—चक्रीक [रम+लिट्-ए “अत एकदलमध्ये चनादंशादे-
र्लिटि” (६।३।१२० पा०) इति आभासलोपः; पकारस्य एकारश्च] ।

(क) युक्त्या यत्र भूलोकप्रापिणी द्वारवापिकाऽस्ति, तत्र गृहीतां कान्तामनयत् ; तत्र चाऽऽगत्य तां कण्ठे गृहीत्वा तस्यां वाप्यां निपत्य सहसा तया स्वपुरोद्याने वापीमध्यादुत्तस्थौ ।

तत्र कान्तासमेतं प्राप्तं तं भूपं दृष्ट्वा उद्यानपालकाः प्रहृष्टा गत्वा मन्त्रिणं दौर्घदर्शिनं जगदुः । सोऽपि आगत्य पादयोः पतित्वा तम् (ख) आनीतेप्सिताङ्गनं सपौरोऽभ्यन्तरं प्रावेक्षयत् । “अहो ! कथं सैषा दिव्याङ्गना अनेन राज्ञा प्राप्ता ? या (ग) व्योम्नि विद्युदिव क्षणदृश्या मया दृष्टा ; धात्रा ललाटाक्षरपङ्क्तिषु यस्य यस्मिंश्चित्, तत्तस्य असम्भाव्यमपि अवश्यम् उपतिष्ठते” । इति तस्मिन् (घ) मन्त्रिसूक्ष्मे अन्यस्मिंश्च जने ध्यायति, सा मृगाङ्गव्रती तं भूपतिं स्वदेशाऽऽगतं दृष्ट्वा पूर्णसप्ताहा वैद्याधरीं गतिं गन्तुमियेष, परं तदा

(क) युक्त्या—उपायेन, केनचित् व्याजनेत्यर्थः । भूलोकप्रापिणी—मर्त्य-गामिनी (विष्णु०), द्वारभूता वापिका द्वारवापिका—भूलोकगमनाय द्वार-स्वरूपा दौर्घकेत्यर्थः (शाकपाणि०) । तथा—मृगाङ्गवत्या सह ।

(ख) आनीता—सम्प्राप्ता, ईप्सिता—अभिलाषिता, अङ्गना—कामिनी येन तम् आनीतेप्सिताङ्गनं—सम्प्राप्ताकाङ्क्षितनायिकं (विष्णु० । बह्व्री०), सपौरः,—पुरवासिबर्गसहितः (मन्त्री इत्यस्य विष्णु०) ।

(ग) व्योम्नि—वारिणि, समुद्रजले इत्यर्थः, अन्यत्र,—व्योम्नि—आकाशे (“व्योम वारिणि चाऽऽकाशे भास्करव्याङ्गमायते” इति मेदिनी) । क्षणं—क्षणमात्रं, दृश्या—दर्शनीया क्षणदृश्या—सुदृढसमात्रमवलोकनाद्वा, एकत्र,—शेषमेव वारिधौ त्रिमग्नत्वात्, अत्रत्र,—अधिरप्रभत्वात् इति भावः (विष्णु० । सुप्तुपेति स०) । धात्रा—विधात्रा । उपतिष्ठते—समुपगच्छतीत्यर्थः [उप + म्या + लट्-ते “अकम्पकाश्च” (१।१।२६ पा०) इत्यत्रनेपदम्] ।

(घ) मन्त्रिषु—अमात्येषु, सूक्ष्मः,—प्रधानः तस्मिन् मन्त्रिसूक्ष्मे—सचिवश्रेष्ठे (७मीं तद्यु० । भावे ७मी०) । ध्यायति—चिन्तयति (ध्ये + णट्) । विद्या-पराध्यायिन्यं वैद्याधरी तां वैद्याधरी—विद्याधरसम्पत्तिर्गौ गतिं—इमान्, अवस्था-

उत्पत्तनी विद्या स्मृतौ नाविरासीत् । ततः सा (ङ) सुषितं व परं विषादमगमत् ।

“कथमेवं विषखाऽसि ? प्रिये ! वद” इति राज्ञाऽभिहिता सा विद्याधरो तमब्रवीत्,—“अहं शापमुक्ताऽपि यत् (च) इयच्चिरं त्वत्स्नेहपाशसंयमिता स्थिता, तेन मम विद्या दिव्या गतिश्च नष्टा” । तदाकर्ण्य राजा,—“ममयं विद्याधरो (छ) सिद्धा” इति प्रहृष्टः महान्तमुत्सवं चकार । तदवलोक्य स दीर्घदर्शी मन्त्रो निशि गृहं गत्वा शयनीयं प्राप्य च सहसा

मित्यर्थः, विद्याधरलोकममनीपयोगिनो शक्तिमिति यावत्, यद्वा,—गतिं—मार्गं, विद्याधरलोकमनाय निदिष्टं पन्थानमित्यर्थः, यद्वा,—गतिं—ज्ञानं, विद्याधरो-चितामाकाशगततिरस्करण्यादिविद्यामित्यर्थः (गतिः स्त्री मार्गदेशयोज्ञाने यावाऽभ्युपाययोः” इति मेदिनी) । इयं—अभिलक्षाप (इय + लिट्-णल् “अभ्यासस्या-सवर्णे” (६।४।७८ पा०) इति अभ्यासस्य इय] । उत्पत्तनी—ऊर्ध्वगामिनी, व्योममार्गं विचरणशक्तिसाधिका इत्यर्थः । नाविरासीत्—प्रादुरभवत्, आविर्भूतवशो-त्यर्थः (आविस् + अस् + लङ्-इ) ।

(ङ) सुषिता—हता, चौररपहतसर्वस्वा इत्यर्थः, उत्पत्तनीविद्याया विस्मरणा-दिति भावः, यद्वा,—सुषिता—खण्डिता, शस्त्राऽऽहता इति भावः (विष् + लृप्, स्त्रियां टाप् । “सुषितं हतखण्डितयोः” इति मेदिनी) ।

(च) इदं परिमाणमस्य इयत्—एतावत् [इदम् + “किमिदंश्चां वो चः” (५।२।४० पा०) इति बहुप्, यस्य च घः “इदकिमोशोश्चो” (६।२।८० पा०) इति इदम् ईशादेशः, “यस्येति च” (६।४।१४८ पा०) इति ईशो लोपः], चिरं—दीर्घकालं, तस्य स्नेहः—प्रीतिः, पाशः—रस्त्रुरिव, तेन संयमिता—आबद्धा त्वत्स्नेहपाशसंयमिता—तव प्रणयरस्त्रुबद्धा (विष् + लृप्, स्त्रियां टाप्) । दिव्या गतिः,—आकाशगतिः ।

(छ) सिद्धा—निष्पन्ना, ममेव स्त्रीत्वेन प्रतिपन्ना, इतः परं न विद्याधर-पुरीं गमिष्यतीति भावः, यद्वा,—सिद्धा—निष्ठा, सदैव मत्प्रकाशं स्थास्यति नात्यन्तं ग्रास्यतीति भावः (“सिद्धी व्यासादिके द्वेयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे” इति डेनः) ।

(ज) हृत्स्फोटनं व्यपद्यत । ततो राजा स्वयं धृतराज्यभारः
तथा सृगाङ्गवत्या सह चिरं स्वर्गसुखमनुभवन् तस्थौ ।

इति कथामाख्याय स वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् !
स्वामिनस्तथा (भ) अभ्युदये सम्पन्ने तस्य महामन्त्रिणः हृदयं
यत् स्फुटितं, तस्य को हेतुः ? किं दिव्याङ्गना मया नाऽऽप्ता
इति शुचा ? वा राज्यार्थिनः पुनः राजाऽऽगमनजनं दुःखेन ?
यदि जानन्नपि एतत् मह्यं न वक्ष्यसि, तदा ते धर्मा (ज) वि-
नङ्गति, यास्यति च ते शिरः शतधा खण्डितम्” । इत्याकर्ण्य
राजा तं वेतालम् अवादीत्,—“योगीश्वर ! नैतत् द्वयमपि
(ट) शुभचरिते मन्त्रिवरे सम्भवति, किन्तु ‘येन भूभुजा
स्त्रोमात्रानुरागात् राज्यमुपेक्षितम्, अधुना तु दिव्यस्त्रीरक्तस्य
तस्य अत्र का वार्त्ता ? तन्मे कष्टे कृतंऽपि प्रत्युत दोष एव
समाधिको जातः’ इति विभावयतस्तस्य मन्त्रिणां हृदयं स्फुटित-

(ज) हृदः,—हृदयस्य, स्फोटः,—स्फुटनं, विदरणमित्यर्थः, तत्र हृत्स्फोटनं—
वर्चोविदरणम् ।

(भ) अभ्युदये—वृद्धौ, दिव्याङ्गनारूपसम्पन्नामे इत्यर्थः । शुचा—शोकैः ।
राज्य—राजत्वम्, अर्थार्थितं—आचितं शीलमस्य इति राज्यार्थिनः,—राज्यलोलुपस्य
[“भुप्यजातौ षणिसाच्छील्य” (१।२।७८ पा०) इति ताच्छील्ये षणिः] ।

(ज) विनङ्गति—क्षीयते, विनष्टो भविष्यतीत्यर्थः [वि + नङ् + लृट्-स्यति
“मरुजिनशोर्गलि” (७।१।६० पा०) इति लुम्] ।

(ट) शुभचरिते—साधुस्वभावे । उपेक्षितम्—अवज्ञातम् (उप + ईक्ष् + क्तः) ।
दिव्यस्त्रियां—विद्याधराङ्गनाया, रक्तस्य—आसक्तस्य दिव्यस्त्रीरक्तस्य—विद्याधरो-
ग्रसक्तस्य (विष्णो । ७मो तत्पु०) ! अत्र—राज्यापेक्षणे । वार्त्ता—कथा इत्यर्थः । कष्टे
—राज्यः राजकार्यं मनोयोगविधानाय तीर्थाटनरूपकेशभोगे इत्यर्थः । प्रत्युत—वैप-
रीत्येन, दोष एव—अनिष्ट एव, यदाहं तीर्थभ्रमणाय नायच्छं, तदा दिव्याङ्गना-
दर्शकमात्रं नाघटत, राजाऽपि तद्वार्त्तां नाश्नुयान्, अतः मे तीर्थभ्रमणकेशः दुःस्वास्थ्य
एव सञ्जात इत्याशयः । विभावयतः,—विचारयतः (वि + भू + णिच् + शब्द) ।

मिति मन्ये” । इत्यभिहितो वेतालः स (ठ) मायीं तत्क्षणात् निजमेव निलयं जगाम । राजाऽपि तमवासुं पुनरुद्यतः तमेव शिंशपातरुमाससाद ।

अथ त्रयोदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत । गच्छन्तश्च तं पुनर्वेतालः प्राब्रवीत्,—
“राजन् ! शृणु सङ्क्षिप्तमिकां कथाम्,—

अस्ति वाराणसी नाम पुरी । तत्र देवस्वामीति राजमान्यो द्विजः कश्चित् प्रतिवसति स्म । तस्य महाधनस्य हरिस्वामीति सुतोऽभवत् । (क) तस्य लावण्यवती नाम उत्तमा पत्नी आसीत्, यां तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन शिञ्चितकौशला विधिरनघेरूपलावण्यैर्विनिर्ममे । कदाचित् स हरिस्वामो तथा

(ठ) माया—कुहकम अस्यासीति मायी—कुहकौ (विण० । अस्यर्थे इन्) ।
निलयम्—आवासं, शिंशपातरुमिति यावत् ।

(क) तस्य—हरिस्वामिनः । तिलोत्तमा—तन्नामासुराः, आदित्यासां तादृशः सुराङ्गनाः,—देवकामिन्यः, अप्सरसः इत्यर्थः, तासां निष्कांशेन—सृष्टनेन तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिष्कांशेन—तिलोत्तमाप्रभृत्यप्सरसां निष्कांश्या, शिञ्चितं—बहुसंख्या-विनिर्माणेन अभ्यसामित्यर्थः, कौशलं—नैपुण्यं येन सः शिञ्चितकौशलः,—पुनःपुनरुत्तमाङ्गनासृष्ट्या अभ्यसितसृजनपरिपाशः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । नास्ति अर्घः,—मूल्यं, मूल्येनाक्रयत्वादिति भावः (“मूल्ये पुत्रावधावर्घः” इत्यमरः), यस्य तादृशं यत् रूपलावण्यं—सौन्दर्यादिकमित्यर्थः, तैः अनघरूपलावण्यैः,—अमूल्य-सौन्दर्यप्रभादिभिरित्यर्थः (कर्मधा०), विनिर्ममे—ससृजं (वि + निर् + मा + णिच्-प) ।

कान्तया चन्द्रांशुशीतले (ख) हर्म्ये रतिश्रान्तो निद्रां ययौ ।
तस्मिंश्च काले (ग) कामचारी मदनवेगो नाम विद्याधरकुमारः
तेन पथा नभसि सञ्चरन् तत्र समायात्, अपश्यञ्च तां लावण्य-
वतीं पत्युः पार्श्वे सुताम् । स तु दृष्ट्वैव तां सुतामेव गृह्येत्वा
नभोमार्गेण प्रायात् ।

क्षणेन च प्रवृद्धो हरिश्चामी तां प्राणेश्वरीमपश्यन् ससम्भ्रमं
शयनादुदतिष्ठत्,—(घ) “अहो ! सा मम कान्ता क्व गता ?
कुपिता किं मयि ? आहोस्वित् प्रच्छन्ना मन्वितं जिज्ञासुः
क्वापि स्थिता परिहसति ?” इत्येवं वक्षु (ङ) वितर्कयन्
व्याकुलः समन्तात् हर्म्यप्रासादवल्लभेषु अन्विष्यन् निशि
अभ्रमत्, परम् आगृह्येद्यानात् सर्वत्र चिन्वन् कुतोऽपि तां न
प्राप । ततः शोकाग्निमन्तप्तः स (च) सगद्गदं विललाप,—“हा !

(ख) हर्म्ये—सौधे, हर्म्यपृष्ठे इति यावत् ।

(ग) कामेन—स्नेहया, चरितुं—स्मितुं शीलमस्य इति कामचारी—
यथेच्छविहारी [“सुप्यजातो विनिष्ठाः कौल्ये” (१।१।७८ पा०) इति णिनिः] ।

(घ) अहो—खेदसूचकमन्यथम् । आहोस्वित्—अथवा (अन्व०) ।

(ङ) वितर्कयन्—विचारयन् (वि + तर्क + णिच् + शब्द) । हर्म्ये—धनिनां
वासगृहं (“हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः), प्रासादः,—देवानां (“प्रासादो
देवभुजानाम्” इत्यमरः), वल्लभौ—चन्द्रशाला, सौधोपरिष्यगृहमित्यर्थः (“चिता
घर” इति वक्षभाषा । “सुह्रान्ते वल्लभौ चन्द्रशाली सौधोर्ध्वेश्वरनि” इति रभसः),
तासु हर्म्यप्रासादवल्लभेषु—स्वकीयाशालिकादेवानां सौधस्योपरिवर्षातपु, स्वगृहे
देवमन्दिरे हर्म्योपरिष्यच्छुद्रगृहं इत्यर्थः (इन्द्र०) । परं—किन्तु, गृह्येद्यानात्—
गृहसमीपस्थोपवनात्, आ—व्याप्य आगृह्येद्यानं—हर्म्यमारभ्य गृह्येद्यानमभि-
व्याप्यत्यर्थः, तस्मात् [“आङ् मर्यादावचने” (१।४।८८ पा०) इति प्रती० ।
“आस्रव्यांटाभिविध्योः” (१।१।११ पा०) इत्यव्ययी०] । चिन्वन्—अन्विष्यन्
इत्यर्थः (चि + शब्द), कुतः,—कस्मादपि स्थानात्, किमपि स्थानमन्विष्येत्यर्थः
(ल्यबन्तोपि प्रती०), वक्षः,—कुतः,—कुत्रेत्यर्थः ।

(च) गद्गदः,—शोकजालुसंरुद्धकण्ठद्वयतया अत्यटभाषणमित्यर्थः, तेन सह

चन्द्रमुखि ! हा ! ज्योत्स्नासिताङ्ग ! हा ! प्रिये लावण्यवति !
रात्र्या तुल्यगुणहेषात् अनया किं न सोढाऽसि ? । त्वया कान्त्या
जिता यीऽयं चन्द्रः चन्दनशीतलैः (क) करैः मामसुखयत्, सोऽयं
त्वया विना लब्धान्तर इव तैरेव ज्वलद्भिरङ्गारैरिव विषदिग्धे-
राशुगैरिव मां तुदति” । इत्येवं विलपतस्तस्य हरिस्वामिनः

सगङ्गदम्—अस्य षट्त्वं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विष०), विलपनाप—परिदिदं
(वि + लप + लिट्-णल्) । ज्योत्स्ना—कौमुदी, तद्वत् सितं—शुभम्, अङ्गं यस्याः
तस्मिन्नुडौ ज्योत्स्नासिताङ्ग !—चन्द्रिकाधवलकलंवर ! । रात्र्या—यामिन्या (कर्त्तृ),
तुल्यगुणेन—सदृशगुणेन, समानगुणवत्त्वर्थः (इतुना), यो ईषः,—ईर्ष्या, तव
गुणासहिष्णुता इत्यर्थः, तस्मात् तुल्यगुणहेषात्—समानगुणासङ्गतात् (इया तत्पु० ।
इतो प्रसो०), तुल्यगुणत्वञ्च रात्र्या सह लावण्यवत्याः चन्द्रबन्धुत्वात् ज्योत्स्नावत्
सिताङ्गलावण्यादिमत्त्वाच्च अवगन्तव्यम् ; चन्द्रस्यैव रात्रेरुपस्थापकत्वात् चन्द्रस्य रात्रि-
मुखभूतता, लावण्यवत्यास्तु अतिसुन्दरमुखत्वात् चन्द्रबन्धुत्वत्वम्, अत एव निशया
सह स्वस्याः तुल्यगुणत्वम् ; एवं ज्योत्स्नालावण्यादिकमपि निशयानिव चन्द्रादये
आयतं, अतस्तयोः रात्रेरङ्गभूतत्वं, लावण्यवत्या अपि ज्योत्स्नासमानशुभाङ्गादकाङ्क्ष-
कान्तित्वात् लावण्यपूर्णत्वाच्च निशया तुल्यगुणत्वं, दृश्यते च लोके तुल्यगुणपुरुषद्वयं
परस्परं द्वेषत् अन्वोऽन्यमपकरोति, एवं रात्रिरपि तुल्यगुणा लावण्यवतौ द्वेषन्ती
स्वप्रतिष्ठासंरक्षणार्थं तां हतवतीत्याशयः । मीढा—चान्ता, सङ्गनाङ्गा इत्यर्थः, सोढा
इत्यत्र त्वमिति शेषः [सह + क्तः “हा द्” (८२।११ पा०) इति ह्यथ ढः “अक्षस्यो-
र्धोऽधः” (८२।४० पा०) इति निष्ठा-वत्य धः “एना णुः” (८४।४१ पा०) इति
धस्य ढः “ढा ढे लापः” (८१।१३ पा०) इति ढकारलोपः] ।

(क) करैः,—किर्यः । असुखयत्—सुखमन्वभावयत्, सुखिनमकरोदित्यर्थः
[“सुखदुःखतत्करणे” इति सुखशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इत्यनेन
करोत्यर्थे णिचि “प्रातिपादिकाडात्वर्थे बहुलभिन्नवच्च” (ग०) इत्यनेन णिचि परे
चिकोपे सुखि इति धातोः लङ्-ट्] । लब्धं—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाशो येन स
लब्धान्तरः,—प्राप्तवसरः, तवानुपस्थित्या भयशून्यः इत्यर्थः (विष० । बहुव्री०),
तैः—करैः । विषदिग्धेः,—विषालितैः (विष० । इया तत्पु०), आशुगैः,—बाणैः
(“आशुगो मारुते बाणे” इति शाश्वतः) । तुदति—पीडयति (तुद + लट्-तिप्),
शीतल्यसङ्क्रान्ते त्वया पराजितचन्द्रः यैः शीतलैः करैः त्वङ्गतात् नियतं मां सुखिन-

सा निशा कृच्छ्रेण (ज) व्यरंसीत्. न तु विरहव्यथा । अथ प्रातः (भ) भास्वान् करैः विश्वस्य सन्तमसं बिभेद, परं तस्य हरिस्वामिनो मोहान्धतमसं न भेत्तुं चक्षमे । (ज) तीर्ण-निशैश्चक्राद्वैरिव वितीर्णस्तस्य करुणाऽऽक्रान्दितध्वनिः शतगुणत्वं भेजे । स स्वजनैः (ट) सान्त्वयमानोऽपि वियोगानलदीपितः

भकरीत्. इदानीं तदभावात् क्षिद्र लब्ध्वा निर्भीकः स एव चन्द्रः तैरैव करैः सां नित्यं पीडयति इति सरलाशयः ।

(ज) व्यरंसीत्—अपागमत्, अतिक्रान्ताऽभिव्यर्थः [वि + रम + लृङ्-इ “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्] ; न तु विरहव्यथा, इत्यत्र व्यरंसीत् इति योजनीयम् ।

(भ) भास्वान्—सूर्यः । विश्वस्य—जगतः, सन्तमसं—विष्वक्तमः, सर्वतो-
व्यापि अन्वकारमित्यर्थः (“तमः । विष्वक् सन्तमसम्” इत्यमरः), बिभेद—
ननाश (भिद + लिट्-णल्) । मोहः,—अविद्या, समत्वबोधप्रमितासक्तिविशेषः
इत्यर्थः (“अथ मोहो वृत्तिज्ञः स्यादविद्यायाश्च मूर्च्छने” इति मीमांसी), स एव
अन्धतमः,—गाढध्वान्तं, निविडान्धकारमित्यर्थः (“ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः),
तं मोहान्धतमसम्—अज्ञानघनान्धकारं [सन्तमसमवतमसमिति पदद्वयम् “अव-
समन्धेभ्यस्तमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अच्] । चक्षमे—ग्रशाक
(क्षम + लिट्-ए) ।

(ज) तीर्ण—उत्तीर्णं, अतिवाहिता इत्यर्थः, निशा—रात्रिः यैस्तैः तीर्णनिशैः,
—यापितरात्रिकैः, चक्रवाक्या सह विच्छिन्नतया इति भावः, चक्राक्षैः,—
रक्षाङ्गनामकैः, चक्रवाकैरित्यर्थः, वितीर्णः,—विनृति गतः, स्वस्थानात् दूरमतिगत
इत्यर्थः । करुणः,—दीनः, स चामौ आक्रान्दितध्वनिः,—क्रन्दनध्वन्यः, चक्रवाकपक्षे,
—आह्वानध्वनिः (कर्मधा० । आक्रान्दित इति भावे क्तः, तेन “क्रदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् आक्रान्दितम् आक्रान्द इत्यर्थः, “आक्रान्दः क्रन्दने
हाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतथ्येपि च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी), चक्रवाक-
ध्वन्ः निशायां परस्परवियुक्तः नद्युभयतीरे तूष्णीम् आस्ते इति कविसमयप्रसिद्धः ;
निशावसाने स वियुक्तकण्ठः करुणस्वरेण अन्योऽन्यमाह्वयति । हरिस्वामी तु रात्र्य-
पेक्षया अधिकाकरुणम् उच्चैः चक्रन्द इत्यर्थः ।

(ट) सान्त्वयमानः,—आश्वसमानः (सान्त्व + णिच् + कर्मणि शानच्) ।

तां प्रेयसीं विना धृतिं न लेभे; “इहानया स्थितम्, इह स्नातम्, इह प्रसाधनं कृतम्, इह च विहृतम्” इति इतस्ततः रुरोद ।
 (ठ) बन्धवः सुहृदश्च तमेवं प्राबोधयन्,—“न तावत् सा मृता, कथं वा त्वया आत्मा हन्यते ? तदवश्यं तामवाप्तासि, धैर्य-मवलम्बस्व, तां गवेषय च, धीरस्य उद्योगिनोऽप्राप्यमिह नास्ति” इति । इत्येवं (ड) बोधितः स हरिस्वामी कृच्छ्रेण कैश्चित् दिनैः धृतिं बबन्ध, अचिन्तयच्च,—“मर्वस्वं ब्राह्मणसात् कृत्वा तीर्थानि तावत् भ्रमामि, पापसञ्चयञ्च क्षपयामि, पापक्षये जाते जातु तां प्रियां भ्राम्यन्नवाप्नुयाम्” । इत्यालोच्य स समुत्थाय स्नानादिकमकरोत् ।

अन्येद्युश्च (ठ) सत्वे विविधान्नपानानि कृत्वा अवारितं द्विजन्मनामभ्यवहारमकारयत्, धनानि च तेभ्यः सर्वाणि धृति—धैर्यम् । प्रसाधनं—वेश्म, अलङ्करणमित्यर्थः, अलङ्काररचनादिना आत्मनः शोभासम्पादनमिति यावत् (“सिद्धौ वेश्म प्रसाधनम्” इति मेदिनी) । विहृतं—क्रीडितं (वि + हृ + क्तः) ।

(ठ) बन्धवः,—ज्ञातयः (“सगीतवान्धवज्ञातिबन्धुस्त्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः) । एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्राबोधयन्—समाश्रितयन् (प्र + बुध + णिच् + लङ्-अन्) । अवाप्तासि—लब्धासि [अव + आप + लुट्-तासि “अनद्यतने लुट्” (३।३।१५ पा०) इति लुट्] । अवलम्बस्व—आश्रयस्व (अव + लब् + लोट्-स्व) । गवेषय—आन्विष्य (गवेष + णिच् + लोट् ङि) ।

(ड) बोधितः,—आश्रासितः (बुध + णिच् + क्तः) । बबन्ध—आललम्बे इत्यर्थः (बन्ध + लिट्-अल्) । ब्राह्मणेभ्यः दयं ब्राह्मणसात्—विप्राधीनमित्यर्थः [“ब्राह्मण + “दयं वा च” (५।४।५५ पा०) इति सातिः] । पापसञ्चयं—सञ्चितपापं, क्षपयामि—नाशयामि [क्षप + णिच् + लट्-मिप् । अथवा—क्षे + णिच् + लट्-मिप् “आदेक्ष क्षपदेशेऽशिति” (६।१।४५ पा०) इति ऐकारस्य आकारे कृते “अर्त्तिङ्गोष्ठी—” (७।३।३६ पा०) इति पुगागमः] । जातु—कदाचित् । अवाप्नुयां—लेभेय (अव + आप + लिङ्-याम्) ।

(ठ) सत्वे—यज्ञे, सदादाने वा, “सदाव्रत” इति प्रसिद्धे अन्नपानादि-

प्रादात् । (ण) ब्रह्मण्यमात्रवित्तश्च स्वदेशान्निर्गत्य प्रियां प्राप्तुं
तीर्थानि भ्रमितुमगात् । भ्राम्यतश्च तस्य (त) भौमो ग्रीष्मर्तु-
केशरी प्रचण्डादित्यवदनो दीप्ततद्रश्मिकेशरः समाजगाम ।
समीरणश्च प्रियाविरहमन्तप्तानां पाथ्यानां निःश्वासमारुतैः
(थ) न्यस्तोष्मा इव अत्युष्णो वहति स्म । जलाशयाश्च (द) शुष्यद्भि-
पाण्डपङ्काः घर्मेलुप्तास्वुमम्पदः स्फुटितहृदया इव दृश्यन्ते स्म ।

दानक्षेत्रे इत्यर्थः (“सप्तमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च” इत्यमरः) । अवारितम्—
अनिविद्धं यथा तथा (क्रिया विण०) । अभ्यवहारं—भोजनम् (अभि + चव +
हृ + घञ्) ।

(ण) ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मण्यं—ब्राह्मणाचारः, पूजनादिकं ब्राह्मणकर्म
वा इत्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, वित्तं—धनं यस्य सः ब्रह्मण्यमात्रावित्तः,—विप्रत्नमात्र-
विभवः (विण० । बहुव्री०) ।

(त) भौमः,—भयानकः, एकव, —प्राणिनां तीव्रसन्तापदायकत्वात्, अन्धव,
—भौतिभक्तत्वात्, ग्रीष्मर्तुः,—निदाघकालः, केशरी—सिंह इव सः ग्रीष्मर्तु-
केशरी—ग्रीष्मकालरूपः सिंहः (उपमासिद्धिः), सिंहस्तु मावयवः प्राणी, ग्रीष्मकालस्तु
न तथा, ग्रीष्मकालश्चेत् सिंहः, तदा तस्य मुख्यादिकमङ्गं किं भवेत् ? इत्या-
शंसायां मुख्यादिकं प्रदर्शयति, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डः,—सुतोष्णः, आदित्यः,—मय्यः,
वदनं—मुखमिव यस्य सः, ग्रीष्मकालं मय्यदेवं तीक्ष्णतरं भवति इति सर्वानु-
भूतमेव (विण० । बहुव्री०), सिंहस्य केशरादिकं विद्यते, ग्रीष्मकालश्चेत् सिंहः, तदा
कौटुशः तस्य केशरः भवेत् ? इत्याशंसायामाह, दीप्तिरिति ।—दीप्ताः,—प्रभोज्ज्वलाः,
तस्य—सूर्यस्य, रश्मयः,—किरणाः, केशराः,—जटाः इव, सिंहग्रीवाभ्यरोमाणः इव
इत्यर्थः, यस्य सः दीप्ततद्रश्मिकेशरः,—प्रोज्ज्वलसूर्यमयमुखरूपसटालः इत्यर्थः ; सिंहस्य
आपिङ्गलाः सूक्षाः केशरा विद्यन्ते, ग्रीष्मर्तुस्तु सूर्यमण्डलं परितः ये आपिङ्गलाः
स्फुरज्ज्वालाः मयूखाः शलाका इव दृश्यन्ते, ते एवाव केशरसदृशत्वेनावधातव्याः ;
स्फुरद्रश्मिशालरूपकेशरवान् ग्रीष्मकालरूपसिंहः तीक्ष्णसूर्यकिरणरूपं वदनं व्यादाव
जगत् यस्मिन् समायात इत्यर्थः ।

(थ) न्यस्तः,—स्थाप्यतया निःसृष्टः, न्यासीकृत इत्यर्थः, कृष्ण—सन्तापः यस्मिन्
सः न्यस्तोष्मा—न्यासरूपेण अपितसन्तापः (विण० । बहुव्री०) ।

(द) शुष्यन्ति—प्रखरसूर्यकरेण शुष्कतां गच्छन्ति, अत एव विपाङ्गूनि—

पादपाश पक्षिणां (ध) चीत्कारमुखरास्तापस्नानदलाधराः
मधुश्रीविरहिण इव समदृश्यन्त ।

तस्मिंश्च काले अर्कतापेन कान्तावियोगेन क्षुधया दृषया
अध्वश्रेमेण चातीव क्लान्तो हरिस्वामी भोजनार्थी भ्रमन्
कञ्चित् ग्राममाससाट । तत्र च पद्मनाभनाम्नः विप्रस्य गृहे
बहून् विप्रान् (न) भुञ्जानान् दृष्ट्वा द्वारशाखां समालम्ब्य
निःशब्दनिश्चलस्तस्थौ । तथा स्थितं तमालोक्य तस्य याज्ञिकस्य
विप्रस्य गृहिणो साध्वी सञ्ज्ञातदया व्यचिन्तयत्,—“अहो !

विशेषेण पाण्डुवर्णतां गतानि, पद्मानि—कहंमाः शेषां तादृशाः शुष्यदिपाण्डुपद्माः,
—सूर्यकिरणसम्पर्केण रसशोषणात् पाण्डुवर्णकहंमात्विताः (विष्ण० । बहुव्री०),
घर्मोष्ण—आतपेन, रौद्रेणेत्यर्थः (“घर्मः स्नादातपेऽपि च” इति शान्तः), लुप्ताः,
—विनष्टाः, शुष्काः इति यावत्, अश्वूनि—जलाशयेषु, सम्पदः,—विभवाः शेषां ते
घर्मलुप्ताश्च सम्पदः,—आतपशुष्कारिरूपधनाः (विष्ण० । बहुव्री०), स्फुटितद्वयः,
—विदीर्घतया च दृश्यमानाभ्यन्तरभागत्वादिति भावः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ध) चीत्कारेण—उत्तरवेण, मुखराः,—सशब्दाः चीत्कारमुखराः,—विपुल-
कलरवयुक्ताः इत्यर्थः, मधुश्रीवियोगेन उत्तेर्विलापपरायणा इति भावः, तापेन—
आतपसन्तापेन, क्लान्तानि—क्लान्तानि, दलानि—पत्राणि एव, अधराः,—दल-
च्छदाः शेषां ते तापक्लान्तदलाधराः,—रौद्रदग्धकिसलयरूपाधरोष्ठाः, चीत्कार-
शब्दकरणे मुखस्यावश्यकत्वात् मुखस्य च चीत्काराद्यवयवसमुदायत्वात् अत्र नव-
किसलयानां मुख्यावयवाधरत्वेगीतोच्छ्वसमधिगन्तव्यं, विरहिणोऽपि प्रियवियोगसन्तापेन
अधरक्लानता लोकादृष्टा एव ; मधौ—वसन्ते, वसन्तागमे इत्यर्थः (“मधुर्मन्तो
वसन्तेऽपि” इति शान्तः), या श्रीः,—श्रीभा, (काचिन्नायिका च इति ध्वनिः)
तया विरहिणः,—वियोगिनः मधुश्रीविरहिणः,—वसन्तकालोचितसौन्दर्यपरित्यक्ता
इत्यर्थः ।

(न) भुञ्जानान्—चरन्तः [भुज् + ज्ञानच् “भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०)
इत्यात्मनेपदम्] । द्वारस्य शाखां द्वारशाखां—द्वारावयवविशेषं (“चीकाद्”
“मासु” इति नाम्ना प्रविज्ञान्) ।

(प) क्षुत् नाम गुर्वी कस्य लाघवं न कुर्व्यात् ? यदेष कोऽपि अन्नार्थी द्वारि अधोमुखस्तिष्ठति ; दृश्यते चासौ दूरादभ्यागत इव स्नातः क्षीणेन्द्रियः ; तदेषः अन्नदानपात्रम्” इत्यवधार्य सा साध्वी परमान्नभृतं सष्टतश्चरं पात्रमुत्तिष्ठ्य पाणिभ्यामानीय प्रश्रयवती तस्मै ददौ, जगाद च एनं,—“भुङ्क्त्व इह क्वचित् वापीतटे गत्वा” । सोऽपि “तथा” इति तदन्नपात्रं गृहीत्वा नातिदूरतो गत्वा क्वापि वापीतटे वटतरोरधः स्थापितवान् ।

ततः स तत्र वाप्यां पाणिपादं प्रक्षाल्य (फ) आचम्य च यावत् भक्षयितुं सहर्षः परमान्नमुपैति, तावत् कश्चित् श्येनः कुतश्चित् चञ्चा पादद्वयेन च एकं कृष्णसर्पं गृहीत्वा तस्मिन् तरावुपाविशत् । तेन पक्षिणा (व) आक्रम्य उल्लमानस्य

(प) क्षुत्—क्षुधा, नाम—सम्भावनाशेकमव्ययं, गुर्वी क्षुधा सर्वस्यापि लाघवं कुर्व्यादिति सम्भावयामोत्यर्थः, यद्वा,—नाम इति कुत्साशेकमव्ययम् ; ईदृशी क्षुधा भिक्षुः या सर्वस्यैव लाघवं कुर्व्यादित्यर्थः (“नाम कोपिऽभ्युपगमं विनाये स्वरूपेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च दृश्यते” ॥ इति मेदिनी), गुर्वी—महती । क्षीणेन्द्रियः,—दुर्बल इत्यर्थः । अन्नदानपात्रं—भोज्यदानयोग्यम् । परमाद्भुतं—पायसेन, भृतं—पूषम् इति तादृशं परमान्नभृतं—परमान्नपूषमित्यर्थः (परमान्न + भृ + क्तः) । पात्रं—भाजनं, भृदादिनिमित्तमित्यर्थः, उत्तिष्ठ्य—उत्तोल्य, गृहीत्वेत्यर्थः (उत् + धिप + ल्यप्) । प्रश्रयः,—प्रणयः (“प्रश्रयप्रणयो सभो” इत्यमरः), स अस्या अस्तीति प्रश्रयवती—प्रतिष्ठा अस्यादरवतीत्यर्थः, समादरपूर्वकमिति भावः (विश०), यद्वा,—प्रश्रयवती—विनीतेत्यर्थः ।

(फ) आचम्य—आचमनं कृत्वा, भोजनात् प्राक् आस्त्रविहितं जलगच्छु-
पानकपानाचारविशेषम् अनुष्ठायित्वर्थः, मुखप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थो वा (चा + चम + ल्यप्) । श्येनः,—पक्षिविशेषः ।

(व) आक्रम्य—आक्रमणं कृत्वा, बलपूर्वकमवबध्य इत्यर्थः (चा + क्रम + ल्यप्), उल्लमानस्य—नीयमानस्य [विश० । बह + कर्मणि शानच्, “बहिःक्षपि-

उत्क्रान्तजीवितस्य तस्य मर्षस्य आस्थात् विषलाला विनियेयी ; सा अधःस्थिते तस्मिन्नन्नपात्रे तटाऽपतत् । हरिस्वामी तु तददृष्ट्वा क्षुधार्तः आगत्यैव तत् सर्वं भुक्तवान् । अथ तस्य भुक्तवत एव तीव्रा विषज्वाला प्रादुरभवत् । (भ) “अहो ! विधौ विपर्य्यस्ते किमिव न विपर्य्येति ? तत् मच्चोरष्टतशर्करम् अन्नं मे विषीभूतम्” इति जल्पन् हरिस्वामी परिस्वलन् तां सत्रिणस्तस्य विप्रस्य गेहिनीं गत्वा प्राब्रवीत्,—“ब्राह्मणि ! त्वदृत्तात् अन्नात् मे विषं जातं, तत् क्षिप्रं कञ्चित् विषमन्त्रिणम् आनय, नो चेत् तव ब्रह्महत्या भविता” । इत्याकर्ण्य सा साध्वी “किमेतत्” इति विह्वला यावत् विषमन्त्रिणमानाययितुं चेष्टते स्म, तावत् स हरिस्वामी (म) परावृत्तनेत्रः प्राणैर्व्ययुज्यत । ततः सा निर्दोषाऽपि (य) आतिथेयी अपि सत्रिणा तेन विप्रेण मिथ्याऽतिथिबध-

यजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्], उत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं—जीवनं यस्य तस्य उत्क्रान्तजीवितस्य—मृतस्य । आस्थात्—मुखात् (“वक्रास्ये वदने तुल्यमानेन लपने मुखम्” इत्यमरः), विषमिश्रिता लाला विष-लाला—सविषलाला (शाकपार्थि०) ।

(भ) अहो ! इति खट्वृचकमव्ययम् ; विधौ—देवे, विपर्य्यस्ते—विपरीते, प्रतिकूलं इत्यर्थः (भावे ७मी०), किमिव—किंवा, न विपर्य्येति ?—न प्रतिकूलयति ? न विरुद्धतामेति ? अपि तु सर्वमेव विपर्य्येति इत्यर्थः (वि + परि + इ + खट्-तिप्) । अविषं विषं भूतं विषीभूतं—विषत्वेन परिणतम् (अभूततद्भावे ऋः) । परिस्वलन्—विषवेगेन खल्लितगतिः सन्, पतन्नायः सन् इत्यर्थः (परि + स्वल + शल्) । सत्रिणः,—याज्ञिकस्य । विषं—विषलक्षणमित्यर्थः । विषाय—विषवेगनिवारणाय, मन्त्रः विद्यते अस्य तं विषमन्त्रिणं—विषवैद्यमित्यर्थः (विषमन्त्र + अस्यर्थे ङिनिः) ।

(म) परावृत्ते—प्रत्यावृत्ते, जागतिकदृष्ट्यान् चरानवृत्ते इत्यर्थः, निमीलिते इति यावत्, नेत्रे यस्य सः परावृत्तनेत्रः,—निमीलितान्नः ; यद्वा,—परावृत्तनेत्रः,—उद्वृत्तनेत्रः, ऊर्ध्वनेत्र इत्यर्थः (विष० । बहुव्री०) । व्ययुज्यत—व्यङ्गीयत (वि + युज् + कर्णश्चि लङ्-त) ।

(य) अतिथौ साध्वी आतिथेयी—अतिविशेषापरायणा [विष० । अतिवि-

जनितकोपेन भार्या निष्कासिता, शुभादपि कर्मणः समुत्पन्न-
मृषापवादा जातावमाना च तपसे तीर्थमग्निश्रियत्” ।

इति कथामाख्याय वेतालः पृच्छति स्म,—“राजन् ! एषां
सर्पश्चेगाजदातृणां मध्ये कस्य (र) विप्रबधोऽभूत् ? अस्य वादो
धर्मराजसकाशे अपि अभवत्, परं न कोऽपि निर्णयः
समजनि ; तत् राजेन्द्र ! त्वमेव ब्रूहि, कस्य ब्रह्महत्या जाता ?
मिथ्या ब्रुवतो जानतस्ते म एव शापः स्मर्त्तव्यः” इति । तदाकर्ण्य
राजा समुच्छिन्नमौनस्तं वेतालमब्रवीत्,—“कस्य तत्
पातकम् ? सर्पस्य तावदवशस्य शत्रुणा भक्ष्यमाणस्य कोऽत्राप-
राधः ? श्येनेनापि क्षुधितात्मना न किमपि दृष्टं, तत्तस्यापि
नात्रापराधः । अकस्मात् (ल) प्राप्तमतिथिं भक्ष्येण भोजयतो-
र्दम्पत्योरपि द्वयोर्वाऽन्यतरस्य वा कथं दोषः ? यतस्तौ धर्मैक-

+“पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इति ढञ् “विह्वीरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०)
इति ङीष्] । निष्कासिता—गृह्णातिर्वासिता (निर् + कम् + चिच् + क्तः, स्त्रियां
टाप्) । समुत्पन्नः,—सञ्जातः, मृषा—मिथ्या, अपवादाः,—निन्दा, अतिविद्वन्नरूप
इत्यर्थः, यस्याः सा समुत्पन्नमृषाऽपवादा—सञ्जातालोकाकुलना (विष्० । बह्व्री०) ।
तपसे—तपस्यां कर्तुं (ताटथ्यं ४र्थी०) । अग्निश्रियत्—असेविष्ट, अग्नितवतीत्यर्थः
[श्रि + लृङ्-द् “अग्निरिदुस्तभ्यः कर्त्तरि षङ्” (३।१।४८ पा०) इति षङ् “अङि”
(६।१।११ पा०) इति ङिभावे “अचि युधातुभुवां—” (६।४।७७ पा०) इति
इयङ्] ।

(र) विप्रबधः,—ब्रह्महत्यापातकः इत्यर्थः । वादः,—वितर्का, कस्य
ब्रह्महत्या अभूत् इत्यस्य तत्त्वनिर्णयाय परस्परयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकः वाक्यप्रयोग इत्यर्थः,
समराजसकाशे—यमसन्निधौ । समजनि—अभूत् [सम् + जन + लृङ्-तत् “दीप-
जन—” (३।१।६१ पा०) इति चिच् “जनिवध्यीच” (७।३।३५ पा०) इति उप-
ज्ञाया ङङ्भावः “चिचो लृक्” (६।४।१०४ पा०) इति चिचः परस्मै तस्य कृक्] ।

(ल) प्राप्तं—समुपस्थितम् । जाया च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्न्योः
[“जायापत्यस्य जन्मानो दम्भावश्च वा निपात्यते” । “दम्पती कन्यती जायापत्नी

प्रवृत्तौ नेममपराधमर्हतः । अहं तावत् तस्यैवैषा ब्रह्महत्या
इति मन्ये, योऽविचार्यैव (व) एषामन्यतरस्य तां ब्रूयात्”
इति । इतिवादिनो नृपस्य स्कन्धात् स वेतालस्तत्क्षणादलक्षितः
तमेव शिंशपातरुमवललम्बे । राजाऽपि तमानेतुं समुद्योगो
तथैव (श) अन्वधावत् ।

अथ चतुर्दशकथा ।

अस्ति अयोध्या नाम नगरो. या (क) रत्नकुलकृतान्तस्य
रामस्य राजधानौ आसीत् । तस्यां वीरकैतुर्नाम राजा महा-
बाहुः वसन् (ख) प्राकारो नगरोमिव इमां चौकीं ररत्न ।
तस्मिन् महीपती शमति महीम् अस्यां पुथ्यां रत्नदत्तो
भात्यापती च तौ” इत्यमरः] । तौ—दम्पती, धर्म—आतिथिपरिचर्यरूपधर्म्यानुष्ठाने
एव, एकः.—केवलः. न तु हत्याकरणरूपमन्दोद्दिश्य ककर्मणि इति भावः (“एके
मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), प्रवृत्तः.—आभिनिविष्टः तौ तादृशौ धर्मैकप्रवृत्तौ—
केवलधर्मनिरतौ (विष्णु० । बहुव्री०) । अहंतः,—युज्येते, इदंशापराधस्य योग्यौ न
भवतः इत्यर्थः (अहं + लट्-तम्) ।

(व) एषां—सर्पशृङ्गाद्विद्रातृणाम्, अन्यतरस्य—कस्याप्येकस्य, तां—ब्रह्महत्याम् ।

(श) अन्वधावत्—अन्वद्रवत्, अनुधावितवानित्यर्थः (अनु + धाव + लङ्-ट्) ।

(क) रत्नकुलानां—राक्षससमूहानां, कृतः अन्तः—नाशः श्रेण तस्य
(बहुव्री०) ; यद्वा,—रत्नकुलानां—राक्षसवंशानां, कृतान् इव कृतान्,—यसः
तस्य, निःशेषं राक्षसवंशोन्मूलकत्वादिति भावः. रत्नकुलकृतान्तस्य—राक्षसवंश-
नाशकस्य, राक्षसवंशयमस्य वा (विष्णु०) ।

(ख) प्राकारः,—परिखावेष्टिततटस्थस्तकूटीपरिस्थापितः इष्टकादिर्गर्भितभग्न-
वेष्टनं, प्राचीरदिशेष इति यावत् । चौकीं—पृथिवीं, परिखावेष्टितप्राकारो यद्वा

नाम कश्चित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य नन्दयन्तीति (ग) समाख्यायां पत्न्यां रत्नवती नाम देवाराधनलब्धा सुता समजायत । सा (घ) पितृवेश्मनि रूपलावण्यविनयैः सहजैः गुणैः सह दिने दिने वृद्धिमवाप । ताञ्च यौवनशालिनीं वीक्ष्य केवलं महान्तो बणिको न, राजानोऽपि तत्पितरं ययाचिरे । सा तु मनस्विनी पुरुषद्वेषिणी वासवमपि भर्तारं न कामयते स्म, विवाहकथामपि श्रुत्वा प्राणान् त्यक्तुं यतते स्म । तेन तस्य पिता (ङ) वात्सल्यदुःखितस्तूष्णीं तस्थौ । स च (च) प्रवादस्तस्यामयोध्यायां सर्वत्र पप्रथे ।

(छ) अत्रान्तरे चौरैर्मुष्यमाणाः समस्ताः पौराः सम्भूय तं नृपं वीरकृतं व्यजिज्ञपन्,—“प्रभो ! प्रतिरात्रं चौरैरिह वयं मुष्यामहे, ते तु नास्माभिलेच्यन्ते, तदिदानीं देवः प्रमाणम्” ।

रिपुपक्षात् नगरीं रक्षति, तथा स राजा प्राकारोपमनिजवाहुभ्यां पृथिवीमिसां शब्द-बलात् रक्षितवान् इति समुदायायः ।

(ग) समाख्यायां—नाम्नाम् ।

(घ) पितृवेश्मनि—पितृगृहं । सहजैः,—स्वाभाविकैः, जन्मना सह जाते-रित्यर्थः ।

(ङ) वात्सल्यस्य भावः वात्सल्यं तस्मात् वात्सल्यात्—स्नेहवशादित्यर्थः, दुःखितः,—विषण्ण इति यावत्, वात्सल्यदुःखितः,—कन्यायाः संसारमुखास्वादने अनिच्छादर्शनात् स्नेहपीडितमनाः सन्नित्यर्थः ।

(च) प्रवादः,—परम्पराऽऽगतवाक्यम्, एकस्मादन्त्यैः स्तुतं तद्वाक्यमित्यर्थः । पप्रथे—व्याप, व्याप्नो बभूवेत्यर्थः (प्रथ + क्प्रिट्-ए) ।

(छ) अत्रान्तरे—अक्षिप्तवकाशे, एतत्कथनमाभ्यन्तरे इत्यर्थः । मुष्यमाणाः,—अपक्रियमाणाः, अपक्रियमाणधनाः इति भावः (मुष + कर्षणि शानच्) । सम्भूय—मिलित्वा (सम + भू + ल्यप्) । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रत्येकरात्रौ (बीष्ठा-वा-मन्यञी०) । मुष्यामहे—चौर्यामहे, चोरितधना भूयामहे इति भावः (मुष + कर्षणि षट्-मङ्गे), ते—चौराः । लेच्यन्ते—इच्छन्ते (लृच् + कर्षणि षट्-चन्ते) । देवः,—

इति पौरैर्विज्ञप्तो राजा तां (ज) पुरीमभितः तस्कराणामनु-
सन्धानाय कृद्धान् रात्रिरक्षकान् आदिशत् । तं च यदा
समन्विष्य न तान् चौरानवापुः, तदा राजा स्वयं निशि
(भ) एकाकी गृहीतशस्त्रो भ्रमन् एकतः एकं, प्राकार-
पृष्ठेन यान्तं, निःशब्दपदसञ्चारविचित्रगतिकौशलं, सशङ्क-
क्षोलनयनं, मुहुः पृष्ठतः पश्यन्तं, कमपि पुरुषमपश्यत् ।
“अयं स चौरो मे पुरीं (ज) मुष्णाति एकचरः” इति
मत्वा स नृपस्तस्यान्तिकमुपययी । ततः स चौरस्तं नृपं
दृष्ट्वा,—“कोऽसि ?” इति पप्रच्छ । राजाऽपि,—“चौरोऽहम्”

राजा भवानित्यर्थः (“राजा भट्टारको देवः” इत्यमरः), प्रमाणं — प्रमाता, एतदप-
द्रवनिवारणे कर्तव्यनिर्णेतार इत्यर्थः (“प्रमाणं हेतुमर्थ्यादाशस्त्रेयत्ताप्रमादेषु”
इत्यमरः) ।

(ज) पुरीमभितः,—समन्तात्, नगरस्य चतुःपार्श्वे इत्यर्थः (पुरीमिति अभितः-
शब्दार्थे २था०) । कृद्धान्—गुप्तान्, प्रच्छदतया अवस्थितानित्यर्थः (विष्ण०), रात्रि-
रक्षकान्—निशाकालिकपुरीरक्षकराजपुरुषानित्यर्थः, आदिशत्—आज्ञापयत् (आ
+ दिश + लङ्-ट्) ।

(भ) एकाकी—निःसहाय एव [एक + “एकाकाकिनिश्चासहाये” (५।३।५२
पा०) इति आकिनिच्, तस्य लृक् च] । एकतः,—एकस्या दिशि [एक +
“आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्यात्सिल्], एकम्—एकाकिनं,
द्वितीयसहायराहितमित्यर्थः । निःशब्दपदसञ्चारिण—शब्दशून्यचरणचालनेन हेतुना,
विचित्रम्—अद्वितं, विचित्रजनकमित्यर्थः, गतिकौशलं—गमननैपुण्यं यस्य तादृशं
निःशब्दपदसञ्चार-विचित्रगतिकौशलं—शब्दशून्यचरण-निक्षेपानुमितापूर्वगमनार्भिज्ञम्
(विष्ण० । बहुव्री०), सशङ्के—सभये, कस्यापि दृष्टिविषयोभवनादिति भावः, अत
एव क्षोले—चक्षुषी, इतलतो दृष्टिनिक्षेपादिति भावः, नयने यस्य तादृशं सशङ्क-
क्षोलनयनं—भीतिविह्वलचक्षुषमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । पृष्ठतः,—पृष्ठदेशं,
पश्चादित्यर्थः [पृष्ठ + “आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्यात्सिल्] ।

(ज) मुष्णाति—चोरयति (मुष् + लृट्-तिप्), एकः,—एकाको एव, चरति
—ब्रमतीति एकचरः,—असहायः इत्यर्थः (एक + चर + पश्चाद्यच्) ।

इति तं चौरं प्रत्यवादीत् । तदाकण्ठे स चौरः (८) मानन्दं तम् अभ्यधात्,—“तर्हि दिष्ट्या त्वं मे सुहृत्, तत् एहि मम गृहं, मित्राऽऽचारं तावत् करोमि” इति । तदाकण्ठे स राजा,—“तथा” इत्युक्त्वा, तेनैव चोरेण सह वनान्तः प्राकारवष्टितम् (८) अशेषभोगशोभाऽऽद्यं भास्वद्रत्न-विराजितं नवीनं बलिराजानधिष्ठितं पातालमिव तद्गृहं ययौ । तत्र प्रविष्टे तस्मिन् कृतासनपरिग्रहे राजानि स तस्करः गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश । क्षणे च तस्मिन् काऽपि दासी समेत्य तं नृपमवादीत्,—“महाभाग ! कथं त्वमिह मृत्युमुखे प्रविष्टः ?

(८) मानन्दं—मन्त्रप्रे (क्रिया विण०), तं—राजानम्, अभ्यधात्—अर्वाचत [अभि + धा + लृट् ट “गातव्याधपास्यः—” (२।३।७७ पा०) इति मिचौ लृक्] । दिष्ट्या—हर्षमूचकमित्यर्थः (“दिष्ट्या हर्षे मङ्गलं च” इति मेदिनी) । मित्रं—सुहृदि, य आचारः,—आचरणं तं मित्राऽऽचारं—सुहृदि करणीयं व्यवहारमित्यर्थः ।

(८) अशेषाभ्यां—प्रभृताभ्यां, भोगः,—धनं, सुखमाधनं द्रव्यजातमित्यर्थः (“भोगः सुखे धने चार्हः शरीरफण्योरापि” इति मेदिनी), शोभा—सौन्दर्यं, ताभ्यां भोगशोभाभ्याम्, आद्यं—सम्पन्नं, सम्पद्युक्तमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽद्यं—निखिल-भोग्यवस्तुजातपुणे रसणोद्यञ्च, अन्यत्,—अशेषाणां—बहुविधानां, श्वेतरत्नमौलिकणादि-वर्णानां द्वित्रिचतुःशिरस्कानाञ्च इत्यर्थः, भोगानां—सर्पशरीराणां, सर्पाणामिति यावत्, या शोभा तथा आद्यं—पूर्णमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽद्यं—सुकान्तकविविधसर्प-पूर्णमित्यर्थः (विण० । इया तत्प०), भास्वद्रत्नः,—अत्युज्ज्वलैः, रत्नैः,—मणिभिः, एकैकं,—नानादेशात् अपहृत्य आनीतैः, अन्यत्,—सर्पाणां शिरःसंस्थैः इत्यर्थः, विराजितं—श्रीभितं भास्वद्रत्नविराजितं—प्रोज्ज्वलमपिराजिविष्कुरितं (विण० । इया तत्प०) । बलिराजेन—प्रह्लादपौत्रेण तन्नाम्ना देव्याधिपेन, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितं बलिराजानधिष्ठितं—बलिराजविहीनं (पातालमित्यस्य विण० । इया तत्प०), पातालमिव इत्यनेन तस्य गृहं सृष्टिकानिष्ठमित्यर्थः इति सूचितम् ; पाताले बलिराजा अस्ति, अस्य गृहे केवलं स एव नास्ति, अन्यत् सर्वं पातालसदृशमिति भावः ।

(ङ) एकचौराऽमी निर्गत्य त्वयि पापमाचरिष्यति, ध्रुवमयं विश्वासघातो, तदितस्त्वरितं ब्रज” ।

इत्युक्तस्तथा स राजा द्रुतं निर्गत्य राजधानीञ्च गत्वा निशि सैन्यानि (ढ) असज्जयत् ; ससैन्यश्चागत्य तस्य दस्योः तत् भूगृहं तैर्वलैररुणत् । अथ गृहं रुद्धं दृष्ट्वा स चौरः (ण) वृत्तं प्रति भेदमवगत्य, मरणे निश्चितमतिः शूरो युद्धाय नियतः ; निर्गतश्च रणे अमानुषं विक्रमं कुर्वन् करिणां करान्, वाजिनां जङ्घान्, भटानाञ्च शिरांसि एक एव खड्गचर्मभृत् चिच्छेद । ततः (त) तं क्षपितानीकं नृपः स्वयमभ्यधावत् ।

(ङ) एकः,—श्रेष्ठः, निपुण इति यावत् (“एकं रुद्राणां श्रेष्ठं केवले-
तरथीश्वर्य” इति मेदिनी) । स चामी चौरः एकचौरः,—चौरानपुणः (कर्मधा०) ।
पापम—आनष्टामित्यर्थः, जनसादरप्रार्थनां यावत् ।

(ढ) असज्जयत्—सज्जमान् यत्, अस्त्राशस्त्रादिना सज्जितानि अस्त्रादिद्वयं ;
(घञ् + णिच् + लङ्) । भूगृहं गृहं भूगृहं—सज्जितानि अस्त्रादिद्वयं मरणमित्यर्थः ;
(शाकप्रांथं०) । बर्णः,—नन्यः (“वर्णधनो धनं मेत्यम्” इत्यमरः), अरुणत्—
—आक्रामत् (रुध् + लङ्) ।

(ण) वृत्तं—चरितं, निजस्वभावात्मित्यर्थः, यदा,—ब्रह्म—अतीतम्, अतीत-
विषयमित्यर्थः, स्वेनाचरितचौश्यादिकानाम् यावत्, यदा,—ब्रह्म—व्रातं, जीविका-
मित्यर्थः (प्रतिशब्दयोगे रथा० । “व्रतं व्रतौ दृढं सते । चरिते वर्णने कृतः स्वतीता-
धीतधीर्हते” ॥ इति हेमः) । भेद—भटान्, खड्गप्रकाशमित्यर्थः । करान्—
शूलान् (“करा वरपिप्लं वग्नां पाणौ पल्यशृङ्गयोः” इति मेदिनी) । भटानां—
योद्धृणां (“भटा योधाश्च योद्धारः” इत्यमरः) । खड्गं—कपाणं, चर्म—फलकं च,
“ढाल” इति ज्ञातं, बिभर्ति—धारयतीति खड्गचर्मभृत्—आसचर्मधारी [खड्गचर्म
+ भृ + क्तिप् “ऋषस्य पिपति क्षाति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] ।

(त) त—चौरः, क्षपितानि—नाशितानि, अनौकानि—सैन्यानि (“अनौको-
ऽस्त्री रणे मेत्ये” इति मेदिनी) येन तं क्षपितानीकं—विश्वस्ताराजसेनं (विष्णुं ।
बहुव्री०) । अभ्यधावत्—अभ्यद्रवत्, धावित्वा आक्रमितशान्तिः (अभि + धाव +
लङ्) ।

स राजा खड्गविद्याऽभिज्ञः (थ) करयुक्तिमवलम्ब्य तस्य हस्तात् निस्त्रिंशं कुरिकाञ्च जहार । ततोऽशस्त्रं तं मुक्तशस्त्रो नृपो बाहु-
युद्धेन चौरं धरण्यां (द) जीवग्राहमग्रहोत् । प्रातश्च नीयमानं
शूलाऽऽरोपणाय बध्यभूमिं तं (ध) सडिण्डिमं चौरं सा बाणक्-
कन्या हर्म्यपृष्ठतः रत्नवती ददर्श । तच्च (न) व्रणितं धूलि-
लिप्ताङ्गमापि दृष्ट्वा सा काममोहिता तत्क्षणं पितरमुपेत्य
प्रोवाच,—“तात ! योऽयं बध्यभूमिं नीयते चौरः, अयमेव मया
भर्ता हतः, तदेनं नृपात् रक्ष, नो चेदहं एतमनुस्मिय” ।

तदाकर्ण्य पिता तामवादीत्,—“पुत्रि ! किमिदं भाषसे ?
चौरोऽयं पौराणां सर्वस्वहृत् राजपुरुषैः बधार्थं नीयते, कथम्
एनमहं (प) नृपतः सोक्षयामि ? कीदृशी च ते प्रवृत्तिरियम् ?”
इति निभेत्येमानाऽपि यदा सा निर्वृत्त्यं न तत्याज, तदाऽमी

(थ) करयुक्ति—हस्तकोशलाभित्यर्थः । निस्त्रिंशं—खड्गं (“खड्गं तु निस्त्रिंश-
चन्द्रदातामस्मिद्वयः” इत्यमरः ।)

(द) जीवतोति जीवः, तं जीवं—जीवन्तमित्यर्थः, गृह्णातीति जीवग्राहं—
जीवनेन सहितं यथा भवति तथेत्यर्थः [क्रिया विण० । जीव + गृह् + “समूला-
कृतजैविषु हनक्रज्यक्तः” (३.४.३६ पा०) इति णसुन्] ।

(ध) डिण्डिमः,—कस्यापि विषयस्य आधोपणकालं वादनीयः वादभेदः,
तेन सहितं सडिण्डिमं—डिण्डिमवादनसहितं (क्रिया विण०) ।

(न) व्रणः,—घातं, युद्धकालिकास्त्राघातजनित इत्यर्थः, मज्जातः अस्य इति तं
व्रणितं—क्षताङ्गमित्यर्थः [विण० । व्रण + “तदस्य मज्जातम” (५.२.२६ पा०) इति
तारकादित्वादितच्] । भर्ता हतः,—पतिः कृत इत्यर्थः, भर्तृपदं अधिष्ठापित
इति यावत् । नृपात् रक्ष इत्यत्र [“भौवार्थानां भयहृत्” (१.४.२५ पा०) इति
बाणाशंक-रक्षधातुयोगात् प्रभौ०] । अनुस्मिये—अनुस्मृता भवामीत्यर्थः [अनु + स्मृ +
कर्त्तरि लट्-ए “रिङ्गश्यास्लङ्” (७.४.२८ पा०) इति रिङ् “अधि युधातु—”
(६.४.७७ पा०) इतीयङ्] ।

(प) नृपतेरिति [“भौवार्थानां—” (१.४.२५ पा०) इत्यनेन बाणाशंक-मीच-
धातुयोगात् प्रभौ०], सोक्षयामि—सोक्षयामि, रक्षामीत्यर्थः (सोक्ष + णिच् + लट्-

वणिक् दुहितृवत्सलः राजानं ममुपेत्य सर्वस्वेनापि तं चौरं बध-
मोक्षमयाचत । राजा तु (फ) हेमकोटिशतैः प्रलोभ्यमानो-
ऽपि तं स्वशरीरपणाऽऽनीतं सर्वापहारिणं चौरं न तत्याज ।

ततः पितरि विमुखे प्रत्यावृत्ते सा वणिक्सुता बन्धुभिर्वार्य-
माणाऽपि (ब) अनुमर्त्तुं कृतस्नाना शिविकामारुह्य तस्य दस्यो-
र्बध्यभूमिमगात् ; पितरौ बान्धवाश्च रुदन्तस्तामन्वगच्छन् ।
तस्मिंश्च समये (भ) बधकैः स चौरः शूलमधिरोपितः गलत्प्राण-

मिप्) । निभंक्ष्यमाना—ताद्यमाना (विण० । निभ + भर्त्स + णिच् + कर्त्तृणि
ज्ञानच्), पिता इति शेषः । निबन्धम्—आगच्छम् । टाङ्गतरि—कन्याया, वत्सलः,
—स्निग्धः दुहितृवत्सलः,—तनयास्नेहपरवशः (विण० । ७मो तत्प०) । बधात—
ओवननाशात्, मोक्षं—मुक्तिं बधमोक्षं—प्राणरक्षासिन्धुः ।

(फ) हेम—सुवर्णानां, स्वर्णमुद्राणांसिन्धुः, कोटिशतैः,—शतकोटिमङ्गाकः
हेमकोटिशतैः,—शतकोटिमङ्गाकदीनार्वरूप इत्यर्थः (करणं इत्या०) । स्वशरीरं—
निजदेह एव, पणः,—मूल्य (“पणो वराटमाने स्नात मूल्ये काषापणे ग्लहे” इति
विश्वः), तेन आनीतं—प्राप्त स्वशरीरपणाऽऽनीतं—आनजदंष्ट्रमुत्थिन कोटिसिन्धुः,
स्वशरीरमापि अस्य सङ्ग्रहार्थं मूल्यस्वरूपेण दास्यामीति सङ्कल्प्य धृत्वास्ति भावः,
यथा,—स्वशरीरमेव पणः,—ग्लहः, द्यूतादिषु कल्पितः निधिमविशेषः इत्यर्थः,
शरीरं पततु पततु, एन गृह्णास्येव, तदशक्तौ जीवनमापि देयमिच्छेवं प्रतिज्ञा-
विशेष इति भावः (“द्यूतादौ कल्पिते चैव बद्धमुष्टौ धृत्वा पणः” इति शाश्वतः),
तेनानीतं स्वशरीरपणाऽऽनीतं—आनजजीवनमापि पणत्वेनाङ्गीकृत्य आवद्धमिन्धुः
(विण० । ३या तत्प०) ।

(ब) अनु—सह, सङ्कल्पितभर्त्ता इति शेषः (“अनु ह्रीने सङ्गार्थे च
पशक्वाट्टश्वोरपि” इति मंदिनी), मर्त्तुं—प्राणामयुक्तम् अनुमर्त्तुं—सहमरणाय
(अनु + मृ + लभृञ्), कृतस्नाना—भर्त्सनशमनव्यवसितायाः स्नानानुर्त्तपनालङ्कार-
धारणादीनां लोकाचारत्वेनानुष्ठेयत्वात् ज्ञाता । माता च पिता च तौ पितरौ—
मातापितरौ [“पिता माता” (१।२।७० पा०) इत्येकशेषः] । रुदन्तः,—क्रन्दन्तः
(विण० । रुट + शब्) ।

(भ) बधते—हिजलि, हनीत्यर्थः, इति तेः बधकैः,—घातकैः [“बध

स्तथाऽऽगतां स्वजनान्वितां दृष्ट्वा, कथयती जनात् वृत्तान्तं
शृण्वन्, क्षणमश्रुणि मुक्त्वा हसन् प्राणान् जहौ । ततः शूला-
दवतारितं चौरकलिवरमादाय सा साध्वी बणिक्सुता चिता-
मारुरोह ।

तस्मिंश्च क्षणे श्मशाने कृतनिवामः भगवान् भैरवः अदृश्यः
अन्तरीक्षात् वार्चामसामुवाच,—“पतिव्रते ! अस्मिन् (म) स्वयं-
वरपती तव अनया भक्त्या तुष्टोऽस्मि, तत् मत्तो वरं प्रार्थयस्व” ।
तन्निशम्य सा वरदं देवं प्रणम्य वरं वव्रे,—“भगवन् ! अपुत्रस्य
मे पितुः पुत्रशतं (य) भूयात्, येनानन्यसुतोऽयं मां विना
प्राणान् न जह्यात्” । इतिवादिनीं तां साध्वीं देवः पुनरन्त-
रीक्षात् अव्रवीत्,—“साध्वी ! पितुस्ते पुत्रशतं भवतु, अन्यच्च
वर (र) वृणीष्व, त्वादृशी दृढमत्वा एतावन्मात्रं नाहन्ति” ।

हिंसायाम्” इत्यस्य बध् + क्तृन् “जनिवन्तोश्च” (७०।१३५ पा०) इति उपधाया ब्रह्म
भावः] । गलन्तः,—नि.सरन्तः, प्राणाः,—असरन्तः यस्य सः गलन्त्याणाः,—आसन्न-
सन्त्यारत्यशः (विष्णु० । बहुव्री०) । कथयति,—परस्परं वदन्त्या अनुमरणवृत्तान्त-
मालोचयतः इत्यर्थः । जहौ—तत्याज [हा + णिङ् + क्तृन् “आत आं णत्”
(७१।३४ पा०) इति औ] ।

(म) स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं स्वयंवरः, तेन तव वा लब्धः पतिः,
—भर्ता तस्मिन् स्वयंवरपती—स्वयंवरमनोनीतस्मान्नि (शाकपाठि०), यदा,—
स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं यस्य तादृशः पतिः तस्मिन् स्वयंवरपती—स्वयमेव
व्रते भर्तार (कर्मधा०) । मत्तः,—मत्तकाशात् (अस्मद् + पञ्चम्यासत्सिन्) ।

(य) भूयात्—जनिषोष्ट [भृ + लिङ् + क्तृन् “लिङ्गाग्निष” (१।४।११६
पा०) इति लिङ्] । न—मार्गस्त, अन्यः,—नतः अपरः, सुतः,—तनयः, सुता—
तनया वा यस्य सः अन्यसुतः,—मद्व्यतिरिक्तापत्यान्तरविरहितः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(र) वृणीष्व—भजस्व, प्रार्थयस्वेत्यर्थः (क्रादिगणोय—वृ + लोट् + ख) ।
दृढम्—अचलं, सत्त्वं—सत्त्वगुणः, स्वभावो वा, व्यवसायो वा, मङ्गल्य इत्यर्थः, चित्तं
वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मने व्यवसायासुचितेष्वक्षौ

तदाकर्ण्य सा अवादीत्,—“देव ! यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तदैव मे भर्ता जीवतु, धार्मिकश्च सदा भवतु” इति । “एवमस्तु, अक्षतशरीरस्तव पतिः उत्तिष्ठतु, धार्मिकश्च भवतु, राजा वीर-
केशश्चास्य तस्यतु” । इति उक्तावाति (ल) अदृश्यमूर्त्तीं शर्वे नभसि स्थिते सहसा स चौरा जीवन्नक्षतशरीरः समुत्तस्थौ । ततो (व) विस्मितहृष्टा रत्नदत्तो बणिक् तां रत्नवतीं चौरं जामातर-
च्छादाय प्रहृष्टैर्बान्धवैः माहं निजमन्दिरं प्रविश्य लब्धपुत्रवरः स्वाऽऽनन्दोचितमुत्सवमकरोत् । (श) ज्ञातवृत्तान्ततुष्टश्च राजा तदैव तं चौरमकवीरमानाय्य सेनापतिं व्यधात् । स च चौर्यात् निवृत्य तां बणिक्सुतां परिणीय धर्मरतः तया साकं सुखेन कालं निनाय” ।

तु कल्पयु” इति मदिनी) यस्याः सा दृढमत्वा—महामत्त्वगुणसम्पन्ना, स्थिर-
स्वभावा वा, अटलमद्वल्पा वा, दृढमना वा (विष्ण० । बहुव्री०), एतावन्माह—
केवलमेकवरं, नाहंति—न युज्यते, त्वत्प्रदृशी साध्वी केवलमेकमात्रवरस्य योग्या
न भवति, वरान्तरस्यापि योग्या इत्यर्थः ।

(ल) अदृश्या—दर्शनाविषयीभूता, मूर्त्तिः—आकारः यस्य तस्मिन् अदृश्य-
मूर्त्ति—दर्शनपथातीतरूपे (विष्ण० । बहुव्री०), शर्वे—भैरवे, महादेवे इत्यर्थः (सर्व-
भावे ऽमी०) ।

(व) आदौ विस्मितः,—आश्चर्यान्वितः, पश्चात् हृष्टः,—सन्तुष्टः विस्मित-
हृष्टः,—सृतस्य पुनरुज्जीवनरूपसम्भवव्यापारदर्शनात् विस्मयं गतः, पुनः कन्या-
जामातृजाभादतीवानन्दित इति भावः (विष्ण० । ज्ञातानुलिप्तवत् स०) । स्वाऽऽनन्दी-
चित्तं—निजप्रोत्पन्नरूपं, यादृशः हर्षः अजायत तदुपयुक्तमित्यर्थः, अतिमहान्तमिति
यावत् (विष्ण० । इष्टो तत्पु० ऽमी तत्पु० वा) ।

(श) ज्ञातः,—लोकमुखात् स्तुतः, यः वृत्तान्तः,—वातां, तेन तुष्टः,—प्रीतः
ज्ञातवृत्तान्ततुष्टः,—चौरादेर्वृत्तान्तश्रवणात् परिहृष्टः (विष्ण० । इया तत्पु०), यदा,—
आदौ ज्ञातवृत्तान्तः, पश्चात् तुष्टः,—विदितसर्ववार्त्तः अत एव परितुष्टः (ज्ञातानु-
लिप्तवत् स०) । एकः,—मुख्यः (“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), वीरः,—शूरः
तम् एकवीरं—वीरश्रेष्ठं (विष्ण० । कर्मधा०), आनाय्य—आह्वयेत्यर्थः, दूतादिभि-

इति कथामाख्याय वेतालो (ष) दत्तपूर्वशापभयं तं भूपं
पप्रच्छ.—“राजेन्द्र ! ब्रूहि, सपिष्टकां समुपागतां तां बणिक्-
सुतां दृष्ट्वा चौरेण शूलपृष्ठवर्तिना रुदितं हसितञ्च किम् ?” ।
राजा प्रत्यवदत्,—“चौरेण अस्य अकारणवन्धोः बणिजः
(स) नाऽऽनृण्यं लब्धमिति दुःखात् रुदितम् । ‘किमियं कन्या
नृपानपि विहाय चौरे मयि अनुरक्ता !! अहो ! स्त्रीचित्तमति-
विचित्रम्’ इति सविस्मयेन हसितञ्च” । इतिवार्दिनस्तस्य
महीपतेरंसात् स वेतालस्तत्क्षणमलक्षितः स्वं निलयं प्रत्य-
पद्यत । राजाऽपि अविलुप्तधैर्य्यस्तमनुसरन् तं शिशपातक-
माजगाम ।

रिति शेषः (आ + लो + लिच् + ल्यप्) । व्यधात्—अकार्षीत् इत्यर्थः [वि + धा +
लुङ्-द् “गातिस्था—” (२-४।७७ पा०) इति सितो लक्] ।

(ष) दत्तं—विहितम्, उत्पादितमिति यावत्, पूर्वं—प्राक्, प्रागुक्तिखित-
मिति यावत्, शापात् भयं यस्यै तं दत्तपूर्वशापभयं—प्राक् प्रदर्शिताभिसम्पातभयं
(विष्ण० । बह्व्री०) । सच्च पित्रा वर्धते या सा तां सपिष्टकां—पिष्टसङ्घितां
[“नटृतञ्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप्] । किम् ?—कथम् ? ।

(स) नास्ति कृणं—देयम्, उत्तमणो इति शेषः (“कृणं देये जले दगे”
इति हेमः), यस्य सः अनृणः, तस्य भावः आनृण्यम्—कृणश्चाहिं, राजसमीपे सर्वस्वे-
नापि बधदृष्ट्यानिवारणार्थं प्रयत्नरूपोपकारकृणात् मुक्तिमित्यर्थः ।

अथ पञ्चदशकथा ।

ततो नृपः पुनस्तथैव गत्वा शिंशपामूलं, तं वेतालं प्राग्वत्
स्क्रन्धमारोप्य गन्तव्याभिमुखं गन्तुमारभे । वेतालोऽपि यान्तं
तं नृपं कथाम् (क) एतामाचचक्षे,—

“आसीत् नेपालराज्ये शिवपुरं नाम नगरम् । तत्र पुरा
यशःकेतुर्नाम नृपः यथार्थनामा प्रतिवसति स्म । स मन्त्रिणि
प्रज्ञासागरनामकं राज्यभारं निवेश्य चन्द्रप्रभानाम्ना
(ख) महादेव्या समं भोगानसेवत ! (ग) कालेन गच्छता तस्य
तस्यां देव्यां शशिप्रभा नाम जगन्नेत्रशशिप्रभा कन्या समुद-
पद्यत । क्रमेण सा (घ) यौवनस्था कदाचित् मधुमामे
सपरिच्छदा उद्याने यात्रांत्सवं द्रष्टुमगमत् । अत्रान्तरे काश्चित्

(क) एता—वक्ष्यमाणाम्, आचचक्षे—कथयामास (आ + चक्ष +
लिट्-ए) ।

(ख) महादेव्या—प्रधानमहिष्या, समं—सह ।

(ग) कालेन (इति अपवर्गे ३५०) । जगतां—भुवनानां, लोकत्रयस्थाना-
मिति भावः, यानि नेत्राणि—चक्षूषि, तेषां शशिप्रभा—चन्द्रिका, नेत्रतपकत्वात्
कौमुदीकपेत्यर्थः, जगन्नेत्रशशिप्रभा—जगत्प्रयत्नहारिणीत्यर्थः, अतीव सुन्दरोति
भावः । समुदपद्यत—समजायत (सम् + उत + पद + लङ्-त) ।

(घ) यौवने—तारुण्ये, तिष्ठतीति यौवनस्था—युवतीत्यर्थः [यौवन + स्था +
“सुप्ति स्थः” (३१२४ पा०) इति कः “आसी लोपः इटि च” (६१४६४ पा०)
इति आकारलोपः] । मधुमामे—चैत्रमासे (“स्वाश्वे चैत्रमासे मधुः” इत्यमरः),
सपरिच्छदा—सोपकरणा, राजतनयोचितवस्त्रालङ्कारधानामनादिसज्जिता इत्यर्थः
(विष्णु०) । यात्रीत्सवं—देवाह्वनीत्सवं, यात्राशब्देनैव देवाह्वनीत्सवं लब्धेऽप
पुनस्तत्रापदं “पञ्चमीवृण्” “धनुज्यां” इत्यादिषु न दोषाऽऽवश्यम् ; यदा,—यात्रा
—देवाह्वनीत्सवः, तत्र उत्सवन्—पानन्दजनकानुष्ठानं यात्रीत्सवं—देवपूजाकपीत्-

(ङ) आद्यपुत्रो मनःस्वामी नाम द्विजयुवा यात्रादर्शनार्थ-
मागतः तां कुसुमावचयोद्यताम् उत्तिष्ठन्बाहुलतिकां लक्षितैक-
पयोधरां दृष्ट्वा मदनमोहितः तया हृष्टया सद्योद्धतस्य मनसः
स्वामी नैवाभवत् । “किमियं (च) मनोभुवो रतिः वसन्त-
सम्भृतानि पुष्पाणि स्वयम् उच्चिनुते ? किं वा स्वयं वनदेवता
माधवमर्चयितुमागता ?” इति चिन्तयन्तं तं सा नृपनन्दिनी

सवाङ्मृतमुक्त्वान्तरमित्यर्थः (“यात्रा तु यापनीपाये गतौ देवाद्यर्चनीकवे”
इति विश्वः) ।

(ङ) आद्यपुत्रः,—धनितनयः (“इत्थं आद्या धनी” इत्यमरः) । कुसुमा-
वचयाय—पुष्पचयनाय, सशताम्—उद्यमवती कुसुमावचयोद्यता—पुष्पचयनप्रवृत्तां
(विष्णु० । ४४० तत्प०), उत्तिष्ठन्,—ऊर्ध्वोर्गोचराः, बाहू,—एकभुजः, लक्षिका
—लता इव यथा ताम् उत्तिष्ठन्बाहुलतिकां—उत्थापयितुं भुजवाञ्छं (विष्णु० ।
बहुव्री०), लक्षितः,—वाङ्मोचनान् दृष्टः, एकः पयोधरः,—एकः यस्याः तां
लक्षितैकपयोधरां—दृष्टैककन्यीं (विष्णु० । बहुव्री०) । हृष्टया—प्रसूदितया, प्रफुल्ल-
चितया इत्यर्थः, उत्सवदर्शनेनेति भावः, “हृष्टया” इत्यत्र “दृष्टया” इति पाठे
—नेवविषयोभूतया (विष्णु०) । मनसः स्वामी—स्वाचक्षुष्य प्रभुः, शशिप्रभया
चित्तहरणादिति भावः ; कामाववशः राजनन्दिन्यामेव चित्रं समर्पयामासेति
स्पष्टार्थः ।

(च) मनसि मनसो वा भवतीति मनोभुः तस्य मनोभुवः,—कामस्य
(मनम् + भू + कृप्) । वसन्तेन—वसन्तर्तुना, कामसखिनेति यावत्, सम्भृतानि
—सम्यक् पुष्टानि वसन्तसम्भृतानि—वसन्ताविर्भावहेतुना बहुलतया सज्जातानीति
यावत्, कामसखा वसन्तः कामपद्मरा रतेक्ष्णदागमने वादत्तेव स्वयमावि-
रभवत्, तेन च पुष्पाणि बहुलतया सज्जातानि, रतिस्तु साङ्गप्रोत्था स्वयमेव
तानि सञ्चिभतीति भावः ; यद्वा,—वसन्तेन कर्त्ता, सम्भृतानि—रतः मनोवार्थं
नाजादेनात् एकव सङ्गृहीतानि इत्यर्थः (विष्णु० । ३५ तत्प०) । स्वयम्—आत्मना,
स्वकर्मयोग्येणः, सख्यादरादिति भावः, उच्चिनुते—सङ्कुच्छति (उत् + चि +
लट्-त्वे) । स्वयं—सूक्ष्ममतीत्यर्थः । माधवं—विष्णुं वसन्तं वा । “वसन्तं माधवी
विष्णो वैशाखे मासि माधवः” इति शाब्दतः) ।

समपश्यत् । सा च दृष्टमात्रे (क) साङ्गे नव इव स्मरे तस्मिन्
समुत्सुका पुण्याणि च स्वाङ्गानि च नास्मरत् ।

इत्येवं यावत् तौ अन्याऽन्यानुरक्तौ चित्तलिखिताविवाऽऽस्तां,
तावत् सहसा “हा हा” इति खः समुदभृत् । “किमेतत् ?” इति
(ज) समुत्क्षिप्तकन्धरं पश्यतोस्तयोः उपलब्धान्यमदगन्तोत्यया
रुषा भग्नाऽऽलानां मत्तो द्विपः निर्गत्य मागदृमान् रुजन्
पातिताधारणो लम्बमानाङ्कुशस्तत्राऽऽगात् । ततश्च परिजनं
(भ) सन्वस्ताविद्रुते स मनःस्वार्मा युवा समन्ममं प्रधाव्य तां

(क) साङ्गे—सावयवे, मूर्तिर्भाति इत्यर्थः, न तु अनङ्गे इति भावः, नवे—
अभिनवे, न तु पुराणे इत्यर्थः, हरकापानलदग्धः पुरातनकामः अनङ्गः जातः,
अयन्तु नवः कामः साङ्गः इति विलक्षणाऽयं कामादिति भावः । समुत्सुका—
तद्दर्शनाय उदयुक्ता, उत्कण्ठिता वा । स्वाङ्गानि—निजवयवान्, निजसत्त्वानपीति
भावः ।

(ज) समुत्क्षिप्ते—समुत्थापिते, कन्धरे—शीवे यस्मिन् तत् समुत्क्षिप्तकन्धरम्
—उद्यतशीवं यथा तथा (क्रिया विण०), पश्यतोस्तयोः,—पश्यन्तौ तौ अनादृत्य
इत्यर्थः [“बध्नी चानादरे” (रा३३८ पा०) इति अनादरे बध्नी०], उपलब्धान्
—विदितात्, आप्राप्तादिति यावत्, अन्यथ—स्वतन्त्र्यं हस्तिन इत्यर्थः, मदगन्तान्—
दान-वारिगन्तान्, उत्था—सञ्जाता तथा उपलब्धान्यमदगन्तोत्यया—प्रातगजमद-
गन्ताऽऽघ्राणजनितया (विण०), रुषा—क्रोधेन, भयं—स्त्रिण्डितम्, आलानं—
बन्धनक्षत्रः (“आलानं बन्धनक्षत्र” इत्यमरः) येन सः भग्नाऽऽलानः,—बन्धनक्षत्रं
भङ्क्ता इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), मत्तो,—क्षरितमदः । मागदृमान्—पाथस्थान्
वृक्षान् (शाकपाथि० ७मीं तपु० वा), रुजन्—भञ्जन् (रुज + शट्), पातितः,—
वृष्टदेव्यान् निक्षिपितः, आधारणः,—हस्तिपक्वः, हस्तिपालक इत्यर्थः (“आधारणा
हस्तिपक्वा इत्यारीडा गवादिनः” इत्यमरः), येन सः पातितोऽधारणः,—
निक्षिप्तपालकः (विण० । बहुव्री०) ।

(भ) आदौ सन्वस्तः,—घातभोतः, पश्चात् विद्रुतः,—पलायितः तस्मिन्
सन्वस्ताविद्रुते—भोतप्रधाविते (विण० । स्नातानुलितवत् स० । भावे ७मी०) ।
ससन्ममं—सुखरं (क्रिया विण० । “सन्ममस्वर” इत्यमरः), प्रधान्य—द्रुत गत्यर्थः

राजपुत्रीम् अङ्गैः किञ्चित् कृताश्लेषां भयप्रेमत्रपाऽऽकुलां दोर्भ्या-
माढाय गजगोचरात् सुदूरमनयत् । अथ कथमपि (ज) प्राप्ति-
परिजना तं युवानं पश्यन्ती माराग्निपुटपाकपच्यमाना सत्वरं
राजभवनमगात् ।

स तु युवा उद्यानात् तस्मात् स्थान्तःपुरप्रविष्टां तां दृष्ट्वा
समुत्सृज्य व्यचिन्तयत्.—“एतां विना नाहं क्षणमपि स्थातुं
जीवितुं वा (ट) समुत्सृजे, तन्मम शोभूतदेवो नामात्र सिद्धो
धूर्त्तो गुरुर्गतिः” इति मञ्चिन्त्य कथमपि अवसिते तस्मिन् दिने
प्रातस्तस्य गुरोर्मूलदेवस्यान्तिकमगात् ; अपश्यच्च तं भित्तेन
शशिना नित्यमङ्गतम् । ततश्च समुपेत्य तस्मै प्रणम्य तत्

(प्र + धाव + ल्यप्) । अङ्गैः,—हस्ताद्यवयवैः, गात्रे वा (करण्य इत्या०), किञ्चित्
—इषत्, न तु गाढमिति भावः, कृतः आश्लेषः,—सम्बन्धः आलङ्घनं वा यथा
ता कृताश्लेषां—संश्लिष्टां, अङ्गसम्पृक्तानित्यर्थः, आलिङ्गितां वा (विष्ण० । बहुव्री०),
जयेन—वासेन, प्रेक्षया—प्रणयेन, तपया—लज्जया च, आकुला—कातरानित्यर्थः
(विष्ण० । इत्या तत्प०), दोर्भ्यां—बाहुभ्यां (“भुजयाङ्ग प्रदेष्टो दोः” इत्यमरः) ।
गजगोचरात्—इतिस्पर्शयोग्यव्यानात्, इतिमन्त्रिण्यादित्यर्थः ।

(ज) प्राप्तिः,—लब्ध्याः, परिजनाः,—अनुचरजनाः यथा सा प्राप्तिपरिजना
—लब्धस्वजना (विष्ण० । बहुव्री०) । मारः,—भटनः (“भटनी मन्मथो मारः”
इत्यमरः), अग्निः,—अनलः इव, मत्पापकृत्वादिति भावः, तत्र पुटपाकेन—पुटः,
—पात्रविशेषः, तेन पाकः,—पचनं तेन पात्रविशेषाभ्यन्तरे अन्नगन्धसन्तापेनेत्यर्थः,
पच्यमाना—तप्यमाना माराग्निपुटपाकपच्यमाना—कामानलान्दग्धमाना, पुट-
पकद्वयं यथा अभ्यन्तरे दग्धं भवति बहिर्गं दृश्यते, तथा राजनन्दिनी अपि
कामानलेन हृदये दग्धमाना अभवत्, न तु बहिर्विति भावः ।

(ट) समुत्सृजे—जमे, शर्त्तामि इत्यर्थः (सम् + उत् + सृज् + लट्-प्) । सिद्धः,
—गुटिकासिद्धः इत्यर्थः, साधनप्रभावेण गुटिकाविद्यां यशोक्तव्यं कामरूपोक्ति
भावः, धूर्त्तः,—साधो, साध्याविद्याशौधीत्यर्थः (विष्ण० । “धूर्त्तं तु खण्डलवणे धूर्त्तो
धनुरसायिनोः” इति ईशचन्द्रः) । गतिः,—उपायः (“उपायो वक्ष्ये च गतिर्गति-
यांवा गतिर्दशा” इति शाश्वतः) । अवसिते—समाप्ते, अतिबाहिर्गते इत्यर्थः [भावे

(ठ) स्वमनोषितं न्यवेदयत् । सोऽपि विहस्य तत् साधयितुं प्रत्यपद्यत ।

ततः स (ड) धूर्तपतिः मुखे योगगुणिकां निक्षिप्य आत्मानं वृद्धब्राह्मणरूपमकरोत्, द्वितीयां गुणिकां तस्य मनःस्वामिनो मुखे निक्षिप्य तं सुकान्तकन्यकारूपं व्यधाञ्च । अथ स धूर्त-
राजः तद्रूपं तं समादाय तं राजानमुपेत्य सभायां व्यजिज्ञपत्,
—“राजन् ! एक एवास्ति मे पुत्रः, तत्कृते दूरात् इयं कन्या
याचित्वा आनीता, परं स मे पुत्रः कापि गतः, तमन्वेष्टमहं
यामि, तदेषा कन्या त्वया रक्ष्यतां, यावदहं सुतम् अन्विष्यामि,
त्वं हि विष्णुम्यः रक्षिता” इति । तच्छ्रुत्वा शापभयेन स
भूपतिः “तथा” इति प्रतिपद्य सुतां शशिप्रभामानाययामाम,
जगाद च तां,—“पुत्रि ! कन्यामिमां स्वमन्दिरे रक्ष, स्वपार्श्व-
मेवास्याः शय्यां प्रकल्पय” । इति पित्राऽऽदिष्टया तया स कन्या-
रूपः द्विजयुवा मनःस्वामी निजमन्तःपुरं नातः ।

अथ तस्मिन् मूलदेवे (ढ) यथारुचि प्रयाति, कन्यारूपः
स मनःस्वामी प्रियाऽन्तिके अहर्निशं तिष्ठन् कतिपयैः दिवसैः
सखीमिव प्रीतिविस्रम्भशालिनीं विदित्वा, एकदा विरहक्षामां

७मो० । अष + धी + क्तः “यतिस्यतिमाष्ट्याभित्तिकिति (७।४।४० पा०) इति
इकारः] ।

(ठ) स्वमनोषितं—निजमनोऽभिलाषम् ।

(ड) धूर्तपतिः,—मायाविशेषः । योगेन—योगसाधनेन, लब्धां—प्राप्तां,
गुणिकां—गुटिकां योगगुणिका—साधनवशीकृतगुटिकां (शाकपार्थि०) । सुकान्ता
—प्रातःकमनोया, या कन्यका—कुमारी, सुकान्तकन्यका [कन्यधा० । “स्त्रियाः
पुंवद्भाषितपुंस्काद्—” (६।३।२४ पा०) इति पुंवद्भावः], तस्या रूपमिव रूपम्—
आकारः यस्य तं सुकान्तकन्यकारूपं—सुकपकुमारीमूर्तिं (विधेय विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ढ) यथारुचि—यथेष्टम्, अभिलाषितदेशमित्यर्थः (अव्ययी०) । अहह
निशा च अहर्निशं—रात्रिन्दिवं (इष्टैकवद्भावे क्रीवलं क्रसत्वच्च) । प्रीत्या—प्रणयेन,

शयनीयलुत्तनं तां राजसुतां राक्षी आसन्नशयनस्थितः पप्रच्छ.
—“सखि ! किं त्वं दिने दिने पाण्डुरकान्तिः क्षीयमाणा
कान्तवियुक्तेव दुःखिता तिष्ठसि ? ब्रूहि, स्निग्धमुखे मन्वो-
जने मयि कोऽविश्वासः ? न चेत् मम वदिष्यसि, तदाऽहं न
भोक्ष्ये” । तदाकर्ण्य सा विनिश्चस्य शनैरब्रवीत्,—“सखि !
किं मे त्वयि अविश्वासः ? शृणु, कथयामि,—

एकदाऽहं यात्रां द्रष्टुं (ण) मधूद्यानं गताऽभूवम्, अपश्यञ्च
तत्र कञ्चित् सुभगं हिममुक्तेन्दुमयीकं दर्शनोद्दीपितस्मरं मधु-

विस्मयः,—विश्वासः (“ममौ विस्मयविश्वासायौ” इत्यमरः), तेन ज्ञानेन—युज्यते तां,
यद्वा,—प्रीतिविस्मयाभ्यां ज्ञानेन इति तां प्रीतिविस्मयाशान्तिनीं—प्रेमविश्वासममनन्तां,
मनःस्वासौ आत्मानं प्राति राज्यकस्यां स्नेहशान्तिनीं विश्वासास्नेहः [ज्ञान +
“वङ्गमाभीक्ष्ण्ये” (३।२।८१ पा०) इति णिनिः] । विरहः—विच्छेदेन, ज्ञानां—
क्रमां [सौ + क्तः “चायौ मः” (८।२।५३ पा०) इति क्त-प्रत्यये मः] विरहज्ञानां—
प्रियवियोगकातरां (विष्ण० । ३।५।१५०), शयनीये—शय्यायां, लुटन्ती—विचिपन्ती,
श्रित्वं तिष्ठतीति यावत्, ततः,—अहं यथाः तां शयनीयलुत्तनं,—शय्यालुटित-
टिङ्गं (विष्ण० । बह्व्री०) । आसन्ने—ममोपवासिनि, शयने—शय्यायां, स्थितः,—
आसीनः आसन्नशयनस्थितः,—निकटस्थग्रन्थोपरि उपविष्टः (विष्ण० । ७।१।१५०) ।
स्निग्धः,—स्नेहमयः, अत एव मुखः,—मूढः, गुणदोषविचारानभिज्ञः इत्यर्थः,
केवलगुणदर्शीति भावः, तस्मिन् स्निग्धमुखे—स्नेहवशीभूते इत्यर्थः (कर्णधाम्) ।
भोक्ष्ये—खादिष्यामि (भुज + लृट्-स्ये) ।

(ण) मधौ—वसन्ते, यत् उद्यानम्—आक्रीडं, विहारस्थानमित्यर्थः, तत्
मधूद्यानं—वसन्तकाले भ्रमणोपयोगि राजोद्यानमित्यर्थः (आक्रीडतिवा०) । सु—
शोभनं, भगं—श्रीः (“भगं श्रीकाममाहात्म्यवोध्यवत्कार्क्यौर्त्तिषु” इत्यमरः) यस्य तं
सुभगं—सुश्रीकं (विष्ण० । बह्व्री०), हिमात्—तुषारात्, शिशिरकालिकादित्यर्थः,
मुक्तेन—अनादनेन, हिमावश्यापगमात् प्रकाशनेन इत्यर्थः, इन्दुना—चन्द्रेण,
नेत्रतर्पकेति भावः, समाना—तुल्या, श्रीः,—श्रीभा, सौन्दर्यमित्यर्थः, यस्य तं
हिममुक्तेन्दुमयीकं—वासन्तपूर्णशशधरमनोहरमित्यर्थः, शिशिरे सर्वदा तुषारावते
नभसि चन्द्रः सतिनो दृश्यते, वसन्ते तु तुषाराभावात् निच्येक्षे नभसि चन्द्रः स्फुटं

माममिवालङ्कृतकाननं ब्राह्मणपुत्रम् । यावत् (त) इमे समुत्सुके
तन्मुखेन्दुद्युतिमुधापायिनी लोचने मे चकोरायितुं प्रहृत्ते,
तावत् मदस्त्रावी निरर्गलः अकालकालमेघनिभः महागजो
गर्जन् अकस्मात् तत्राऽऽगात् । (य) तत्सम्भ्रमाच्च परिजने भय-

दृश्यते मनोहरश्चातोव इति तदौपम्यं [विष्ण० । बहुव्री० । “नद्युतश्च” (५/४/१५३
पा०) इति कप, समानस्य स-भावश्च], दर्शनेन—अवलोकनेनेव, न तु साग्नध्येनेति
भावः, उद्दीपितः,—प्रज्वालितः, स्वरः,—कामः, कामानल इति यावत्, येन
यस्मात् वा तं दर्शनोद्दीपितस्वरं—कामोद्दीपकम्, अतोव सुरुपमित्याशयः, मधु-
माममिव—चैवमाममिव, अलङ्कृतं—शीभितम्, एकत्वं,—नवपल्लवपुष्पादिना, अन्यच्च,
—रूपप्रभया इति भावः, कामनं—वनम्, उपवनमिति यावत्, येन तम् अलङ्कृत-
काननं—भूषितोद्यानं, चैवमामस्य वसन्ताश्रितात् पुष्पादिद्विकाशनं कामनशीभकत्व-
मवगन्तव्यं (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(त) इमे—परिदृश्यमाने, इति अङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं स्वकीयनेतृद्वयप्रदर्शनम् ;
समुत्सुके—प्रियदर्शनरूपेणमाधनाष्टमुद्युक्ते (विष्ण० । “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्य-
मरः), तस्य—ब्राह्मणपुत्रस्य, मुखमेव इन्दुः,—चन्द्रः, तस्य द्युतिः,—शीभा, अन्यत्वं,
—रश्मिः (“द्युतिः स्त्री रश्मिर्गामयिः” इति मैटिनी), सा एव मुधा—असृतम्,
अन्यच्च,—तस्याः मुधा—तस्याः स्तुतमस्तुतमित्यर्थः, तां पातुं शीलमनयोः इति
तन्मुखेन्दुद्युतिमुधापायिनी—तदाननशशधरकान्तिपीयूषपानशालिनी [विष्ण० ।
“मुष्यजातो णिनिकाच्छील्ये” (१/२/७८ पा०) इति णिनिः] । चकोरः,—पक्षि-
विशेषः, तद्वटाचरितं चकोरायितुं—चकोरवटाचरणं कर्तुमित्यर्थः, चकोरी यथा
चन्द्रमुधां विहाय नान्यत् किमपि पिबति, केवलं तल्लालस एव ऊर्ध्वमुखान्तरात्, तथा
मम चक्षुषी अपि ब्राह्मणपुत्रस्य मुखं विहाय नान्यत् किमपि अपश्यतां, केवलं
तदामृतं एव अतिष्ठतामिति भावः [चकोर + “कर्तुः क्यङ् सङ्क्षोपश्च” (१/१/११
पा०) इति क्यङ् “अकालावधत्कयोर्दोषः” (७/४/२५ पा०) इति दीर्घः, ततः
तमुन्] । निरर्गलः,—निष्प्रतिबन्धः इत्यर्थः, पातितधोरणत्वात् इति भावः, अकाले
—असमये, वर्षातिरिक्ते समये इत्यर्थः, यः कालमेघः,—ऋणवर्णमेघः, तद्भिभः,
—तत्पट्टः अकालकालमेघनिभः,—वनान्तं वज्रलोपमः, गजस्य अतर्कितोपस्थित्या
गादृक्पदवर्णत्वेन च अकालकालमेघसाम्यं (विष्ण० । नित्यसमा०) ।

(य) तस्मात्—गजात्, सम्भ्रमः,—साध्वसं, भयमित्यर्थः, यदा,—तस्य सम्भ्रमः,

विदुते भयविह्वला अहं तेन विप्रपुत्रेण दोर्भ्यामुत्तिष्ठय्य दूरतो
नीता ; तदा श्रीखण्डलिमेव सुधामित्तेव न जाने, कामपि
तदङ्गस्पर्शेन दशामन्वभवम् । क्षणेन च परिजनेन मिलितेन
अवशाऽहमिहाऽऽनीता स्वर्गादिव भुवस्तुले निक्षिप्ताऽस्मि ।
तदा प्रभृति (द) तैस्तैः सङ्कल्पैः कल्पितसङ्क्रमं तं प्राणदं प्रियं
पार्श्वस्थमिव सदा पश्यामि, सुप्ताऽपि तमेव आश्लिष्यामि, किं
बहुना, तमेव सततं चिन्तयन्ती कालं हराप्नोति । तदेष मां
प्राणेश्वरविरहानलः दिवानिशं दहति” ।

इति तस्या वाक्सुधया पूरितश्रवणविवरः समनःस्वामी
सानन्दः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः आत्मप्रकाशनावसरो-
ऽयमिति विविच्य मुखात् गुलिकां निष्कास्य स्वं रूपं
(ध) प्रकटीचक्रे, जगाद च,—“सुन्दरि ! स एवाहं, यस्त्वया
उद्याने दर्शनक्रोतश्चिरदामतां नीतः । त्वद्विरहाऽऽतुरोऽहमिदं
कन्यारूपं गृहीत्वा त्वत्प्रकाशमागतोऽस्मि । तदिदानीं काम-
मन्तसं मां (न) प्रसाददृष्ट्या निर्वापय” इति । एवं वदन्तं तं

—संवेगः, आगमनवेग इत्यर्थः (“सम्भ्रमः साध्वसंसाप स्यात् संवेगादर्थोरपि” इति
सिदिनी), तस्मात् तत्सम्भ्रमात्—तद्वयात् तस्यागमनवेगं दृष्ट्वा वा । श्रीखण्डः,—
श्वेतचन्दनं, तेन लिप्ता श्रीखण्डलिप्ता—श्वेतचन्दनचर्चित्वा (विष्णु० । ३५ तत्पु०) ।

(द) तैस्तैः,—पार्श्वस्थानादिरूपैः, सङ्कल्पैः,—मानसकल्पैः, न तु कायिकै-
रिति भावः (“सङ्कल्पः कस्य मानसः” इत्यमरः), कल्पितः,—कल्पनाविषयो-
क्तः, सङ्क्रमः,—संस्पर्शं यद्य त कल्पितसङ्क्रमं—कृतसंस्पर्शमित्यर्थः (विष्णु० ।
बहुव्री०) । हरामि—अतिवाहयामीत्यर्थः (ह + लट् मिप्) ।

(ध) अप्रकटम—अप्रकाशं, प्रकटं—प्रकाशं सम्पद्यमानं चक्रे प्रकटीचक्रे
—प्रकाशोपकार (प्रकट + कृ + लिट् ए अभुततद्भावे चित्) ।

(न) प्रसादपूर्णा दृष्टिः तथा प्रसाददृष्ट्या—सानुग्रहः श्लोकनेनेत्यर्थः
(शाकपार्थि०), निर्वापय—गीतलोकक [निर + वा + णिच् + “वांसङ्गो—”
(अ३३६ पा०) इति पुक् + लोट्-ङि] ।

प्राणेश्वरं प्राप्तं विलोक्य सा राजसुता क्षिप्रं (प) स्नेहा-
ऽऽश्रय्यत्रपाऽऽकुला सहसा किंकर्तव्यविमूढा समपद्यत ।
ततश्च गान्धर्वविवाहेन (फ) कृतमङ्गलौ तौ प्रेम्णा परमेण तत्र
निभृतं तस्थुः । ततः स मनःस्वामी तत्र (ब) हिरूपभृत्
तस्थौ, दिवा सगुलिकः कन्यारूपः, रात्रौ निष्कासितगुलिकः
पुमान् ।

अथ गच्छत्सु दिनेषु यशःकेतोर्नृपस्य श्यालको मृगाङ्क-
दत्तः मृगाङ्कदत्तां नाम निजां सुतां द्विजातये महामन्त्रिणः
प्रज्ञासागरस्य (भ) सूनवे महाऽऽङ्गस्वरपुरःसरं प्रददौ । तस्मिन्
मातुलपुत्र्या विवाहे सा राजपुत्री शशिप्रभा निमन्त्रिता
मातुलगृहं प्रायात्, तथा सह सोऽपि कन्यारूपी मनःस्वामी

(प) स्नेहाः—प्रेम, आश्रय्य—विश्रयः, नात्याः सहसा पुरुषाकारेण परि-
णमनादिति भावः, तपा—लज्जा, नवप्रणयसार्वाङ्गमूलभा इति भावः, ताभि-
राकुला—यस्ता, युगपत् । वावधभावाविश्रात आत्मसंवरणाक्षमा इति भावः,
स्नेहाश्रय्यत्रपाऽऽकुला—प्रणयाङ्गतलज्जादभावेरधोरा (विष्ण० । बहुव्री०) । किं
कर्तव्यम्—आत्मन इव यो । कामाचरणीयं, तास्मन् विमूढा—अज्ञा किङ्कर्तव्यविमूढा
—कर्तव्यानिज्ञावणाक्षमा (विष्ण० । ७मौ तत्प०) ।

(फ) कृतं—विहितं, मङ्गलं—सर्वाङ्गरक्षणम्, अन्योऽन्यप्राप्तिरूपस्वाभीष्टमिद्वि-
रिति यावत्, यदा,—मङ्गल—कल्याणं, परस्परमिन्नानन्द इति यावत् (“मङ्गला
सितदृवाद्यामुमाया पंसि भूमिजे । नपुंसकन् कल्याणे सर्वाङ्गरक्षणेऽपि च” इति
मेदिनी) यथाथाभ्यां वा तौ कृतमङ्गलौ—सिद्धाभीष्टौ, जातानन्दौ वा (विष्ण० ।
बहुव्री०) ।

(ब) हे—द्विप्रकारे, रूपे—आकारी, स्त्रीपुरुषे इति यावत्, विभर्त्सि इति
हिरूपभृत्—स्त्रीपुरुषधरः [हिरूप + भृ + क्तिप् “ज्वलस्य पिति—” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्] । गुलिकया सह वर्तते यः सः सगुलिकः,—मुखधृतगुटिकः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । निष्कासिता—मुखान् बाह्यकृता, गुलिका येन सः निष्कासितगुलिकः,
—गुटिकाविहीनमुखः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(भ) सूनवे—पुत्राय ।

समायात् । तत्र तं कान्तं कन्यकारूपं मनःस्वामिनं दृष्ट्वा
 स मन्त्रिसुतः (म) स्मरव्याधवाणैर्नितरां हतोऽभवत् । तत-
 स्तया (य) कपटकन्यया मुषितचित्तः स मन्त्रिसुतः स्वबधू-
 सहितोऽपि शून्यमात्मानं मन्यमानः स्वगृहं जगाम ; आगत्य
 च गृहं तन्मुखलावण्यध्यानासक्तो मोहमगात् । “किमेतत् ?”
 इति (र) सम्भ्रान्ते परिजने उत्सवोष्कृते स प्रज्ञासागरः
 पिता द्रुतं तत्रोपागमत् । तेन च पित्रा आश्वास्यमानः स
 मोहात् (ल) प्रबुध्य प्रलपन्निव मोक्षादं मनोगतमुज्ज्वार ।
 तच्च परार्धौनं मत्वा तत्पितरि नितरां व्याकुले, विदितवृत्तान्तो
 राजा तत्रैवाऽऽययौ । स राजा तं तथाविधं दृष्ट्वा (व) समर्प्य
 मदनावस्थां गतोऽयमिति मन्यमानो जगाद,—“कथं ब्राह्मण-

(म) स्मरः,—कामः, व्याध इव—सगधुरिव, तस्य बाणैः,—शरैः स्मर-
 व्याधबाणैः,—कामशरैः, नितराम—अत्यथम् (अन्य०) ।

(य) कपटेन—कृशना, कन्या—कुमारी तथा कपटकन्यया—कन्यारूप-
 धारिण्या, न तु वास्तविकन्येत्यर्थः (विष्ण०), मुषितचित्तः,—अपहृतमनः (विष्ण० ।
 बह्व्री०) । तस्याः,—कपटकन्यायाः, मुखलावण्यस्य—वदनकान्तेः, ध्याने—
 चिन्तायाम्, आसक्तः,—निरतः तन्मुखलावण्यध्यानासक्तः,—मनःस्वामिवदन-
 शोभाचिन्तनाकष्टः (विष्ण० । ७मी तत्प०) ।

(र) सम्भ्रान्ते—भीते, त्वरान्विते वा । उत्सवः,—आनन्दानुष्ठानम्, उत्थितः,
 —त्यक्तः येन तस्मिन्, यदा,—उत्सवान् उत्थितः,—निवृत्तः तस्मिन् उत्सवोत्थिते
 —त्यक्तोत्सवे विरतोत्सवे वा (विष्ण० । बह्व्री० १०मी तत्प० वा । भावे ७मी०) ।

(ल) प्रबुध्य—संज्ञाय, संज्ञां लब्ध्वा इत्यर्थः (प्र + बुध् + ल्यप्), प्रलपन् इव
 —अनर्थकं भाषमाण इव, अलल्यवाची इवेति यावत् (प्र + लप् + शब्द), उन्मादं न
 —वातुल्लतया सङ्घ वर्त्तते यः तद्वदथा तथा सोन्मादं—दीन्यतताकं (क्रिया विष्ण०) ।
 उज्ज्वार—उच्चारयामासेत्यर्थः (उत् + गृ + लिट्-अल्) ।

(व) सप्तमस्य पूरणीं सप्तमीम्—“अभिलाषयिन्त्याकृतिगुणकथनोद्देशसम्पत्ता-
 पाय । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशाव कामदशाः” ॥ इत्युक्तासु स्मरस्य
 दशसु दशासु मध्ये सप्तमदशमुन्मादरूपमित्यर्थः, मदनावस्थां—स्मरदशाम् । ब्राह्मणस्य

निक्षेपः कन्याऽस्मै दीयते ? तथा च विना नियतमसौ पश्चिमां दशां यास्यति, अस्मिंश्च विनष्टे अस्य पिता महामन्त्री अपि विनश्यति, अस्य च नागे मे राज्यनाशः, तदत्र का गतिः ?” ।

इत्युक्ताः सर्वास्ताः (ग) प्रकृतयः प्राब्रुवन्,—“राजन् ! प्रजानां धर्मरक्षणं राज्ञां परमो धर्मः, तस्य मूलं मन्त्रं विदुः, स च मन्त्रिष्ववस्थितः, मन्त्रिनागे मूलनाशात् कथं धर्मरक्षा ? अस्य च सपुत्रस्य मन्त्रिणो द्विजस्य बधात् पापञ्च स्यात्, तस्मादामन्त्रोऽयं धर्मविप्लवः भवता अवश्यं परिहर्तव्यः । मा विप्र-न्यस्तकुमारिका मन्त्रिपुत्राय दातव्या, अथ कालान्तरे विप्रः आगमिष्यति, तदा तस्य प्रतिविधानं भविता” इति । एवं प्रकृतिभिरुक्तो नृपतिः “तथा” इति तां (घ) कूटकन्यां मन्त्रि-पुत्राय दातुं प्रत्यपद्यत ।

अथ लग्नं निश्चित्य राजसुतागृहात् आनीतः कन्यारूपः स मनःस्वामी तं महीपतिं जगाद,—“राजन् ! अन्येन अन्यार्थ-मानीतां मां यदि अन्यस्मै ददासि, (स) कामं तदस्तु, त्वं

—तद्वज्राज्ञानरूपधरस्य मूलदेवस्य इत्यर्थः, निक्षेपः,—न्यासः, स्थाप्यधनमित्यर्थः, पुन-रङ्कणाय स्थापिता भाविपुत्रवर्धनार्थं यावत्, ब्राह्मणनिक्षेपः,—ब्राह्मणस्य न्यस्तधन-कपिणीत्यर्थः (विष्णु० ! इक्षी तत्पु०) । नियतं,—निश्चितम् । पश्चिमां—चरमां, दशसु दशामु शेषां मूलरूपमित्यर्थः ।

(ग) प्रकृतयः,—पौरवर्गाः (“प्रकृतिर्गुणसाय्ये स्यादमाणादित्स्वभावधीः । योनीं लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी) । तस्य—धर्मरक्षणस्य, मूलं—प्रधानकारण-मित्यर्थः, मन्त्रं—मन्त्रणम् ; मन्त्रं तस्य मूलं विदुः इत्यन्वयः । स च—सन्तः इत्यर्थः । आसन्नः,—समीपवर्ती । धर्मविप्लवः,—धर्मव्यसनम् ।

(घ) कूटेन—मायया, कपटेनेत्यर्थः (“मायादम्भाद्विशङ्केषु सोपावयव-यन्त्रयोः । यथोघनेऽवृत्ते राशौ निश्चले कूट इष्यते” इति शान्तः), कन्या तां कूटकन्यां—कपटकुमारीम् ।

(स) कामम्—चतुर्नती, स्त्रीकारार्थकमव्ययमिदं, तद्वचनमहं स्त्रीकरीनी-

हि राजा. धर्माधर्मौ तवोचितौ ; अहन्तु ईदृशेन समयेन विवाहमिच्छामि, तावदहं बलात् पत्या एकशय्यां न नेतव्या, यावदमौ षण्णामान् तीर्थानि परिभ्रम्य न समायाति ; नो चेत् दन्तैः कृत्तजिह्वां मामवधारय” ।

इति तेन समये उक्ते, राज्ञा सम्बोधितः स मन्त्रिपुत्रः (ह) प्राप्तनिर्घृतिः “तथा” इति प्रतिपद्य आशु तं परिणीय एकस्मिन् वामके वेदिरक्षिते तां मृगाङ्कटत्तां ताच्च कूटवधूं स्थापयित्वा तीर्थयात्रायै प्रतस्थे । स च मनःस्वामी स्वरूपस्तथा

व्यर्थः (“कामं चाद्रेऽनमतिरेतमी” इति मैमः), यदा.—कामस—अकामतोऽनमोदं. इच्छाभाविऽपि अगत्या व्योक्तामौव्यर्थः (“अकामानमतो कामममृशोपगमिऽपि च” इति कटः) । तत्र—तथा इत्यर्थः [“कृत्य च वर्त्तमाने” (२३-६० पा०) इति कर्त्तारं दृष्टी०], उचितौ—ज्ञातौ, यदा.—उचितौ—अमतौ, तस्यौ इत्यर्थः, संज्ञागोचरित्वं, राज्ञा धर्माधर्मविवेचनं नास्ति, अभयमपि प्रयोजनानुरोध-दक्षिणतमाचरन्ति ते, अतः अन्यायमानताया अन्यायं दानं स्वयं न चिन्तयति भावः (“उचितं भवेत् न्यस्य मितं ज्ञानं समञ्जसं” इति मैदिनी) । समर्थन—प्रपञ्चेन, निश्चयेन वा (“मनयः प्रपञ्च भाषामस्यदोः कालमंविदोः । मिहान्ता-चारमङ्कतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारि निदंश च” इति वैजयन्ती) । षण्णामान्—सामष्टकं यावत् [“कालाध्वनोरन्यन्तमंयोगे” (२३-५ पा०) इति २५०] । कृत्ता—किन्ना, जिह्वा—रसना यथा तां कृत्तजिह्वां—किन्नरसनां (विष्ण० । बह्व्री०), यदि सहचनं भर्वाङ्गुलीकृत्यते, तदाऽहं किन्नरमनेव निर्वाचा सिद्धामि, नैनं किञ्चिदप्यालपासि इति : सया यदृक्, तत्र कटाऽपि न वितथं भवेत्, यदाहममृतवादिनो भवेयं, तदा जिह्वां सं शतखण्डीकृत्य निजिपासि इति निश्चिन् इति वा भावः ।

(ह) पात्रा—अभिगता, निर्घृतिः,—सुखं (निर्घृतिः स्वस्थितावत्तं गमने च सुखे स्विताम” इति मैदिनी) येन तादृशः प्राप्तनिर्घृतिः,—जातानन्दः (विष्ण० । बह्व्री०) । वानः,—गृहं, स पठेति वासकः (स्वार्थे कन्) तस्मिन् वामके—भवने, वेदः,—वेतसलता धार्यतया अस्य अस्तीति वेदी—वेतधरः, टीवारिकः इत्यर्थः (वेद + अस्यर्थं इति), तेन रक्षिते—गुप्ते वेदिरक्षिते—द्वाराभिहित-प्रतिहारिणि ।

सृगाङ्कदत्तया सह एकगृहे (क) समानशयनाशनस्तस्थौ ।
तथास्थितं तं कदाचित् सा सृगाङ्कदत्ता मिश्रि वह्निःसुप्तपरि-
जने शय्यागृहे रहमि प्राब्रवीत्,—“सखि ! कामपि कथा-
माख्याहि, मे निद्रा नास्ति” । तदाकर्ण्य स स्त्रीरूपो युवा
अस्यै कथामिकामकथयत्,—“सखि ! पूर्वमामोत् इला नाम
राजा सूर्येवंशभवः । गौरीशापेन स्त्रीत्वं प्राप्तस्य तस्य विश्वैक-
माह्ननं रूपमामोत् : तदवलाक्य देवीद्यानगतश्चन्द्रतनयो
बुधस्तां चक्रे, तयाथ मङ्गात् पुरुरवाः समजायत” । इति
कथां मङ्केपेणाह्वा स धूर्तः पुनरुवाच,—“सखि ! इत्थं देवता-
ऽऽदेशात् मन्त्रोपधिवलाच्च कदाचित् पुरुषः स्त्री, कदाचन
स्त्री च पुमान् भ्यात् ; तदेवं (ख) महतामपि कामजाः
संयोगा जायन्ते” । श्रुत्वंतत् सा (ग) मुग्धा तरुणी सृगाङ्क-
दत्ता सहवामविस्रम्भात् प्राह,—“सखि ! श्रुत्वा ते इमां कथां
मे अङ्गं सिमिमिमायते, हृदयञ्चेदं मोदतीव, तदेतत् किम् ?
ब्रूहि” । तदाकर्ण्य अङ्गनारूपः सः युवा तां प्रत्यवादीत्,—

(क) समाने—एके, अभिन्न इत्यर्थः (“समानः सत्समैकेषु विषु ना नाभि-
माकृते” इति मेदिनी), शयनाशने—शय्याभोजने यस्य सः समानशयनाशनः,—
एकतशायो एकवभोजो च, यदा,—अद्याति अव इति अशने—भोजनपावस, एके
शयनाशने—शयनोद्यभोजनाधारः, यदा,—समाने—समं, तुल्ये इत्यर्थः, शयनाशने—
शय्याभोजने यस्य सः अनुरूपशय्याशायो अनुरूपभोजो चेत्यर्थः (विष्णु० । वृद्धौ०) ।

(ख) महता—महात्मनां, देवादीनामित्यर्थः, कामजाः,—सम्भोगवासनीत्याः ।

(ग) मुग्धा—सुन्दरी, मुदा वा, विस्मालचिन्ता इत्यर्थः (विष्णु० । मृग +
क्ताः । “मुग्धस्तु सुन्दरं मुग्धे” इति मेदिनी) । सहवासिन—एकवाक्येनानेन
इतना, विस्रम्भात्—विस्मयान्न (“समी विस्रम्भाविशसौ” इत्यमरः) सहवासविस्रम्भात्
—एकस्यानवसतिजनितोत्पन्नविस्मयान्नात् (इत्या तत्प० । हेतौ पूनी०) । सिमिसिमः,
—हर्षजनितभावाविशेषः, “अश्रु श्रि” इति भाषा, तमनुभवति इति सिमिमिमायते
—निमिनिमिरूपभावविशेषमनुभवति, हृष्यात् इत्यर्थः [सिमिसिम + “सुखादभ्यः—”

“सखि ! एतानि ते (घ) अपूर्वाणि कामचिह्नानि, मया एतानि अनुभूतानि, अहं तव न निगुह्ये” । इति तेनात्मा सा पुनरवादीत्,—“सखि ! त्वं मे प्राणसमा, तदहं त्वां किं न वच्मि ? (ङ) अपि केनापि उपायेन इह पुंसः प्रवेशः स्यात् ?” । एवमुक्तवतीं तां स धूतपतः शिष्यो युवा विप्रः प्राह,— (च) “यद्येवं, तत्ते वदामि सखि ! अस्ति मे वैष्णवः प्रसादः, येनाहं स्वेच्छया निशि पुरुषः स्यां, तदेषः अद्य त्वत्कृते पुमान् भवामि” । इत्युक्त्वा स मनःस्वामी मुखात् गुलिकामवताय्य परमसुन्दरस्वरूपं तस्यै अदृश्यत् । ततस्तयोस्तत्कालांचितरसः (छ) कोऽपि रतीक्ष्वः प्रावर्तत । ततश्च स तया मान्सुत-भार्यया साकं दिवा नारी, रात्रौ पुमान् भूत्वा काञ्चित् कालमनयत् ।

अथ तं मान्सुतम् (ज) आसन्नाऽऽगमनकालं बुद्ध्वा तां

(३।१।१८ पा०) इति क्यङ् “अकस्मात्प्रधानकवार्द्धः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः, ततः लट्-ते । सौर्दात्—अवसादं गच्छति (सद + लट्-त) ।

(घ) अपूर्वाणि—पूर्वमननुभूतानित्यर्थः । तव—त्वमेत्यर्थः (सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि ङी०) । निगुह्ये—सङ्गृह्य, त्वं मत्सकामं हृदयभावं मा सङ्कापय, सत्यं ब्रूहीत्यर्थः (नि + गुह् + कर्त्तृणि लट्-ए) ।

(ङ) अपि—प्रत्यसूचकमव्ययं (“गर्हांसमुच्यप्रशङ्कासम्भावनास्वपि” इति ज्ञातः) ।

(च) यद्येवम्—इदृशी यदि ते पुरुषाकाङ्क्षा स्यादित्यर्थः । विष्णोरयं वैष्णवः,—विष्णुसम्बन्धो, विष्णुर्विभक्त इत्यर्थः (विष्णु + अण्), प्रसादः,—अनुग्रहः । स्यां—भवेयम् [अस + लिङ्-याम् “असोरङ्गापः” (६।४।१११ पा०) इति अक्षोरकार-लोपः] । त्वत्कृते—तव निर्मितं, तव वासनापूरणाशंसित्यर्थः ।

(छ) कोऽपि—अनिवर्तनीय इत्यर्थः ।

(ज) आसन्नः,—निकटः, आगमनकालः,—प्रत्यावर्त्तनसमयः यस्य तादृशम् आसन्नाऽऽगमनकालं—समीपप्रत्यावर्त्तनसमयं, प्रायः पृथक्पृथक्समित्यर्थः (विष्ण० ।

तद्वाय्यामादाय निशि खैरं पलाय्य कापि प्रायात् । ततश्च तं
वृत्तान्तं विदित्वा स मूलदेवः पुनः वृद्धिजाऽऽकृतिः शशिना
मितेण (भू) सम्भूय तं यशःकृतमुपेत्य सविनयमब्रवीत्,—
“देव ! आनीतोऽयं मया पुत्रः, तदेहि मे तां स्त्रियाम्” इति ।
ततः स नृपः सम्मन्त्र्य शापभोतः समस्प्रधात्,—“ब्रह्मन् ! न
जानि मा ते स्त्रिया क्व गता, तत् क्षमस्व, अस्माच्चापराधात्
स्वसुतां तव सुताय ददामि” । इत्युक्त्वा तं धृतराजं (ज) क्रोध-
निष्ठुरं विजृवाणं जरद्विप्ररूपं कथञ्चिदनुनीय तत्स्थे कृततत्-
पुत्रव्यपदेशाय शशिनं तां तनयां शशिप्रभां यथाविधि प्रादात् ।
ततः स मूलदेवः तथाभूतो बधूवरौ नीत्वा स्वं निलयं प्रायात् ।
ततस्तस्मिन् मनःस्वामिनि उपस्थिते तस्य मूलदेवस्य अग्रतः
तस्य शशिनश्च महान् विवादः समजायत । मनःस्वामौ
अब्रवीत्,—“एषा शशिप्रभा मद्यं दीयतां, कन्यैवामौ मया
गुरोरनुग्रहात् प्राक् परिणीता” इति । शशौ प्रोवाच,—

बहुव्री० ।। खैरं—खच्छन्दं, स्वाभिप्रायानुसारमित्यर्थः (क्रिया विण० । “मन्द-
खच्छन्दयोः खैरः” इति शायतः), पलाय्य—पलायनं कृत्वा [परा + अय + ल्यप्
“उपसर्गस्त्रायतो” (८:२:१६ पा०) इति अथोपरपदस्य उपसर्ग-रेफस्य
लत्वम्] ।

(भू) सम्भूय—मिलित्वा (सम् + भू + ल्यप्) । मे—मह्यम् । सुषां—
बधून्, पुत्रबधूमित्यर्थः (“समाः सुषाजनो बधूः” इत्यमरः) ।

(ज) क्रोधिन—क्रोपित, निष्ठुरं—परुषं क्रोधनिष्ठुरं—रोषकर्कशं (विण० ।
इया तत्पु०), वि—विशेषण, विरुद्ध वा, जृवाणं—कथयन्तं । वज्रवाणम्—अतिग्रथन
तिरस्कर्षणमित्यर्थः (वि + जू + शानच्), जरन्—वृद्धः, विप्ररूपः,—ब्राह्मणरूपः तं
जरद्विप्ररूपं—वृद्धब्राह्मणवेषधरं (विण० । कथाभा०), यदा,—जरती विप्रस्य
रूपमिव रूपं यस्य तं (बहुव्री०) । कृतः,—विहितः, तस्य—विप्रस्य, पुनः इति
व्यपदेशः,—कलं यस्मिन् तस्मै कृततत्पुत्रव्यपदेशाय—पुनर्निर्दिष्टकपटपरिचयाच्च
(विण० । बहुव्री०) ।

“मूखे ! कोऽस्यास्त्वम् ? ममैवैषा भार्या, अग्निसाक्षिक-
मेषा पित्रा मङ्गं दत्ता” । इत्थं (ट) मायाबलप्राप्तराजपुत्री-
निमित्तं विवदमानयोस्तयोः कोऽपि निर्णयः नाऽऽसीत् ।
तद्राजन् ! त्वंमम ब्रूहि, कस्येयं भार्या (ठ) उपपद्यते ? एतं
मे संशयं छिन्धि, समयश्च त्वया मम स्मर्यताम्” इति । इति
वेतालवचः श्रुत्वा राजा तं प्रत्यभाषत,—“मन्येऽहं शशिन
एवामौ (ड) न्याय्या भार्या, यस्मै तत्पित्रा सवेजनसमक्षम्
अग्निसाक्षिकञ्च धर्म्येण वर्त्मना दत्ता । मनःस्वामी तां चौर्येण
गान्धर्वधर्मतां भेजे ; चौरस्य (ढ) परस्वेषु स्वत्वं नैव कदाचित्
न्याय्यम्” इति । एतत् राज्ञी वचनं निशम्य स वेतालः पुन-
स्तथैव स्वं निलयं प्राप । राजाऽपि दृढप्रयत्नः पुनस्तत्र गत्वा
तं स्कन्धमधिरोप्य गन्तुं प्रवृत्ते ।

(ट) मायाबलीन—कलत्रव्यवहारित्यर्थः, प्राप्तायाः,—लज्जायाः, राजपुत्राः,
—राजकुन्दन्याः, निमित्तं—कारणं मायाबलप्राप्तराजपुत्रीनिमित्तं—कपटताऽऽनीत-
राजकुमारोद्देशतोः (६४ौ तट्पु०), विवदमानयोः,—वैमत्यहेतुकं नानाविधं विरुद्धं
भाषमाणयोः, अन्येऽन्यं कलत्रायमानयोरित्यर्थः [वि + वद “भासनीपसभाषा—”
(१।३।४७ पा०) इति वैमत्यं आत्मनेपदनियमात् लटः शानच्] ।

(ठ) उपपद्यते—युज्यते (उप + पद + लट् + ते) । छिन्धि—खण्डय, निरासय
इत्यर्थः [छिद् + लोट्-ङि “रुधादिभ्यः श्म” (३।१.७८ पा०) इति श्मि कृते
“हुभ्रसभ्यो ङेर्धिः” (६।४।१०१ पा०) इति ङेर्धि-भावः] । समयः,—नियमः,
जानन्नपि स्वभाषणे शिरसः शतधाभवनरूपं शापवचनमित्यर्थः ।

(ड) न्याय्या—उचिता, न्यायसङ्गता इत्यर्थः । धर्मादनपेतेन धर्म्येण—
धर्मविहितेन, यथाशास्त्रं वैवाहिककर्मानुष्ठानरूपेणेत्यर्थः, वर्त्मना—मार्गेण ।

(ढ) परस्वेषु—परधनेषु ।

अथ षोडशकथा ।

अथ राजा तं वेतालं नीत्वा गच्छति स्म । वेतालश्च तम-
ब्रवीत्,—“राजन् ! शृणु अपूर्वमिकां कथाम्,—

अस्ति (क) हिमवान् नाम सर्वरत्नभूमिर्नगैः, यो हि
गौरीगङ्गायोः हरभार्ययोस्तुल्यप्रभवः; यस्य कुलभृष्टताम् अग्रणीः
सूर्य्याप्यदृष्टपृष्ठदेशः अभिमानोन्नतः सर्वत्र गीयते ।
तस्य (ख) सानोऽपरि काञ्चनपुरं नाम पुरं रविणा न्यानीकृतं
रश्मिहृन्मिव विभाति । तत्र जौमूतकेतुरिति श्रोमान् विद्या-

(क) हिमवान्—हिमालयः । सर्वेषां रत्नानां—पद्मरागादिमण्योना, भूमिः,
—उत्पत्तिस्थानं सर्वरत्नभूमिः,—समस्तरत्नप्रभवः (विष्णु० । ६१ीं तत्पु०), नगेषु
जगता वा इन्द्रः,—श्रेष्ठः नगैः,—पर्वतराजः (६१ीं वा ७मीं तत्पु०) । तुल्यः,
—एकः, प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं तुल्यप्रभवः,—एकौत्पत्तिस्थानं (कर्मधा०),
गौरी मेनकागर्भजाता हिमालयतनया, गङ्गा च हिमाचलादम्बुजा, अतस्तथैक-
प्रभवत्वं, किञ्च उभे एव शिवेन परिणीते इति शास्त्रम् । कुलभृष्टतां—“महन्ता
मलयः सद्यः शक्तिमानृक्षवर्धतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सम्राव कुलपवंताः”
इत्युक्तानां सप्तानां वर्षपवंतानां, पर्वतश्रेष्ठानामपि इत्यर्थः । सूर्य्याप्यदृष्टपृष्ठदेशः
इति अत्युन्नतत्वादिति भावः, सूर्य्यास्य कटकभार्गवेन विचरति, अतस्तस्य पृष्ठदेशं
द्रष्टुं न शक्नोतीत्याशयः (विष्णु० । बहुव्री०), अभिमानेन—गर्वेण, सर्वभृष्टः अर्हं
श्रेष्ठ इति दर्पणलब्धः, उन्नतः,—उच्चगिरा इत्यर्थः, अभिमानोन्नतः,—दर्पितुक्तः
(विष्णु० । बहुव्री०) । गीयते—कथ्यते (गे + कर्मणि लट्-ते), कर्त्तुरिति शेषः ।

(ख) सानोः,—प्रस्थस्य, पर्वतोपरिस्थसमभुभागस्थित्यर्थः (“सुः प्रस्थः
सानुरस्त्रियाम्” इत्यमरः) । अन्यासः न्यासः कृतः तत् न्यासीकृतं—निक्षेपीकृतं,
पुनर्यज्ञेनाथ किञ्चित् कालं स्थापितमित्यर्थः (अभुततडावे च्चिः), विविधमणि-
रत्नादिबिभूषितं काञ्चनपुरमेतादृशमुज्ज्वलनाभीत् यत्, दर्शनमात्रेणैव सूर्य्यमयूख-
जालमेवेदम् एकत्र लूपीभूय समवस्थितमिति प्रतिभाति इति विशदार्थः ।

धरपतिः पुरन्दर इव (ग) मेरौ समभ्युवास । तस्य गृहोद्याने
कुलक्रमाऽऽगतः कल्पतरुः स्थितः । स राजा जीमूतकेतुः तं
देवस्वरूपं कल्पतरुमाराध्य तत्प्रसादात् (घ) जातिस्मरं बोधि-
सत्त्वांशसम्भवं दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकाम्यनं गुरु-
शुश्रूषणपरं जीमूतवाहनं नाम पुत्रं प्राप ।

कालेन सम्प्राप्तयौवनं तं स राजा (ङ) सद्भिस्तद्गुणैः सचिवैश्च
प्रेरितः यौवराज्ये अभिषिक्तवान् । कदाचित् यौवराज्यस्थितः
स जीमूतवाहनः हितैषिभिः पितृमन्त्रिभिरुपेत्य जगदे,—
“युवराज ! योऽयं कल्पतरुः सर्वकामदः (च) सर्वभूतानामधृष्यश्च
तवोद्याने तिष्ठति, अयं तव सदा पृथ्व्यः ; अस्मिन् अनुकूले
स्थिते शक्रोऽपि नास्मान् बाधितुं शक्नुयात्, किमुतापरः ? ” ।

(ग) मेरौ—सुमेरौ, देवानामावासभूमिस्वरूपे इत्यर्थः । समभ्युवास—
अधितष्ठौ (सम् + आ + वस + शिट् + लृट्) ।

(घ) जातिं—पूर्वजन्म स्मरान्तं यत्तादृशं जातिस्मरं—प्राक्तनजन्मवृत्तान्त-
स्मरणयुक्तं (विष्ण० । जातिं + श्च + पचाद्यच्), बोधिसत्त्वः,—बुद्धदेवः, तस्य
अशात् सम्भवः,—उत्पत्त्यर्थं तादृशं बोधिसत्त्वांशसम्भवं—बुद्धदेवांशसम्भूतं
(विष्ण० । बहुव्री०), दाने—त्यागे, वीरः,—भटः, श्रेष्ठो वा (“वीरो जिने भटे
श्रेष्ठ” इति हेमचन्द्रः) तं दानवीरं—दानधन्युद्धदयाभेदेन चतुर्विधेषु वीरेषु मध्ये
वीरविशेषं, दातृश्रेष्ठमित्यर्थः (विष्ण० । ७मीं तत्प०) ।

(ङ) सद्भिः,—उत्तमैः । प्रेरितः,—प्रयोजितः, चालित इत्यर्थः (विष्ण०) ।
अभिषिक्तवान्—निर्वाजितवान्, युवराजपदप्रदानार्थं नामातीथांस्तैर्जलैर्यथाविधि
स्नपितवानित्यर्थः (आभि + शिच् + क्तवत्) ।

(च) सर्वभूतानां—निखिलप्राणिनां, सर्वप्राणिभिरित्यर्थः (कदशीने कर्त्तरि
इष्टी०), न धृष्यः अधृष्यः,—धर्षणानर्हः, अपराजित इत्यर्थः [धृष् + “अर्हे ल्यट् ल्यप्”
(३।१।६८ पा०) इति यत्] । तव—त्वयेत्यर्थः (कर्त्तरि इष्टी०) । अनुकूले—
प्रसन्ने । शक्तः,—इन्द्रः । बाधितुं—पीडयितुं, पराजितुमिति यावत् । किमुत—किं
पुनः ।

एतदाकर्ण्य स जीमूतवाहनः (कृ) अन्तरचिन्तयत्,—‘अहो-
वत ! ईदृशममरपादपं प्राप्यापि पूर्वेः पुरुषैरस्माकं तादृशं फलं
किमपि नामादितं, केवलं कौथिदपि कृपणैस्तैः काञ्चिदपि अर्थ-
मर्थितः, तेन चात्मा च महात्मा चैषः उभौ लाघवं नीती,
तदहमस्मात् मनोरथमभीष्टं साधयामि’ इत्यालोच्य स महात्मा
पितुरन्तिकमाजगाम । आगत्य च (ज) विद्विताशेषशुश्रूषया
परितोषितं सुखमामीनं पितरमेकान्ते व्यजिज्ञपत्,—“तात !
त्वमेव जानासि यदतस्मिन् संसारसागरं आशरीरमिदं सर्वं धनं
वैचित्र्यमवचञ्चलं, विशेषेण अचिरस्थायिनी प्रकाशपलायिनी

(कृ) अन्तः,—मनासि । अहोवत !—खेदं अनुकम्पायां वा (अन्त्य० ।
“अहोवतानुकम्पाया खेदं सर्वोपनेऽपि च” इति मेदिनी), पूर्वपुरुषाणां कार्पण्यं
युवा तान् प्रति खेदः, अनुकम्पा वा इति बोध्यम् । अमरपादप—देवतक
(“पञ्चेन देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सलानः कल्पद्रुमश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्”
इत्यमराकौ कल्पद्रुमस्य देवतकत्वम्) । कृपणैः,—कदर्थैः, दुद्राशैरित्यर्थः (विष्ण० ।
“कदर्थैः कृपणक्षुद्रकिम्पवानमितम्पचाः” इत्यमरः) ; ईदृशं देवदुर्लभं सर्वाभीष्टप्रदं
द्रव्यं प्राप्यापि किमपि पारलौकिकं श्रेयः असाधयित्वा केवलं तुच्छैर्द्विकसम्पदि अभि-
लाषात् तेषां कृपणत्वम् अनुकम्पनीयत्वञ्च बोद्धव्यम् । तेन च—अकिञ्चित्कराशे-
प्रार्थनहेतुना इत्यर्थः ; महाधनिनः दानवीरस्य च समीपे अकिञ्चित्करवस्तुप्रार्थनं स्वस्य
जीवाशयत्वव्यञ्जकं दातुं तत् ग्लानिकरमिति एतादृशकम्पणा उभयोरिव लघुत्व-
सम्पादनमवगतव्यम् । अभीष्टं—प्रियम् ।

(ज) विद्विता—कृता, या अग्रेषा—कृता, विविधा इति यावत्, शुश्रूषा
—परिचर्या तथा विद्विताशेषशुश्रूषया—सम्पादितविविधसेवया (कर्मधा० ।
करणे श्या०) । आशरीरम्—आदेहं, शरीरमारभ्येत्यर्थः [“आङ्मर्यादाभिर्विष्णोः”
(२।१।१ पा०) इति अथ्यश्रीभावः] । वीचः,—तरङ्गस्य, विभ्रमः,—विलासः, तवत्
चञ्चलं—चपलं, चणविध्वंसि इति यावत्, तरङ्गो यथा उत्थायैव विलीयते, इदं
शरीरं सर्वं धनज्ञातञ्च तथा स्तब्धेनैव कालेन विलीनं भवति न चिरं तिष्ठतीति भावः ।
अचिरस्थायिनी—अवस्थायिनी, प्रकाशः,—प्रकटीभावः, तदनन्तरमेव पलायिनी—
पलायनशीला प्रकाशपलायिनी—उदयानन्तरमेव पलायनस्वभावा (विष्ण० । आङ्-

सम्याविद्युदिव चला लक्ष्मीः न कुत्रापि कदाऽपि स्थिरा, एकः परोपकार एवास्मिन् संसारे अनश्वरः युगान्तगतसाक्षिणी धर्म-यशसी प्रसूते । तात ! तत् क्षणिकेषु पशु सर्वेषु अस्माभिरीदृशः कल्पतरुः किमर्थं रक्ष्यते ? यैश्च पूर्वैरयं 'मम मम' इति आग्रहेण रक्षितः, तैरिदानीं कुत्र गतम् ? तेषां कस्यायम् ? अस्य वा ते के ? तस्मात् परोपकारैकफलसिद्धये त्वदान्नया इमं कामदं कल्पपादपम् आराधयामि” ।

अथ पित्रा “तथा” इति (भू) अभ्यनुज्ञातः स जीमूतवाहनः कल्पतरुं गत्वा उवाच,—“देव ! त्वया अस्मात्पूर्वेषामभीष्टाः कामाः पूरिताः, तस्मैकमनन्यं कामं परिपूरय ; यथा पृथ्वी-मदग्निद्रां पश्यामि, तथा करोतु देवः । (ज) भद्रमस्तु ते, व्रज, लोकाय अग्निने त्वं मया दत्तोऽस्मि” । इतिवादिनि कृताञ्जली जीमूतवाहने “त्यक्तस्त्वया ण्षाऽहं यातोऽस्मि” इति वाक्

पार्श्विवा०), सम्या च विद्युच्च ते इव सम्याविद्युदिव—सम्येव विद्युदिव च इत्यर्थः, सम्याया मुहूर्त्तदयात्मकत्वात् मुहूर्त्तदयस्थित्यात्मिका सम्या यथा अचिरस्थायिनी, तथा विद्युच्च यथा प्रकाशमात्रमेव पलायनपरा तथा लक्ष्मीरपि चला इति योजना । अनश्वरः,—अचिरश्वरः [न + नश + “इण् नश—” (३.२।१६३ पा०) इति क्त्वर], युगान्तात्—युगावसानात्, शतं—शतसङ्ख्या, तस्य साक्षिणी—साक्षाद्दृष्ट्वी युगान्तगतसाक्षिणी—पर्यायक्रमेण पुनः पुनरावर्त्तमानबहुयुगचतुष्टयस्य प्रत्यक्ष-दर्शनीत्यर्थः, “कौन्तिर्यस्य स जीवति” इति सिद्धान्तात् धर्मयशसोरस्यत्वात् इति भावः [धर्मयशसो इत्यस्य विष्णुः । इष्टी तत्पु० । युगान्तगत + साक्षात् + “माक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्” (५।२।१६३ पा०) इति इनिः “अस्ययानां भसावे” (वा०) इति टिप्पणीः] । प्रसूते—जनयति (प्र + सू + कृट्-ते) ।

(भू) अभ्यनुज्ञातः,—अनुमत्तः । कामाः,—मनोरथाः । एकम्—एकमात्रं, न द्वितीयमित्यर्थः, अन्यः,—असदृशः (“अन्योऽसदृशतरयोः” इति हेमः), स न भवतीति तम् अनन्यं—सदृशं, तव माहात्म्यानुकूपमित्यर्थः ।

(ज) भद्रं—शुभम् । अग्निने—याचकाय, दग्निद्रायेति यावत् ।

तस्मात्तरोरुदभूत् । क्षणेन च स कल्पतरुः (ठ) दिवः समुत्पत्य
भुवि तथा वसूनि अवर्षत्, यथा न कोऽपि दुर्गत आसीत् ।
ततस्तस्य (ठ) तथा सर्वजीवानुकम्पया त्रैलोक्ये यशः पप्रथे ।

अथ (ङ) तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यात् असहिष्णवः कल्प-
पादपरहितं तं जीमूतवाहनं सपितृकं सुजयं मत्वा सम्भूय च
तस्य राज्यापहरणाय योद्धुं समनहन्त । तदवलोक्य जीमूत-
वाहनः पितरमवादीत्,—“तात ! धृतायुधेन त्वया योद्धुं कस्य
शक्तिरस्ति ? किन्तु अस्य (ठ) पापस्य विनाशिनः शरीरस्य कृते
बन्धून् हत्वा कोऽङ्गपणो राज्यमाकाङ्क्षति ? तत् किं नो राज्येन ?
अन्यत्र क्वचित् गत्वा वयं धर्ममेव आचरिष्यामः, येन लोकयो-

(ट) दिवः,—आकाशात् (अपा० ५मो०), दिवमस्थायित्वं वा (लघ्वन्लोपे
५मो०) । वसूनि—धनानि (“रिक्त्यसृक्स्थं धनं वसु” इत्यमरः) । दुर्गतः,—दरिद्रः
(“निःस्वस्तु दूर्विधो दौर्गो दरिद्रो दुर्गताऽपि सः” इत्यमरः) ।

(ठ) तथा—पूर्वोक्तकल्पतरुदानरूपया इत्यर्थः । पप्रथे—वितस्तार (प्रथ +
लिट् ए) ।

(ङ) तस्य—जीमूतवाहनस्य, गोत्रात्—वंशात्, जायन्ते इति तद्गोत्रजाः,—
तद्गणप्रभवाः, जीमूतवाहनस्य ज्ञातिवर्गाः इत्यर्थः [तद्गोत्र + जन + “अन्धेष्वपि
दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति ङः] । मत्सरः,—अन्यगमद्वेषः (“मत्सरी-
ऽन्यगमद्वेषे तद्वत्कूपयथोक्तिषु” इत्यमरः), तस्य भावः तस्मात् मात्सर्यात्—
पराभ्युदयासङ्गनस्वभावत्वात्, असहिष्णवः,—असहनाः, जीमूतवाहनस्य यशः सोढु-
मशक्तवानाः इत्यर्थः [न + सङ् + “अलङ्कञ्—” (३।२।१३६ पा०) इति इणुच्] ।
सुखेन जेतुं शक्यं सुजयम्—अनायासेन पराजितव्यं [सु + जि + “ईषद्गुःसु—”
(३।१।१२६ पा०) इति खल्] । समनहन्त—समवर्त्मयन्, कवचादिना आत्मनः
समसज्जयन् इत्यर्थः (सम् + नङ् + लङ्-अल) ।

(ठ) पापमनेन साधयति पापमस्यास्ति इति वा तस्य पापस्य—पाप-
कारिणः इत्यर्थः, शरीरलाभमन्तरा पापाचरणाशक्यत्वात् तस्माच्चकत्वेन शरीरस्यापि
पापत्वं बोध्यम् (अर्थ-आदित्वादच्) । बन्धून्—ज्ञातीन् (“समीपबान्धवज्ञाति-
बन्धुस्तत्तज्जनाः समाः” इत्यमरः) । अङ्गपणः,—अणुद्रः, उदाराशयो महानित्यर्थः ।

कथं सन्नतिः स्यात् । कपणा एते (ण) दायादा राज्यलोलुपा भोदन्ताम्” । इतिवादिनं तं जीमूतकेतुर्ब्रवीत्,—“पुत्र ! अहं त्वदर्थं राज्यमिच्छामि, त्वच्चेत् कपया तत् जहासि, तदा वृद्धस्य मे तेन किम् ?” । इत्थं (त) कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च समन्वितः स जीमूतवाहनः राज्यं विहाय मलयाचलमगात्, तत्र स रचिताऽऽश्रमः पितरौ शुश्रूषमाणस्तस्थौ ।

एकदा स इतस्ततो भ्रमन् विश्वावसुनाम्नः (थ) सिद्धराजस्य तत्र निवासिनः पुत्रं मित्रावसुं नाम दृष्ट्वा सम्भाष्य च मित्रम् अकरोत् । ततश्चैकदा स जीमूतवाहनः उपवनं स्थितं देव्या गीर्थ्या (द) आयतनं दृष्ट्वा प्रविवेश, ददर्श च तत्र उपवीणयन्तीं, सखीजनपरिवृतां, शैलवालाऽऽराधनार्थं स्थितां, लोचनलावण्य-

लोकधीकथनीः,—ऐहिकपारमिकयोः, सन्नतिः,—शुभावस्था, इहलोकं यशोधर्मादि-
छाभः परलोकं चाक्षय्यमर्गलाभः इत्यर्थः ।

(ण) दादं—पैतृकधनम्, आददने—गृह्णन्ति इति दायादा,—वात्स्याः, ज्ञातयः इत्यर्थः [दाय + आ + दा + “आतश्चोप—” (१।१।२२६ पा०) इति कः । “दायादौ सुतबन्धवो” इत्यमरः] । भोदन्तां—प्रोद्यन्तां (मुद + लोट्-अन्ताम्) ।

(त) कृता—दत्ता, अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः येन तेन कृताभ्यनुज्ञेन—विदितानु-
भोदेन, समर्थतत्पुत्रप्राप्त्येनेत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । शुश्रूषमाणः,—सेवमानः
[श्रु + सन् + “अभ्भनगमां सनि” (६४१६ पा०) इति सनि परे दीर्घः “ज्ञाश्रु-
च्छृदृशां सनः” (१।२५७ पा०) इत्यात्मनेपदविधानात् लटः शानच्] ।

(थ) सिद्धाः,—देवयानिविशेषाः, तेषां राजा तस्य सिद्धराजस्य—
सिद्धाधिपस्य ।

(द) आयतनं—स्थानं, मन्दिरमित्यर्थः । उप—समीपे, वीणया गायन्तीम्
उपवीणयन्तीं—देव्याः समीपे वीणावादनपुरःसरं गानं कुर्वतीमित्यर्थः [विष्ण० ।
उप + वीणा + “मुण्डमिश्र—” (१।१।२१ पा०) इति मृत्वस्य ह्रस्वी “प्रातिपदिकाह्वात्वर्थे
इत्येव सिद्धे केषादिङ्ङुङ्ङणं सापेक्षम्योऽपि णिजर्थम्” इति नियमात् णिच् +
गट्] । शैलवाला—पार्वती, तस्या आराधनार्थं—पूजार्थं शैलवालाऽऽराधनार्थं

दर्शनेन लज्जितैरिव निश्चलैर्मृगैराकण्यमानसङ्गीतवीणारवाम्,
अञ्जनेन कृष्णां कर्णमूलं विमथ्नुतीं पाण्डवचमूमिव तारकां
विभ्रतीं, परस्परोपमर्दनं मुखेन्दारिव दर्शनसल्लभमभिवाञ्छन्ती
उन्मुखी स्तनी दधतीं. धातुः सृष्टवती मुष्टिग्रहेणैव निपीडिते
बलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षामसनोरमां कामपि कन्यकाम् ।

—गौरोपजायम् । आकर्ण्यमानः, —श्रुयमाणः, सङ्गीताद्याः, —संश्रद्धायाः, कलं
ध्वनन्त्या इत्यर्थः. (“गौरं शब्दतयानयोः” इति हेमः), वीणायाः, —वक्त्रव्याः, रवः,
—शब्दः यस्यास्ताम् आकर्ण्यमानसङ्गीतवीणारवां —श्रुयमाणवीणास्वना, यदा,—
आकर्ण्यमानः सङ्गीतस्य वीणायाश्च रवः यस्यास्तां (विष्णोः । बङ्गीः) । अञ्जनेन—
कञ्जलेन, कृष्णां—कृष्णवर्णा, अञ्ज कञ्जत्वंखायुक्तामित्यर्थः, चमूपले,—अञ्जनेन—
तदाख्यमहाराजविशेषेण उपललितमित्यर्थः (इत्युक्तस्तत्त्वेषु इयां), कृष्णः
सहायत्वेनासामन्तीति तां कृष्णां—कृष्णाभ्रिस्तामित्यर्थः (अर्ध-आदितादच्),
कर्णमूलं—कर्णसमीपं, विमथ्नुतीम्—आघट्टयन्तीं, मुशन्तीमित्यर्थः, आकर्ण्य-
विभ्रतारतामिति भावः, अन्यत्र,—कर्णः,—तदाख्यः दूर्योधनसखा एव, मूलं—
प्रधानं, सङ्गामं प्रधानमूलं कर्णमित्यर्थः, विमथ्नुतीम्—आलोडयन्तीम्, उन्मुख-
यन्तीमित्यर्थः, यदा,—कर्णं एव मूलं यस्य तं कर्णमूलं—कर्णसिनापतिकसैन्यममूढं,
कर्णाधिकृतैर्यद्वन्द्वमित्यर्थः. (वि + मन्थ + शब्द, तां), पाण्डवचरू—पाण्डवसनां,
तारकां—दृशं, नयनमित्यर्थः (“तारको दैव्यभित्कणधार्थ्यानं दयोर्दृशि । कनौनि-
कायामृचे च न पुमान् वातरि विषु” ॥ इति मेदिनी). परस्परोपमर्दनं—अन्योऽन्य-
सङ्घर्षेण, अतिपीनतया परस्परसंघट्टत्वादिति भावः । सृष्टवती,—सृष्टिकर्तुः,
सृजनं कृतवती इत्यर्थः, कन्याम् इति शेषः (सृज + कर्त्तरि क्तवत्), मुष्टया यदः,—
यद्वयं तेन मुष्टियद्वयं—सृजनसमये मुष्टिद्वारा धारयेनेत्यर्थः, निपीडिते—कृशं ; ननु
मध्यदेशस्य चेदीदृशी कीमलता यत्, मुष्टिपीडनेनैव सः क्षीणः सञ्जातः, तदा
पीडनकाले कीमलपदार्थे अङ्गुलिचिह्नामीव मध्यदेशेऽपि अवश्यमेव अङ्गुलिचिह्नानि
सम्भवन्ति, तानि तु कथं न दृश्यन्ते इत्याह, बलीति ।—बलीषु—उदररंखाचयेषु,
मग्ना—अदर्शनं गतेति भावः, अङ्गुलीमुद्रा—अङ्गुलीरेखा यत्र तादृशं बलीमग्नाङ्गुली-
मुद्रे—विबलीशोभिते इति भावः, मध्ये—कटिदेशे (अपोप्लविके ७भी०), मध्य-
देशावच्छेदे इति यावत्, क्षामा—कृशा, अत एव मनोरमा तां क्षाममनोरमां—
कृशोदरीं मनोहारिणीत्यर्थः (कर्मधा०) ।

तथा च दृष्ट्या तन्वया स जीमूतवाहनः सद्यः (ध) दृष्टिमार्ग-
प्रविष्ट्या भूषितचित्तोऽभूत् । माऽपि तं (न) भूषितोद्यानम्
उत्कण्ठाविकारप्रदं कामाङ्गदाहवैराग्यात् वनमाश्रितं मधुमिव
दृष्ट्वा अनुरागविवशा तथा विह्वस्ततां भेजे, यथा सखीनां
व्याकुलतामधात् । ततः स जीमूतवाहनस्तस्याः सखीमपृच्छत्,
—“भद्रे ! तव सख्याः किं (प) धन्यं नाम ? को वा वंशोऽनया
अलङ्कृतः ?” । तदाकर्ण्य सखी प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! इयं हि
नान्ना मलयवती, मित्रावमोः स्वमा, मिहिराजस्य दहिता” ।
एवमुक्त्वा सा सखी सहृदया तं जीमूतवाहनं, सहाऽगतं मुनि-
पुत्रम् अस्य (फ) नामान्वयी पृष्ट्वा तां मलयवतीं स्मितमिताक्षरम्
अवादीत्,—“सखि ! विद्याधरन्द्रस्यास्य किमातिथ्यं न

(ध) दृष्टिमार्गेण—जीमूतवाहनस्य नेत्रपथेन, नयनं विस्फारयित्वा दर्शना-
वसरे इति भावः, प्रविष्ट्या—अन्तर्गतया दृष्टिमार्गप्रविष्ट्या—विस्फारितचक्षुःपथेन
हृदयान्तर्गतया (विष्णु०) ।

(न) भूषितम्—अलङ्कृतम्, उद्यानं येन तं भूषितोद्यानं—संग्रहीतपवनम्,
उद्यानशीभावर्द्धकमित्यर्थः, उत्कण्ठा—उत्कण्ठिका, प्रियजनविरहं तस्य सम्यङ्-
स्मरणमिति यावत् (“क्षिता तु क्षुतिराध्यानं स्मरणं, सम्यङ् पनः । उत्कण्ठोत्-
कलिके तस्मिन्, अभिध्या तृमयोऽपि” इति शब्दार्णवः), सा एव विकारः,—अन्यथा-
भावः, तं प्रददाति इति तम् उत्कण्ठाविकारप्रदम्—उत्कण्ठिकाजनकं, चित्तापहारक-
मिति भावः, कामस्य—मदनस्य, स्वनखस्य इति यावत्, अङ्गदाहात्—हरेण भस्मी-
करणात्, वैराग्यं—निर्वेदः तस्मात् कामाङ्गदाहवैराग्यात्—सम्यग्भरणेन संसार-
कैस्पृह्यात् । मधुं—वसनम् । विह्वस्ततां—व्याकुलतां (“विह्वस्तव्यः कुली समी”
इत्यमरः) । अधात्—समपादि, विह्वस्तवतीत्यर्थः [धा + लुङ्-द “गातिस्था—”
(रा० ७७ पा०) इति मिथो लुक्] ।

(प) धन्यं—पुण्यवत्, प्रशस्यमिति यावत्, नामव्याजिन ईदृश्याः लीला-
ललामभूतायाः आश्रयं प्राप्य तस्य जन्मसार्थकं सञ्जातमिति धन्यपदप्रयोगाशयः ।

(फ) नाम च अन्यथः,—वंशश्च (“सन्ततिर्गोविजगन्कुलान्धभिजगन्ध्वी ।
वंशोऽन्वयायः सन्तानः” इत्यमरः) तौ नामान्वयी—नामजनने (इन्द्र०) । स्मितेन—

करोषि ? जगत्पूज्य एषः अतिथिः प्राप्तः” । इति तयोक्ते सा सिद्धराजसुता तूष्णीं लज्जाऽवनताऽऽनना अभूत् । ततः मन्त्री, —“लज्जावतीयं, (ब) मत्तोऽर्चा गृह्यताम्” इतिवादिनी तस्मै सार्ध्यां मालामुपानयत् । स च जीमूतवाहनः (भ) प्रेमनिर्भरः तां मालामादाय तस्या मलयवत्याः कण्ठे समर्पयत् । साऽपि (म) तिर्यक्प्रसृतया स्निग्धया दृशा नीलोत्पलमयीमिव मालां तस्मै प्रत्यर्पयत् । इत्येवम् (य) अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोस्तयोः एकां सिद्धराजसुतां काऽपि चेटो समागत्य जगाद,—“राज-पुत्रि ! जननी त्वां स्मरति, शीघ्रमागच्छ” । तदाकण्ठे सा (र) कामेषुकौलितामिव मोत्कां दृष्टिं प्रियमुखात् कथञ्चित्

ईषद्वाक्येन सह, मितं—स्वल्पम्, अवरं यस्मिन् तत् स्मितमिताचरम्—ईषद्वाक्ययुक्त-परिमिताक्षरं यथा तथा (क्रिया विण०) ।

(ब) मत्तः,—मत्सकाशात् (अपादाने प्रसी० । पक्षम्याक्षितम्), अर्चा—पूजा, अतिथिर्वाहता इति भावः । अर्घीय—पूजाविधये (“मूल्यं पूजाविधावर्घः” इत्यमरः) इदम् अर्घ्ये—दूर्घोदकाक्षतादिकं (“विष्वज्यंमर्घार्थं” इत्यमरः), तेन सह वसन्ते तां सार्ध्याम्—अर्घ्यवहिताम् ।

(भ) प्रेरणः,—क्षेदस्य, निर्भरः,—अतिशयी यस्य सः प्रेमनिर्भरः,—क्षेदातिशयः, अतिशयप्रणयसम्पन्नः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), प्रेरणा निर्भरः,—निःशेषेण परिपूर्ण इति वा (३या तत्प०) ।

(म) तिर्यक्—वक्रभावन, प्रसृतया—प्रेरितया, निक्षिप्तया इति यावत्, तिर्यक्प्रसृतया—सकटाक्षयत्यर्थः (विण०) । नीलोत्पलमयीमिव—नीलोत्पलमयिता-मिवेत्यर्थः, ईन्द्रीवरलोचनत्वादिति भावः ।

(य) अन्योन्य—परस्परं, कृतः,—निश्चितः, अशब्दः,—शब्दरहितः, अवाचिकः इत्यर्थः, मानस इति भावः, स्वयंवरः,—आत्मनैव पतिपत्नीरूपेण वरणं ग्राह्यां तयोः अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोः,—मिथः सम्पादितमानसविवाहयोरित्यर्थः (विण० । बहुव्री० । निहतिरि दृष्टी०) ।

(र) कामेषु—कन्दर्पवाणे, कौलितां—बहूँ (“बह्वे कौलितसंयतो” इत्यमरः) कामेषुकौलितां—मन्मथवाणनिबद्धां (विण० । ७मी तत्प०), इदमिदं

आकथ्य कच्छेण गृहमगात्, जीमूतवाहनोऽपि तद्गताऽऽत्मा
स्वमाश्रममयासीत् । अथ सा प्राणेशविरहाऽऽतुरा स्वां जननीं
दृष्ट्वा शयनीयं गत्वा आशु तत्र पपात ।

अथ सा (ल) अन्तर्गतकामाग्निधूमनेव आविलनेत्रा,
सन्तापकथिताङ्गी, अश्रूणि प्रमुञ्चन्ती, सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता,
पद्मिनीदलैश्च वोजिता, शयने सख्या अङ्गे भूतले च न शर्म
लेभे । ततश्च (व) वामरे रक्तया सन्ध्यया सह कापि गते, चन्द्रे
च हसन्त्याः प्राच्या मुखं समाक्रम्य चुम्बति, सा स्मरेणाऽऽपूर्य-
माणाऽपि जीवितसृहाश्रून्वा दूर्तीसम्प्रेषणादिकं लज्जया कर्तुं

जीमूतवाहनमुख्यादन्त्यत्र प्रेरयितुमक्षमत्वादिति भावः, यथा कथितं कर्मापि प्राणिनं
कर्मिभ्यः शङ्को रज्ज्वादिना दृढं संयम्य स्थापयति, स च प्राणी तत्स्थानादन्यत्र
चलितं न शक्नोति, तथा कामोऽपि मलयवतीदृष्टि जीमूतवाहनमुखं प्रति अनु-
रागरज्ज्वा निगवाद्यं दृढं निबध्य स्थापितवान्, सा च तन्मुखात् दृष्टिं चणमप्यन्त
नेतुं न शक्नोति तात्पर्यम् ; एतेन अतिरमणीयं जीमूतवाहनमुखं कामबाण
इव योषिदन्त्याथकमिति प्रतीयते ; सीत्कां—सीत्सुकांमत्यर्थः, सीत्कण्डितामित्यर्थो
वा (विष्णु०) ।

(ल) अन्तर्गतस्य—हृदि प्रच्छन्नं स्थितस्य, कामाग्रेः—मदनानलस्य, धूमेन
अन्तर्गतकामाग्निधूमने—हृदिस्थितमदनानलधूमने (दृष्टो तत्पु०), आविलनेत्रा—
कलुषितनेत्रना, रञ्जिता इति यावत्, प्रियाप्राप्ता अविरतरीदनजनितनेत्रलोलस्य
कामाग्निधूमस्य जनितलोत्रेणा ; सन्तापेन—कामानलस्येणा, कथितं—निष्पन्नं,
निर्गलेषणपाकं प्राप्तमित्यर्थः (“निष्पन्नं कथितम्” इत्यमरः), अङ्गं यस्याः सा सन्ताप-
कथिताङ्गी—कामाग्निदग्धावयवा, विवर्णदेहा इत्यर्थः (विष्णु० । बहव्रा०) । अङ्गे—
उत्सङ्गे, कीर्ते इत्यर्थः (“उत्सङ्गाच्चक्रयोरङ्गः” इत्यमरः) । शर्म—मुखं (“शर्मभात-
मुखानि च” इत्यमरः) ।

(व) वामरे—दिवसे, नायके इति ध्वन्यते, रक्तया—चरुवर्णया, अनुरक्तया
इति ध्वन्यते, सन्ध्या—कथाचित् नायकयेति ध्वन्यते । कापि गते—अनिर्दिष्ट-
प्रदेशं गच्छिते, निशायां समागतयामित्यर्थः, चन्द्रे—कस्मिंश्चिन्नायके इति ध्वन्यते ।
प्राच्याः—पूर्वदिग्भावाः, प्रेथस्या नायिकाया इति ध्वन्यते । समाक्रम्य चुम्बति—

नाशकत्, निनाय च कृच्छ्रेण निशाम् । जीमूतवाहनोऽपि
तद्वियोगाऽऽर्त्तः (श) शयनस्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः,
नूतनोद्भिन्नरागोऽपि प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः, लज्जामूकोऽपि
कामजां पीडां वदन् निशामनैषीत् ; प्रातश्चोत्थाय नितान्त-
मुत्सुकः तदेव गौर्यामन्दिरमगात् । तत्र तेन सख्या मुनिपुत्रेण
(ष) पृष्ठतः आगत्य यावदसौ समाश्वास्यते, तावत् मदना-
नलविह्वला सा मलयवती विरहासह्य एकाकिनो गृह्णा-
न्निर्गत्य गुप्तं प्राणत्यागाय तत्र निर्जने समायात् । सा पादपा-
न्तरितं कान्तमलक्षयन्ती (स) उदशुलोचना देवीं गौरीं व्यजि-
ज्ञपत्,—“देवि ! तव प्रसादात् अस्मिन् जन्मनि यदि मया
जीमूतवाहनः पतिः न लब्धः, तदा अन्यस्मिन्नपि जन्मनि यथा
सरभसं गृहीत्वा चुम्बति इत्यर्थः, प्राच्यां दिशि चन्द्रोदये च सञ्जाते इति
भावः ।

(श) शयनस्थः,—शय्यायामवस्थितः, शय्यास्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः
इति विरोधः, कामस्य वशोभूतः, कामपीडित इति विरोधपरिहारः ; नूतनोद्भिन्नः,
—अभिनवप्रकाशितः, रागः,—रक्तवर्णः यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—प्रत्ययप्रकाशित-
रक्तवर्णः, तथाभूतोऽपि, प्रीन्मिषन्ती—प्रकर्षेण प्रकाशमाना, पाण्डुरा—पाण्डुवर्णा,
कान्तिः,—अङ्गलावयवं यस्य सः प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—प्रकाशमानपाण्डुच्छायः
(विष्णु० । बहुव्री०) ; रक्तोऽपि पाण्डुर इति विरोधः, नूतनोद्भिन्नः,—सद्यः सञ्जातः,
रागः,—अनुरागः (“रागस्तु मात्सर्यं लोहतादिषु । क्षमादावनुरागे च गान्धारादौ
वृषोऽपि च” इति मेदिनी) यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—अधिरौपकातप्रणयऽपि
(विष्णु० । बहुव्री०), प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—अवरहपाण्डुदेहः इति परिहारः ;
लज्जया मूकः,—वचनरहितः लज्जामूकः,—लज्जया तूष्णीं स्थितः (विष्णु० । इथा
तत्पु०) तथाभूतोऽपि, कामजां पीडां वदन्—कथयन् इति विरोधः, वदन्—
पाण्डुरकान्त्यादिना प्रकाशयन्निति तत्परोद्धारः ।

(ष) पृष्ठतः,—पश्चाद्गतात्, पश्चादनुष्ठत्येत्यर्थः (स्थूलोपे धूमौ० । पञ्चम्या-
ससिल्) । समाश्वास्यते—सान्त्वयते (सम + आ + वस + णिच् + कर्त्तृण लट्-ते) ।

(स) उत्—उद्गतम्, अशु उदशु, उदशुषी—निरीक्ष्यहारिणी, लोचने—

स एव मे पतिर्भूयात्, तथा प्रसादः क्रियताम्” । इत्युक्त्वा सा स्त्रोत्तरीयेण तत्क्षणम् अशोकतरुशाखायां, तस्या एव देव्या अग्रतः “ह्य नाथ ! जीमूतवाहन ! विश्वविख्यातकरुणेनापि त्वया कथमस्मि न (ह) परिव्राता ?” इत्युक्त्वा यावत् गले पाशं नियच्छति, तावत् इयमशरीरिणी भारती अन्तरीक्षात् समुदभूत्,—“पुत्रि ! मा साहसं कार्षीः, भावि विद्याधरचक्रवर्ती जीमूतवाहनस्ते पतिर्भविष्यति” । इति दैवीवाचमाकण्ठ्य सवयस्यः जीमूतवाहनः हृष्टां तां प्रियामुपाजगाम । “एष ते देव्या वरः प्रदत्तः सत्यमेव” इति (क) तन्मित्रे मुनिपुत्रे तां बालां जल्पति, जीमूतवाहनस्तत्तत् पेशलं ब्रुवन् स्वहस्तेन व तस्याः कण्ठात् पाशममोचयत् ।

ततोऽकस्मात् तत्र पुष्पाणि (ख) चिन्वती काऽपि सखी तं व्यापारमवलोकयन्तो हृष्टा समेत्य तां सत्रौड्या दृशा भुवं

नयने यस्याः सा उदञ्चलोचना—साञ्चनेवा (विण० । बहुव्री०) । लब्धः,—प्राप्तः, प्राग्भव ननसा पतित्वेन हतः इति भावः (लभ + कर्माणि क्तः), तत्र प्रसादात् लब्धः पतिः जीमूतवाहनः अस्मिन् जन्मनि यदि मे—मम न भूयात् इत्युत्तरैषान्वयः, लोकसाक्षिकपतिर्न भूयादित्यर्थः ।

(ह) परिव्राता—रञ्जिता, जीवनपरित्यागत न वारिता इत्यर्थः (परि + वे + क्तः, स्त्रिया-टाप्), अहमिति शेषः । पाशं—रज्जुं, नियच्छति—निबध्नाति (नि + यम + लट्-ति) । साहसं—बलात्कारकृतकार्यं, पूर्वापरमवावृत्त्यैव हटकारितमित्यर्थः, यद्वा,—साहसं—दमम्, आत्माविनाशरूपं दण्डमित्यर्थः (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं दमोऽपि च” इति मेदिनी) । भावी—आचरमेव भविष्यन्, विद्याधरेषु चक्रवर्ती—सार्धभौमः, आसमुद्राचरतीशः इत्यर्थः, विद्याधर-रामो चक्रवर्ती—सार्धभौमश्चेति वा (“चक्रवर्ती सार्धभौमः” इत्यमरः) ।

(क) तन्मित्रे—जीमूतवाहनस्य सुहृदि । जल्पति—कथयति (जल्प + शब्द तन्मिन्) । पेशलं—रुचिरं, प्रियमित्यर्थः ।

(ख) चिन्वती—सङ्कलनी [चि + शब्द + “उचितश्च” (४।१।६ पा०) इति

लिखन्तीं जगाद,—“सखि ! दिष्ट्या वर्द्धसे अभीष्टमिद्विनः ।
अद्यैव महाराजो विन्वावसुस्ते पिता मम सन्निधौ कुमारिण
मित्रावसुना विज्ञप्तः,—‘तात ! जगन्मान्यः कल्पतरुप्रदः योऽयं
विद्याधरेन्द्रतनयो जीमूतवाहन इहाऽऽगतः, नः अतिथित्वेन
(ग) नः पूज्यः, तादृशश्चान्यो वरः न दृश्यते. तस्मादसौ मलय-
वत्या कन्यारत्नेन पूज्यताम्’ । ‘तथा’ इति राज्ञा (घ) अर्द्धितं,
भ्राता ते मित्रावसुः अस्य महाभागस्य आश्रममद्यैव गतः ।
मन्ये, सद्य एव तं विवाहो भविता, तत् स्वं मन्दिरमागच्छ,
एष च महाभागः स्वमाश्रमं यातु” । इति तथा सख्या
अभिहित्वा सा शनैः प्रहृष्टा समुत्सुका च प्रायात् । जीमूत-
वाहनोऽपि शीघ्रमाश्रममाजगाम । आगत्य च मित्रावसोः
यथाऽभीष्टं कार्यं श्रुत्वा अभिनन्द्य च स्वां जातिं पूर्ववृत्तान्तञ्च
तस्मै समाचचक्षे । ततो मित्रावसुः प्रीतः परितुष्टयोस्तत्पितो-
रावेद्य गत्वा स्वगृहं पितरौ तद्वात्तावर्णनेन समनन्दयत्,
अनयञ्च तस्मिन्नेव दिने स्वं गृहं जीमूतवाहनम् । ततश्च यथा-
यथं महोत्सवं विधाय, तत्रैव शुभे दिवसे तस्य विद्याधरेन्द्रस्य
मलयवत्याश्च विवाहविधिं निरवर्तयत् । ततो जीमूतवाहनः

ऊीष्] । मनीषया—मलज्जया, दृशा उपलक्षितान् (इत्यभूतलक्षणे श्या०) ।
लिखन्तीं—पाटाङ्गुल्या रचयित्वा कर्तुमीति भावः [विष्ण० । लिख+शत+
“लगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ऊीष्] । दिष्ट्या—वर्द्धयितुं कर्मव्ययम् (“दिष्ट्या वर्द्ध-
मङ्गले च” इति मेदिनी), वर्द्धसे—अभ्यर्द्धयसे, सुखेन तिष्ठसीत्यर्थः (ब्रध+लट् से) ।

(ग) नः.—अस्माकम्, अस्माभिरित्यर्थः (ऋद्वयोर्ग कर्त्तवि दृष्टी०) । वरः,
—जामाता (“वरो जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीष्टान्ते” इति श्रावतः) ।

(घ) अर्द्धितं—आहूते, समादरेण मित्रावसुवचसि अनुमोदिने इत्यर्थः [भावे
०मी० । “अदन्तरीरुपसर्गवद्भूतिः” इति नियमात् अत्+धा+क्त “दधातेर्द्धिः”
(७।४।४२ पा०) इति षिः “कथां ह्येत्यतरस्याम्” ((८।४।६२ पा०) इति
ह्रस्वत्वम्] ।

मिहमनोरथः तथा नवोदया मलयवत्या सह तत्रैव कियन्तं कालं तस्थौ ।

एकटा (ड) कौतुकाक्षिप्तचित्तः स मित्रावसुना सह मलयाद्रिं भ्राम्यन् समुद्रवेलामाममाद । तत्र (च) अस्थिमङ्घा-
तान् पतितान् दृष्ट्वा स तं मित्रावसं, “केषामेते अस्थिमङ्घाः प्राणिनाम् ?” इति पप्रच्छ । ततः श्यालको मित्रावसुः तं कारुणिकमब्रवीत्,—“मखे ! शृणु, अत्र वृत्तान्तं सङ्क्षेपेण ते कथयामि,—

पुरा (छ) नागमाता कद्रुः तार्क्ष्यमातरं सपत्नीं विनतां सकपटपणनिर्जितां दासीतामनैषीत् । तेनैव वैरेण तार्क्ष्यस्तां

(ड) कौतुकेन—अपुन्यलदशनकौतुहलेन, आक्षिप्त—आक्रष्टं, चित्तं—मानसं यस्य सः कौतुकाक्षिप्तचित्तः,—कुतुहलाक्रान्तमनः (विण० । बहुव्री०) । समुद्रवेलां—समुद्रतीरम् ।

(च) अस्थिमङ्घातान्—अस्थिमूढान् ।

(छ) नागमाता—सर्पजननी, कद्रुः,—तन्नाम्री कश्यपपत्नी, तार्क्ष्यः,—गरुडः (“गरुडान् गरुडस्तार्क्ष्यः” इत्यमरः), तस्य मातरं—जननीं तार्क्ष्यमातरं—गरुड-प्रभू, समानः पतिः यस्याः सा तां सपत्नीं—समानपतिकं [समान+पति+“नित्यं सपत्न्यादिषु” (४।१।३५ पा०) इति नः, ततः निपातनात् समानस्य स-भावः “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (४।१.५ पा०) इति ङीप्] । पण्येन—स्लङ्गेन, निर्जितां—पराजितां पणनिर्जितां (३या तत्प०), कपटेन—मिथ्याव्यवहारेण सह, पणनिर्जितां सकपटपणनिर्जितां—कुलनाशयेण पणवशीकृतमित्यर्थः (विण०); पुरा किल कद्रुविनतयोः सपत्नीः एवमालापः प्रकान्तः यत्, इन्द्रियस्य स्त्रुत् उच्चैःश्वसः पृच्छवालाः वर्येण कोदृशाः ? कद्रुस्तु तान् कृण्वणांनह । विनता पुनः शुभ्रान् इति । एवं स्ववचनस्य याथार्थ्यसंस्थापनप्रवृत्तयोक्तयोर्महान् वादः समजायत । ततः काभ्यामेव पणः स्थापितः यत्, याऽव वादे पराजिता भविष्यति, सा अन्यस्याः आ-मरणान्तिकी दासी भविता । एवं समर्थं कृत्वा उभेऽपि स्वं स्वं मन्दिरमगच्छताम् । ततो रावौ कद्रुः पुत्रानाङ्गय सर्वे विज्ञाय एवमाह यत्, यूयमधुनेव उच्चैःश्वसं गच्छ, स कृण्वेत् पृच्छयेत् प्रत्यावर्त्तन्ता, श्वेतपृच्छयेत् यूयं कृण्वथाः तत्पृच्छन्तीमानि दद्या

मातरं दास्याम्भाचयित्वाऽपि बलात् नागान् कद्रुपुत्रान् सदा पातालं प्रविश्य भक्षयितुं कांक्षित् जघान, कांक्षित् ममर्द च । इत्थं क्रमेण सर्वनागेषु व्यापन्नेषु सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् वासुकिः प्रार्थनापूर्वं तार्क्ष्येण (ज) समयं व्यधात्,—‘खगेन्द्र ! एकमेकं नागं ते आह्वारार्थं प्रत्यहं प्रेषयामि अत्र दक्षिणोदधेः पुलिने, त्वया तु पुनः कदाचन पातालं न प्रवेष्टव्यं, सर्वेषु नागेषु एकपदे निहतेषु तव कः स्वार्थः ?’ इति नागराज-नोक्ते स गरुडः स्वार्थदर्शी ‘तथा’ इति प्रत्यपद्यत । तदा प्रभृति दिने दिने अस्मीं गरुत्मान् वासुकिप्रेषितभक्षकानां नागम् आस्मिन् अश्वधेः पुलिने भुङ्क्ते, एते च तेषां भक्ष्यमाणाणां नागाना-र्मास्थिसञ्चयाः कालक्रमात् गिरिशृङ्गनिभाः समपद्यन्त” ।

इति मित्रावसामुखादपश्यत्य (झ) सान्तर्दुःखः स जीमूत-वाहनः निजगाद,—“सखे ! शीघ्रः स राजा वासुकिः, यः

आसज्जत, यथा तानि कृष्णवर्णानि प्रतीयन्ते । तेऽपि साहनिर्देशात्तथा चकुर्वन् । अथ अन्येदुक्ते सपत्नी गत्वा तत्पुच्छलोमानि कृष्णान्येवापश्यताम् । एवं कपटपणनिर्जिता विनता कद्रोः दासीलमगात् । ततः गते च सुवहुतिथे काले विनतागर्भे गरुडः सञ्जातः । समतीतबालावस्थस्य सः विदितमाहदासहत्तान्तः नागानपृच्छत्, कौटुम्भेन समयेन मातरं मे दास्याम्भाचयितुमर्हथ यूयम् ? । ते च असृतमेव निष्पृथं स्थिरोचक्रुः, गरुत्मानपि दिवं गत्वा देवराजं विजित्य असृतमानोय तंभ्यो दत्त्वा मातरमनोचयदिति पौराणिकी वार्ता !

(ज) समयं—नियमं (“समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निर्देशे च” इति मेदिनी) । दक्षिणोदधेः,—दक्षिणदिगवस्थितसमुद्रस्य, पुलिने—जलमध्यादुत्थिते द्वीपे (“तोयो-त्थितं तत् पुलिनम्” इत्यमरः । तत् इति द्वीपमित्यर्थः । “पुलिने द्वीपसुस्थिते” इति विकारप्रपञ्च) । एकपदे—तत्कालं, एकस्मिन्नेव काले इत्यर्थः (“एकपदं तत्कालं नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(झ) सन्तः,—मनसि, दुःखं, तेन सह वर्तते इति सान्तर्दुःखः,—दुःखितः

स्वहस्तेन स्वाः प्रजा विहिषे उपहारौकरोति । स (ज) क्लीवः
धृताऽऽननसहस्रोऽपि एकेन आननेनापि,—‘मामग्रतः भुङ्क्ष्व
गरुत्मन् !’ इति भाषितुं नाशकत् ? कथं वा निःसत्त्वः स्व-
कुलक्षये तार्क्ष्यमभ्यर्थयामास ? कथं वा तार्क्ष्यः कश्यपसुतो
वीरः कृष्णवाहनः ईदृशं पापं कुरुते ? अहो ! मोहस्य
प्रागल्भ्यम् !!” । इति उक्त्वा “असारेण देहेन अद्य एकस्यापि
नागस्य जीवितरक्षणं कुर्याम्” इति मनसि सङ्कल्प्य स्थिते
तस्मिन् महामत्त्वे जीमूतवाहने, मित्रावसोः पितुराज्ञया
कश्चित् (ट) प्रतीहारः तयोराज्ञानार्थमाजगाम । स तु जीमूत-
वाहनः,—“व्रज त्वमग्रतः, अहं पश्चात् यास्यामि” इति तं
मित्रावसुं (ठ) विष्टव्यं स्वयं तत्रास्थात् । तस्मिंश्च गते
जीमूतवाहनः तत्र (ङ) वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् दूरात् करुणं

मानसः । शीघ्रः,—शीकार्क्षः, दयायोग्यः इत्यर्थः, दुर्बलत्वात् हीनत्वाद्वा इति भावः ।
विहिषे—अनये (सम्प्र० ४र्थो०) ।

(ज) क्लीवः,—अविक्रमः, दुर्बल इत्यर्थः (“पापे क्लीवं नृपसंके वक्ष्येऽन्यवद-
विक्रमे” इति मेदिनी), धृता—वीर्यम्, आननाना—सुखानां, सहस्रं येन सः धृता-
ऽऽननसहस्रः,—सहस्रवदनः, वासुकेः सहस्रफलत्वादिति भावः (विष्ण० । बहुव्री०) ।
अशकत्—अशमिष्ट [अश + लुङ्-द् “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति चुरेङ्]
निःसत्त्वः,—दुर्बलः । अभ्यर्थयामास—यथाचे (अभि + अर्थ + णिच् + खिट्-णल्) ।
मोहस्य—अविद्यायाः, मूढताया इति यावत् (“अविद्यामूर्च्छाधीर्भीष्टः” इति
शाश्वतः), प्रागल्भ्यम्—बौद्धत्वं, निमित्तत्वं वा ।

(ट) प्रतीहारः,—हाःस्वः, हाररचक इत्यर्थः (“हारि हाःस्वे प्रतीहारः”
इत्यमरः) ।

(ठ) विष्टव्यं—त्वक्का, सम्भेद्य इत्यर्थः (वि + संज + ल्यप्) । अस्थात्—
अवसिष्ट [स्था + लुङ्-द् “गातिस्था—” (२।४।७० पा०) इति सिचो लुक्] ।

(ङ) वाञ्छिताय—ईप्सिताय, अर्थाय—प्रयोजनाय, नागजीवनरक्षायै निज-
जीवनदानरूपप्रयोजनसाधनायेत्यर्थः, ब्रह्मा,—अर्थाय—वस्तुने, गरुडानमनरूपायेत्यर्थः

कृदितमशृणोत् । गत्वा च कियदूरम् उत्तङ्गशिलातलममीपगम्
एकं दुःखितं युवानं सुन्दराकृतिं (ढ) राजभटेनेव पुंसा
आनीय तत्क्षणं त्यक्तं, रुदतीं वृद्धां मातरं सानुनयं निवर्त्तयन्तं
पुरुषमटाक्षीत् ।

अथ “कोऽयम् ?” इति जिज्ञासुः स यावदत्र करुणार्द्रचेताः
(ण) कृन्नः शृगवन् जीमूतवाहनस्तिष्ठति स्म. तावत् सा वृद्धा
दुःखभारातिपीडिता स्त्री युवानं तम् अनुशोचितुं प्रावर्त्तत.—
“हा शङ्खचूड ! हा दुःखशतलालित ! हा गुणिन् ! हा कुलैक-
तन्तो ! पुत्र ! क्वाहं त्वां पुनर्दृश्यामि ? वत्स ! त्वन्मुखचन्द्रे
गते स तव पिता शीकान्वकारपतितः वृद्धः कथं जीविष्यति ?
अर्ककरस्पर्शादपि यत्तव अङ्गं दूयेत, कथं तत् तार्क्ष्यभक्षणजां
रूजां मोढुं शक्यति ? । विस्तीर्णनागलोकेऽपि विधात्रा
(त) नागाधिपेन च अभव्याया मे एकसुतस्त्वं विचित्य किं
लब्धः ?” । इति विलपन्तीं तां स युवा तनयः प्राब्रवीत्,—

(“अर्थोऽभिधेयरेवस्तुपयोजननिवृत्तिष्व” इत्यमरः), चन्द्रमूकः.—उदयुक्तः । रुदितं—
रोदनं (“रुदभिरितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशने” इति न्यायात्) ।

(ढ) राज्ञः,—रूपनेः, भटः,—योद्धा तेन राजभटेन—राजमेत्येनेत्यर्थः ।

(ण) कृन्नः,—प्रच्छन्नः, गुप्तभावेनावस्थितः सन्नित्यर्थः (कृद + क्तः) । युवानं
तमिति (कन्प्रवचने श्या०), शृगु—लक्ष्यीकृत्य, शोचितं—विलपितं, हेतुभूत-
धुवीपलक्षितः शोक इत्यर्थः । कुलस्य—वंशस्य, एकः,—अद्वितीयः, तन्तुरिव तनुः,
—सूत्रं, तत्कस्मिन्धने कुलैकतन्तो !—वंशावलम्बनस्वरूप इत्यर्थः, द्वितीयसन्ताना-
भावान् सूत्रमिव त्वामेव आश्रित्य वंशोऽस्माकमद्यापि तिष्ठति, तवीच्छेदात् वंशोऽयं
निश्चयमेव पतिष्यतीति भावः । दूयेत—तप्येत, क्लिश्येत इति यावत् (दू + लिङ्-
ईत्) ।

(त) नागाधिपेन—सर्पराजेन, वासुकिना इत्यर्थः, अभव्यायाः,—अमङ्ग-
लायाः, दुर्लभलाया इत्यर्थः । विचित्य—अपचित्य, उच्छिद्येत्यर्थः (वि + चि +
क्यप्) ।

“मातः ! दुःखार्त्तमपि मां किं भृशं (य) दुःखयसि ? गृहानेव निवर्त्तस्व, एष ते पश्चिमः प्रणामः, आगमनवेला चैयं गरुत्मतः” । तदाकर्ण्य,—“हा ! हताऽस्मि, को मे पुत्रमिह (द) पास्यति” इति सा वृद्धा दिक्षु प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना भृशं चक्रन्द ।

एतत् सर्वमाकर्ण्य बोधिसत्त्वांशमश्रुवः स जीमूतवाहनः दृष्ट्वा च सर्वं (ध) गाढकरुणो व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! अयं शङ्खचूडो नाम नागः वासुकिना आहाराय तार्क्ष्याय प्रहितः, इयञ्चास्य जननी स्नेहेनान्वागता, एकसुता चैयं दुःखिनी नितान्तमार्त्ता विलपति, तदेनमेवमार्त्तम् एकान्तनाशिना देहेन यदि न रक्षामि साम्प्रतं, तन्मे निष्फलं जन्म धिक् !” इत्यालोच्य मुदा समुपगम्य जीमूतवाहनः वृद्धां तामुवाच,—“नागमातः ! अहं ते पुत्रं रक्षामि, मारुद” । इति श्रुत्वा सा वृद्धा गरुडशङ्किनी सन्त्रस्ता,—“तार्क्ष्य ! मां भुङ्क्ष्व मां भुङ्क्ष्व” इति जगाद । शङ्खचूडः प्राब्रवीत्,—“मातः ! नैषः तार्क्ष्यः, मा

(य) दुःखं—दुःखितं करोषि दुःखयसि—पीडयसि [दुःख+“तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच्+लट्-मिप्], गृहान् (“गृहाः पुंसि च भुवेष्व” इत्यमरात् पुंलिङ्गे बहुवचननिर्देशः) । पश्चिमः,—चरमः, शेषः इत्यर्थः ।

(द) पास्यति—रक्षिष्यति (पाल रक्षणे इति पा+लट्-स्यति) । प्रक्षिप्तं—निक्षिप्तं, सञ्चालितं इत्यर्थः, आर्त्तं—पीडितं, कातरे इति यावत्, लोचने—नयने यथा सा प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना—रक्षकान्वेषणाय इतस्ततः प्रेरितव्याकुलनेत्रा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ध) गाढा—अत्यर्था, करुणा—दया यस्य सः गाढकरुणः,—अतिदयालुः [विण० । बहुव्री० । “गोस्त्रिथोरुपसज्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ब्रह्मः] । एनं—शङ्खचूडम् । एकान्तं नष्टं शीलमस्येति तेन एकान्तनाशिना—अवश्यमेव क्षयिष्येत्यर्थः [एकान्त+नश+“सुयज्ञातो णिनिष्ठाच्छील्ये” (१।२।७८ पा०) इति णिनिः] । मुदा—इदं ।

त्रासं कार्षीः, कायं चन्द्र इव (न) अन्तरिन्द्रियमाह्लादयति !
क्व चामी तार्क्ष्यः भयमुत्पादयति !” । इति शङ्खचूडेनोक्ते
जीमूतवाहनोऽब्रवीत्,—(प) “अस्व ! अहं विद्याधरः ते
सुतं रक्षितुमायातः : स्वमेतत् शरीरं वस्त्रच्छन्नं गुरुतमे क्षुधि-
ताय दास्यामि, त्वमेतं सुतं नीत्वा गृहं व्रज” । तदाकर्ण्य
वृद्धा अवदत्,—(फ) “मा मैवं, त्वं मम अधिकः पुत्रः, यस्य
ईदृशेषु अस्मासु ईदृशी कृपालुता” । एतदाकर्ण्य म जीमूत-
वाहनः पुनरब्रवीत्,—“मातः ! न त्वमस्य मे मनोरथस्य भङ्गं
कर्तुमर्हसि” । (व) आग्रहेण एवं ब्रुवन्तं तं शङ्खचूडः
अवादीत्,—“महामत्स्य ! त्वया मत्वं कृपालुता दर्शिता,
नाहन्तु त्वच्छरीरेण स्वशरीरं रक्षितुमिच्छामि, रत्नव्ययेन
को हि पाषाणं रक्षति ? मादृशैः स्वमात्रानुकम्पिभिर्विश्वम्
आपूर्णे, येषां जगदनुकम्प्यं, तादृशा भवादृशा अतिविरलाः ।

(न) अन्तरिन्द्रियम्—अन्तःकरणं, मन इति यावत् ।

(प) अस्व !—मातः ! [“अस्वायंनदीक्रेवः” (७।१।१०७ पा०) इति
सुखीधने अस्वा-शब्दस्य ऋक्षः] । स्वं—निजम् ।

(फ) मा मैवम् इत्यत्र वद इति शेषः । अधिकः,—शङ्खचूडात् गरीयान्,
व्येष्ट इति यावत् ।

(व) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकाभिनिवेशेनेत्यर्थः (“विनाऽपि तद-
योगं तृतीया” इति निग्रमात् महशब्दाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया श्या० ।
“आग्रहोऽन्यथासक्त्योराक्रमे ग्रहणेऽपि च” इति मेदिनी) । वयमिव दृष्ट्यामहं इति
तैः मादृशैः,—ममादृशैः [अस्मद् + दृश् + “त्वादितिष” (३।१।६० पा०) इति कञ्
“त्वमावेकवचने” (७।१।६७ पा०) इति अस्मदो मादृशः “आसर्वनाम्” (६।१।६१
पा०) इति आकारोऽन्तादेशः], स्वमात्रम्—आत्मनामं, केवलं निजमेवेत्यर्थः, अनु-
कम्प्यन्ते—दयन्ते इति तैः स्वमात्रानुकम्पिभिः,—निजमात्रकृपालुभिः, केवलमात्म-
जीवनरक्षार्थं यतमानैरित्यर्थः, स्वायंत्यरैरिति भावः (अनु + कम्प + यदादित्वात्
णिनिः) । येषां—यैरित्यर्थः [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (१।१।७१ पा०) इति कर्त्तरि

हे माधो ! अहं कलङ्कः (भ) शशिविम्बमिव शङ्खपालकुलं शचि कलङ्कयितुं न च शक्यामि” । इति तं प्रतिपिथ्यैव शङ्खचूडः मातरं पुनर्जगाद,—“अश्व ! अस्मात् (म) कान्तारात् निवर्त्तस्व, अत्रैतत् नागानामसृग्भिरुत्तितं कृतान्तलीला-पथ्यन्तरौद्रं वध्यशिलातलं किं न पश्यसि ? अहमिदानीम् अव्यतटं गत्वा गोकर्णाऽऽख्यभीश्वरं नत्वा द्रुतमागच्छामि, यावत् तार्क्ष्यं नागच्छति” इत्युक्त्वा मातरम् आपृच्छ च स शङ्खचूडो गोकर्णप्रणामार्थमगात् ।

“अस्मिंसेत् ममये तार्क्ष्य आगच्छेत्, तदा मे मनोरथः मिदः स्यात्” इति जीमूतवाहनो यावत् मनस्यकरोत्, तावत्

[६३०] अनकम्पा—दयनीयम् (अनृ + कम्प + ग्यत्) । (तादृशः भवादृशः इति सादृशः इतिवत् साध्यम्)

(भ) शशिविम्ब—चन्द्रमण्डलं (“विम्बोऽस्ती मण्डलं विष्” इत्यमरः), शङ्खपालः,—अष्टनागनायकैः शन्यतमो नागविशेषः, तथा च,—“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्माऽपि तत्तकः । कर्कोटः कलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः” ॥ अत्रोक्तः शङ्ख एव शङ्खपालः, तथा च,—“नामोदयं प्रवृत्तामि दृग्गानेन त भाषितम् । ब्रह्मणा हि पुरा सृष्टा यद्वा नागास्त्वनेकशः ॥ अनन्तं भास्करं विद्यात् मोमं विद्यात् वासुकिम । तत्तकं भूमिपुत्रं कर्कोटं च युधं विदः ॥ पद्मं ब्रह्मसतिं विद्यात् महापद्मं च भागीवम् । कलिकः शङ्खपालश्च द्वाविंशौ तु शनैश्चरः” ॥ इति । असौ च शङ्खचूडस्य पूर्वपुरुष इति ज्ञातव्यम् ; तस्य कुलं—वंशं शङ्खपालकुलं—शङ्खपालान्वयं, शचि—पथिवं, निष्कलङ्कमिति यावत् ।

(म) कान्तारात्—दर्गमवर्त्मनः, विपक्षदुःखस्थानादिति भावः (“कान्तारोऽस्ती महारण्ये विलं दर्गमवर्त्मनि । एंसि स्यादित्तमेदं” इति मेदिनी) । असृग्भिः,—रक्तैः, उत्तितं—मिलितम् (उत्त + क्तः), कृतान्तलीला—यमविलसितं, इतस्ततः पथ्यन्त-सृतास्थिदर्शनोद्भवेति भावः, पथ्यन्तं—सनीपवर्त्तिपटेशोऽपि इत्यर्थः, रौद्रं—भीषणं, घोरदर्शनमित्यर्थः, यस्य तादृशं कृतान्तलीलापथ्यन्तरौद्रं—भीषणं सृत्वीर्षीलासिधमिति यावत् (विष्णु । बहुव्री०) । आपृच्छ—निश्चासित्वा इत्यर्थः (आ + प्रच्छ + श्यप् सम्प्रसारणञ्च) ।

(य) आसन्नपक्षीन्द्रस्य पक्षपवनान्दोलितान् निवारणपरा-
निव तरून् वीक्ष्य, गरुडाऽऽगमनवेलियमिति मत्वा जीमूत-
वाहनः परार्थप्राणदत्तया तां बध्यशिलामाकरोह । आरूढ-
मेव तं महासत्त्वं गरुडः सहसा निपत्य तस्मात् शिलातलात्
चञ्चुा जहार, (र) जवाच्च स्तुतशोणितधारम् उत्खातशिरो-
रत्नं तं नीत्वा मलयान्द्रेः शृङ्गे भक्षयितुमारभे । “एवमेव
(ल) प्रतिजन्म मे परार्थी देहः स्यात्, परोपकृतिरद्वितीयो
स्वर्गमोक्षो मा भूताम्” इति तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणस्य तस्यानु-
ध्यायतः विद्याधरन्द्रस्योपरि नभस्तलात् पुष्पवृष्टिः पपात ।

अत्रान्तरे स रक्तधाराक्तशिरोमणिः तत्पद्मग मलयवत्याः

(य) आसन्नः—समीपवर्तमानः, पक्षीन्द्रः—गरुडः तस्य आसन्नपक्षीन्द्रस्य—
आगतप्रायगरुडस्य (कथं धा०), पक्षपवनेन—गरुडस्य पक्षपवनेन वायुना, आन्दोलि-
तान्—आन्दोलितान् पक्षपवनान्दोलितान्—पवनवातान्दोलितान् (३५ तत्प०),
निवारणपरान्—प्रातिषेधतत्परान्, गाऽत्रागच्छ, भूमिभिर्मां जीवशोणनेन मा दूषय
इति पवनान्दोलितशास्त्राप्रणाखादिरूपहस्ताद्यवयवमञ्चालनेन समुपागच्छन्तं गरुडं
निषेधयत इव स्थितानित्यर्थः (विष्ण०) । दातुमिच्छा दित्वा [दा + सन् “संनि-
तोमाप्तरभल्लभ—” (७४५४ पा०) इति अच इस् “अच लोपोऽभ्यासस्य”
(७४५८ पा०) इति अभ्यासलोपः “अ प्रत्ययात्” (३३१०२ पा०) इति स्त्रिया-
मकारप्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप्], परार्थप्राणदत्तया—अन्यस्य जीवनरक्षार्थं
निजप्राणदानेच्छया ।

(र) जवात्—देगात्, स्तुता—क्षरिता, शोणितधार—रक्तसन्ततिः यस्य तं
स्तुतशोणितधारं—निर्गलितरक्तप्रवाहं (विष्ण० । बहुव्री०), उत्खातम्—उत्पाटितम्,
उत्पतितमिति यावत्, शिरोरत्नं—चूडामणिः यस्य तम् उत्खातशिरोरत्नं—प्रथम-
मुकुटव्यप्रधानमणिविशेषं (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ल) अन्यानि अन्यानि प्रतिजन्म—प्रत्येकजन्मानि (वीष्णायानव्यधीभावः) ।
मा भूतां—न भवतां [“माङ्गि लुङ्” (३३१०५ पा०) इति भ + लुङ्-तां “न
माङ्गयोगे” (६४७४ पा०) इति अङागसप्रतिषेधः] । अनुध्यायतः,—चिन्तयतः
(विष्ण० । अनु + ध्ये + शब्द) ।

पुरोऽपतत् । तत् चूडारत्नं दृष्ट्वा सुविह्वला (व) श्वशुरयो-
रन्तिकस्था सासं ताभ्यामदर्शयत् । तौ च दम्पती सूनोस्तं
अङ्गामणिं विलोक्य सहसा “किमेतत् ?” इति (श) सम्भ्रान्तौ
बभूवतुः । ततः (ष) स्वविद्याऽनुभावात् यथावृत्तमवेत्य
राजा जीमूतकेतुः राज्ञी च बध्वा मलयवत्या सह द्रुतं तत्र
यावत् गन्तुं प्रावर्त्ततां, तावत् स शङ्खचूडस्तं गोकर्णशिवं प्रणम्य
तत्राऽऽययौ, ददर्श च तत् शिलातलं रुधिराद्रम् । दृष्ट्वैव “हा
हतोऽस्मि महापापः, ध्रुवं तेन महात्मना कृपालुना मत्कृतं
गरुत्मते आत्मा दत्तः, तदन्वेषामि स महात्मा शत्रुणा क नीतः,
तच्चेत् जीवन्तमाप्नुयां तदा अयशःपङ्के न (स) मज्जेयम्”
इति उदश्वेदन् स अनन्तरं सान्द्रां पतितां रक्तधारामनुसरन्
ययौ ।

अत्रान्तरे तं जीमूतवाहनं भक्षयन् गरुडस्तं हृष्टं विलोक्य
व्यचिन्तयत्,—“अहो ! (ह) अपूर्वः कोऽपि अयं महासत्त्वः

(व) अश्रूय अशुरय तयोः अशुरयोः,—अश्रूयश्रुरयोः [“अशुरः अश्रा”
(१।२।७१ पा०) इति एकशेषः] । असंख—नेत्राभ्यां सह सासं—सजलनेत्रं,
सरोदनमिति यावत् (“अश्रु नेत्राभ्यां सरोदनश्चासमसु च” इत्यमरः), तदथवा तथा
(क्रिया विधौ) ।

(श) सम्भ्रान्तौ—ससाध्वसौ, सन्तप्तौ इत्यर्थः (“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्
संवेगादर्थोपाप” इति मादभी) ।

(ष) स्वविद्याऽनुभावात्—निजज्ञानप्रभावात्, विद्याधराणां देवयोगित्वात्
भूतभविष्यद्वर्त्तमानज्ञानात्कुलशक्तिविशेषादित्यर्थः, वृत्तम्—अतीतम्, अतीतव्यापार-
मित्यर्थः, तदनतिक्रम्य ज्ञात यथावृत्त—सङ्घटितव्यापारमित्यर्थः (अनातिक्रमार्थे अव्ययो-
भावः) । प्रावर्त्ततां—प्रारभता (प्र + वृत् + लङ्-धाताम्) ।

(स) मज्जेयं—नमग्नौ भवेयं (मज्ज् + लिङ्-धातुम्) । उत्—उद्धतम्,
अश्रु—नेत्रजलं यस्य सः उदश्रुः,—सजलचक्षुरित्यर्थः (विधौ । बहुव्री०) ।
सान्द्रा—घनाम् ।

(ह) अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, विषयजनकचरित्र इत्यर्थः । महासत्त्वः,—महात्मा ।

मया भक्ष्यमाणोऽपि प्रहृष्यति, न तु प्राणैर्वियुज्यते, बिभर्त्ति च लुप्तशेषेऽपि गात्रे रोमाश्चकचुकम् । किञ्चास्य (क) उपकारिणो वदष्टिर्मयि प्रसौदति ; तदेषः न नागः, कोऽप्येष महापुरुषः, तदेनं पृच्छामि, न पुनर्भक्षयामि” । इति (ख) विमृषन्तं तं तार्क्ष्यं जीमूतवाहनः प्राह,—“पक्षिराज ! किं निवृत्तोऽसि ? अद्यापि मे देहे मांसशोणितं वर्त्तते, न च ते दृष्टिं पश्यामि, तत् पुनर्भुङ्क्ष्व” । एतदतिविचित्रमाकर्ण्य स पक्षिराट् तं पप्रच्छ,—“महात्मन् ! नैव त्वं नागः, तत् ब्रूहि, को भवान् ?” इति । “नाग एवास्मि, कोऽयं ते प्रश्नः ? (ग) प्रकृतमनुसर, को हि बालिशः प्रस्तुतार्थविरुद्धमाचरेत् ?” ।

इत्थं जीमूतवाहने तार्क्ष्यं (घ) प्रेरयति, समुपेत्य स शङ्खचूडः दूरात् तमुवाच,—“विनतानन्दन ! मा महापापं साहसञ्च कथाः, कोऽयं ते भ्रमः ? न ह्येष नागः, नागोऽह-

अधिकं लुप्तः, किञ्चित् शेषः तस्मिन् लुप्तशेषे—नष्टार्वाष्ट (क्वातानुलितवत् स०), लुप्तात् शेषः लुप्तस्य शेष इति वा (प्रमो तत्प० इदो तत्प० वा) । कञ्चुर्कामिव रोमाश्च रोमाश्चकचुकं—परजीवनरक्षणोपादात् निर्भीकवत् प्रोद्भिन्नपुलकामत्ययः, रोमाश्चस्य कञ्चुकसाधन्यान्तु खरस्पर्शत्वरंखावत्तादिनाऽवगन्तव्यम् ।

(क) उपकारिणि—उपकारकर्त्तरि, गरुडस्योपकारकलन्तु निजजीवन-विसर्जनेन परजीवनरक्षणरूपस्य कामस्य पूरकत्वादित्यवगन्तव्यम् ।

(ख) विमृषन्त—विचारयन्तं (वि + मृष + शतृ) । तप्त—सौहित्यम्, उदर-पूर्तिमित्यर्थः, उदरस्य अतिशयेन पूरणात् भक्ष्येच्छातो विरतिमिति यावत् (“सौहित्यं तर्पणं दृष्टिः” इत्यमरः) ।

(ग) प्रकृतं—प्रस्तुतम्, आरब्धमित्यर्थः, अनुसर—अनुविधेहि, आरब्धं भोजनं निःशेषेण समापयेत्यर्थः । बालिशः,—मूर्खः (“अज्ञे मृदयथाज्ञातमूर्खं वैधेय-बालिशः” इत्यमरः) ।

(घ) प्रेरयति—चोदयति, भक्ष्यार्थं प्रवर्त्तयति इत्यर्थः (प्र + इर + णिच् + शतृ) । साहसम्—अविमृष्यकारित्वं दुष्करं कर्म वा (“साहसन्तु दमे दुष्कर-

मस्मि” । इत्युक्त्वा द्रुतमत्य (ङ) तयोर्मध्ये विभ्रान्तं ताक्ष्यं पुनः शङ्खचूडोद्भवौत्,—“गरुत्मन् ! कस्ते भ्रमः ? मे फणं हे च जिह्वे न पश्यसि ? किञ्चास्य सौम्यामाकृतिं न पश्यसि ?” इत्थं शङ्खचूडे वदति सा भार्या मलयवती पितरौ च सर्वेऽत्र सत्वरम् आययुः । तच्च विलुप्ताङ्गं पुत्रं दृष्ट्वाऽस्य पितरौ,—“हा पुत्र ! हा जोमूतवाहन ! हा कारुणिक ! हा वत्स ! हा परार्थ-प्रदत्तजोवित ! हा वैनतय ! त्वया कथमिदमविमृष्य समाचरितम् ?” इति विलपन्ती भृशं रुदतुः । तत् श्रुत्वा ताक्ष्या भृशमनुत्तो व्याचिन्तयत्,—“हा ! कथं बोधिसत्त्वांशमश्रवो मया मोहात् भक्षितः ? सोऽयं जोमूतवाहनः परार्थप्राण-दाता, यस्य कृत्स्नेऽत्र जगति कान्तिघोषणा भ्रमति !! तदस्मिन् मृतं पापस्य मे अग्निप्रवेशन युक्तम्, अधर्मविषवृक्षस्य स्वादु

कर्मणि । आबल्यकृतौ धाप्य” इति हेनः), भा कथाः,—न कुरु [क + “माङि लङ्” (३३:१९५ पा०) इति लुङ्-थाम् “न माङ्यगि” (६४:७४ पा०) इत्यङागमप्राप्तपेधः] ।

(ङ) तयोः,—गरुड़जोमूतवाहनयोः । विभ्रान्तं—संशयं गतम्, अयं नागो वा अश्वो वा इति निर्णयाश्वमतया सन्देहात्मित्वेनः (वि + भ्रम + क्तः । विष्ण० । “अथ विभ्रमः । शोभाया संशये ह्राव” इति हेनः) । फणं—फणां, हे जिह्वे—हिधा विभक्ता जिह्वा इत्यर्थः, सपांणां हिजिह्वत्वात्, तथा च,—“अथ सपांन्वाचदं सवांन् परम-हृष्टवत् । इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुण्डेषु वः ॥ स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्रीत पन्नगाः ! । भवद्भिरिदमासीनैः यदुक्तं तद्वचस्तदा ॥ अदामीं चैव सातथमद्य प्रभृति चाम्नु मे । यथोक्तं भवतामंतत् वची मे प्रतिपादितम् ॥ ततः स्नातुं गताः सपाः प्रत्युक्ता तं तथेत्युत । शक्नोऽप्यमृतमाक्षिप्य लगाम त्रिदिवं पुनः ॥ अथाऽऽगतास्तुद्देशं सपाः सुधारिणस्तदा । स्नाताश्च कृतज्ञप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमञ्जलाः ॥ यवैतदमृतस्यापि स्थापितं कुशसंसारे । तद्विज्ञाय हतं सपाः प्रतिमायाः कृतश्च तत् ॥ सोमस्थानमिदं प्रति दर्भोक्ते त्रिलिङ्गस्तदा । ततो हिधा कृता जिह्वा सपांणां तेन कर्मणा ॥ अभवंचास्यत-स्यशांतं दर्भोक्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । हिजिह्वाश्च कृताः सपाः गरुडेन मङ्गात्मना” ॥ इति भा० आ० १४ श अ०) ।

फलं किं पच्यते ?” इत्येवं चिन्ताकुले तार्क्ष्ये स जीमूतवाहनः
(च) बन्धून् समागतान् दृष्ट्वा निपत्य व्रणश्रयथया पञ्चत्वमवाप ।

ततस्तत्र शोकदीनयोस्तत्पित्रोः “हा हा” इति विलपतोः,
शङ्खचूडे च आत्मानं निन्दति, मा मलयवती (छ) अश्रुगद्गदं
नभी दृष्ट्वा पूर्वप्रसन्नां तां वरदां देवीमस्विकामिति उपालभत,
—“मातः ! ‘विद्याधरचक्रवर्त्ती ते पतिर्भविता’ इत्यहं त्वया
आदिष्टा, तन्मम भाग्येन त्वं मिथ्यावादिना जाताऽसि” । इत्युक्त-
वत्यां तस्यां मा गौरी प्रत्यजोभूय,—“पुत्रि ! न न वचो
(ज) सृषा” इत्युक्त्वा कमण्डलोरमृतेन तं जीमूतवाहनं सिषेच ;
तेन च सः अक्षतमर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरद्युतिर्जीविन् सद्यः समु-
त्तस्थौ । अथ मा देवी सर्वेषु प्रणमतसु, उत्थितं प्रणतं तं
जीमूतवाहनं प्राव्रवीत्,—“पुत्र ! तुष्टाऽस्मि ते अनेन देह-
दानेन, तदेषाऽहं निजेन पाणिना विद्याधरचक्रवर्त्तिपदे
त्वामभिषिञ्चामि” एवं वदन्ती देवी कलसास्त्रभिः तं जीमूत-
वाहनमभ्यषिञ्चत्, (झ) तेन च पूजिता तत्क्षणात् तिरोदधे ।

(च) बन्धून्—पितृदिस्वजनान् (“सर्गाद्वान्धवप्रातश्चान्धस्वजनानः समाः”
इत्यमरः) । पञ्चानां—चित्यपत्तेर्जीमरुद्गोमरुपाणां पञ्चमहाभूतानां भावः तत् पञ्चत्वं
—मृत्युम् ।

(छ) अश्रुणा—अश्रुपरीधेन हेतुना, गद्गदम्—अस्पष्टाक्षरम् अश्रुगद्गदं—
बाष्पावकृद्वक्त्रे यथा तथैत्यर्थः (क्रिया विष्णु), नभः,—अन्तरीक्षं, दृष्ट्वा—
अवलोक्य, आकाशं लक्षीकृत्येत्यर्थः । इति—वक्ष्यमाणप्रकारेण, उपालभत—अदृश्यत्,
तिरश्चकारेत्यर्थः (उप + आ + लभ + क्त्वात्) ।

(ज) सृषा—मिथ्या (अर्थः । “सृषा मिथ्या च विभर्त्ते” इत्यमरः) । असृतेन
—जलेन, असृतवत् तज्जलस्य मृतमञ्जीवकत्वात् असृतमृद्वनेति भावः (“सलिलं
कमलं जलम् । पयः कौलालममृतम्” इत्यमरः) ।

(झ) तेन—जीमूतवाहनेन । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हितवतीत्यर्थः [तिरस
+ आ + लिट्-ए “तिरोऽन्तर्धी” (१।४।७१ पा०) इति समासः] ।

अस्मिंश्च ममये नभसः दिव्याः कुसुमवृष्टयः (ज) पेतुः, नदृश
सहर्षं दिवि देवदुन्दुभयः ।

अथ गरुत्मान् विनतस्तं जीमूतवाहनमुवाच,—“चक्र-
वर्त्तिन् ! अहं (ट) पुरुषातिशये त्वयि अतिप्रीतोऽस्मि, येन
अपूर्वोदारमतिना त्वया त्रिजगत्कीर्तुकावहं ब्रह्माण्डभित्ति-
लिखितम् इदं चित्रं कृतम् ; तन्मामाज्ञापय, मत्तद्याभिमतं
वरं वृणोष्व” । इतिवादिनं गरुडं स महासत्त्वः प्रावदत्,—
गरुत्मान् ! सानुतापेन त्वया पुनर्नागा न भक्ष्याः, ये च
(ठ) अस्थिशेषाः पूर्वं त्वया भक्षिताः, ते जीवन्तु” इति ।
“एवमस्तु, न भोक्ष्येऽहमतः परं नागान्, ये च प्राग्भुक्ताः,
ते च जीवन्तु” इति तेन वरे दत्ते, ये नागा अस्थिशेषाः पूर्व-
भक्षिताः, ते च सर्वे सद्यः समुत्तस्थः । ततः सर्वेषु सुरनाग-
मुनिगणेषु मानन्देषु मिलितेषु स मलयचलः (ड) लोकत्रय-
भूम्याख्यां लेभे । तस्मिंश्च काले गौर्याः प्रसादात् सर्वे विद्या-

(ज) पेतुः,—वधश्रिरे [पत + लिट्-उस् “अत एकहल्मध्ये—” (६।४।१२०
पा०) इति अभ्यासलोपः अकारस्य च एकारः], नेदुः,—दध्नुः (नद + लिट्-
उस्, पूर्ववद्रूपसिद्धिः) ।

(ट) पुरुषेषु अतिशयः,—उत्कर्षवान् तस्मिन् पुरुषातिशये—पुरुषयेष्टे
(७मी तत्प०) । अपूर्वां—अदृष्टाश्रुतपूर्वैश्वर्यं, अमानवीति यावत्, सदारा—महती,
मतिः,—इच्छा (“उदारो दाहमहतीर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्” । “मतिः स्त्रीच्छाधिधीः
श्रुती” इत्यभयवःपि मेदिनी) यस्य तेन अपूर्वोदारमतिना—अत्यदुर्लभमहदाश्रयेन
(विष्णु० । बहुव्री०) । ब्रह्माण्डं—जगत्त्रितयमेव, भित्तिः,—कुण्डं, चित्रविस्मासायां
इति भावः, तत्र लिखितं—चित्रितं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं—जगत्पटे सुदृढमकृतं
(विष्णु० । ७मी तत्प०), ब्रह्माण्डभित्तिलिखितत्वात् आकाशस्यापि इति भावः ।
आज्ञापय—आदिश, कित्ते प्रियं करीमीति शेषः ।

(ठ) अस्थिशेषाः,—अस्तिमानावशिष्टाः, मृता इति भावः ।

(ड) लोकत्रयस्य—भुवनत्रयस्य, देवनरनागलोकस्य सर्गमर्त्यरसातलस्येत्यर्थः,

धरेखराः तमङ्गतं (ढ) जोमूतवाहनोदन्तं विविदः । ततश्च ते सर्वे समेत्य चरणावनताः तं (ण) सुदितबन्धुसुहृत्समन्तं गोरीश्वकरकृतमहाभिषेकं हिमाद्रिं निन्युः । तत्र गत्वा स जोमूतवाहनः पित्रा मात्रा भार्यया मलयवत्या मित्रावसुना लोकोत्तरचरितेन शङ्खचूडेन च समं बहुरत्नगोभितां विद्याधर-चक्रवर्त्तितां भुञ्जानः सुखमध्यवाम ।

इति महतीं विचित्रां कथामाख्याय वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् ! ब्रूहि, शङ्खचूड-जोमूतवाहनयोः काऽधिकः (त) सत्त्वेन ? यदि जानन्नपि न वदसि, तदा पूर्वमेव दत्तः शापः सम्भाविता” इति । राजा अब्रवीत्,—(थ) “बहुजन्म-मिदमेतत् जोमूतवाहनस्य न चित्रं, आर्यस्वन्न शङ्खचूडः, यो मरणादुत्तीर्णोऽपि अन्यं प्राप्य सुदूरं गताय शत्रवे ताड्याय पश्चात् धावन् स्वं देहमुपानयत्” । एतत्तस्य नृपस्य वचनं भूमिः,—ध्यान, सम्मेलनस्थानमिति यावत्, सुरनागसुरगोमसेकव सेलनादिति भावः (“समिः चित्तौ ध्यानमात्रे” इति हेमः), लोकवयभूमिः इति आख्या—मन्ना लोके वयभूम्याख्याः—विजगदास्यदाभिधानम् ।

(ढ) जोमूतवाहनस्य उदन्त—वृत्तान्तं (“वार्ता प्रदर्शित्वान्तः उदन्तः स्यात्” इत्यमरः), विविदः—अवजग्मः, ज्ञातवन्तः इत्यर्थः (विद + लट्-उच्) ।

(ण) सुदितैः,—पुनर्जीवनप्राप्ता दृष्टैः, बन्धुभिः,—पित्रादाभिः स्वजनेः, सुहृद्भिः,—मित्रैश्च, समेत—सङ्गतं सुदितबन्धुसुहृत्समन्तम्—बान्दिनस्वजनमाख-सहितम् (विष्णु० । ३५। तत्प०) ।

(त) सत्त्वेन—सत्त्वगुणेन, स्वभावेन वा, चित्तेन वा, असुमित्वा, अधिकः,—श्रेष्ठः, अग्रेयमर्थं कः सत्त्वगुणाधिकः, उन्नतस्वभावो वा, उदारमना वा महाप्राणो वा इत्यर्थः ।

(थ) बहुभिः जन्मभिः,—पूर्वपूर्वजन्मभिः, मिदं—मिथुनम्, आचरितमित्यर्थः, बहुजन्ममिदं—जन्मजन्मान्तरीयसंस्कारवशात् अधिगतमित्यर्थः, एतत्—सत्त्व-मित्यर्थः । चित्रम्—आश्चर्यं, सङ्गसंस्कारत्वादिति भावः ।

निश्चय वेतालः शिंशपाऽन्तिकमगात् । राजाऽपि तमानेतुं
पुनः प्रययौ ।

अथ सप्तदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलमुपेत्य वेतालञ्च तं तथैव
स्कन्धमारोप्य चलितुमुपचक्रमे । वेतालश्च तं पुनरब्रवीत्,—
“राजन् ! अमविनोदाय पुनरहमेकामाख्यायिकां कथयामि,
शृणु,—

पुरा गङ्गाकूले कनकपुरं नाम पुरमेकमासीत्, यस्मिन्
(क) धर्मस्य एकोऽपि पादः कलिना न विहृतः । तत्राभवत्
यशोधराऽऽख्यो (ख) यथार्थनामा महीपतिः, यो हि धीरो
वेलाऽद्रिरिव क्षितिं विप्लवात् ररक्ष । यश्च जगदाङ्गादकः

(क) धर्मस्य—पूर्वचतुष्पादधर्मस्येत्यर्थः । पादः,—चरणः, चतुर्थांश इति
यावत् (“पादस्तुरीयो भागः स्यात्” इत्यमरः), कलिना—तदाख्यचतुर्थेयुगेन,
विहृतः,—विनाशितः, सत्ये चतुष्पादः, वेतायां विपादः, हापरे विपादः
धर्मः तस्यै, कलौ तु एकपादः धर्मः अस्ति पादवयस्मान्यत् तेनैव पापेन भयं,
कनकपुरे तु राज्ञो यशोधरस्य पुण्यशासनप्रभावात् कलिना धर्मस्य एकोऽपि पादः
नैव भङ्गः शिके, सत्ययुगवत् पूर्वचतुष्पाद एव धर्मः विद्यते, राजाऽयं महाप्रभावः
पुण्यबाण इति फलितम् ।

(ख) यथार्थनामा—यशोधर इति सार्थकनामा, महायशस इति यावत् ।
वेला—सीमा, सीमारूप इत्यर्थः (“वेला काले च सीमायामभ्येः कूलविकारयोः”
इति मेदिनी), तादृशः अद्रिः वेलाऽद्रिः,—मर्यादापर्वतः, मर्यादापर्वतास्तु ब्रह्माण्ड-
पुराणे प्रदर्शिताः ; यथा,—“जाठरी देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतौ । तौ दक्षिणो-
त्तरायामावासीलनिवधायतौ ॥ कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चा-
यतावेतावर्षबालव्यवस्थितौ ॥ निवधः पारियात्रश्च पश्चिमी वर्षपर्वतौ । तौ दक्षिणो-

(ग) चण्डप्रतापोऽखण्डमण्डलस्य विधिना चन्द्रार्कविकीकृत्येव विनिर्मितः । (घ) जनता यं पापभीरुं यशोलुब्धं परस्त्रीषु षण्डं शौर्यौदार्यमयं विदन्ति । तस्य राज्ञः पुरे कथित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म, तस्य उन्मादिनी नाम कन्याऽभवत् । यस्ता-मद्राक्षीत्, स मदनबाणहतः उन्मादवानेवाभूत् । तस्यां (ङ) यौवनस्थायां स बणिक् नीतिविद्वन् तं यशोधरं राजानमुपेत्य व्यजिज्ञपत्,—“प्रभो ! तैलोक्यरत्नभूता मे कन्यैका प्रदेयाऽस्ति, तां देवस्य अनावेद्य अन्यस्मै न दातुमुत्सहे, अस्मिंश्च भूमण्डले देव एव सर्वरत्नानां प्रभुः, तत् तां स्वीकृत्य मामनुगृह्णातु देवः” ।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य स राजा निजान् ब्राह्मणान् तस्या

सरायामावागीकृतिषधायतौ” ॥ इति । स च क्षितिसमुद्रधीरन्तरेऽवस्थितः जल-प्रावनात् पृथिवीं रक्षति । विप्रवात्—राष्ट्रविपर्ययात् जलप्रावनाच्च ।

(ग) चण्डप्रतापः,—तोष्णप्रभावः, अवश्यग्रासन इति यावत्, चखण्डमण्डलः,—अविभक्तदेशः, ऊरुदंशधपतिरित्यर्थः, एकातपवीकृतसमयदेशः सखाट् इति यावत् (“मण्डलं दंशविश्वधीः । भुजङ्गभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके ॥ सङ्घाते दंशभेदे च” इति हेमः), चखण्डमण्डलयन्द्रः जगदाह्लादकः, चखण्डमण्डलः सुख्यं चण्डप्रतापः, राजानि तस्मिन् जगदाह्लादकत्वचण्डप्रतापत्वाखण्डमण्डलत्वादि-गुणसङ्गावात् चन्द्रार्कौ एकीभूतौ द्वावप्येतौ इत्युत्प्रेक्षा ।

(घ) जनता—जनसमूहः । परस्त्रीषु षण्डं—क्लृप्तं, परदारविमुखमित्यर्थः ।

(ङ) यौवने—युवभावे तिष्ठतीति तस्यां यौवनस्थायां—प्राप्तयौवनायां सत्या-मित्यर्थः (भावे ७मी०) । प्रदेया—कस्मैचिद्वराय विवाहविधिना समर्पणीया, परिचाययितव्या इत्यर्थः । अनावेद्य—अविज्ञाय [आ + विद + ल्यप्, न आवेद्य अनावेद्य “नखोपी नजः” (६।३।७३ पा०) इति नखी नख खीपे कृते “तन्मासृङ्गि” (६।३।७४ पा०) इति मुडानमः] । उत्सहे—शक्नोमि (उत् + सृज् + लृट्-प्) । स्वीकृत्य—अङ्गीकृत्य, पत्नीत्वेन परिगृह्येत्यर्थः (अस्त्वं स्वं कृत्वा इति स्त + च् + कृ + ल्यप्) ।

लक्षणानि परीक्षितुं व्यसृजत् । ते ब्राह्मणा गत्वा तां त्रिलोक-
सुन्दरीं दृष्ट्वा मयः (च) क्षोभमगमन्, व्यचिन्तयन्श्च,—“यदि
राजा इमां परिणयेत्, तदा राज्यमवसादेत्, एतस्यामासक्त-
चित्तः स कदाऽपि न हि राज्यम् अर्वाक्ष्यते, तस्मादेषा
सुलक्षणेति राज्ञे नाम्नाभिः कथनीयम्” इति । इत्येवं मनसि
सङ्कल्प्य ते राजान्तिकमाजग्मुः, ऊचुश्च,—“देव ! सा कुलक्षणा”
इति । तेन च स राजा तां बणिक्सुतां न स्वीचकार । ततः
तदाज्ञया स बणिक् तां कन्यां बलधराऽऽख्याय सेनापतये
प्रददौ । अथ सा भर्तृगृहे तेन भर्ता सुखेन (क) अस्थात् ।

इत्थं (ज) गच्छति काले हेमन्तहस्तिनं प्रफुल्लकुन्दलता-
दन्तं मथिताम्बुजिनीवनं हत्वा लमत्पृथ्मञ्जरीकैमरावलिः

(च) क्षोभं—चाञ्चल्यं, तस्या राज्ञः अत्यासक्तिर्भावेत भावः । परिणयेत्—
उद्देष्टुं (परि + नी + लिङ्-यात्) । अवसादेत्—नश्येत् [अव + सद + लिङ्-यात्
“पात्राभास्या—” (७।१।७८ पा०) इति भोटाट्टेः] ।

(क) अस्थात्—अवासीत् [स्था + लृङ्-ट् “गातिस्था—” (१।४।७७ पा०)
इत्यादिना निघो लृक्] ।

(ज) गच्छति—अतिवहति । हेमन्तः,—हिमर्तुः, स हिमो व तं हेमन्तहस्तिनं
—गजमदृशं हेमन्तर्तुं, हेमन्तकालस्य धूमलदृशकुडभटिकावङ्गलङ्गेन पद्मिनी-
षण्डविमर्दकत्वेन च धूमवद्देहेन अम्बुजिनीकाननविमर्दकेन च गर्जेन मास्य-
मवगन्तव्यम् ; प्रफुल्ला—विकचा, या कुन्दलता—कुसुमितकुन्दशाखा (“लता
प्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम्” इति शाश्वतः), अथ कुसुमानां विकर्षणं
सदयुक्तासु लतासुर्वि विकर्षितत्वापहारः, सा दन्त इव यस्य तम्, अन्यथा,—कुन्दलता
इव दन्तः यस्य तं प्रफुल्लकुन्दलतादन्तं—पुष्पितकुन्दशाखारूपदन्तविशिष्टं, गजदन्तानां
युभवाङ्गीर्षत्वाच्च कुसुमितकुन्दशाखौपस्यम्, अन्यथा केवलस्य स्वल्पस्य कुन्दस्य औपस्यं
तु गजदन्तसदृश्यद्वान्दोषः स्यात् इति बोद्धव्यं (विष्ण० । बह्व्री०), मथितं—
विलोडितं, विनाशितमित्यर्थः, अम्बुजिनीवनं—पद्मिनीषण्डं येन तं मथिताम्बुजिनी-
षणम्, एकम्,—हिमपातनेन, अपरम्,—अवगाहनेनेति भावः, विदलितपाद्मनीसङ्घं
(विष्ण० । बह्व्री०) । लसन्ती—दोषसामा, या पुष्पमञ्जरी—कुसुममञ्जरी, सा

चूताङ्गरनखः कानने क्रीडन् मधुकर्मरो समाजगाम । तस्मिंश्च
काले वसन्तोत्सवं दृष्टुं स राजा यशोधरः गजारूढः निर्जगाम ।
(भ) तद्रूपेण सन्भाव्यविप्लवाः कुलयोषितः अपमारयितुं तदा
उद्दृष्ट्य दत्तं डिण्डिमं श्रुत्वा सा उन्मादिनी परित्यागावमानिता
हर्म्यपृष्ठतः तस्मै राज्ञे आत्मानमदर्शयत् । स च राजा
(ज) सन्सुचितस्य मधुना मलयानिलैः कामाग्नेः ज्वाला-
मिवोद्गतां तां दृष्ट्वा चुक्ष्मे ; तस्याश्च रूपं मनोभुवो जैत्रमस्त-
मिव हृदये गाढं प्रविष्टं निर्वर्णयन् क्षणात् मोहमगात् ।

केशरावलिः,—सिंहस्य सटामंढतिरिव यस्य सः, अन्यत्र,—लसत्पद्ममञ्जरीव केशरा-
वलिः यस्य स लसत्पद्ममञ्जरीकेशरावलिः,—प्रोङ्गिभ्रुकुसुमवल्लीरूपकेशरधारी
(विष्णु० । बहुव्री०), चूताङ्गराः,—आसमुक्ताः, नखाः,—करकटा इव, अन्यत्र,
—चूताङ्गरा इव नखा यस्य सः चूताङ्गरनखः,—आसमुक्ता इव नखधारी,
नखरायुधा हि सिंहाः तैरेव परान् दारयन्ति, वसन्तोऽपि चूताङ्गररूपेणास्त्रेण
विरहिहृदयान् दारयन्ति इति तस्मात्स्यम् । मधुः,—वसन्तः, वसन्तर्तुरिति यावत्,
केशरी—सिंह इव, अन्यत्र,—मधुरिव केशरो मधुकेशरी—वसन्तकालरूपः सिंहः ।

(भ) तस्य—राज्ञः, रूपेण—सौन्दर्येण तद्रूपेण—राज्ञः सौन्दर्यसम्पत्त्या,
सन्भाव्यः,—सन्भावनादः, विप्लवः,—आचल्यं यामां ताः सन्भाव्यविप्लवाः,—आशङ्का-
विकाराः, राज्ञः सौन्दर्यातिशयदर्शनेन शङ्कनीयमानसविकाराः इत्यर्थः (विष्णु० ।
बहुव्री०) । उद्दृष्ट्य—राजा वदिरागच्छति, सर्वां दृष्टुं तद्गमनमार्गादपगच्छत इति
उच्येः वाद्यमहयोगेन घोषयित्वा (उत् + घृष + ल्यप्) । परित्यागेन—कुलक्षणेति
विश्वस्य अनारतात् प्रत्याख्यानेन, अवमानिता—अवज्ञाता परित्यागावमानिता—
अयदृष्टपरिभृता, तन्तु योषितामतीव मन्युकारणमवगन्तव्यं (विष्णु० । श्या
तत्पु०), हर्म्यपृष्ठतः,—हर्म्यपृष्ठमारुह्य (ल्यब्लोपे ध्रुवी०) ।

(ज) सन्सुचितस्य—उद्दोषितस्य (विष्णु० । सम + धुक्ष + क्तः), मधुना—
वसन्तेन (कर्मा), मलयानिलैः,—दक्षिणस्यमलयपर्वतागतवायुभिः (करणे श्या०),
तस्य कामोद्दोषकत्वात् । ज्वाला—शिखाम्, अतीव सनापकत्वादिति भावः । चुक्ष्मे
—विचकार, अक्षिप्ती बहुवेत्यर्थः (चुभ + क्षिप् + क्तः) । मनसः भूः,—उत्पत्तिः यस्य
मनसो भवति इति वा, मनसि भवति इति वा तस्य मनीषुवः,—कामस्य (मनस् +

अथ स भृत्यैराश्वामितो राजधानीं प्रविश्य (ट) पृष्टेभ्य-
स्तेभ्यस्तां प्रागुपनतोऽभिताम् उन्मादिनीं बुबुधे । ततः स राजा
तान् “कलक्षणेयम्” इतिवादिनो विप्रान् देशान्निर्वास्य
(ठ) अनुदिनं तामेव समुत्सुको दध्यौ,—“अहो ! जगन्निष्कलङ्के
तस्या मुखे मति निर्लज्जो जडात्मा अयं शशी नित्यमुदेति ।

भु + क्तिप्), जैतृ—जैतृ, जयमाधनमित्यर्थः [विण० । जि + “लृन्” (३।२।१३५
पा०) इति लृन् “प्रजादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति णिण क्तने पूर्वपदसङ्घः ।
“जैवस्तु जैता” इत्यमरः] । निर्वर्णयन्—अवलोकयन् [निर + वर्ण + “मलाप—”
(३।१।२५ पा०) इति णिच् + लटः श्वादेशः । “निर्वर्णयन्तु निध्यानं दर्शनालोक-
नेक्षणम्” इत्यमरः] ।

(ट) पृष्टेभ्यः—जिज्ञासितेभ्यः, राजा इति शेषः, तेभ्यः—भृत्येभ्यः । आदौ
उपनता—प्राप्ता, पिदा दातृनिष्ठत्वात् प्राप्तपाया इत्यर्थः, पयात् उज्ज्वलता—लक्षण-
ज्ञानं ब्राह्मणानां कषाभाषणदोषात् त्यक्त्वा ताम् उपनर्ताभिताम्—उपस्थितां
परित्यक्ताद्येत्यर्थः (विण० । स्नातान्निप्रवत सु०) ।

(ठ) दिने दिने अनुदिनं—प्रतिदिनं (वैयाकरणव्याख्येयः०) । समुत्सुकः—
उत्कण्ठितः सन्, दध्यौ—चित्तियामास (ध्ये + लिट् णल्) । जगत्—भवनचर्यावित्यर्थः,
निष्कलङ्के—कलङ्कशून्ये जगन्निष्कलङ्के—विभुवने एकमादकलङ्कविरहिते, केवलम्
अस्या मुखमन्तरा विभुवने नैवविधे किञ्चिद्व्यमति, यत् किथताऽपि कलङ्कनामसृष्टं
दृश्यते इति तात्पर्यम् ; यदा—जगत निष्कलङ्कं यस्मात् तादृशं जगन्निष्कलङ्के
(मुखे इत्यस्य विण०), पृथिव्यां सर्वथा रमणीयं नैव किञ्चिदस्ति, इत्यपवाद-
प्रस्तावके इत्यर्थः, अतर्लनीये इति भावः । निर्लज्ज इति ।—निर्लज्जत्वञ्च शशिन
इदं यत्,—चकलङ्कितः तस्या मुखस्य विद्यमानत्वेऽपि कलङ्कमस्तिनस्य आत्मनः
नित्यप्रकाशनम् ; अङ्कः—हिमयन्तः, आत्मा—स्वरूपं यस्य सः अडात्मा—शशिरमयः,
अथच अडात्मा—अपाङ्गः, मुखंस्वरूपः इत्यर्थः, मुखमन्तरा कोऽन्यः कलङ्कितमात्मानं
प्रदर्शयति ? इति भावः (“जडा न्निशाम् । शुकशिक्ष्यां हिमयन्तमुकापात्रेषु तु
विष्” ॥ इति विश्वमेदिन्यौ), अडात्मा—जलमयमण्डल इत्यर्थश्च, उल्लयोरभेदात्,
चन्द्रमण्डलस्य जलमयत्वे प्रमाणं यथा सिद्धान्तशिरोमणौ,—“चन्द्रस्य दर्शने त्वयं
विशेषः,—चन्द्रो हि जलमयः, तस्य स्ततो दीप्तिर्नास्ति, तस्य दूरस्थितजलमयस्य

कठोरौ हेमकलसौ गजकुम्भौ च कर्कशौ अस्याः (ङ) पीनयो-
स्तुङ्गयोः पयोधरयोः सादृश्यं न लभेयाताम् । (ठ) काञ्ची-
नक्षत्रमालया विराजितम् अस्या जघनस्थलं कन्दर्पमातङ्ग-
मस्तकनिभं कं न विलोभयेत् ? ” । इत्येव तामन्ताश्चिन्तयन्
राजा (ण) कामाग्निपुटपाकेन पच्यमानः दिवानिशं क्षीयते
स्म । (त) क्रिया निगूहमानश्च पृच्छद्गङ्गाः आभेभ्यः तत्

दृश्ययोग्यत्वात्, सूर्याकिरणप्रवेशनेव दीप्ता दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्याधः-
स्थितत्वेऽपि ” इत्यादि । अनेन शशिनः परानुग्रहजौविलं ह्यलक्षोक्तं, ततश्च य ईदृशः
ह्येव, स कथं निखिलतादरभाजने तादृशे सुखं सत्यपि नित्यमुद्वेच्छति ? इधैव
तस्य उदयनम दात प्रतीयते ।

(ङ) पीनयोः,—स्थूलयोः, तुङ्गयोः,—उन्नतयोः ।

(ठ) काञ्चां—काटभषणविशेष (“स्तोकव्यां मेखला काञ्ची सप्तकौ रसना
तथा” इत्यमरः), या नक्षत्रमाला—नक्षत्राणां मालिव सप्तविंशतिभौक्तिकैः कृता
रचना, यद्यपि “एकावन्त्यकथाष्टका । सर्वे नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिभौक्तिकैः” ॥
इत्यमरैः । सप्तविंशतिभौक्तिकथाष्टका एकावन्ती एव नक्षत्रमाला-
शब्दवाच्या, तथाऽपि “एका यष्टिर्भवत् काञ्ची” इत्यनेन काञ्चा अपि एकयष्टिक-
त्वात् सप्तविंशतिभौक्तिकथाष्टकायां तथा सादृश्यनिवन्धनः नक्षत्रमालाशब्दोपचारः ;
तथा काञ्चीनक्षत्रमालया—सप्तविंशतिभौक्तिकथाष्टकघाटतरसमया । जघनस्थलं—स्त्रियाः
कटीपरीभागः (“पञ्चान्नितत्त्वं स्तोकव्याः क्लीबं तु जघनं पुरः” इत्यमरः), कन्दर्प-
मातङ्गमस्तकञ्च—गजकुम्भश्चैव, ते कन्दर्पमातङ्गमस्तके, तन्निभं कन्दर्पमातङ्ग-
मस्तकनिभं—कन्दर्पमदृशम् उन्मादकं कारकुभमदृशं विशालखल्यं, एतेनास्यां
जघनप्रदेशस्य अतीव रमणीयत्वमुद्घोषकत्वञ्च गम्यते ।

(ण) कामः आग्रिर्व, सनापकत्वादिनां भावः, तत्र यः पुटपाकः,—
अन्ननिगूढः पाकविशेषः तेन कामाग्निपुटपाकेन—पच्यमानलज्जाम्यान्तरिकपाक-
विशेषेणैव्यर्थः (कक्षां) । क्षीयते स्म—कृणोभयते स्म [क्षि+कम्+कर्त्तरि लट्-ते
“क्षीयते इति कम्+कर्त्तरि” (का० सू० वृ० ५ आ० २ अ० ५ सू०)] ।

(त) क्रिया—लज्जया, निगूहमानः,—गोपायन् [नि+गूह+शानच्
“ऊदुपधाया गोहः” (६।४।८ पा०) इति उपधायाः कृत], क्षीयताकारणमिति
शेषः, पृच्छद्गङ्गाः,—जिज्ञासमानेभ्यः [प्रच्छ+शट् “यद्विज्ञा—” (६।१।१६ पा०)]

पीडाकारणं प्रकाशयामास । (घ) “अलं सन्तापेन, स्वाधीनां तां किं न भजसे ?” इति तैरभिहितः स धार्मिकः नरपतिः नैव तदनुमेने ।

ततो बलधरो नाम सेनापतिः तत् विदित्वा उपेत्य च चरणाऽऽनतः प्रभुम् (द) अभ्यर्थयामास,—“देव ! दासस्त्री सा तव दास्येव, न पराङ्मना ; अहञ्च स्वयं प्रयच्छामि, तदनां मे भार्यां गृह्णाण । (घ) अथवाऽहं ताम् इह देवकुले त्यजामि, तर्हि तस्या ग्रहणे न दोषः” । इति सेनापतिना निर्वन्धेन अभ्यर्थ्यमानोऽपि सान्तःक्रोशं तमुवाच,—“अहं राजा भूत्वा कथमोदृशमधमं कुर्याम् ? मयि धर्मम् (न) अतिक्रामति कः स्ववर्त्मनि तिष्ठेत् ? भक्तोऽपि त्वं कथं मां पापे परलोकमहा-

इति सम्प्रसारणम्], आतिथ्यः,—स्वैभ्यः, स्वजनेभ्य इत्यर्थः (“आमी लब्धे स्वसत्ययोः” इति मेदिनी), यदा,—आतिथ्यः,—प्रत्यायतेभ्यः, विद्युत्सुहृद्भ्य इत्यर्थः (“आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) ।

(घ) अलं—निषेधाद्येकमव्ययम्, अलं सन्तापेन—सन्तापं मा कुरु इत्यर्थः (“गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका” इति नियमात् गम्यमानक्रिया-ऽप्येव साधकत्वेन करणे श्यां), स्वाधीनां—निजाऽऽयतां, निजसेनापतेः पत्नीत्वात् तस्याः स्वाधीनत्वम् । अनुमेने—अनुसुमुदे, स्वीकृतवानित्यर्थः [अनु + मन + लिट्-ए “अत एकदलन्ध्ये—” (६।४।१२० पा०) इत्यभ्यासस्त्रीपः, अकारस्य च एकारः] ।

(द) अभ्यर्थयामास—यथाचि (अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-णल्) । पराङ्मना—परस्त्री, दासस्त्र्यामिके वस्तुनि प्रभोरेव स्वात्मत्वात्, यदाह कात्यायनः,—“दासेनां तदासो वा साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्मादभक्तां प्रमुल्लस्यः स्वात्मधोनः प्रभुर्धृतः” ॥ इति । “दामस्य तु धनं यत् स्यात् स्त्री तस्य प्रभुः श्रुतः” ॥ इति ।

(घ) अथवा—पश्चात्तरं, परस्त्रीति मत्वा यदि न गृह्णामि तदा इति भावः । देवकुलं—देवगृहं, देवतां साधोक्त्य इति भावः । तस्याः यद्व्येन न दोषः,—मया पारित्यक्तायाः तस्या अस्त्रामिकत्वात्, अस्त्रामिकधनस्य च राजाधिकृतत्वात् अदोष इति भावः ।

(न) अतिक्रामति—उज्ज्वलति (अति + क्रम + शब्द । भावे ७मी०) । स्ववर्त्मनि

दुःखहेतौ क्षणसुखावहे नियोजयसि ? यदि त्वं धर्मपत्नीं विहास्यसि, तदा त्वां न क्षमिष्ये । मादृशः को हि तादृशं धर्मविप्लवं सहेत ? तत् (प) वरं मृत्युः” इति उक्त्वा स राजा तं निषिषेध । (फ) उत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि त्यजन्ति, न सत्यथम् । (ब) तथैवार्थयमानान् सर्वानपि पौरजानपदान् मिलितानपि स राजा सुदृढनिश्चयो निराचकार । ततः क्रमेण तेनैव (भ) स्मरज्वरभबोष्मणा अभोक्ष्यं प्रक्षीणदेहः स राजा यशोधरः यशःशेषतां प्रययौ ; सेनःपतिश्च प्रभोस्तथा विलय-मसहिष्णुः अग्निं विवेश, अनिर्वचनीयं हि भक्तचेष्टितम्” ।

इति कथामाख्याय स्कन्धस्थितो वेतालः तं पप्रच्छ,—

—निजकृत्यं पथे । धर्माय—सह धर्माचरणाय, पत्नी तां धर्मपत्नीं—सहधर्मिणीं (४४०) तत्पु०), विहास्यसि—त्यज्यसि (वि + हा + लृट्-स्यसि) ।

(प) वरं—मनाक्प्रियः, दृढगर्भं कृत्वा जीवनरक्षणापेक्षया मृत्युरपि प्रियः इत्यर्थः (“देवाहुते वरः श्रेष्ठे विषु क्लोवं मनाक्प्रियं” इत्यमरः) ।

(फ) उत्तमसत्त्वाः,—सत्त्वभावाः ।

(ब) तथैव—उक्तप्रकारेणैव, सेनापतिप्रदर्शितरीत्येवेत्यर्थः, अर्थयमानान्—याचमानान् (अर्थ + णिच् + शानच्) । पौराः,—पुरवासिनः, नागरिका इत्यर्थः, जानपदाः,—जनपदवासिनः, नगरादन्यत्र देशवासिन इत्यर्थः (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी), पौराश्च जानपदाश्च ते तान् पौरजानपदान्—नगरवासिनः देशवासिनश्चेत्यर्थः, यद्वा,—पौराः,—पुरवासिनः, ये जानपदाः,—जनाः तान् पौरजानपदान्—पुरवासिजनान् (कर्मधा०) ; पौराः,—पुरवासिनः जनाः, जानपदाः,—नगरवासिनश्च जनाः तानिति वा । निराचकार—प्रत्याचक्षौ, निवारयामासुत्यर्थः (निर् + णा + कृ + लिट्-णञ्) ।

(भ) स्मरज्वरात्—कामज्वरात्, भवः,—उत्पात्तयस्य तादृशं क्लमणा—सन्नापेन स्मरज्वरभबोष्मणा—कामज्वरसन्नापेन (कर्मधा०), अभोक्ष्य—निरन्तरम् । यश्च एव शेषः तस्य भावक्षतां यशःशेषता—कीर्त्तिसाक्षावशिष्टतां, मृत्युर्माति यावत् । विक्षयं—मृत्युमित्यर्थः । भक्तचेष्टितम्—अनुरक्तसंबन्ध-व्यवहारः ।

“राजन् ! एतयोः सेनापतिमहोभृतोः कोऽधिको मतः ? त्वया पूर्वदत्तशापम् अनुस्मृत्य वक्तव्यम्” । राजा अवदत्,—“अहं राजानमधिकं मन्ये” । तदाकथ्यं वेतालः (म) साक्षेपमब्रवीत्,—“राजन् ! सेनापतिः कथं नाभ्यधिकः ? यः स्वामिने तथाविधां स्वभार्यां सुचिरेण ज्ञाततद्भोगमुख्यास्वादोऽपि समुपानयत्, प्रभौ च पञ्चत्वमागते तद्वक्त्या आत्मानमग्निसादकरोच्च ; राजा तु अनास्वादिततद्भोगस्तस्य भार्यां जहौ” ।

वेतालेनैवमुक्तः स राजा विहस्य पुनरब्रवीत्,—“यद्यपि एतत्, तथाऽपि (य) नातिचित्रं तत्, कुलपुत्रो हि सेनापतिः, स भक्त्या तथाऽकरोत्, प्राणैरपि भृत्यानां स्वामिरक्षणं व्रतम् । राजानस्तु (र) मदाध्याता गजा इव निरङ्कुशा विषयोन्मुखा धर्ममर्यादाशृङ्खलां छिन्दन्ति । तेषां हि

(म) साक्षेपं—समक्षं, किञ्चिद्विभक्तं इत्यर्थः । तथा सह भोगः तद्भोगः, तत्र यत् मुख्यम्—आनन्दः, तस्य आस्वादः,—रसः, ज्ञातः,—अनुभूतः, तद्भोगमुख्यास्वादः,—तत्त्वभोगानन्दरसः येन सः ज्ञाततद्भोगमुख्यास्वादः,—विदित-तत्पुरुषमुख्यभाष्यः (विष्णु० । बहुव्री०), समुपानयत्—समुपाहरत्, उपायनी-कर्तुमैच्छदित्यर्थः (सम् + उप + आ + नी + लङ्) ।

(य) नातिचित्रं—नातिविचित्रकरमित्यर्थः । कुलपुत्रः,—सत्कुलोत्पन्नः इत्यर्थः । व्रतं—नियमः, अवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

(र) मदनं—दाय वारिणा, गर्वेण च (“मदो रेतसि कक्ष्यां गर्वे हर्षे भ-दानयोः” इति विश्वः), आधाताः,—परिपूर्णा इत्यर्थः, मदाधाताः,—मदनसाः, मर्विताश्च । निरङ्कुशाः,—अङ्कुशो नाम गजताडनविशेषः, तदभाशसाः, अङ्कुशताडन-भाषि वञ्चीकर्तृमत्समा इत्यर्थः, अन्यथ,—निर्वाधा इत्यर्थः, अतिक्रान्तशासना इति यावत्, विषयेषु—कारिण्यादेषु भोग्यद्रव्येषु, अन्यथ,—स्वकृच्छन्दनर्वाणतादिषु भोग्यद्रव्येषु, उन्मुखाः,—प्रवणाः विषयोन्मुखाः,—भोग्यद्रव्यासक्ताः (विष्णु० । ७भौ त पृ०) । धर्मस्य मर्यादा—स्थितिः (“मर्यादा सोमान् स्थितौ” इति मैत्रिणी), शृङ्खला—निगड इव, नियामकत्वादिति भावः, ताम्, अन्यत्र,—धर्ममर्यादां इव

(ल) उद्विक्तचित्तानाम् अभिषेकाख्यभिः समं विवेको विगलति ।
 (व) चलच्चामरमारुतेरुहूय तेषां हृद्दोषदिष्टशास्त्रार्थरजांसि
 उत्तिष्ठन्ति इव । (श) आतपत्रेण च मत्वं सूर्यालोक इव
 निवर्त्यते । (ष) विभूतिवात्यया चोपहृता दृष्टिः मार्गे न चक्षते ।

शङ्कना तां धर्मसंस्थां दाशङ्कनां—धर्मस्थितिद्वयं निगडमित्यर्थः, हिन्दन्ति—कृण्वन्ति,
 उल्लङ्घयन्तीत्यर्थः (ङिट् + लट् + अस्ति) ।

(ल) उद्विक्तचित्तानां—विषयप्रबलमनसामित्यर्थः, अभिषेकाय—राज्याधि-
 कारप्राप्तये यथाविधि स्नानाय, यत् अख्य—बहुतीयाङ्गतं जलं तैः अभिषेकाख्यभिः,
 —राज्याभिषेकजलैः । विवेकः—विचारः, इदं मत इदममत इति विवेचना इत्यर्थः,
 विगलति—नश्यति, यदेव अभिषेकाय शिरसि निषिक्तमख्यं भूमौ गलति, तदेव
 विवेकोऽपि पलायने इत्यर्थः ।

(व) चलनः—चान्दोलनः, ये चामराः—बालव्यजनानि, तेषां मारुतैः,
 —वायुभिः चलच्चामरमारुतैः,—व्यजनानिलैः, उरुहूय—उड्डीयेत्यर्थः (उत + धृ +
 ख्यप्) । हृद्दोः—पर्याभिः, आचार्यादभिर्गतिं यावत्, उपदिष्टाः,—अनुश्रुताः, ये
 शास्त्रार्थाः,—शास्त्रपतिपादितविषयाः, ते रजांसि—पांशवः इव, भस्मानभिजतया
 अक्षिप्तत्वरंधाधेन चामरप्रभावादिति भावः, तानि हृद्दोषदिष्टशास्त्रार्थरजांसि—
 धूलिराशिवत् अक्षिप्तत्वरणि शास्त्रशासनानीत्यर्थः, अत्र “मारुतः” “उत्सेप” इति
 वाक्यद्वयबलात् शास्त्रार्थं रजस्तरीयः बीजाः, उत्तिष्ठन्ति—उत्पत्यन्ते (उत + तिष्ठ
 + कर्माणि लट्-अस्ति), हृद्दोः—यत् किञ्चित् शास्त्रज्ञानमर्जितं, तत् सर्वं वायुवेगेन
 धूलिराशिवत् चामरानिलसेवनगर्वभरणं विभीषते इति भावः ।

(श) आतपत्रेण—कृत्रेण, कृत्रचामरादीनां राजलक्ष्मत्वात् इति भावः, मत्वं
 —तव्यं, राज्ञां कूटव्यवहारपरायणत्वादिति भावः, कृत्रेण यथा सूर्यालोकौ निवर्त्यते,
 तथा राजलक्ष्मातपत्रमपि शिरशि धारणमात्रमेव सत्यव्यवहारात् राजानं विमुखौ-
 करोतीति भावः ।

(ष) विभूतिः,—ऐश्वर्यं, वात्या—वातममूढः इव, प्रकृतिविपर्ययात्मकत्वादिति
 भावः, तथा विभूतिवात्यया—सम्पदप्रबलवायुना । मार्गे—सत्यं, पत्यानघं, प्रबल-
 वातीकृतधूलिराशिकृता दृष्टिर्यथा मार्गदर्शनेऽसमर्था भवति, तथा ऐश्वर्याशीनां
 आकषक्येन कलुषिता दृष्टिः सदिदमसदिदमिति विवेक्तुं नैव शक्नोतीति
 द्वात्यर्थम् ।

जगद्भिजयिनोऽपि ते ते नहुषादयो राजानः (स) मारमोहित-
चेतसः तां तां विपदं प्राप्तवन्तः । एष राजा पृथिव्याम्
एकच्छत्रोऽपि यत्तया उन्मादिन्या चपलया लक्ष्म्या इव
विमोहितोऽपि प्राणानपि तत्याज, न पुनः अमार्गे पदं निदधे,
तेनासौ वीरः मे अधिको (ह) मतः” ।

इत्याकर्ण्य नृपतेर्वाक्यं स वेतालः स्कन्धवर्त्ती पुनः स्वमेव
पदं मायया प्रायात् । राजाऽपि अचलचित्तस्तं तथैवानुमसार ;
आरब्धे सुदुष्करेऽपि महतां मध्ये विरामः कुत एव इति ।

अथ अष्टादशकथा ।

ततः स राजा (क) क्रव्याद्भिः परिवृते, ज्वालाविलोल-
रसनैर्भूतैरिव चिताग्निभिः समन्तादतिरीद्रे तस्मिन् पितृवने
तस्यां क्षपायां तं शिंशपातरुमुपेत्य तत्र वेतालविकृतान्
सदृशाकृतीन् तस्मिन् तरौ लम्बमानान् सुवह्न् प्रेतकायान्

(स) मारेण—सदनेन (“सदनी मन्मथी मारः” इत्यमरः), मोहित—मोहं
गतं, चेतः,—चित्तं येषां ते मारमोहितचेतसः,—कामविसृग्धचिताः (विच० ।
वह्नुग्री०), तां तां—सर्पयोन्मादिप्रातिष्ठापमित्यर्थः ।

(ह) मतः,—स्वीकृतः, विवेचितः इत्यर्थः ।

(क) क्रव्यं—मांसम् चदनौति तैः क्रव्याद्भिः,—मांसाग्निभिः प्राणिभिः
(“क्रव्यान् रक्षसि पंसि स्यात् मांसाग्निव्याख्यक्रव्यकः” इति मेदिनी) । ज्वाला—
शिखा, विलोला—चञ्चला, रसना—जिह्वा इव येषां तैः, चम्बव,—ज्वाला इव
विलोला रसना येषां तैः ज्वालाविलोकरसनैः,—खीलजिह्वावत् परिदृश्यमान-
शिखावद्भिः, चम्बव,—प्रज्वलिताप्रशिखावत् परिदृश्यमानजिह्वैः (विच० । वह्नुग्री०) ।
अतिरीद्रे—अतिभीषये । पितृवने—शम्रवने (“शम्रवानं स्नात् पितृवनम्” इत्यमरः) ।
क्षपायां—राज्ञी । वेतास्मि विकृतान्—विकृतिं प्राप्तिवान् (विच० । इवा तत्पु०) ।

अशङ्कितमद्राक्षीत्,—“अहो ! किमेतत् ? किंवा अयं मायी वेतालो मे कालं क्षिपति, यथा इह भूयसाम् एषां कं आह्वं न वेद्मि । यदि (ख) अमिहार्थस्य मे रात्रिरयं गच्छति, ततोऽहं वङ्गं प्रवेक्ष्यामि, न तु ह्यस्यतां माह्वे” इति चिन्तयतस्तस्य राज्ञो निश्चयं ज्ञात्वा सत्त्वतुष्टः स वेतालः तां मायां संजहार । ततोऽसौ एकमेव नरकलेखरे स्थितं वेतालं दृष्ट्वा तथैवावतार्यं अंसेन गृहीत्वा पुनः प्रतस्थे । प्रस्थितञ्च तं स वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् न (ग) विरज्यसि चेत्, तदिमां कथां कथयामि, शृणु,—

अस्ति (घ) गीर्था तपसा परितुष्टवृत्तेन शम्भुना असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेनैव स्वयं निर्मिता भोगवत्यमरावत्यो-

क्षिपति—क्षतिवाहयतीत्यर्थः, यथा—मायया (करणे श्या०) । भृशसां—बहुनाम्, एषां—शवानां (निहारि दृष्टी०) ।

(ख) अमिहार्थस्य—असम्पन्नप्रयोजनस्य, निष्फलप्रयत्नस्य इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । प्रवेक्ष्यामि—अन्तर्गमिष्यामि (प्र + विश + कृट्-स्थामि) । ह्यस्यताम्—अकृतकार्यतया अनानामुपहसाम्यदत्तामित्यर्थः । सत्त्वेन—स्ववसायेन, निश्चयेन इत्यर्थः (“द्रव्यासुस्ववसायेषु सत्त्वमस्त्वो तु अनुषु” इत्यमरः), तुष्टः,—प्रोतः सत्त्वतुष्टः,—सङ्कल्पदाढ्यदर्शनेन तुष्ट इत्यर्थः (विष्ण० । श्या तप्०) । संजहार—संवन्ने, संवृत्तवानित्यर्थः (सम् + ज + लिट्-णल्) ।

(ग) विरज्यसि—विरत्तोभवासि [वि + रज्ज + लट्-सिप् “अमिदितां—” (६४/२४ पा०) इति उपधाया नकारलोपः] ।

(घ) गीर्थां (कर्त्तरि श्या०), तपसा (करणे श्या०), आदौ परितुष्टः, पश्चात् इतः,—मन्त्रीत्यर्थम् ईदृशीमेकां पूर्वीं निष्ठां हि इत्येवंरूपेण दुर्गया प्राप्यतः नियुक्ता वा, तेन परितुष्टवृत्तेन—पार्वत्यास्तपस्यया सत्त्वतेन अत एव स्वेच्छया तत्प्रायेणापूरणाय प्रवृत्तेनेत्यर्थः (विष्ण० । कर्मधा०) । न सामान्यः,—इतरसामान्यः, यः गुणोत्कर्षः,—गुणातिशयः, तव लुब्धेन—लोलुपेन असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेन—गुणानां विशिष्टतया उत्कर्षमस्यादनन्तरणेनेत्यर्थः, गुणजेन स्वयमपि गीर्थना इति भावः ; स्वयं निर्मिता इति उज्जयिन्याः महाकाश्याख्यप्रसिद्धालङ्कृमूर्च्छि-

स्तृतीया उज्जयिनी नाम पुरी । यस्याम् (ङ) उदारसुकृतिनः
नानाभोगेन उपहंहिताः स्वर्गमपि न कामयन्ते ; यस्यां वर-
योषितां कुचेषु कार्कश्यं, लोचनेषु चापलं, भ्रूषु भङ्गिः ।
यस्याश्च निशासु (च) तमः, कविवक्रोक्तिषु वक्रत्वं, दन्तिषु
मदः, मुक्ताचन्दनशशाङ्केषु जाड्यमासीत् । तस्याश्च चन्द्रप्रभो
नाम राजा अभवत् । (छ) देवस्वामीति विद्युतो बहुधन-

ज्ञानत्वात् गौरौतपसा तृष्टो हरः तत्प्राशनापुरणाय गुणात्कर्मभूयिष्ठां सर्वपरी-
क्षत्वामभूतां पुरीमुज्जयिनीं स्वयमेव निम्नितवानिव इत्यभिप्रायः ; भोगवती—
पातालव्या नागराजपुरी (“नदीनगर्थोर्नागानां भोगवती” इत्यमरः) । तृतीया—
तृतीयसङ्ख्यापूरणकारिणी, भोगवत्यमरावतीत्यर्हिनीत्यर्थः ।

(ङ) उदाराः,—मदः, सुकृतयः,—पुण्यानि एषां सन्तीति तादृशाः
उदारसुकृतिनः,—महापुण्यवन्तः (विश०) । उपहंहिताः,—वह्निताः (उप +
हन्ङ् + क्तः) । वरयोषिताम्—उत्तमाङ्गनानाम् । कार्कश्यं—काठिन्यं, कुचेषु एव
कार्कश्यं स्थितं, न लोकव्यवहारेषु कार्कश्यमित्यर्थः, तद्वत्याः सर्वे जना अतीव
कीमत्प्रकृतय आसन् इति भावः ! “लोचनेषु” “भ्रूषु” इत्युभयत्रापि वरयोषिता-
मित्यनुषङ्गः, चापलं—चासल्यं, लोचनेषु एव चापलं, न लोकव्यवहारेषु इत्यर्थः,
सर्वे तद्वत्या धीरा विवेकिनश्च इति भावः । भङ्गिः,—कौटिल्यं, वक्रता इत्यर्थः,
अत्रापि पूर्ववत् व्याख्या, सरलप्रकृतयः सर्वे तद्वत्या इति भावः ।

(च) तमः,—अन्धकारः तमागुणश्च, निशासु एव तमः,—अन्धकारः परन्तु
न अनेषु तमः,—तमागुणः इत्यर्थः, सर्वे जनाः सार्वकाः राजसा वा तद्वत्या इति
भावः, एवमुत्तरत्वाप व्याख्यानमनुकूलं सङ्गमनीयम् ; कवीनां वक्रोक्तिषु—
काव्याङ्गभेदेषु, तदाख्यालङ्कारेषु वा, काकुवचनेषु वा कविवक्रोक्तिषु—काव्येषु
इति भावः, वक्रत्वम्—अभुवोपाधे, क्रूरत्वञ्च, काव्यविशेषेषु एव वक्रत्वं परन्तु
अनेषु न वक्रत्वं—क्रूरत्वमिति, सर्वे तत्र उदारा इति भावः, दन्तिषु—गर्जेषु,
मदः,—टान-वारि, गर्वश्च, सर्वे विनीताः तत्र आसन्निति भावः, जडस्थ—श्रोतस्थ
मूर्खत्वं च (“श्रोतं गुणं तददृष्टाः सुभीमः शिशिरा जडः” इत्यमरः “जडां मूर्खे
हिमाघाते” इति विश्वश्च) भावः जाड्य—शैत्यं, मूर्खता च, सर्वे विहांसः तत्र
इति भावः ।

(छ) देवस्वामी इति, नात्मा इति शेषः, विद्युतः,—विख्यातः ।

सम्पन्नः बहुयज्ञः बहुश्रुतश्च कश्चिद्विप्रः तस्य अमात्य आसीत् ।
तस्य ^{et. c.}तनयश्चन्द्रस्वामी नाम कदाचित् (ज) कामपि विचिन्तितैः
कृष्णसाराभैर्नेत्रैरिवाक्षैर्निरन्तरम् ‘अत्र कम् आश्लिष्यामः’ इति
विपद्भिरिव वीक्षितां, ‘कीदृशी अस्ति, यस्य अलकापतेरपि
श्रियं न हरामि’ इति द्यूतकृतां कलहस्त्रनैरुच्चैर्वदन्तीमिव
द्यूतकारमहागोष्ठीं द्यूतेन क्रीडितुं ययौ ।

तां प्रविश्य स क्रमात् तैः (भ) कितवैरक्षैर्दोष्यन् वस्त्रा-
टिकं हारयित्वाऽपि अन्यत् धनमहारयत् । यदा तु तद्धनं
बहवः,—अनेके, यथाः,—यागाः अर्पिततया सन्ति यस्य सः बहुयज्ञः,—सम्पा-
दितबहुयाग इत्यर्थः (विष्णु० । बह्व्री०), बह्वि सुतानि—आस्त्राणि (“सुतं
शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः) अधीतत्वेन सन्ति यस्य सः बहुश्रुतः,—अधीतविविधशास्त्रः
(विष्णु० । बह्व्री०) ।

(ज) कामपि—अनिर्दिष्टमित्यर्थः, विचिन्तितैः,—पातितैः, एकत्र,—कटाचायेन,
अन्यत्र,—क्रीडार्थमिति भावः, पटस्यास्य निरन्तरमित्यनेन सम्बन्धः, निरन्तरं विचिन्ते-
रित्यर्थः, कृष्णसाराभैः,—कृष्णसाराख्यसर्गावर्गधनेन सट्टयैरित्यर्थः, मनोहारिभिरिति
भावः, आकर्णविश्रान्ततया मुग्धतया च कृष्णसारनेत्रं यथा मनोहारि, अक्षोऽपि
स्य प्रति आकर्षकत्वात् तथा मनोहारकः इति कृष्णसाराभैरित्यनेन गम्यते । अक्षैः,
—पाशकैः (करणे ङ्या० । “अस्मात् देवनाः पाशकाश्च ते” इत्यमरः) । विपद्भिः,—
विपत्तिभिः (कर्त्तृभिः), अचक्षीडकानां विपटः अचक्ष्णान्वित्यात् तत्स्थानस्य
विपत्ककुलतया नेत्रमट्टपाशकद्वारा विपत्कर्त्तृकतत्स्थानस्य दर्शनोत्प्रेषणत्वं
बाह्व्यम् । अलकापतेरपि—कुर्वरस्यापि, श्रियं—सम्पदं, धनाधिपोऽपि यदि
द्यूतासक्तो भवति, तदा तस्मापि निःशेषितसर्वधनं करोमि द्यूतस्य धनमाश्रयत्वात्
इति भावः । द्यूतकृतां—द्यूतक्रीडकानां, कलहस्त्रनैः,—विवादबोधकध्वानिभिः ।
द्यूतकाराणाम्—अचक्षुताणां, महती—विशाला, गोष्ठी—सभा (“गोष्ठी सभा-
संज्ञापथीः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तां द्यूतकारमहागोष्ठीम्—अचक्षीडकानां
महतीं समितिम् ।

(भ) कितवैः,—द्यूतकृद्भिः (“धूर्त्तोऽप्येवौ कितवोऽचक्षुर्त्तो द्यूतकृत्तमाः”
इत्यमरः), प्रयोजककर्तृभिरित्यर्थः । दोष्यन्—क्रीडन् [दिब + लटः शब्द “क्रीडि च”
(नाश०० पा०) इति दीर्घः] ।

तेर्याच्यमानं नाटात्, तदा (ज) सभिकेन साऽवष्टभ्य लगुडैः
 अताड्यत । लगुडाहतसर्वाङ्गः स विप्रसुतः पाषाणमिव निश्चलम्
 आत्मानं मृतमिव कृत्वा तस्थौ । तथैव च (ट) द्वित्रान् दिवसान्
 तस्मिन् तत्र अवस्थिते, क्रूरः स सभिकः तान् कितवान्
 अभाषत,—“अनेन पाषाणकं श्रितं, तदेनं क्वचित् अन्धकूपे
 नीत्वा क्षिपत, अहं युष्माकम् एतद्देयं धनं दास्यामि” । इति
 तेनोक्ताः कितवास्तं चन्द्रस्वामिनम् उत्तिष्ठप्य (ठ) कूपगवेषिणः
 दूरम् अरण्यं निन्युः । तत्राऽऽगत्य कश्चित् वृद्धः कितवस्तान्
 अन्यान् एवमब्रवीत्,—“अयं तावत् प्रायशो मृतः, तत्
 किमनेनाधुना कूपे क्षिप्तेन ? तदिहैव एनमुज्झित्वा गत्वा
 कूपे उज्झितं वक्ष्यामः” । इति तस्य वचस्ते सर्वे “तथा”
 इति प्रतिपद्य तथैव तं त्यक्त्वा गताः ।

अथ गतेषु तेषु कितवेषु स चन्द्रस्वामी समुत्थितः तत्र
 शून्यमेकं शिवमन्दिरं विवेश । तत्र किञ्चित् समाश्वस्य
 सुदुःखितश्चिन्तयामास,—(ड) “हा कष्टं ! विश्वस्तोऽहं धूर्तः

(ज) सभिकेन—द्यूतकारकेण, द्यूताध्यवर्णत्यर्थः (“सभिकाः द्यूतकारकाः”
 इत्यमरः) । अवष्टभ्य—आक्रस्य, प्रतिक्रस्य इत्यर्थः [अव + कृन्ध + ल्यप्
 “अनिदिता—” (६।४।२४ पा०) इति उपधाया गलोपः “अवासा—” (८।१।६८
 पा०) इति षत्वम् । “अवष्टब्धोऽविदूरं व्याटाक्रान्ते आबल्लभिते” इति मेदिनी ।
 अताड्यत—प्राङ्गुल्यत (ताड + णिच् + कर्त्तृणि लङ् लृत्) ।

(ट) द्वौ वा त्रयो वा सङ्ख्या दीर्घा तान् द्वित्रान्—द्वौ वा त्रीन् वेत्यर्थः
 [विण० । बहुव्री० । “बहुव्रीदौ सङ्ख्याये उज्ज्वलुगणात्” (५।४।७३ पा०) इति
 ङच्] । तस्मिन्—चन्द्रस्वामिनि । पाषाण एव पाषाणकः (स्वार्थे कप्प्रत्ययः) तन्
 पाषाणकं—पाषाणकं, श्रितम्—आश्रितम् ।

(ठ) कूपम्—अन्धकूपमित्यर्थः, गवेषयन्ति—अन्विष्यन्ति इति तान् कूप-
 गवेषिणः,—कूपान्वेषिणः [विण० । बहुव्री० । “बहुल्लमाभीक्ष्ण्ये” (१।२।८१ पा०)
 इति ञिनिः] ।

(ड) हा कष्टम् !! इति खेदवृत्तकनव्ययम् ; निश्चयः,—जातविवाहः, तेष्वः

कितवैः मायया मुषितः, तदीदृशः नग्नः पांशुधूसराङ्गः क्व
यामि ? पिता बन्धुः सुहृद्वाऽपि दृष्ट्वा किं मां वदेत् ? तदिहैव
साम्प्रतं स्थितोऽस्मि, नक्तञ्च क्षुत्प्रशान्तये निर्गत्य कथमपि
भोजनं प्रति यतिष्ये” इत्यालोचयतस्तस्य क्लान्तस्य दिगम्बरस्य
मन्दीकृताऽऽतपो रविस्त्यक्ताम्बरः अस्ताचलमगात् । तावच्च
(ढ) भूतलिप्ताङ्गः महाव्रती शूलधरी हर इवापरः
कश्चित्तापसः तत्राऽऽजगाम । स चन्द्रस्वामिनं दृष्ट्वा,—
“कोऽसि ?” इति पृष्ट्वा, तस्मात् वृत्तान्तं श्रुत्वा च प्रणतं
तमवादीत्,—“भद्र ! त्वं ममाऽऽश्रमं प्राप्तः क्षुत्क्लान्तोऽतिथिः,
तदुत्तिष्ठ, कृतस्नानो मम (ण) भिक्षाभागमाहर” । इति
तेनोक्तश्चन्द्रस्वामी तमब्रवीत्,—“भगवन् ! विप्रोऽहं कथं तव
भिक्षाभागं भोक्ष्ये ?” । तदाकर्ण्य सः (त) सिद्धस्तापसः निजां

व्यसविश्वास इत्यर्थः । पांशुणा—धूल्या, धूसराणि—धूसवर्णानि, ‘अङ्गानि यस्य सः
पांशुधूसराङ्गः,—धूलिधूसरितावयवः (विष्णु० । बहुव्री०) । साम्प्रतम्—अधुना,
दिवाभागे इत्यर्थः । नक्तं—रात्रौ (अव्य०) । दिगैव अम्बरं—वस्त्रं यस्य स तस्य
दिगम्बरस्य—विवस्त्रस्य, मन्दीकृतः,—स्वल्पीकृतः, आतपः,—प्रकाशः (“प्रकाशो
द्योत आतपः” इत्यमरः) येन सः मन्दीकृतातपः,—ऋक्षीकृताद्योतः, निजतेजः
संहरन् इत्यर्थः । त्यक्तं—विस्मृतम्, अम्बरं—व्योम, आकाशमिति यावत्
(“अम्बरं न ह्यधोर्व्योधिं मुगधन्तरवस्त्रयोः” इति मेदिनी), येन सः त्यक्ताम्बरः,—
परिहृतमनीदेशः, नग्नमसम्कुलं विहाय इत्यर्थः ।

(ढ) अन्धा—भक्षण (“भूतिर्भक्षानि सन्पदि” इत्यमरः), लिप्तम् अङ्गं यस्य
सः भूतलिप्ताङ्गः,—भक्ष्यवर्जितावयवः (विष्णु० । बहुव्री०), मङ्गत—उत्कटं, व्रतं—
नियमः अथ्य असीति महाव्रती—उत्कटतपस्वी [“आम्यदतः समानाधिकरण-
जातीययोः” (६:१:४६ पा०) इति मङ्गतस्य आकारः] ।

(च) भिक्षायाः,—भिक्षितवस्तुनः, भिक्षालब्धद्रव्यस्येत्यर्थः (“भिक्षा भृतौ
च यात्रायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः” इति विश्वः), भागम्—अंशं भिक्षाभागं—
भिक्षितद्रव्याग्रम्, आहर—स्वीकृत्य, गृह्णाणेत्यर्थः (आ + हृ + लोट्-ङि) ।

(त) सिद्धः,—धीनसिद्ध इत्यर्थः (विष्णु०) । निजाम्—आत्म्यां, निज-

मठिकां प्रविश्य अतिथिवासस्थेन इष्टमम्यादिनीं विद्यां सम्भारः । (थ) स्मृतोपस्थिताश्च तां, “किं करोमि ?” इतिवादिनोम्,—“अमुष्य अतिथेरातिथ्यं कुरुष्व” इति शशास ।

तया “तथा” इत्युक्ते, सहसा तत्र सोपवनम् अङ्गनाजन-
सहितं सौवर्णं पुरमुत्पन्नं स चन्द्रस्वामी ददर्श । (ट) विस्मितं
तच्चाभ्येत्य तस्मात् पुरात् विलासिन्यः,—“भद्र ! उत्तिष्ठ, एहि,
स्नाहि, भुङ्क्त्व, भज नः स्वामिनीम्” इति उक्त्वा अभ्यन्तरं
नीत्वा स्नापयित्वा अनुलिप्य परिधाप्य च अन्यत् वाममन्दिरं
नित्यः । तत्र च प्रविश्य स युवा एकां सर्वाङ्गसुन्दरीं (ध) धात्रा
कोतुकादिव निर्मितां कामपि वरारोहं ददर्श ; तया च समु-
त्थाय अर्द्धासनोपवेशितः दिव्यमाहारं विविधानि फलानि
भुक्त्वा गृहीतताम्बूनः पर्यङ्कशय्यायां तत्सम्भोगसुखेन निशाम्
अनयत् । प्रातः प्रबुद्धश्च तत्र तमेव शिवाऽऽलयं ददर्श, न तां

वसतिमित्यर्थः, श्रुत्वा मठः मठिकां तां मठिकां—पर्यङ्कालासित्यर्थः [मठ + “अन्ते”
(५ : ३८५ पा०) इति कन्, स्त्रियां टाप्, अकारस्य च इकारः] ।

(थ) आदौ श्रुत्वा, पश्चात् उपस्थितां तां स्मृतोपस्थितां—स्मरणानन्तरसमागतां
(विष्णु । स्नातानुलिपवत् म०), ताम्—इष्टमम्यादिनीं विद्याम् । शशास—आज्ञा-
पयामास (शास + लिट्-णल् । “शासनं राजदशोर्व्यां लृङ्गाऽऽज्ञाशास्त्रशास्त्रिषु”
इति मेदिनी) ।

(ट) विस्मितं—सहसा सोपवनं साङ्गनाजनञ्च सौवर्णं पुरं दृष्ट्वा आश्चर्यान्वितम् ।
अभ्येत्य—समागत्य (अभि + आ + इ + ल्यप्) । विलासिन्यः,—शङ्कराभावभाविता-
स्तद्वत्तः । भज—सन्तोषय, रमस्व इति यावत् (भज + लोट्-ङि), नः,—अस्माकम् ।
अनुलिप्य—सुगन्धिसन्तनककुङ्कुमादिना गान्धं अर्चयित्वा (अनु + लिप् + ल्यप्),
परिधाप्य, वस्त्रमिति शेषः (परि + धा + लिच् + ल्यप्) ।

(ध) धात्रा—विधिना, कोतुकादिव—सौन्दर्यसृष्टिविषये कीदृशी नै दृश्यता
सञ्जाता इति परोक्षतुं कोतुङ्कादिवेत्यर्थः । वरः,—श्रेष्ठः, आरोहः,—नितम्बः

दिव्याङ्गनां, नापि पुनं तत् (न) तथाविधपरिच्छदयुतम् । ततः स समुद्दिग्दो निगेत्य मठिकायां स्मिताननं (प) पृष्टरात्रि-
वृत्तान्तं तं तापसं व्यजिज्ञपत्,—“भगवन् ! त्वत्प्रसादात्
रजन्यामहं सुखमुषितः, किन्तु तथा दिव्याङ्गनया विना मे
प्राणा यास्यन्ति” इति । तदाकर्ण्य स तापसो हसन्नब्रवीत्,—
“इहैव तिष्ठ, पुनर्नक्तं तथैव ते सुखं भविष्यति” ।

इति तेन व्रतिना अभिहिते स चन्द्रस्वामी तस्य तापसस्य
प्रसादात् (फ) प्रतिक्षपं तान् तान् भोगान् अभुङ्क्त । शनैश्च
तस्य तं विद्याप्रभाव विदित्वा (व) विधिचोदितः स चन्द्रस्वामी
तं तापसं प्रसाद्य एकदा ययाचे,—“भगवन् ! यदि सत्यं
शरणागतं मयि तं कृपा जाता, तदेतां विद्यां मे दाहि, यस्या
अयम् ईदृशः प्रभावः” । इति निवेन्यात् प्रार्थयमानं तं स तापसः

अत्याकां वरारोहाम्—अत्युत्तमां स्त्रियं (“वरारोहा मत्तकाराश्च्युत्तमा वरवर्णिनी”
इत्यमरः) ।

(न) तथाविधैः,—तादृशैः, परिच्छदैः,—वसनभूषणाः । रूपभोग्यैः द्रव्यैरित्यर्थः,
युतं—संयुक्तं तथाविधपरिच्छदयुतं—तादृशद्रव्यादिभोग्यतान्त्र्यः ।

(प) पृष्टः,—अज्ञासितः, रात्रिवृत्तान्तः,—रात्रेः व्यापारः येन तं पृष्टरात्रि-
वृत्तान्तं—अज्ञासितरजनीवार्त्तं (विष्णु० । बहुव्री०) । उषितः,—अवास्थितः [वस +
“मत्यथोक्त्यक्त” (३।४।७२ पा०) इति कर्त्तरि क्तः “वसतिस्तुषीरट्” (७।२।१२
पा०) इतीट्, “जातिवसि—” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] ।

(फ) अपाया अपायां प्रतिक्षप—प्रत्येकरात्रौ (वीष्ठायागन्धयी०) । अभुङ्क्त
—अभुवत्, अनुभूतवानित्यर्थः [भुज + लङ्-त् “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०)
इत्यात्मनेपदम्] ।

(व) विधिना—देवेन (“विधिर्विधाने देव च” इत्यमरः), चोदितः,—
प्रेरितः विधिचोदितः,—दुरदृष्टचान्ति इति यावत् । प्रसाद्य—अनुयाय्य, सेवादिना
प्रसन्न कृत्वा इत्यर्थः (प्र + सद् + णच् + ल्यप्) । शरणं—रक्षित्वं, रक्षितारं वा
(“शरणं रक्षरक्षितोः” इत्यमरः), आगते—प्राप्तं शरणाऽऽगते—भवद्गृहोपस्थिते,
रक्षितारं त्वां प्राप्ते वा, तथाश्रिते इत्यर्थः (विष्णु० । श्या तत्प०) ।

प्रत्यवादीत्,—“भद्र ! एषा विद्या (भ) तव असाध्या, असौ
अन्तर्जले साध्यते, तत्र चैषा जपतः साधकस्य विमोहाय तथा
मायाजालं सृजति, यथा स सिद्धिं न लभेत । स हि (म) जापक-
स्तत्र पुनर्जातं बालकमात्मानम् ईक्षते, ततो युवानं कृतदारं
जातात्मजम् ; ततः सुहृदयं मे, शत्रुरयं मम इति मिथ्या
प्रपश्यति ; न च इदं जन्म, नापि विद्यासाधने प्रवृत्तिं स्मरति ।
यस्तु चतुर्विंशतिवर्षे तथा जपन्, जन्म स्वं स्मृत्वा, तत्तत्
(य) मायाविजृम्भितं विदित्वा तद्वशो बह्निप्रवेशं कुरुते, स
एव परमार्थतो जलोत्तोरणः सिद्धविद्यां पश्यति, एषा च
सुशिष्यस्यैव सिध्यति, अस्थानार्पणात् गुरोरपि विनश्यति ।
मत्सिद्धैव ते फले सिद्धे किं ते अमुना (र) आग्रहेण ? मम
सिद्धिहानौ एषा तदैव विनश्यति” । एवं तपस्विनोक्तेऽपि स

(भ) तव—तथा (कदयोगात् कर्त्तरि ६४ी०), न साधयितुं शक्या असाध्या
—अनिष्पादनीया, दुर्लभा इत्यर्थः [न + सिध + णिच् “सिध्यतेरपारलौकिके”
(६।१।४८ पा०) इति एष आत्वम् “अहं कथ्यत्वच्च” (१।३।१६८ पा०) इति यत्] ।
अन्तर्जले—जलान्तः, जलमध्ये अवस्थायित्वर्थः, साध्यते—सम्पाद्यते, आद्यतीक्रियते
इत्यर्थः, जनैरिति शेषः (साध + क्त्वाञि लट्-ते) । जपतः,—जपं कुर्वतः (जप +
लट्-ते शतृ) ।

(म) जापकः,—जपकर्त्ता (जप + ण्वल्) । कृताः,—सम्पादिताः, गृहीता
इति यावत्, दाराः,—स्त्री येन तं कृतदारं—परिणीतम् ।

(य) मायया—कपटेन, विजृम्भितं—प्रकाशितं मायाविजृम्भितं—मिथ्या-
प्रपञ्चितम् । तदग्रः,—मायिकमिदं सर्वमिति ज्ञात्वा विदालाभेच्छाधीनः सन् इत्यर्थः,
बह्निप्रवेशं—मायिकं एव अद्यौ प्रवेशमित्यर्थः । परमार्थतः,—तत्त्वतः, यथायतः
इत्यर्थः । अस्थाने—अपावे, अव्यग्यशिक्षे इत्यर्थः, अर्पणात्—दानात् अस्थानार्पणात्
—कुशिले सम्प्रदानात् ।

(र) आग्रहेण—आसक्त्या (“आग्रहोऽनुग्रहाऽऽसक्त्योराक्रमे बन्धेऽपि च”
इति मेदिनी) । सिद्धिहानौ—सिद्धिचये सति, तपस्यायाः फलभोगकालातिक्रमे
सतीत्यर्थः, सर्वस्यैव काम्यकर्मणः साध्यत्वादिति भावः । विनश्यति—विनीयिष्यति,

चन्द्रस्वामी,—“श्रद्धामि सर्वं, (ल) मा तावदत्र भगवन् ! चिन्ताभूः” इति तं तापसम् अभ्रवीत् । ततः स तापसः तस्मै तां विद्यां दातुं प्रतिपेदे । आश्रितानुरोधेन किं हि न कुर्वन्ति साधवः ? ।

ततो नदीतीरं गत्वा स तापसस्तमब्रवीत्,—“वत्स ! विद्यां जपन् यदा तां मायां द्रक्ष्यसि, तदा मम (व) विद्यया बोधितो मायाग्निमेव प्रविशेः, अहं हि तवैव जपतो नदीतटे स्थास्यामि तावत्” इत्युक्त्वा शुचिस्तमाचान्तं शुचिं चन्द्रस्वामिनं तां विद्यामध्यापयामास । ततस्तस्मिन् गुरौ तोरास्थिते स चन्द्रस्वामी तं मूर्द्धा प्रणम्य (श्र) सरभसं तां नदीमवततार । अवतोर्णश्च तस्यामन्तर्जले तां विद्यां जपन् सहसैव तन्मायया विमोहितो मिथ्या सर्वं जन्मवृत्तान्तं विस्मृत्य, अन्यस्यां पुरि अपयाव्यतीत्यर्थः [वि + नश् + लृट्-स्यति “मन्जिनशोर्भावि” (अ१।६० पा०) इति वृत्] ।

(ल) मा—न, नास्तीत्यर्थः (निषेधाद्येकमव्य० । “मा वारणे विकल्पे च” इति मेदिनी) । चिन्तायाः भूः,—स्थानं (“भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि यावर्षित” इति मेदिनी) चिन्ताभूः,—चिन्तास्थानं, चिन्तीत्यतिकारणमिति यावत् ।

(व) विद्यया—विद्याप्रभावेत्यर्थः, बोधितः,—निजवत्संमानावस्थां आरितः सन्नित्यर्थः (बुध् + णिच् + क्तः), मायया दृष्टमयिं मायायिं—कृत्वायिं (शाक-पाणि०), प्रविशेः (प्र + विश् + विधौ लिङ्-यास्) । तव (शेषे ६ही०) । आचान्तं—कृताचमनम् [आ + चम + णिच् + क्त “यस्य विभाषा” (अ२।१५ पा०) इत्यनेन इट्-निषेधः “अनुनासिकस्य—” (६।४।१५ पा०) इति उपधाया दीर्घः “शेरनिटि” (६।४।५१ पा०) इति णिपो लीपः “न कस्यमिचमास्” (ग०) इति मित्वाभावात् न क्तः] । अध्यापयामास—पाठयामास [अधि + इ + णिच् + “क्राङ्जीनां षौ” (६।१।४५ पा०) इति एचः आत्वे “अर्त्तिज्जीवी—” (७।१।३६ पा०) इति पुगागमे “कास्प्रत्ययादा—” (२।१।३५ पा०) इति चाम्, ततः “कृत्वातु—” (१।१।४० पा०) इति षोडशप्रयोगे लिट्-णल्] ।

(श्र) सरभसं—सर्वेन सहसै वा (“रभसो वेगवर्धयोः” इति मेदिनी) ।

कस्यापि विप्रस्य पुत्रत्वेनोत्पन्नः शनकैर्वृद्धिं गतः, (घ) कृतोप-
नयनोऽधोतविद्यः कृतदारश्च दुःखसुखसंश्रितः क्रमात् सञ्जाता-
पत्यः समभवत् । ततश्चात्र पुत्रदारस्नेहाऽऽसक्तस्तत्तदाचरन्
(स) बह्वरतिः पिष्टभ्यां बान्धवैश्च सह कियन्तं कालं तस्थौ ।

इत्थं मिथ्याजन्मान्तरक्लेशमनुभवतस्तस्य (ह) कालप्रबोधिनीं
विद्यां कारुणिकीं गुरुरसौ प्रायुङ्क्त । स चन्द्रस्वामी जन्मान्तर-
गतः तद्विद्याप्रयोगेण सद्यः प्रबोधितः आत्मानं तच्च गुरुं स्मृत्वा
तच्च मायाजालमवेत्य (क) विद्यासाध्यफलमाप्तुम् अग्नि-
प्रवेशाय उद्यतस्तौर्निषेधाद्भिर्द्वैष्टाप्तगुरुबन्धुभिः पर्य्यवारि । तेषु
बहुधा वार्य्यमाणाऽपि दिव्यसुखलोलुपः स सवान्धवः

(घ) कृतं—सम्पादितं, पित्रादिनेति शेषः, उपनयनं—यज्ञसूत्रधारणार्थं
संस्कारविशेषः यस्य तादृशः कृतोपनयनः,—दणोपवीतः (विष्णु० । बहुव्री०),
अधीता—सत्यकूपठिता, विद्या—शास्त्र येन सः अधीतविद्यः,—शास्त्रेऽधीतो ।
दुःखसुखाभ्यां संश्रितः,—संश्रितः, ऐक्यं गत इत्यर्थः (“सम्भेदः स्फुटने सङ्गे”
इति मेदिनी), दुःखसुखसंश्रितः,—कदाचिद्दुःखेन कदाचिदवा सुखेन बाधितः
संश्रित्यर्थः ।

(स) बह्वरतिः,—पदादिषु दृढानुरागः (विष्णु० । बहुव्री०) । बान्धवैः,—जातिभिः ।

(ह) काले—उपयुक्तसमये, प्रबोधिनीं—कारिका, यदा,—कालस्थः—समयस्थः,
कोऽयं समयः, यदाऽऽनौदृक्तया अवस्थितोऽस्मि इत्येवंपत्य इत्यर्थः, प्रबोधिनीं
कालप्रबोधिनीं—निजावस्थाविशेषज्ञापिकामित्यर्थः । कदापि शीलमस्य कारुणिकः,
—दयालुः [कदापि + “शीलम्” (४।४।६१ पा०) इति ठक्] । प्रायुङ्क्त—
व्ययोजयत् (प्र + युज् + लङ्-त) ।

(क) विद्याया—आराधितया इष्टसम्पादन्याख्याविद्येत्यर्थः, साध्यं—साधनीयं,
प्राप्यमिति यावत्, यत् फलम्—इष्टसम्पादनशक्तिरूपमित्यर्थः, विद्यासाध्यफलं—विद्या-
सम्प्रेष्टसम्पादनसामर्थ्यामित्यर्थः । निषेधाद्भिः,—निवारयद्भिः (नि + णिप् + लट्, ब्रह्म,
तेः) । पर्य्यवारि—पर्य्यवेष्टि [परि + वृ + कर्त्तृणि लृङ्-तन् “चिष् भावकर्मणोः”
(१।१।६६ पा०) इति त-शब्दे परे चिष् “चिथो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति
तस्य लुक्] ।

(ख) सञ्जितचितं नदीतीरमगात् । तत्राऽऽगत्य च वृद्धौ पितरौ भार्यां बालापत्यानि च (ग) रुदन्ति दृष्ट्वा मोहात् पुनरचिन्तयत्,—“कष्टम् ! अनलं विशतो मे सर्वे इमे स्वजना स्त्रियन्ते, न च गुरोस्तद्वचनं सत्यं वा सृषा जानामि, तत् किम् अग्निं प्रविशामि ? उत गृहम् ? अथवा गुरोस्तद्वचः कथं मिथ्या तादृशप्रभावशालिनः ? तदग्निमेव प्रविशामि कामम्” इति पर्यालोच्य स चन्द्रस्वामी अग्निमेव प्राविशत् ; प्रविश्य च अनुभूतद्विमस्पर्शी विस्मृतः वङ्केः शान्तभयः तस्मात् नदीतीयात् उत्थाय तटमवाप । तत्रात्थाय स्थितं तं गुरुं दृष्ट्वा पादयानिपत्य पृच्छन्तं तम् अग्निशैत्यान्तं सर्वं वृत्तान्तमवर्णयत् ।

ततः स गुरुस्तमुवाच,—“वत्स ! मन्ये त्वया कश्चिदत्र (घ) अपचारः कृतः, अन्यथा अग्निः कथं ते शीतो जातः ? एतस्या विद्यायाः साधने एतद्वि अदृष्टम्” । तदाकर्ण्य स चन्द्रस्वामी प्रावदत्,—“भगवन् ! नात्र कश्चिन्मयाऽपचारः कृतः स्मर्यते” । ततः स तद्गुरुः जिज्ञासुस्तं विद्यां सस्मार, न च सा तस्य वा तच्छिष्यस्य (ङ) आविरभूत् । अथ तौ नष्टविद्यो विषण्णौ ततो जग्मतुः” ।

(ख) सञ्जिता—कल्पिता, चिता—सृतशय्या यत्र तं सञ्जितचितं—प्रस्तुतौकृतचितिकं (विष्० । बहुव्री०) ।

(ग) रुदन्ति—क्रन्दन्ति (विष्० । रुद+शृट्, तानि) । कष्टं—खेटसूचक-मन्थयम् । कामम्—अनिच्छया स्वीकारार्थकमन्थयम् (“अकामागुमतौ कामम्” इत्यमरः) । वङ्केः,—वङ्गेः [“भोवार्थानां भयङ्कतुः” (१।४।२५ पा०) इत्य-पादाने ध्रुवी०] ।

(घ) अपचारः,—निषिद्धाचरणमित्यर्थः, अदृष्ट—दुर्भाग्यमित्यर्थः ।

(ङ) आविरभूत्—प्रकाशिताऽभूत् [आविस्+भू+लुङ्-इ “कर्णादिचि-

इति कथामाख्याय वेतालस्तं भूपं पप्रच्छ,—“राजन् ! संशयमेतं मे (च) ह्रिन्धि, केन हेतुना विहितेऽपि यथोद्दिष्टे कर्मणि विद्या तयोर्नष्टा ?” । एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालं प्रत्यवोचत्,—“योगेश्वर ! जाने, भवान् मे कालम् एवं (छ) क्षिपति, तदपि ते ब्रवीमि, दुष्करेणापि कर्मणैव पुरुषस्य न सिद्धिर्लभ्या, शुद्धेनैव कर्मणा । तत्रास्य (ज) मन्दस्य विप्रयूनश्चित्तं प्रबोधितमपि यत् विकल्पते स्म, तेनास्य विद्या सिद्धिं न गता, अस्थानदानाच्च गुरोर्विनष्टा” । इति तस्य नृपस्य वाचं निशम्य स वेतालः पुनः स्वं निलयं प्रत्यपद्यत । राजाऽपि अश्रियिलयन्नः तमन्वेष्टुं धावति स्म ।

अथ ऋकोनावंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपातलं गत्वा वेतालं स्कन्धे आरोप्य

डाचच” (१।४।६१ पा०) इत्यनेन चाविःशब्दस्य ऊर्ध्वादिगणे पठितस्य गतिमंज्ञायां सत्यां “ते प्राग्धातोः” (१।४।८० पा०) इति पूर्वनिपातः । “प्राकाश्य प्रादुराविः स्मात्” इत्यमरः] ।

(च) ह्रिन्धि—खण्डये, अपनीदयेत्यर्थः (ह्रिद् + लोट्-ङि) । विहिते—अनुरिते, यथोद्दिष्टे—यथोपदिष्टे, उपदेशानुसारिणि इत्यर्थः ।

(छ) क्षिपति—प्रेरयति, चतिबाहयति इत्यर्थः (क्षिप + लट्-तिप्) । पुरुषस्य—पुरुषेभ्येत्यर्थः (लट्-योगात् कर्त्तरि इष्टो०) ।

(ज) मन्दस्म—मूढस्म, अभाग्यस्य वा (“मन्दाः स्मैरात्मरोगात्तंमूढाभाग्य-शून्यवराः” इति शान्तः) । विकल्पते स्म—आस्यति स्म, गुरुवाक्यं सत्यं भवति सदा वा इति सन्देहे स्म इत्यर्थः (वि + कृप + लट्-ते । “विकल्पः पुंसि आनौ च कल्पने” इति मेदिनी) ।

तथैव प्रातिष्ठत, वेतालोऽपि तं गच्छन्तं (क) न्यगादीत्,—

“राजन् ! अपरां हृद्यां कथां ते आख्यामि, श्रूयताम्,—

अस्ति वक्त्रोलकं नाम सुरपुरोपमं पुरम् । तस्मिन् सूर्यप्रभो
नाम इन्द्रसमः भूपतिरासीत्, यः (ख) सौकर्योद्यतया
मूर्त्या दत्तानन्दी हरिरिव वसुन्धरामिमां समुद्धृत्य चिरं

(क) न्यगादीत्—अवादीत् (नि + गद + लुङ्-ट) ।

(ख) सुकर एव सौकर्यं (स्तार्थे ष्यञ्) तस्मिन् सौकर्ये—प्रजानां
सुखमन्यादके कर्मणीत्यर्थः, उद्यतया—प्रहतया, यथा,—सूकरस्य—आदिवराहस्य
कर्म्यं सौकर्यं—पृथ्वीभारवहनरूपमित्यर्थः, तस्मिन् उद्यतया—पृथ्वीभारवहने कृतीद-
योग्येत्यर्थः, यथा,—सूकरस्य इयं सौकरी तथा सौकर्या—सूकरसम्मान्यन्त्या, आदि-
वराहसम्मान्यन्त्या इत्यर्थः, विषयकारिभिर्मनस्यपृथ्वीसमुद्धरणश्रमत्वादिति भावः, अस्मिन्
पक्षे इव-शब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तथा इव, उद्यतया—उन्नतया इत्यर्थः, विष्णुपक्षे,—
सूकरस्य इयं सौकरी (सूकरशब्दः दन्त्योऽपि दृश्यते, तथा च,—“तात्त्व्या अपि
दन्त्याय शास्त्र्यसूकरपांशवः” इति श्र-भेदः) तथा सौकर्या—वाराह्या, वराह-
सम्मान्यन्त्या इत्यर्थः, तथा उद्यतया—क्रमवर्द्धनेन अत्युच्छ्रितव्येत्यर्थः । हरिरिवेति ।—
हरिर्यथा जलविजलनिमग्ना वसुधामिमां दत्तेन समुद्धृत्य चिरं बभार, तथा अयं
राजाऽपि विषयकारिभिर्मनस्य पृथ्वीं स्वभुजवलेन समुद्धृत्य चिरं बभार इत्यर्थः । वराह-
रूपिणो हरिः पृथिव्युद्धरणकथा हरिवंशे यथा,—“ततो महात्मा मनसा दिव्यं
रूपमचिन्तयत् । किं तु रूपमहं कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम् ॥ जले निमग्नां धरणीं
येनाहं वै समुद्धरे । इति सचिन्त्य मनसा हरिर्गौरायणः प्रभुः ॥ जलक्रीडा-
वशितस्मात् वाराहं रूपमस्मरत् । हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभुदस्य भूमिपृक्” ॥ इत्या-
रब्ध—“रूपमाख्याय विपुलं वाराहममितं हरिः । पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रमा-
तलम् ॥ * * * । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्रविशत् गुहः । अग्निः
सन्धाद्वितामुर्वीं स तामाच्छन् प्रजापतिः ॥ रसातलजले मग्नां रसातलतलं गतः ।
प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राऽयेषोज्जहार गाम् ॥ ततः स्नानस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवी-
धरः । मुनीष पूर्वे सदृसा धारयित्वा धराधरः ॥ ततो जगाम निर्वाणं
नेदिनी तस्य धारणात् । अकार ज मनस्तारं तस्मै देवाय विष्णवे ॥ एवं
यज्ञवरपट्टेण भूत्वा लोकहितार्थिना । उद्धृता पृथिवी देवी सागरास्त्रधरा पुरा” ॥
इत्यन्तेन ।

भुजे बभार । अस्य च (ग) प्रभोः धूमासङ्केषु अश्रुपातः, शृङ्गारे मारसंलापः, हाःस्थेषु हेमदण्डाः राट्टेषु आसन् । इत्थं सर्वसम्पदाधारस्य तस्यैका (घ) अनिर्वृतिरासौत् यत् अन्तःपुरिकासु स्थितास्त्रपि पुत्री नोदपद्यत ।

अत्रान्तरे ताम्रलियां पुरि धनपालो नाम धनवता-
मग्रणीर्महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य धनवती नाम
एका कन्या विद्याधरोव शापात् सुरलोकाद्विद्युता समजनि ।
तस्यां यौवनस्थायां स बणिक् पञ्चतामवाप । तदनं सर्वं

(ग) प्रभोः,—अधिपस्य, राज्ञ इत्यर्थः, धूमासङ्केषु—धूमसम्पर्केषु, नेत्रादौ
इति शेषः, धूमासङ्केषु अश्रुपातः, न तु शीकपीडादितः, एतेनास्य राज्ञः महा-
प्रभाववत्त्वं पुण्यवत्त्वञ्च सूचितम्, एवमुत्तरत्रापि उच्येतम् । मारसंलापः,—आरविषय-
कोऽन्योन्याऽऽलापः, परस्परं कामसम्बन्धिनो कथा इत्यर्थः, न तु शृङ्गारादन्वय
विषये मारसंलापः,—परस्परं मृत्युविषयिणी सङ्ख्या (“मारो मृत्यो आरे विघ्ने”
इति मेदिनी । “संलापो भाषणं मिथः” इत्यमरश्च), हारि तिष्ठतीति तेषु हाःस्थेषु
—हारपालेषु [“प्रतीहारे हारपालहाः आहाः स्थितदर्शकाः” इत्यमरः । हार-
+ स्था + “सुपि—” (३।२।४ पा०) इति कः], हेमदण्डाः,—सौवर्ण्यघटविशेषाः,
तेषां तद्गुणस्य आचारत्वादिति भावः, न तु प्रज्ञासु कासुचित् हेमदण्डाः,—पर-
स्त्रीगमनादिदोषेण कर्षपरिमितसुवर्णप्रदानरूपदण्डाः इत्यर्थः, “कर्षे सुवर्णस्य सुवर्ण-
संज्ञम्” इत्युक्तेः । सुवर्णदण्डविधानार्हः अपराधी यथा मनौ,—“न सन्नाषां परस्त्रीभिः
प्रतिविहः समाचरेत् । निषिद्धां भाषमाचस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति” इति ॥ अग्निपुराणे-
ऽप्युक्तं यथा,—“प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेत् नृपः” । दद्याद्देनं न यः पालो
गृहीत्वा भक्तवैतनम् । स तु दण्डः शतं राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यरचिता ॥ इत्यन्य
विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति” ॥ इति । अनेन तस्य राज्ञे न केऽपि लङ्घितमन्यादाः
आसन् इति व्यञ्जितम् ।

(घ) निर्हतिः,—सुखं (“निर्हतिः स्वस्थितावसं गमने च सुखे स्थियाम्” इति
मेदिनी), सा न भवतीति अनिर्हतिः,—असुखम् । अन्तःपुरस्य इमाः अन्तःपुरिकाः तासु
अन्तःपुरिकासु—अवरोधवर्तिनीषु पत्नीषु इत्यर्थः । न उदपद्यत—न समजायत, बह्वीषु
पत्नीषु वर्तमानास्त्रपि एकोऽपि पुत्रः तस्य नाभवदित्येव असुखकारणमिति निष्कर्षः ।

(ङ) राजसाहाय्यात् तद्गोत्रजैराक्रान्तम् । ततो हिरण्यवती नाम तस्य वणिजो गेहिनी (च) अप्रकटस्थितानि रत्नाभरणानि गृहीत्वा तथा दुहित्वा धनवत्या साकं दाय्यादभयात्पलाय्य गुप्तं निशि गृहात् निर्ययौ । सा (छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेनान्वकारिता सुताहस्तावलाम्बिनी कच्छात् पुरात् वहिः प्रायात् ।

तत्र (ज) सन्तमसे यान्ती विधियोगात् अलक्षितं शूलाग्रा-
रोपितस्थितं चौरम् असेन अताडयत् । स चौरः,—“मम जीवः (झ) त्वदंसाग्रघट्टनया अधिकपीडितः, हा ! क्षते चारमेतन्मे केन दत्तम् ?” इत्यभाषत । ततः सा वणिग्-
बधूः,—“कीऽसि ?” इति भयात् पप्रच्छ । ताञ्च चौरः

(ङ) राजसाहाय्यात्—तद्देशीयराज आनकल्यात्, तस्य—धनपालस्य, गोत्रजैः,
—वंशजैः (“सन्ततिर्गोत्रजनकल्याणमिजनान्वयौ । वशोऽन्ववायः सन्तानः” इत्यमरः)
तद्गोत्रजैः,—धनपालस्य ज्ञातिभिः, आक्रान्तम्—अधिकृतं, बलाद्गृहीतमिति यावत् ।

(च) अप्रकटम्—अप्रकाशं यथा तथा, अप्रकटे—अप्रकाशे स्थाने इति वा,
स्थितानि—रत्नितानि अप्रकटस्थितानि—अन्धेषामज्ञाततथा स्थापितानि, गुप्तानीति
यावत् । गुप्तम्—अप्रकाशम्, अन्यैरलक्षितं यथा तथेत्यर्थः ।

(छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेन वहिर्ध्वान्तेन—बाह्यान्वकारेण, नैशान्वकारेणेत्यर्थः,
अन्तर्ध्वान्तेन—आन्तरान्वकारेण, अन्तःप्रसादरूपेणेत्यर्थः, अन्वकारिता—कृतान्वकारा,
आच्छन्ना इत्यर्थः, बाह्यान्वकारिणाच्छन्ना सती अदृष्टा, आन्तरान्वकारेण आक्रान्ता
सती अप्रसन्नचित्ता इति भावः ।

(ज) सन्तमसे—विचिन्तयामासि, सर्वदिग्गव्यापिन्यन्वकारे इत्यर्थः [सम् +
तमस् + “अवसमन्वेध्यसमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “तमः ।
विचिन् सन्तमसम्” इत्यमरः] । विधियोगात्—दैववशात् । शूलाग्रे—शूलोपरि,
आरोपितम्—उत्पीडितमिति तत् स्थितमिति शूलायारोपितस्थितं—राजपुरुषैः शूल-
शिखराधिष्ठापितानिस्थितम् (विशेषणसमासः) ।

(झ) तव अंसाद्येष—कृत्यग्रान्तेन, कृत्यदेशनेति यावत्, घट्टना—ताडना
तथा अंसाद्यघट्टनया—कृत्यग्रान्तेन । क्षते चारमित्यत्र इव-शब्दः क्षुभी द्रष्टव्यः,
क्षतस्थाने लवणप्रयोग इवेत्यर्थः, एतत्—घट्टनमित्यर्थः ।

प्रत्युवाच,—“अहं चौरः इति (ज) सूचितः, अद्यापि शूलं
 खितस्यापि पापस्य मे असवः नोत्क्रामन्ति । भवतु आर्य्ये !
 ब्रूहि मे, का त्वम् ? क्व च प्रयासि ?” इति । तदाकर्ण्य सा
 बणिकपत्नी सर्वं (ट) स्त्रोदन्तं तमाह स्म, तावच्च भगवान्
 श्वेतभानुः प्राचीमुखमुदभासयत् । ततो दिक्षु (ठ) प्रकाशासु
 स चौरस्तां बणिकसुतां धनवतीं दृष्ट्वा तां तस्मातरमुवाच,—
 “आर्य्ये ! शृणु मे एकां प्रार्थनां, काञ्चनसहस्रं ते दास्यामि,
 त्वमिमां ते सुतां मष्ट्यं देहि” । “किमेतया दत्तया ते ?”
 इति सस्मितं तथा अभिहितः स चौरः पुनरब्रवीत्,—
 “नास्ति मे गतायुषः पुत्रः, न चापुत्रो (ड) लोकानश्रुते,
 तदेषा मदाज्ञया कुतश्चित् पुत्रं जनयेत्, स मे चेतजः पुत्रो

(ज) सूचितः,—विद्वः, हिंसित इत्यर्थः (“सूचना व्यधने दृष्टौ
 गन्धनेऽभिनयेऽपि च” इति मेदिनी), राजपुरुषैरिति शेषः । असवः,—प्राणाः
 (अमुपाणश्चक्षौ नित्यवहुवचनौ, “पुंसि भूव्यसवः प्राणाः” इत्यमरः), उत्क्रामन्ति
 —अपगच्छन्ति, बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः [उत् + क्रम + लट्-प्रति “क्रमः परस्मैपदेषु”
 (७।३।७६ पा०) इति दीर्घः] ।

(ट) स्त्रोदन्तं—निजवृत्तान्तं (“वाक्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तं उदन्तः स्यात्” इत्यमरः) ।
 अहं स्म—उवाच [ब्रू + लट्-तिप् “ब्रुवः पञ्चाना—” (३।४।८४ पा०) इति तिपो
 षण्, ब्रुवश्चाहोदयः] । श्वेताः,—श्वभाः, भानवः,—किरणा यस्य सः श्वेतभानुः,—
 सितायुः, चन्द्र इत्यर्थः, प्राणाः,—सूर्यस्याः दिशः, मुखम्—अंशविशेषमित्यर्थः, तत्
 प्राचीमुख—पूर्वदिगङ्गनाऽऽननम्, उदभासयत्—उददीपयत् (उत् + भास +
 णिच् + लङ्-द), स्त्रीदशेनेति भावः ।

(ठ) प्रकाशासु—स्फुटासु, चन्द्रोदयेनात्मकारापगमात् प्रव्यक्तासु सतीषु
 इत्यर्थः (“प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रकाशातपयोः स्फुटे” इति विश्वः) ।

(ड) लोकान्—सर्गादिनीचानित्यर्थः, अश्रुते—प्राप्तातीत्यर्थः (अश्र + लट्-ते) ।
 कुतश्चित्—कस्याचित् पुरुषान्तरात् । चेत्ये—कालये, मृतस्य जीवस्य पोषितस्य वा
 स्मिन् इति यावत्, कायते—पुरुषान्तरेण यस्माज्जन्मिणीजनेन उत्पद्यते यः सः चेत्यर्थः,
 —चेन्नियः, “यस्तन्मजः मृतस्य जीवस्य व्याधितस्य वा । सप्तर्षीषु निवृत्तायां स पुनः

भविता, इत्यहमेतां प्रार्थये, तन्मे मातः ! सफलयाभीषितम्” । तदाकर्ण्य सा बणिग्योषित् लोभात्,—“तथा” इति प्रतिपद्य कुतोऽपि (ढ) सलिलमानीय चौरस्य तस्य पाणौ,—“सुतेयं मे तुभ्यं दत्ता” इति अपातयत् ।

अथ स तद्दृष्टितरि यथाक्तामाज्ञां दृष्ट्वा तां बणिग्योषित-मवादीत्,—“गच्छ मातः ! अमुष्य वटस्य अधः खनित्वा तन्मे रक्षितं स्वर्णसहस्रं गृह्णाण । (ण) गतामीश्व मे देहं युक्त्या दाहयित्वा, अस्थौनि तीर्थे निक्षिप्य च, ससुता वक्रोत्तकं पुरं व्रज, तत्र सूर्यप्रभे राजनि सौराज्यसुखिते जने निरुप-द्रवनिश्चिन्ता यथेच्छं स्थास्यसि” इत्यक्ता दृषितः तयोपाहृतं जलं पीत्वा शूलव्यथया समुत्क्रान्तजीवितः समभवत् । ततः सा बणिक्पत्नी गत्वा तस्मात् वटवृक्षतलात् स्वर्णं गृहीत्वा

चेवजो मतः” ॥ इत्युक्तलक्षणकः द्वादशविधपदमध्ये पदभेद इत्यर्थः [चेव + जन + “सप्तम्यां जनेडः” (३।२।६० पा०) इति डः । “चेव शरीरे केदारि सिद्धिस्थान-कलत्रयोः” इति मेदिनी] । इति—अस्माद्धेतोः (चव्य०) । सफल्य—पूरय इत्यर्थः (सफल्यशब्दात् कर्तव्यार्थे षिचि लोट्-ङि) ।

(ढ) सलिलमिति ।—दानकाले हस्ते जलप्रदानस्य शास्त्रसम्मतत्वात्, तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—“द्रव्यस्य नाम गृहीयान् ददानौति ततो वटं । तीर्थं दद्यात् तथा दाता दाने विधिरयं श्रुतः” ॥ इति । आपलब्धेऽप्युक्तं,—“सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति बौद्धारं” इति ।

(ण) गतामीः,—गतप्राप्त्यर्थः, सतस्येत्यर्थः । युक्त्या—न्यायेन, यथाविधि इत्यर्थः, यथा,—युक्त्या—योगेन, केनचिदपार्येत्यर्थः (“युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः” इति मेदिनी) । सौराज्येन—सुराज्येन हेतुना, सुखिते—सञ्जातसुखे सौराज्यसुखिते—राज्यः सुशासनगुणेन प्राप्तसुखे इत्यर्थः । निरुपद्रवेण—उपद्रवराहित्येन हेतुना, निश्चिन्ता—निर्भावनं निरुपद्रवनिश्चिन्ता—निर्विघ्ननिर्भावनं सती (विष्ण० । इत्या तत्पु०) । उपाहृतम्—आनीतम् (उप + आ + हृ + क्तः) । समुत्क्रान्तम्—उपगतं, जीवितं—जीवनं यस्य तादृशः समुत्क्रान्तजीवितः,—विगतप्राप्त इत्यर्थः (विष्ण० । बडुनी०) ।

मसुता सुगुप्तं भर्तुः सुहृदो गृहमगात् । तत्र स्थित्वा च युक्त्वा
तश्चौरकलेवरं दाहयित्वा तदस्थीनि च तीर्थेषु क्षेपयामास ।

अथान्येद्युर्गृहीतगुप्तार्था मसुता प्रयान्तौ क्रमेण वक्रोत्तकं
पुरम् आसमाद । तत्र वसुदत्तनाम्नो बणिजः सकाशात् गृहमेकं
क्रौत्वा तया धनवत्या सुतया सह तस्मिन्नुवास । तस्मिन्सावसरे
विष्णुस्त्रामौति कश्चित् (त) उपाध्यायस्तत्र वसति स्म ; तस्य
मनःस्त्रामौ नाम अतिरूपवान् कश्चित् विप्रः शिष्योऽभवत् ।
स (थ) विद्याभिजनसम्पन्नोऽपि यौवनमत्तः तत्रत्यां हंसावलीं
नाम विलासिनीं चकमे । सा च (द) सौवर्णदौनारशतपञ्चकं
भाटिम् अन्वहमग्रहौत्, तावन्ति च धनानि अप्राप्य असौ
विप्रयुवा नितरां क्षामवपुश्चिन्ताऽऽकुलोऽभवत् । एकदा सा
बणिक्सुता हस्येष्टा तादृशं क्षामकलेवरमपि (ध) अभिरामं
हं युवानं दृष्ट्वा तद्रूपेणाऽऽकृष्टचित्ता भर्तुश्चौरस्य आदेशं
स्मरन्तो मातरमुवाच,—“अम्ब ! विप्रसुतस्यास्य रूपयौवने
विश्वस्य नयनामृतवर्षिणी पश्य” । एतदाकर्ण्य तस्मिन्

(त) उपाध्यायः,—“एकदंशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्या-
पयति इत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इत्युत्तलक्षणकः अध्यापकः (“उपाध्यायो-
ऽध्यापकः” इत्यमरः) ।

(थ) विद्या—ज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, सङ्गजातत्वमित्यर्थः, यदा,—
अभिजनः,—ख्यातिः (“भवेदभिजनः ख्याती ज्ञानभूम्यां कुलध्वजे । कुलोऽपि च
पुमान्” इति मेदिनी), ताभ्यां सम्पन्नः,—युक्तः विद्याऽभिजनसम्पन्नः,—विद्याकुल-
सम्पन्नितः विद्याख्यातिममन्वितो वा (विष्णु० । श्या तत्पु०) । विलासिनीं—भोगिनीं,
वारविलासिनीमिति यावत्, चकमे—कामयामास (काम + क्लृट्-ए) ।

(द) सौवर्णदौनारशतपञ्चकं—पञ्चशतसुवर्णसूत्रा, भाटिं—पुष्कलमित्यर्थः ।
क्षामं—शीघ्रं, वपुः,—शरीरं यस्य सः क्षामवपुः,—कृशकायः ।

(ध) अभिरामं—मनोहरम् । आदेशम्—आज्ञां, कुतश्चित् पुत्रवानरात् चैवज-
पुत्रसङ्जननरूपमिति भावः । अस्म—मार्गे परिदृश्यमानमित्यर्थः । नयनवीः,—चक्षुषीः,

(न) बद्धभावां तामवेत्य सा बणिक्पत्नी व्यचिन्तयत्,—
 “दुहित्रा मे भर्तुराज्ञया कश्चित् सुतार्थं वरणीयः, तस्मादेष
 एव किं नाभ्यष्यते ?” इत्यालोच्य कामपि चेटीं तमान्तुं
 व्यसृजत् । सा च चेटी विजने गत्वा तस्मै (प) तत्सन्देशं
 श्रवणं । स च हिजयुवा (फ) व्यसनी तदाकर्ण्य तामभाषत,
 —“यदि हंसावल्लोहेतोः दोनारशतपञ्चकं मङ्गं दीयते, तदा
 एकां यामिनीं गच्छामि” । इति तेनोक्तया चेद्या आगत्य
 तथैवाक्ता बणिक्स्त्री तस्या हस्तेन तस्मै तत्तनं प्राहिणीत् ।
 तदाटाय मनःस्वामो तस्या दुहितुरावासं ययौ, आगत्य च
 स (ब) चकोर इव ज्योत्स्नां तां ददर्श ननन्द च । तथा समं
 (भ) सन्धोगलोलया तां रात्रिं नीत्वा प्रातः सुगुप्तं निर्गत्य
 यथाऽऽगतमगात् । साऽपि बणिक्सुता तस्मात् सगर्भाऽभूत् ।

अमृतं—सुधाभिः, वर्धतः,—सिञ्चतः इति तादृशं नयनामृतवर्षिणी—नेत्रसुधा-
 साविणी, नयनतर्पणकरे इत्यर्थः (विण० । वृष + यच्चादित्वात् णिनिः) ।

(न) बद्धः,—अमुक्तः, सुहृदं सज्जात इत्यर्थः, भावः,—अभिप्रायः, चित्तविकार
 इति यावत्, यस्याः सा तां बद्धभावां—जातानुरागामित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
 वरणीयः,—सत्कारपूर्वकं निधीजनीयः, भर्तृव्याने इति शेषः । चेटीं—दासीम् ।
 व्यसृजत्—प्रेरयदित्यर्थः (वि + सृज + लङ्-ट्) ।

(प) तस्याः,—हिरण्यवत्याः धनवत्या वा, सन्देशं—वाचिकं, वाक्येन यत्
 कथितं तदित्यर्थः (“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः), तत्सन्देशं—तस्या
 वचनमित्यर्थः, श्रवणं—कथयामास (श्रन् + लिट्-णल्) ।

(फ) व्यसनी—स्त्र्यासक्तः, कामासक्त इति यावत्, यथा,—व्यसनी—पापी,
 अशुभाचारी वा, सर्वत्रैव विश्वाऽऽसक्तत्वादिति भावः, हंसावलीलाभे निष्कलीयनी
 वा (“व्यसनन्वशमे सक्तो पानस्त्रीश्चगयादिषु । देवानिष्टफली पापे विपत्तौ निष्कली-
 यमे” इति मैदिनी) ।

(ब) चकोर इव ज्योत्स्नां—चकोरो यथा ज्योत्स्नां दृष्टा नन्दति, तथा
 सोऽपि तां दृष्टा ननन्देत्यर्थः ।

(भ) सन्धोगलोलया—सुरतक्रीडया ।

अथ कालेन सा सुलक्षणं पुत्रमसूत । तां सुतोत्पत्त्या
परितृष्टां समाटकां निशि हरः स्वप्ने (म) प्रदर्शितवपुरादिदेश,
—“हेमसहस्रेण युक्तम् इमं शिशुं राज्ञः सूर्यप्रभस्य द्वारि
नीत्वा मञ्चस्थं कृत्वा त्यज, एवं ते जेमं भविता” इति समा-
दिष्टा हरेण सा वणिकसुता तन्माता च प्रबुध्य अन्योन्यमूचतुः,
तत्त्वजतुश्च भगवत्प्रत्ययात् तं राजद्वारं नीत्वा बालकम् ।
(य) तावच्च तमपि सूर्यप्रभं पुत्रचिन्तासमुत्सुकं नृपं स्वप्ने
भगवान् वृषध्वजस्तथैव समादिशत्,—“राजन् ! उत्तिष्ठ,
मिंहद्वारि सकाञ्चनो बालकः तिष्ठति केनापि स्थापितो-
ऽतिसुलक्षणः मञ्चस्थितः, तं द्रुतं गृह्णाण” । इति शम्भुना-
ऽऽदिष्टः स राजा प्रातः प्रबुध्य तथैव हास्यैः प्रविश्य विज्जप्तः
स्वयं निर्ययौ । दृष्ट्वा मिंहद्वारि सहेमचयं मञ्चस्थं शिशुं (र) रेखा-
च्छ्रवध्वजाङ्गपाणिपादं शुभाऽऽकृतिं,—“शम्भुना दत्तोऽयं

(म) प्रदर्शितं वपुः,—निजविग्रहः येन तादृशः प्रदर्शितवपुः,—निजमूर्तिं
दर्शयित्वेत्यर्थः (विष्णुः । बहुव्री०) । मञ्चे—खट्वायां (“मञ्चपथ्यं रूपम्यङ्काः खट्वाया
समाः” इत्यमरः), तिष्ठति इति तादृशं मञ्चस्थं—पथ्यं कृपायिनमित्यर्थः [मञ्च +
स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः] । जेमं—कुशलम् । प्रबुध्य—जागरित्वा ।
भगवति—हरे, प्रत्ययात्—विश्वासात् भगवत्प्रत्ययात्—शिववाक्ये विश्वासातिशया-
दित्यर्थः (७मी तत्पु०) ।

(य) तावत्—तदा, यदा धनवतीं समाटकां स्वप्ने प्रख्यादिदेश, तदेवित्यर्थः ।
वृषः ध्वजः,—चिह्नं यस्य सः वृषध्वजः,—शहरः, तस्य वृषवाहनत्वादिति भावः ।

(र) रेखा—दण्डाकारचिह्नविशेषः, कर्तुं—कृपाकारचिह्नविशेषः, ध्वजः,—
पताकाकारचिह्नविशेषः, तेषाम् अङ्गः,—चिह्नं, रेखा वा, तदाकृतिरेखा
इत्यर्थः, यथा,—तेषाम् अङ्गः,—स्थानम्, अवस्थानमित्यर्थः (“बहुी रूपक-
भेदागचिह्नरेखाऽऽनिमृष्ये । रूपकांशान्तिर्कील्यङ्गे स्थाने” इति मेदिनी),
पाणिपादे—करचरके यस्य तं रेखाच्छ्रवध्वजाङ्गपाणिपादं—दण्डच्छ्रवपताका-
चिह्नितकरचरकं, रेखादीनां राजचिह्नत्वात् राजसूचयान्ततमिति भावः, शुभाऽऽकृतिं

समुचितः पुत्रः” इति सानन्दं ब्रुवन्, स्वयं बाहुभ्यां गृहीत्वा
अन्तःपुरं विवेश ; महोत्सवं कृत्वा च द्वादशऽहनि पुत्रं
नाम्ना चन्द्रप्रभमकरोत् । इत्थं स राजपुत्रस्य चन्द्रप्रभः क्रमेण
(ल) वपुषेव गुणोवेनापि आश्रितानन्ददायिना सर्वान् समनु-
रञ्जयन्, शनैर्युवा सन् शौर्यैर्दार्ढ्यश्रुतादिभिरावाञ्जितप्रकृत-
मण्डलः पृथिवीभारवहनक्षमः समजायत ।

अथ सूर्यप्रभः पिता तादृशं तं दृष्ट्वा राज्ये अभिषिच्यैव
वृद्धो वाराणसीं ययौ । ततश्च तस्मिन् (व) नयशालिनि तनये
पृथ्वीं शासति स राजा तत्र वाराणस्यां तीव्रतपसा तनु-
मजहात् । ततः स धार्मिको नरपतिः चन्द्रप्रभः पित्रानिधनं
श्रुत्वा (श) अनुशोच्य कृतक्रियः सर्वान् साचवान् अभ्यधात्,—

—मुद्राकारमित्यर्थः । नमुचतः,—सुशोच्यः इत्यर्थः । द्वादशऽहान—द्वादशाहवसे,
तत्रैव नामकरणस्य श्रुतिविहितत्वात्, यदुक्तम्,—“एकादशे द्वादशे वा पिताऽस्य नाम
कुर्यात्” इति श्रुतिः ।

(ल) वपुषेव—शरीरेणैव, गुणोवेनापि—गुणसमूहेनापि, समन्वीयमूर्तिर्धया
आश्रितजनानामानन्ददायिनी अभूत्, तस्य गुणराशिरपि तत्रैव आनन्ददायकः अभूत्,
रूपवान् गुणवाच्यः स आसीत् इति भावः । समनुरञ्जयन्—प्रोचयन् (सम + अज्
+ रञ्ज + णच् + शब्द) । शौर्ये—शूरत्वम्, दार्ढ्यम्—उदारता, दानशीलता
इत्यर्थः, श्रुतं—शास्त्रज्ञानं तदादिभिः शौर्यैर्दार्ढ्यश्रुतादिभिः,—वीरत्वदाहत्वविद्या-
वत्त्वादिभिः, आवाञ्जितं—वशोक्तं, प्रकृतमण्डलं—पौरवर्गः (“प्रतः तगुणसास्ये
स्यादमात्यादिवभावयोः । यो नो जहृ पौरवर्गं” इति मेदिनी) येन सः आवाञ्जित-
प्रकृतमण्डलः,—वशोक्तप्रजाममृष्टः (१ वण० । बहुव्री०) ।

(व) नयेन—नीत्या, नीतिशास्त्रानुनीतितत्त्वव्यवहारेणेत्यर्थः, शालने—शीभने,
सर्वोत्कर्षेण वर्धने इति तादृशि नयशालिनि—राजनीत्यभिप्रेति [नय + शाल
+ “बहुलसौभोग्यो” (३१२८१ पा०) इति णिनिः] । अजहात्—अत्यजत्
(हा + जङ् हृ) ।

(श) अनुशोच्य—शोकं कृत्वा (अज् + शृच् + णिच् + ल्यप्), पितरामिति
शेषः, कृता—सम्पादिता, क्रिया—कर्म, आह्लादिकर्म इत्यर्थः, यद्वा,—क्रिया—

“तातस्य केनापि नाहमनृणो भावितुं क्षमः, तथाऽपि स्वहस्तेन अस्य एकां निष्कृतिं ददामि, गङ्गायामस्य अस्थीनि नीत्वा क्षिपामि, गयाञ्च गत्वा सर्वपितृभ्यः पिण्डं ददामि, एतत्प्रसङ्गेन च मे तीर्थयात्रा भाविष्यति” । इत्युक्तवन्तं राजानं मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन्,—“देव ! न तावदिदं ते कर्तुं युक्तं, राज्यं हि (ष) बहुच्छिद्रं, पितृपुत्रक्रिया च ते पुरोहितनापि सम्पद्यते । (स) स्वधर्मपालनात् तीर्थयात्रा न ते साधीयसी, बहुपापं क पाप्यत्वम् ? नित्यगुप्तः पार्थिवश्च क ?” । इति मन्त्रिणां वचः समाकर्ण्य चन्द्रप्रभोऽब्रवीत्,—“अलं (ह) विकल्पेन, पितृर्धे अवश्यमेव मया गन्तव्यम् ; तीर्थानि च मया गन्तव्यानि यावत् अहं शक्नोमि, पश्चात् क्षणविनश्वरे शरीरे को वेत्ति निष्कृतिः, यादवपेशादिना पितृकृत्यान् युद्धिरित्यर्थः (“क्रिया तृपायक्षेपधीः । आरम्भे निष्कृतौ पूजामस्यधारणकस्यम्” ॥ इति मेदिनी), येन सः कृतक्रियः,—निर्वन्तिर्ह-
टाङ्ककस्य इत्यर्थः (विष्णु ० । बहुव्री ०) । अभ्यधात्—अवोचत् [अभि + धा + लृङ् + क्त] “गातिव्या”—(२।४।७७ पा०) इति सिधौ लृक् । निष्कृतिम्—कृत्ययुद्धिद्वयं निष्कृतिं, यद्वा,—निष्कृतिम्—उद्धार, गयाक्षेत्रं पिण्डदानेन प्रेतत्वमुक्तव्यमिति यावत् ।

(ष) बहुनि क्षिद्राणि—दूषणाणि, रिपुप्रयुक्तभेदादिदोषाः इत्यर्थः (“क्षिद्रं विवररन्ध्र-
वत् । गत्तं दोषे” । “क्षिद्रं दूषणरन्ध्रयोः” इति हेमसेदिनौ), यत्र यत्र वा तं बहुच्छिद्रं—
प्रभृतदोषाऽऽकरमित्यर्थः, राजानुपस्थितौ अमात्यादीन्वहानि भेदयित्वा रिपुभिः
आत्मसात्करणादिति भावः, पितृपुत्रक्रिया—तीर्थयात्रादिना पितृपुत्रकारसाधन-
मित्यर्थः ।

(स) स्वधर्मपालनात्—प्रजापालन-राज्यरक्षणरूपराजधर्मज्ञानादित्यर्थः । इय-
मनयोरातिशयेन साध्वी इति साधीयसी—प्रशस्यत इति [साधु + “दिवचनविभज्यी”—
(५।३।५७ पा०) इति ईयमानि कृते “टः” (६।४।१५ पा०) इति भव्य टेक्षपि,
ततः उगच्चात् ऊष्] , बहुपापं—बहुपापफलमित्यर्थः, अनशनक्षेत्रादिबहुदुःखकर-
त्वादेति भावः । नित्यगुप्तः,—नित्यं सुरक्षितः ; कस्यम् उभयार्थसंज्ञैवमनुचनार्थे,
पाप्यत्वपार्थिवत्वयोः तुल्यमेव न जायते इति भावः ।

(ह) विकल्पेन,—विरुद्धकल्पेन, वैमत्येनेत्यर्थः, पित्रर्धे—पितुः परलोके

किं भावि ? यावदहमागच्छामि तावत् युष्माभिः राज्यं रक्ष्यम्” इति । इत्थं राज्ञो निश्चयं श्रुत्वा मन्त्रिणस्तृणीमासन् । ततः स भूपतिः सर्वं (क) प्रयाणसञ्चारं सज्जं चक्रे ।

अथ शुभेऽहनि स राजा स्नातो (ख) हुताग्निः ब्राह्मणानर्चयित्वा, सज्जितं रथमास्थाय प्रयतः शान्तवेगः सामन्तान् राजपुत्रान् पौरजानपदानपि आसीमान्तानुयायिनः सन्निवर्त्य मन्त्राण्य च, ब्राह्मणैर्वाह्नारूढैः पुराहितेन च सह प्रतस्थे । गच्छंश्च पथि विचित्रदेशभाषादिविलोकनविनोदितः क्रमान् बहन् देशान् (ग) कामन् जाङ्गवीं प्राप, ददर्श च तां जल-कल्लोलपङ्क्तिभिः जीवानां त्रिदिवारोहमोपानपहतिं सृजती-

सुखभागायम् इत्यर्थः । भावि—भविष्यतीत्यर्थः [भु + “भविष्याति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति भविष्यदर्थे चिनिः] ।

(क) सञ्चरति अनेन इति सञ्चारः तं सञ्चारं—गोऽश्वशकटादिकं, प्रयाणाय—गमनाय, प्रयाणं—गमनकालं इति वा, सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रीपथीय-यागवाचनादिकमित्यर्थः, यथा,—सञ्चार्यते—स्थानान्तरं गीयते यत तत् सञ्चारम—आवश्यकोयदव्यादिकं, प्रयाणाय प्रयाणे वा सञ्चार प्रयाणसञ्चारं—यात्रीपथीय-द्रव्यजातमित्यर्थः (४र्थी ७मी वा तत्प०), सज्जं—सम्पन्नं, सङ्गृहीतमित्यर्थः (“सज्जः स्यात् सज्जहे सम्पन्ने विषु” इति मेदिनी) ।

(ख) हुतः,—होमेनार्चितः, अपिप्रयेन तादृशः हुताग्निः,—अनुष्ठितहोमविधिः (विष्णु० । बहुव्री०) । प्रयतः,—पवित्रः, वाङ्मयुद्धिमत्पन्न इत्यर्थः (“पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः), शान्तः,—निवृत्तः, वेगः,—कामादीनां मनोदीपाणां प्रसरः यस्य सः शान्तवेगः,—नियतेन्द्रिय इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), सामन्तान्—स्वराज्या-नन्तरवर्तिदेशाधिपान्, करदानि यो यवत् । आसीमान्—राज्यसीमान्तपथ्यन्तम्, अनुयाति ये ते तान् आसीमानानुयायिनः,—सीमान्तपथ्यन्तमनुगमनशीलान् [अनु + या + यङादित्वात् चिनिः, “आतो युक्—” (७।३।३ पा०) इति युक्] ।

(ग) कामन्—अतिगच्छन् [क्रम + क्कटः श्रटः “क्रमः परस्मैपदेषु” (७।३।३ पा०) इति दीर्घः] । जलस्य कल्लोलपङ्क्तिभिः,—महत्तरङ्गराशिभिः, उपानपत् उतरोत्तरमुक्तायवतीभिरिति भावः (“अथोक्तिषु । महत्तरङ्गकल्लोलौ”

मिव, हिंसवत्प्रभवां गौरीं प्रतीर्थया शम्भोः क्राडया कृत-
केशग्रहां देवषिगणवन्दिताम् । ततश्च राजा रथादवरुह्य
यथाविधि कृतस्नानविधिः पितुः सूर्यप्रभस्य अस्थानि गङ्गा-
ऽम्भसि निचिक्षेप । तत्र च यथाविधि दानानि दत्त्वा कृत-
आहो रथमारुह्य प्रस्थितः क्रमेण प्रयागं तीर्थमवाप । तत्र
चापोष्य कृतस्नानः आह्वदानादिकञ्च यथाविधि कृत्वा वारा-
णसीं जगाम । तस्याञ्च त्रीणि दिनानि उपोष्य वृषभध्वज-
मञ्चेयित्वा गयां प्रति प्रययौ ।

क्रमेण नानाविधानि वनानि गिरीन् नदीश्चातिक्रम्य
(घ) गयाशिरः प्राप । तत्र विधिवत् (ङ) भूरिदक्षिणं आह्वं

इत्यमरः । । विदिवारोऽयं—स्वर्गाधरोऽयं, सोपानपङ्क्तिम्—आधरोऽहोपङ्क्तिं
(“पङ्क्तिः पङ्क्तिवत्संज्ञः” इति मेदिनी) विदिवःऽऽरीऽहोपानपङ्क्तिं—स्वर्गाद्याना-
ऽऽरीऽहोपानपङ्क्तिं, कश्चित् शिरोऽट्टिकादिकमारुह्य यथा सोपानयेषिसाधनेन उच्यते, तदत्
स्वर्गाऽऽरीऽहोपानपङ्क्तिं गङ्गायामवगाहमानानां सोपानवदुत्तरीश्वरमुद्रताय-
मानाभिः सङ्गाध्याजीभिः गमनमार्गे निष्क्रान्तीव गङ्गा इति निष्कर्षः । हिंम-
वत्प्रभवा—हिमालयमुत्पत्तिः, गौरी—सपत्नी, स्वाम्युत्पत्तिवर्तिनीमिति भावः, ईश्वर-
—सपत्नीसुलभया इति भावः, शम्भोः,—हरस्य, पत्युरिति यावत्, क्रीडया—
अवश्ययेत्यर्थः (“क्रीडा क्रीडप्रकारे ऋत् खेलाऽवज्ञानधोरपि” इति मेदिनी),
सपत्नीविशेषजनितयेति भावः, कृतः केशानां ग्रहः,—ग्रहणं यथा तां कृतकेशग्रहां
—मृष्टकृतकेशानित्यर्थः, सपत्नीसमादरासङ्गितया इति सपत्नीसङ्गधौ स्वस्या
चापि स्वात्मवाङ्मयविख्यापयिषया इति वा भावः, जाह्नव्याः शिवाशिरानिवासत्वादेव-
सुप्तेत्येति मन्त्रव्ययम् ।

(घ) गयाशिरः,—पञ्चक्रोशयापि गयाक्षेत्रमध्ये क्रोशमितं गयासुरस्य शिरोनिधान-
स्थानं, तथा च,—“सुखपृष्ठाश्च पूर्वोक्ताश्च पश्चिमं दक्षिणोत्तरं । सार्धं क्रोशद्वयं मानं
गयेति ब्रह्मखेरितम् ॥ पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्वतीर्थानि
देवीक्ये यानि सन्ति वै ॥ आह्वद्वयो गयाक्षेत्रे पितृचामरुणो हि सः । शिरांस
आह्वद्वयस्तु कुलानां शतमुद्धरेत्” ॥ (वायु पु० गयामा० १२ अ०) इति ।

(ङ) भूरयः,—भूभृताः, दक्षिणाः,—यज्ञायन्ते तत्कालं; साङ्गताऽर्धं यथाविधि

विधाय गयाकूपे पिण्डं ददतोऽस्य पिण्डमादातुं त्रयो मानुषपाणयः समुत्तस्थुः । तदवलाक्य स राजा (च) विभ्रान्तः,—“किमेतत् ?” इति विमूढमतिः “कस्मिन् पाणो पिण्डं क्षिपामि” इति निजान् ब्राह्मणानुवाच । “देव ! अयं तावदेकचौरस्य पाणिर्निक्षितं, यस्मिन् लाहमयः (क) शङ्कुर्दृश्यते, द्वितीयश्च करोऽयं ब्राह्मणस्य, यतो धृतपवित्रो दृश्यते, तृतीयश्चायं पाणिर्महाराजस्य साङ्गुलीयः सुलक्ष्णो विभाव्यते ; तन्न विद्वां वय, क्वायं पिण्डो निक्षेप्यः, किमिदं भवेत्” इति । इति तैर्हिजैरुक्तो राजा निश्चयं कर्तुं नाशकत्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय वेतालः स्कन्धस्थित एव पप्रच्छ,—“राजन् ! कस्मिन् हस्ते स पिण्डो देय इति संशयं किञ्चि, स्मर्यतां त्वया (ज) प्राक्तनः समयः” इति । राजा-
ऽब्रवीत्,—“वेताल ! यतोऽसौ राजा चन्द्रप्रभः क्षत्रजः चौरस्यैव पुत्रः, नान्ययोः, तस्मात् चौरहस्ते एव स पिण्डो

दानविशेषाः यत तं भूरिदर्शित—प्रचुरदाक्षिणायुक्त (विष्णो । बहुव्री०) । गयाकूपे—गयास्य कूपभेदे, तत्र पिण्डदानस्य विधानात्, यदुक्तं बाथवीये,—“आत्मजो वाऽन्यजो वाऽपि गयाकूपे यदा तदा । यन्नास्वा पातयेत् पिण्डं तं नयेत् भद्रं प्राप्नुतम्” ॥ इति ।

(च) विभ्रान्तः,—संशयाकुलः इत्यर्थः ।

(क) शङ्कुः,—अस्त्रविशेषः, सम्बन्धनसामान इति यावत् (“शङ्कुः पद-
गिराजाले गङ्गाकीलकश्चक्षुषः । यादोऽस्त्रभेदयोर्भेदे” इति हेमः) । धृतपवित्रः,—
रहोतकृशः (“पवित्रं तु मध्ये तासं कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु
नदीभिदि” इति हेमः) ।

(ज) प्राक्तनः,—पूर्वतनः, प्रथमकृत इति यावत्, समयः,—अपथः,
जानन्नपि मिथ्याकथने गिरसः शतधा स्फुटनरूपः, सत्यकथने च वेतालस्य पुनः
शिशपाहस्वावलयतारूप इति यावत् (“समयः अपथावारकालसिद्धान्तसंविदः”
इत्यमरः) ।

देयः । विप्रस्य (भ) जनकस्यापि स पुत्रो न भवितुमर्हति, तेन हि धनेन एकां रजनीम् आत्मा विक्रीतः । राज्ञः सूर्यप्रभस्यापि (ज) संस्कारदानवर्हनादिभिः अमी पुत्रो भवेत्, यदि तत्कृते मञ्चस्थस्यास्य स्वर्णसञ्चयो न प्राप्येत ; राजा सूर्यप्रभो न्यस्तधनेनास्य वर्हनादिकमकरोत्, तस्मात्ता यस्य हस्ते समर्पिता, यस्याऽऽज्ञया राज्ञस्तस्य चन्द्रप्रभस्य जननं, यस्य च तत् निखिलं धनं तस्मात्ता समासादितं, तेनैव विप्रसुतात् वीजं क्रीतं, तस्यैव चौरस्य स क्षेत्रजः पुत्रः, तस्मात् तस्यैव हस्ते पिण्डो देय इति मे मतिः” ।

इत्याकर्ण्य स वेतालः पुनरलक्षितः नृपस्कन्धात् तमेव शिंशपातरुमाश्रयत् । राजाऽपि तथैव निखिलप्रतिज्ञ-स्तमन्वसरत् ।

अथ विंशकथा ।

ततः स राजा शिंशपान्तिकं गत्वा पुनस्तं वेतालं स्कन्धे आरोप्य मौनी तथैव चचाल । वेतालोऽपि स्कन्धवर्त्ति तं

(भ) जनकस्यापि—उत्पादकस्यापि ।

(ज) संस्कारः,—बीडीपनयनादिकर्मविशेषः, दानम्—अन्नवस्त्रविद्यादिकल्पं, वर्हणं—उद्दिष्टापणं, तदादिभिः संस्कारदानवर्हनादिभिः,—पीषणादिभिरिति यावत् । तत्कृते—तस्य निमित्तं, बालकाशमित्यर्थः । यस्य—चौरस्य इत्यर्थः । समासादितं—प्राप्तम् । तेनैव—धनेनैव । वीजं—शुक्रम ।

मौनिनमवलीक्य प्रोवाच,—“राजन् ! कस्तेऽयं (क) निर्वन्धः ? गृहं गच्छ, रात्रिसुखं सेवस्व, कुभिचास्तस्यान्तिकं मां नेतुं न ते युक्तम्, आग्रहातिशयश्चेत् तव, तदा पुनरिमां कथा-माख्यामि, शृणु,—

अस्ति चित्रकूटं नाम नगरम् ; तत्राऽऽसीत् (ख) प्रणयि-चक्षुषाममृताऽऽसारवर्षी राजशिरोमणिश्चन्द्रालोको नाम । विद्वांसः यं (ग) शौर्यकरिणः आलानं, दानस्यात्पत्तिनिकेतनं, रूपस्य च विलासभवनं वदन्ति स्म । सर्वसम्पत्पूर्णस्यापि सदृशीं भाव्यामिप्राप्तवतस्तस्य हृदि महानुहेगः सम-भवत् ।

एकदाऽमौ राजा उहेगविनोदाय (घ) अश्वीयसैनिकपरि-

(क) निर्वन्धः,—बांभान्वेशः । रात्रिसुखं—नेत्रावहारां वशाभादिकम् । कुभिचाः,—भण्डयोगिनः ।

(ख) प्रणयिचक्षुषा—प्रणयः,—प्रेम यात्रा वा (“प्रणयः प्रणये प्रेक्षि यात्राविवशभ्योरपि” इति मेदिनी), स पषामकीर्ति प्रणयिनः तेषां प्रणयिणा—स्निग्धानां, सुहृदामित्यर्थः, याचकानां वा, चक्षुषां प्रणयिचक्षुषा—सुहृदयनानां याचकनयनानां वा, अमृताऽऽसार—वीर्यधारा, वर्षतीत तादृशः अमृताऽऽसार-वर्षी—सुधाधारास्त्रावी, चन्द्रालोको यथा अमृतमयकिरणेन स्वप्रणयिणा द्रष्टुं याचकानां चकोराणां वा नेत्रतर्पको भवति, तथाऽयं राजा मित्रसुहृदा खेदप्रदानेन याचकानां चनदानेन वा नेत्रानन्ददायकः सञ्जातः इति भावः, बन्धुवत्सलः दाता वा अर्थं राजा इति निष्कर्षः ।

(ग) शौर्य—यूत्वं, करिब—हकीव तस्य शौर्यकरिणः,—विक्रमभागवत्, आलानं—बन्धनस्थानम्, आलाननिबद्धाः करिषो यथा नान्यत्र गन्तुं शक्नुवन्ति, शौर्येभ्यो तथा तस्मै राजानमेकं हित्वा नान्यत्र गन्तुं प्रशाक्त इत्यर्थः, एककीरः ख इति भावः, दानस्य सत्पत्तिनिकेतनं—जन्मस्थानं, स एव एको दाता इति भावः, रूपस्य च विलासभवनं—कोङ्कगारम्, अतीव रूपवान्ति भावः ।

(घ) अश्वानामिमे अश्वीयाः,—अश्वसम्बन्धिनः, ये सैनिकाः, ते परिहृतः,

वृत्तो मृगयाऽर्थं महाऽटवीं जगाम । तत्र (ङ) निरन्तरैः शरैः
वराहहृन्दानि श्यामलानि तमांसीव रविः करैः भिन्दन्
समरदुर्मेदान् मिहान् शरशय्यासु शाययन्, शरभांश्च पर्वतो-
पमान् कुलिशकर्कशप्रासपातैः पातयन् विचचार । इत्थं
मृगानन्विष्यन् (च) तीव्रपाणिप्रहारेण वाजिनं भृशं ताडया-
मास, स च वाजौ कशाघातेन पाणिघातेन च गाढं ताडितो
विषमं समञ्चागणयन् क्षणात् वाताधिकजवेन तं भृपं वना-
न्तरं नयन् दश योजनानि अतिक्रमयामास ।

इत्थं (छ) बाहे चलितं राजा दिक्षोहमुपेत्य भ्रमन्
श्रान्तः शारात् एकं विपुलं सरो ददर्श । तत्र गत्वा च तुरगं
(ज) विपर्याणं कृत्वा, स्नातपीतं तरुच्छायासु कतिपयानि

—वेष्टितः अश्वीवसेनिकपरिवृतः,—अशरीरोहसेन्यसमुपपरिवेष्टितः (विष्ण० ।
इथा तत्पु०) ।

(ङ) निरन्तरैः,—अविरलैः, मुहुर्मुहुर्निमित्तैरित्यर्थः । तमांसीव—अन्धकारा-
शीव । करैः,—किरणैः, सङ्घसङ्घाकैरिति यावत्, भिन्दन्—विभज्यन्, अन्वयः,—
दूरीकुर्वन् इत्यर्थः (भिद + ञटः श्ल) , सूर्यो यथा स्यादतः किरणजालैः श्याम-
वर्णानि अन्धकाराणि विदारयति, तथा राजा श्यामलानि वराहहृन्दानि प्रभृतेः शरे-
र्विदारयामास इति निर्वर्णः ; समरदुर्मेदान्—रणदुर्धर्षान् (विष्ण० । ७मी तत्पु०) ।
शरभान्—“अष्टपादहृन्मयम् कर्हपाटञ्चतयः” इत्युक्ताश्चमृगविशेषान् । कुलिश-
कर्कशप्रासपातैः,—बलवत्कठोरकुलाख्यास्त्रप्रहारैः ।

(च) तीव्रः,—प्रचण्डः, पाणिप्रहारः,—गल्फाघोभागाघातः (“तद्गुन्यघटिके
गुल्फो पुमान् पाणिंस्तथोरथः” इत्यमरः) तेन तीव्रपाणिप्रहारेण—पादयोः पञ्चाद-
भागव्य गल्फाघोटेश्च दाहयताङ्गनेत्यर्थः । वाताधिकजवेन—वायोरप्यधिकवेगेन ।

(छ) बाहे—अश्वे (“तुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः । वाजिवाह्वगन्धर्व—”
इत्यमरः) । दिक्षोहं—दिग्भानिम् । शारात्—समीपे (अन्व० । “शारादूर-
समीपयोः” इत्यमरः) ।

(ज) विपर्याणं—विगतपण्ययनं, पृष्ठादपनीतचन्यांसनादिकमित्यर्थः ।
स्नातपीतमिति अन्तर्भूतप्लव्यप्रयोगो ज्ञेयः, क्षपितपायितमित्यर्थः (स्नाताशु-

यवमानं तस्मै दत्त्वा च, स्वयं कृतस्नानः मलिनं पिबन्
विगतश्चमो रम्येषु तत्तत्प्रदेशेषु दृष्टिं निक्षिपन् कस्यचित्
अशोकतरोरधस्तात् कामपि आमुक्तपुष्पाऽऽभरणां वल्कलांशुक-
शोभिनीं बहुमुग्धजटाजूटं सविशेषमनोरमां सखीद्वितीयाम्
आश्चर्य्यरूपां मुनिकन्यां ददर्श, चिन्तयामास च कामशराहतः,
—“केयम् ? किंस्वित् सावित्री मरमोषु स्नानुमागता ? आहो-
स्वित् स्वामिविभ्रष्टा गौरी पुनस्तपः कर्तुं प्रवृत्ता ?
तदेनामुपसृत्य वार्त्तामुपलप्सा” इत्यालोच्य शनैस्तस्याः समोप-
माययौ । साऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा तद्रूपेण समाकृष्टचित्ता
(भू) प्रारब्धपुष्पस्रक्मन्त्रहस्ता व्यचिन्तयत्,—“कोऽयमोट्क
अस्मिन्नरण्ये ? विद्याधरः कोऽपि वा ? चरितार्थं ममाद्य दृशौ”
इत्थं वितर्क्य तपया तिर्यक् पश्यन्ती उत्थाय मोरुस्तम्भाऽपि

लिनवन स०) । यवसानि—घामान् (“घामो यवसम्” इत्यमरः) । आमुक्तानि
—पिनडानि, परिहितानोत्पन्न, पुष्पाभरणानि—कुसुमभूषणानि यथा ताम्
आमुक्तपुष्पाभरणा—धृतकुसुमालङ्कारां (विष्ण० । बहुव्री०), वल्कलं—हस्तवल्क-
तट्टव अंशुक—वस्त्रं (वस्त्रमाच्छादनं वासयन् वसनमशुकम्” इत्यमरः),
तेन शोभते इति तादृशीं वल्कलांशुकशोभिनीं—हस्तवल्क्युपवसनपारङ्गितां (विष्ण० ।
बहुव्री०), बहुन—संयतेन, मुग्धेन—सुन्दरेण (“मुग्धस्तु सुन्दरे मूढे” इति मैटिनी),
जटाजूटेन—जटाकुलापेन, सविशेषं मनोरमा—मनीषारिणी ता बहुमुग्धजटाजूट-
साविशेषमनोरमां—जटाकुलापिनापि विचित्रहारिणीमित्यर्थः (विष्ण० । इया तत्प०),
सखी एव द्वितीया यस्याः ता सखीद्वितीया—एकमात्रसङ्घचरोसङ्गिता (विष्ण० ।
बहुव्री०) । किंस्वित् पादोस्त्रिदिव्यव्ययद्वयं वितर्काशकम् । उपलप्सा—ज्ञास्यामि
(उप + लभ + लट्-स्ये) ।

(भू) प्रारब्धायां—गुम्फितं प्रवृत्तायां, पुष्पस्रजि—कुसुममाल्ये, सखी—
निबद्धो, निर्व्यापारस्थितौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः सा प्रारब्धपुष्पस्रक्मन्त्रहस्ता—
विरतमाल्ययवनव्यापारा (विष्ण० । बहुव्री०) । चरितार्थे—सम्पन्नप्रयोजने, सफले
इत्यर्थः, अद्यपि हि रूपदर्शनप्रयोजनके, अद्य लोकातीतरूपदर्शनेन तयोः कृतायता

गन्तुं प्रावर्तत। अथ राजा तामुपेत्याब्रवीत्,—“सुन्दरि! प्रथम-
दृष्टस्य दर्शनमात्रार्थिनः दूराऽऽगतस्य जनस्य (ज) स्वागतादिक-
मास्तां, कोऽयमाश्रमिधर्मः यदेतस्मात् पलाय्यते ?” । इति तेन
राज्ञाऽभिहिते विचक्षणा तदीया सखी तत्र राजानमुपवेश्य
अतिथिसत्क्रियामकरोत् ।

अथ राजा तां सविनयम् (ट) अप्राचीत्,—“भद्रे ! अनया
तव सख्या कः पुण्यवान् वैशः अलङ्घ्रियते ? कानि वाऽस्याः
कणेरसायनानि नामाक्षराणि ? कथं वा अनया कुसुम-
सुकुमारमिदं वपुः ईदृशे वयसि तापस्या वृत्त्या विजने कदर्शी-
क्रियते ?” । एतत् राजवचनमाकर्ण्य सखी तं प्रत्यभाषत,
—“महाभाग ! एषा महर्षेः कण्वस्य कन्यका मेनकासम्भवा
आश्रम एव वर्द्धिता इन्द्रीवरप्रभा नाम । अस्मिन् सरसि
पितुरनुज्ञया स्नातुमागता । इतो नातिदूरं अस्याः पितु-
राश्रमः” ।

इत्यभिहितो राजा सम्प्रहृष्टः तुरङ्गममारुह्य तां
कन्यां याचितुं महर्षेः कण्वस्याऽऽश्रममगात्, प्राविशच्च
(ठ) विनीतवेशः तमाश्रमं वह्निःस्थापितवाहः । प्रविश्य च राजा
सञ्जाता इति तात्पर्यम् । तित्येक्—वक्रदृष्ट्या, कटाक्षेणेत्यर्थः । सोरुक्ष्णाऽपि—
सात्त्विकभाषोदयात् ऊरुक्ष्णवत्यपि, ऊर्वोः सञ्जत्वात् गन्तुमक्षमा सत्यपि
इत्यर्थः ।

(ज) स्वागतादिकं—सुखेनागमनं सञ्जातम् ? इत्यादिकं प्रश्न, सर्वाश्रमिचा-
माचारविशेषमित्यर्थः । पलाय्यते, भवत्या इति शेषः ।

(ट) अप्राचीत्—अजिज्ञासिष्ट (प्रच्छ + कृच्-ट्) ! कणेरसायनानि—
रसायनाख्यौषधविशेषवत् कण्वसन्तपस्यानि । तापस्या—तपःसम्पत्तिर्या, वृत्त्या—
आचार्य, तपस्याचरन्नेत्यर्थः । कदर्थे कदर्थे क्रियते कदर्शीक्रियते ?—क्रियते
(कदर्थ + कृ + अभूततद्भावे चिः, ततः कर्माणि लट्-ते) ।

(ठ) विनीतवेशः,—अनुकूलपरिच्छदः, स्वगयावेशं परिहृत्य ब्रान्ताभाव-

(ङ) जटावल्कलधरैः पादपैरिव तापमैः परितृप्तं तेजसा चन्द्रमिव आह्लादिनं तम् ऋषिं कण्ठमद्राक्षीत्, दृष्ट्वोपेत्य तं पादयोर्वन्दे । सोऽपि ज्ञानी मुनिः कृताऽऽतिथ्यं विश्रान्तं तमभाषत,—“वत्स ! चन्द्रालोक ! शृणु यदहं वक्षिष्ये ते हितं, संसारेऽस्मिन् प्राणिनां मृत्युभयं यादृक्, तदहं जानामि, तत् निरर्थकं कथयिमान् ऋगादीन् (ढ) हंसि ? भोतरक्षार्थमेव धात्रा क्षत्रस्य शस्त्रं सृष्टं, तत् धर्मेण प्रजा रक्ष, कण्टकान् समुन्मूलय ; हस्त्यश्वादिभिः साधनैः चलां लक्ष्मीं साधयितुं यतस्व, राज्यसुखं भुङ्क्ष्व, दानं देहि, दिक्षु यशसिं विाकर, कृतान्तक्रीडितं मृगयाव्यसनं परित्यज ; यत्र हन्तुर्ह्यन्यमानस्य च तुल्यप्रमादताऽस्ति, तेन बह्वनर्थेन अनन व्यापारेण किम् ?

मवलम्ब्यति भावः । वाङ्,—आश्रमवाङ्मार्गं, स्थापितः,—रचितः, वाङ्,—अश्रुः प्रेन मः वाङ्, स्थापितवाङ्,—वाङ्, परित्यक्तगुरुः (विष्णु । बहुव्री०) ।

(ङ) जटाः,—जग्रकचान्, परस्परसन्निप्रकेशानित्यर्थः, अन्व, —मूलानि (“जटा जग्रकच मूलं मान्याम” इति मेदिनी), वल्कलानि—वृक्षत्वचः, एकव, —परिधेय- तथा, अन्व, —साङ्गिकतया इति ज्ञातव्यम् ; अर्णीति तैः जटावल्कलधरैः,— जटावल्कलवसानैः, जटावल्कलमयकौश । पादयोः (शेषे ६४०) ।

(ढ) हंसि—भारयांस (हल + लट् सिप्) । अतात् वाचते इति अत्रः तस्य चक्षुष्य—आसंवातः आसिधस्येत्यर्थः, भीताभयदानमेव चक्षुष्यस्य योगिकोऽर्थः इति तात्पर्यम् । कण्टकान्—दोषान्, सुदृग्गन्तुं वा (“कण्टकः सुदृग्गतौ च कथं व्यानकदोषयोः । रोमाश्चैव दुर्माङ्गं च कण्टको मस्करोऽपि च” इति शब्दः) । साधनैः,—उपायैः, यथा,—साधनैः,—सैन्यैः (“हस्त्यश्वादिपादातं सेनाङ्गं व्यासप्त- एवम” इत्यमरात् सेनाङ्गानां हस्त्यश्वादीनां सैन्यपण्यायकसाधनशब्देन व्यपदेशो ज्ञातव्यः । “साधनं स्वतन्त्रं सैन्यं सिद्धोपयो गतो । निवर्तनीपाथमेदं दापनेऽनुगम धने” इति मेदिनी) । साधयितुं—वशीकर्तुमित्यर्थः (साध + शिच् + तुमुन्) । विाकर—विस्तारय इत्यर्थः (वि + कृ + लोट्-ङ्), कृतान्तक्रीडितं—यमविलसितं, कृतान्तस्य मृत्युदेवतत्वात् कृतान्ताचारवत् आचरणमित्यर्थः । तुल्यप्रमादता—समानविपत्तिमत्त्वा,

पाण्डोर्नृपस्य वृत्तं त्वया किं न श्रुतम् ?” । एतदाकर्ण्य मुनि-
वचनं कार्थ्यज्ञो नृपः (ण) समभिनन्द्य प्रत्यभाषत,—“भगवन् !
अनुशिष्टोऽस्मि, महान् अनुग्रहो मे कृतः अनेन अनुशासनेन ।
अद्य प्रभृति सृगयानिवृत्ताऽभवं, प्राणिनो निर्भयाः सन्तु” ।
तदाकर्ण्य मुनिरब्रवीत्,—“तुष्टोऽस्मि तवामुना प्राणिष्वभय-
दानेन, तदोप्पितं वरं वृणीष्व” इति । ततः स (त) कालज्ञो
नृपतिरब्रवीत्,—“भगवन् ! प्रसन्नोऽस्मि चेत्, सुतामिन्दोवरप्रभां
मह्यं देहि” । इत्यर्थितः स मुनिस्तस्मै स्त्राताऽऽगतां तामम्बरः-
सम्भवां कन्यां प्रददौ । ततः कृतविवाहः (थ) मङ्गलालङ्कृतः
तां मुनिपत्न्योक्तप्रसाधनाम् उदाष्यैस्तापमैरानिजाश्रमात्
कृतानुयात्रामिन्दोवरप्रभां भार्यामादाय वाजिनमारुह्य राज-
धानीं प्रतस्थे ।

एतस्मिन्नन्तरं दूराध्वगमनकालान्तं तं नृपं वोच्य भगवान्

किञ्चिद्वचने जाते एकलान्धस्य अवशविमाश्रमश्चावनतयेति भावः । पाण्डो-
र्नृपस्य—पाण्डुराजस्य, वृत्तं—चरितामत्यर्थः, पाण्डुसंस्काराजः सर्वदा सगयाव्यसनी
सगदा रससागं सगर्वावर्णं कर्माः मुनि सृगमुद्रा शरणं निजपान, स च मुनिः
अपूर्वसरसमुत्तः “एव तवापि सत्यभावी” इति तं शशप इति वार्ता ।

(ण) समभिनन्द्य—प्रशस्य, मुनिवचनमिति शेषः । अनुशिष्टः,—उपदिष्टः
[अनु + शिभ + क्त, “शास्त्रं इदं शिष्टोः” (६।४.३४ पा०) इत्युपधाया इत्, “शास्त्रि-
वसिष्ठस्योनां—” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] । अनुशासनेन—उपदेशेन ।

(त) कालज्ञः,—अवसरावत्, यदा यादृशं वक्तुं युज्यते तदभिज्ञः ।

(थ) मङ्गलं—विवाहकूपमङ्गलकर्मणि, मङ्गलाय—विवाहकूपमङ्गलकर्मणे
इति वा, अलङ्कृतः,—सुश्रुतः, कृतप्रसाधन इत्यर्थः, यदा,—मङ्गलेन—अभीष्टपूर्ति-
जनितश्रेयसा देतुम्, अलङ्कृतः,—जातशोभः मङ्गलालङ्कृतः,—कल्याणभाषितः
(विष्णु० । ७। ४० ३० ३१ तत्प० वा) । उदाष्यैः,—उदश्रुभः, निर्गतनेत्रोदकोरित्यर्थः
(विष्णु० । बृहन्नै० । निजाश्रमात्—निजतपोवशात्, वा—प्रसूतिं आनिजाश्रमात्—
तपोवसनीमापन्नसम् ।

सहस्ररश्मिः खिन्नः इव अस्ताचलशिरसि समुर्पाविशत् । ददृशे च (द) रात्राभिसारिका मृगनेत्रा क्रमादुद्रिक्तमन्यथा ध्वान्त-
नीलपटप्रावृता । तस्मिंश्चावसरे राजा जलाशयतीरवर्त्तनं
(ध) शाखापङ्कवसंक्लृप्तशादलश्यामलस्थलम् अश्वत्यपादपं दृष्ट्वा
“इह रात्रिं वसामि” इति मनसि अकरोत् । ततस्तुरगादवतीर्य
तस्मै वाजिने तृणोदकं दत्त्वा वाय्यास्तस्याः सलिलानि पीत्वा
प्रियया सह विश्रामम् । तत्कालञ्च (न) शशलाञ्छनः सरागः

(द) रात्रिः अभिसारिका इव इति रात्राभिसारिका—कालार्धे सङ्गतस्यानातृ-
यायिनी रजनी, अन्यत्र,—रात्रिरिव अभिसारिका रात्राभिसारिका—कालार्धिनी
सती सङ्गतस्यानं गच्छन्ती काचदङ्गना, मृगः,—मृगशरीरं लक्ष्यं, नेत्रं—नेत्रमिव
प्रकाशकमित्यर्थः, यस्यां रात्रौ सा मृगनेत्रा—रात्रिविशेषः, मार्गशीर्षस्य त्रयो-
विंशदिनाभ्यन्तरे सङ्गन्तेः पूर्वपक्ष्येना काचित् रात्रिरित्यर्थः, अश्वत्यापदपं दृष्ट्वा
काचित् रात्रिरिति यावत्, अन्यत्र,—मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्याः सा मृगनेत्रा
—हरिणलोचना काचित् नायिका (“मृगनेत्रा रात्रिभेदे विशेषं योषितस्तथा”
इति मेदिनी) । उद्रिक्तः,—प्रवृत्तः, मन्यथः,—कामचिन्ता यस्या सा उद्रिक्तमन्यथा
—उद्बुद्धकामाभावा इत्यर्थः, अन्यत्र,—उद्रिक्तः,—आविर्भूतः, मन्यथः,—कामः,
स्तरवाञ्छा इत्यर्थः, यस्याः सा उद्रिक्तमन्यथा—कामवैगिनी (विष्णु० । बहुव्री० ।
“मन्यथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे” इति मेदिनी), ध्वान्तम्—अन्धकारः,
नीलपट इव—कृष्णवस्त्रमिव, अन्यत्र,—ध्वान्तमिव नीलपटः, तेन प्रावृता
—अवगृहिता ध्वान्तनीलपटप्रावृता—तिमिररूपकृष्णवसनावृता, कृष्णवस्त्रमिमांसा
अभिसारिकायां कृष्णवसनावरणेन अभिसरण्यामियमात् तथात्वमिति मन्यम् ।

(ध) शाखापङ्कवसंक्लृप्तं—लताकिसलयारूढं, तत्र तत् शादलश्यामलञ्च—
शादहरितश्यामवर्णञ्च, लवटृणप्रचुरतया मेषकाममित्यर्थः (“शादलः शादहरिते”
इत्यमरः), स्थलं—भूः यत्र तादृशं शाखापङ्कवसंक्लृप्तशादलश्यामलस्थलं—
लताकिसलयातीर्णलवटृणप्रचुरहरितभूमिकमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । रात्रिम्
—[“अकर्मकथातृभिः—” (वा०) इति कालस्य कर्मलम्] ।

(न) शशः,—मृगः, लाञ्छनं—चिह्नं यस्य सः शशलाञ्छनः,—मृगाङ्कः,
अन्त इत्यर्थः, कामो काचित् प्रवृत्त इति ज्ञेयते ; सरागः,—रक्तवर्णः, उद्गमन-

तिमिरांशुकहारी समाक्रम्य प्राच्या मुखं चुचुब्धे ।
 (प) चन्द्राकिरणैः समाश्लिष्य प्रसाधिता वीतमानावकाशः
 शेषाश्च दिशां विरजुः । अत्रान्तरं (फ) लतागुल्फाविवरप्रसृतै-
 रैन्दवैः रत्नदीपाभैः करैस्तनुमूले अवभासितं स राजा
 तामिन्दोवरप्रभां नवसङ्क्रमरसोज्जासामाश्लिष्य सुरतोत्सव-
 मिषेव, विस्रंसयामास च तस्यास्त्रपामिव नोर्वी, खण्डयामास
 च दशनैस्तस्या मुग्धभावमिवाधरं, रचयामास च यौवन-
 वेलाया चन्द्रस्य रक्तवर्णतायाः प्राकृतिकत्वात्, सानुरागश्च ("रागस्तु भावस्य
 भांङ्गतादिषु । कंशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च" इति मेदिनी),
 तिमिरम्—अन्धकारम्, अंशुकं—वस्त्रमिव, अन्यत्,—तिमिरमिव अशुकम्, उभय-
 व्याप चावरकलसाधस्यांदितां द्रष्टव्यम् ; तत् इत्तुम्—अपसारयितुं शीलमस्य इति
 तिमिरांशुकहारी—तिमिररूपवस्त्रापसरणशीलः । प्राच्या,—पूर्वाशायाः, कस्या-
 चित् नायिकायाश्च इति ध्वन्यते ।

(प) चन्द्राकिरणैः, इत्येव इति ध्वन्यते । प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, चन्द्रेण,
 केनचित् नायकेन चेति शेषः, अत एव वीतः,—विगतः, मानस्य—अभिमानस्य,
 एकत्र,—प्राच्याः दिशः मुखचुम्बनजनितस्य, अन्यत्,—कालान्तरमुखचुम्बनजनित-
 स्यात् भावः, अवकाशः,—अवसरः यासां ताः वीतमानावकाशाः,—अपगतमान-
 प्रमराः इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(फ) लतागुल्फाविवरप्रसृतैः,—लतागुल्फान्तरालनिर्गतेः, इन्दोरिवे ऐन्दवाः तैः
 ऐन्दवैः,—चान्द्रः, चन्द्रसम्बन्धितमित्यर्थः । करैः,—किरणैः । अवभासितं—उद्दीपितं,
 आलोकितं इत्यर्थः । नवसङ्क्रमस्य—अपूर्वपतिसङ्क्रमासस्य, यो रसः,—आल्लादः,
 अदा,—नवसङ्क्रमे यो रसः,—रागः, अनुराग इत्यर्थः ("शङ्कारादौ विषे बोध्यं
 तित्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्त्रादयोः पुमान्" इति मेदिनी),
 तेन उज्जासः,—आनन्दः सखाः ता नवसङ्क्रमरसोज्जासां—प्रथमसुरतसुखानुभवा-
 भांङ्गितां (विष्णु० । बहुव्री०) । विस्रंसयामास—विचित्रयामास (वि + संस +
 शिच् + क्तिट्-बन्) । नोर्वी—कटीवस्त्रवन्धनं, कटीवस्त्रवन्धनमित्यर्थः ("स्त्रोकटी-
 वस्त्रवन्धेऽपि नोर्वी परिपद्येऽपि च" इत्यमरः) । मुग्धभावं—मूढभावं, अज्ञता-
 मित्यर्थः, सारस्वमिति यावत् । यौवनं—तारुण्यमेव, इत्यर्थः,—इती, तस्य कुशलोः,
 —मिरःस्वभासपिण्ठयोः ("कुशो राज्ञाकरे इति मूर्ध्नि राजस्वनाकरे" इति

द्विपकुम्भयोः तस्याः कूचयोः सद्वनवनचवमाला इव
नखक्षतानि, चपुम्ब च मुहुः सर्वतो लावण्यामृतनिख्यन्ट-
मिव पिबन् मुखं कपोली नयने च । इत्थं तथा सह
(ब) निधुवनक्रीडया तत्र तां निशां क्षणमिवानयत् ।

अथ प्रातः समुत्थाय कृतसाम्यविधिः स्वसैन्यानुसन्धानाय
तथा कान्तया सह प्रयातुमुत्सुकोऽभवत् । तावच्च रजण्यां
(भ) विलुप्तकमलिनीशोभं भियेव अस्ताचलकुहरप्रलीनं
ध्वस्ततेजसं निशापतिं हन्तुकाम इव क्रोधादाताम्र-
तरराचिषि प्रसारितकरैरुत्तिष्ठतचन्द्रमण्डले विवस्वति,

मेदिनी) योवनापकुम्भयोः, —तावण्यागजकुम्भमदृशयाम्यथः । सन्नि—प्रशस्तानि,
यानि रत्नानि—मणयः, तैः नवाः,—प्रत्ययाः, नखप्रमालाः,—सप्तविंशतिभौतिकैः
यथिताः एकावलीविंशयाः (“एकावलीकथाष्टका । सैव नखप्रमाला स्यात् सप्त-
विंशतिभौतिकैः” इत्यमरः) ता इव सद्वनवनचवमाला इव—सप्तविंशतिभौतिक-
खचितमङ्गलिकावलीमाला इव इत्यर्थः । लावण्यं—“मुक्ताफलेषु छायायास्तारण-
त्वमिवान्वरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावल्यामङ्गाद्यते” इत्युक्लक्षणः कान्तिविशेषः,
तद्वै च नृत्तनिख्यन्टः,—मुषादवः तं लावण्यामृतनिख्यन्टं—सौन्दर्यमुधारयम् ।

(ब) निधुवनक्रीडया—पूरतलीलया (“भवेन्निधुवनं कण्ठे मुरते च नपंसकम्”
इति मेदिनी) ।

(भ) विलुप्ता—विध्वक्ता, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, शोभा—सौन्दर्ये येन तं
विलुप्तकमलिनीशोभं—विनष्टमलिनीप्रभोदं, निशाया पाङ्गनीना मुद्रितोभवनव्यभावा-
दिति भावः (विष्णु० । बह्व्री०), भियेव—कमलिनीशोभाहरणजनितभयनेवेत्यर्थः,
सूर्यादिति शब्दः, अस्ताचलकुहरप्रलीनम्—अस्ताग्रिखरिगङ्गरलुक्कायितं, ध्वस्तम्—
ऊषाऽऽनमनात् क्षयितं, तेजः,—प्रभा यस्य तं ध्वस्ततेजसं—क्षीणप्रभं (विष्णु० ।
बह्व्री०) । आताम्रतरम्—ईषताम्रवर्णम् (अत्र स्वार्थिककारणम्), रीचिः,—प्रभा
(“स्युः प्रभाश्चक्षुस्त्रिभूभाण्डविद्युतिदीपयः । रीचिः शेषिश्चमे लीवे” इत्यमरः)
यस्य तस्मिन् आताम्रतररीचिषि—अवकाशे इत्यर्थः, दृश्यते च लोके क्रुद्धः अवकाशो
भवतीति ; प्रसारितकरैः,—विसारितकरैः, विसारितहस्तैश्च, उत्तिष्ठतम्—
उत्थातितं, चन्द्रमण्डलं वेन तस्मिन् उत्तिष्ठतचन्द्रमण्डले—दूरापसारितचन्द्रबिम्बे,

अकस्मात् विद्युत्पिशङ्गजटः कज्जलश्यामलः कालमेघ इव
 कञ्चित् अन्धमालाकृतोत्तंसः केशयज्ञोपवीती ब्रह्मराक्षसः
 नरशिरोमांसं खादन् कपालेन शोणितं पिबन्स समा-
 जगाम । सः अट्टहासं विमुच्य क्रुधा अग्निं वमन्निव
 (म) दंष्ट्राकरालो राजानं तं निर्भर्त्सन्नब्रवीत्,—“पाप !
 ज्वालामुखं नाम मां ब्रह्मराक्षसं विद्धि, एष चाश्वत्थो मे निवासः
 देवैरपि न लङ्घ्यते, सोऽयं त्वया स्त्रिया सह समाक्रम्य परि-
 भुक्तः, तदविनयमिदानीं भुङ्क्ष्व, दुराचार ! एषोऽहं कामोप-
 हतचेतसः ते हृदयमुत्पाद्य भोक्ष्ये, शोणितञ्च पास्यामि” । तदा-
 कर्णं तच्च घोरं राक्षसमबध्यमवेक्ष्य, दृष्ट्वा च कान्तां भय-
 विह्वलां, भयात् राजा सविनयमवादीत्,—“अजानता मया ते
 (य) अपराहं, तत् क्षमस्व । तवाऽऽश्रमेऽहमतिथिस्त्वां शरणं

चन्द्रमण्डलमपसाय्यं उदिने सति इत्यर्थः । विद्युदिव—तडिदिव, पिशङ्गो—पिशङ्ग-
 वर्णा, जटा—लघुकेशः यस्य सः विद्युत्पिशङ्गजटः,—पिशङ्गलघ्वजटाधारी, अश्वत्थः,
 —विद्युत् पिशङ्गो जटा इव यत्र तादृशः विद्युत्पिशङ्गजटः,—तडित्वान् । अन्धाणां—
 मराणामुदरस्थनाडोविशेषाणां, मालाभिः कृतः उत्तंसः,—कर्णपुरः, कर्णभूषण-
 मित्यर्थः, शिखरो वा, शिरोभूषणमित्यर्थः (“उत्तंसः कर्णपुरेऽपि शिखरे चावतंस-
 वत्” इति विश्वः), येन सः अन्धमालाकृतोत्तंसः,—कर्णाभरणौकृतान्धमालाः शिरो-
 भूषणौकृतान्धमालो वा (विश्व० । बहुव्री०), केशयज्ञोपवीती—केशकृतयज्ञोपवीतधारिणी
 (शाकपा०) । कपालेन—शिरोऽस्या (“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्यु स्यात् घटादिः
 शकले व्रजो” इति मेदिनी) ।

(म) दंष्ट्रा—दीर्घदन्तेन, करान्,—भूषणः दंष्ट्राकरालः,—भीमदन्तः
 (विश्व० । ३५५ तत्पु०) । अश्वत्थः,—अश्वत्थवृक्षः । लङ्घ्यते—आतिक्रम्यते, अवलङ्घयितुं
 शक्यते इत्यर्थः (लङ् + चिच् + कर्मणि लट्-ते), सोऽयम्—अश्वत्थवृक्षः । समाक्रम्य
 —अभिभूय, अकस्मान्मेत्यर्थः, परिभुक्तः,—स्त्रीसम्भोगेन दूषित इत्यर्थः । अविनयं—
 पूज्ययतिक्रमम्, औदत्यफलमिति भावः ।

(य) अपराहं—खल्वितम्, अपराहः कृत इत्यर्थः (अप + राह + क्तः) ।

गतः, दास्यामि च ते ईप्सितं (र) पुरुषं पशुं, येन ते हस्ति-
भविता ; तत् प्रसौद, क्रोधं परिहर” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य
स ब्रह्मराक्षसः शान्तकोपः,—“अस्तु, का दोषः ?” इति विविच्य
ग्रन्थभाषत,—“राजन् ! यः सप्तवर्षीयः महासस्त्रः विवेकवान्
ब्राह्मणपुत्रः स्वेच्छया त्वदर्थमात्मानं दद्यात्, यच्च हन्यमानं
तन्माता हस्तयाः, तत्पिता च पादयोः सुदृढं लङ्घीतस्ते
सन्निवेश्य (ल) अवष्टभाति, सप्तदिनाभ्यन्तरे तादृशं पुरुषं स्वयं
खड्गप्रहारेण मष्टमुपहारीकरोषि चेत्, तदा ते इमं न्यङ्कारं
क्षमिष्ये, अन्यथा त्वां सपरिच्छदं मया नाशयिष्यामि” ।
श्रुत्वेतत् स राजा भयात्,—“तथा” इति प्रतिपदे । साऽपि
ब्रह्मराक्षसः तत्क्षणात् तिरोजभूवे ।

अथ राजा चन्द्रालोकस्तया इन्दोवरप्रभया सह हया-
ऽऽरूढः सुदृमेना इतस्ततः सैन्यानि (व) विचिन्वन् प्रायात् ।
“अहो ! अहं मृगयया मदनेन च विमोहितः (श) अकाण्डं
पाण्डुरारव विनाशं गतः, अस्त्र रक्षसः तादृशः उपहारः कुतो
लभ्यते ? तदिदानीं निजमेव नगरं यामि, पश्यामि, किं भावि”

(र) पुरुष पशु—बलिनिमित्तकञ्जागुरुपण कल्पित मातृषामित्यर्थः,
“पशुर्मुगादट्टेवाजे नाऽव्यय पशु दर्शने” इति मादिनीवचनेन पशुशब्दस्य कानार्थक-
त्वात्, क्वाणस्य च बाह्यकर्मण्येव प्रशस्तत्वात् पुरुषरूपे क्वाणमिति बोध्यम् ;
अथवा दुर्गोक्तवतस्त्वे पुरुषस्य यास्यपशुमध्ये पाठान्, पशुस्थाने तस्मापि मन्थोगस्य
शाल्वसम्यतत्वाच्च पुरुषपशुम् इति सन्तत्यम् ; तथा च—“गौरविरजाऽऽश्राऽश्रुतरा
गर्हभो मनुष्यश्च सप्त याव्याः पशवः” इति ।

(ल) अवष्टभाति—प्रतिरुणद्धि [अव + लृभ् + लट्-तिप् “अवाञ्छा-
लम्बनाविदूर्ययोः” (दा३।६८ पा०) इति धत्वम्] । न्यङ्कारं—नीचोक्तं,
मयांदाक्षकृतमित्यर्थः, अवमाननमिति यावत् । सपरिच्छदं—सपरिवारम् ।

(व) विचिन्वन्—अन्विष्यन् (वि + चि + लट्-शब्दः) ।

(श) अकाण्ड—अनवसरे, अकाले इत्यर्थः । भावि—भावितव्यतीत्यर्थः ।

इति ध्यायन् सः समन्तात् अन्विष्यन् स्वसैन्यं स्वनगरं
चिचकूटञ्च प्राप । तत्र अनुरूपभार्यालाभेन परितुष्टाभिः
प्रकृतिभिः महोत्सवे विहितेऽपि अन्तर्गतविषादस्य तस्य
(ष) दुःखदुःखेनैव दिनशेषो व्यपगमत् । द्वितीयेऽहनि स
रहसि मन्त्रिभ्यः तं सर्वं वृत्तान्तमाचक्षते । तेषाञ्चैकः सुमति-
मन्त्री प्रत्यब्रवीत्,—“देव ! विषादस्ते मा भूत्, अहमन्विष्यन्
तादृशमुपहारमानेष्यामि, विचित्रा हि मेदिनी” । एवं राजान-
माश्वास्य स मन्त्री (स) सौवर्णीं शिशुप्रतिमामकरोत् । “यः
(ह) सप्तवर्षदेशीयः विप्रपुत्रः सत्त्ववान् आत्मानं मातापित्रो-
रनुज्ञया ब्रह्मरक्षसः उपहाराय प्रयच्छति, यश्च हन्यमानस्ताभ्यां
मातापित्र्यां हस्तपादे प्रगृह्यते, राजा तत्पित्रोरुपकारार्थं
ग्रामशतसंहितां रत्नयुक्तामिमां सौवर्णीं प्रतिमां तस्मै दास्यति”
इति तां शिशुप्रतिकृतिं भ्रामयन् स मन्त्री अजस्रं पटहोद्घोषण-
मकारयत् ।

एतदाकर्ण्य एकस्मिन् (क) अग्रहारे कञ्चित् द्विजशिशुः
सप्तवर्षदेशीयोऽपि अतिधीरः अद्भुताकृतिः बाल्येऽपि सदा
पराहते रतः प्रजानां पुण्यपरिपाक इव मूर्तिमान् उद्घाटकान्
प्रोवाच,—“भद्राः ! युष्मदर्थे अहमात्मानं ददामि, तिष्ठत, पितरौ
बोधयित्वा द्रुतमागच्छामि” इति तानभिधाय, तैस्तानु-

(ष) दुःखदुःखेनैव—निरतिशयदुःखेनैवेत्यर्थः ।

(स) सौवर्णी—सुवर्णविकारां, काञ्चनमयीमिति यावत् [सुवर्णं + “तस्य
विकारः” (४।३।३४ पा०) इत्यण्] ।

(ह) द्रुषट्टनः सप्तवर्षः सप्तवर्षदेशीयः,—किञ्चिदपूर्णसप्तवर्षः [“द्रुषदसमाप्तो
कल्पवृक्षदेशीयः” (५।३।६० पा०) इति देशीयर्] ।

(क) अग्रहारे—ग्रामे । अद्भुताकृतिः,—अपौरुषेयः । प्रजानां—जनानां
(“प्रजा स्त्वान् सन्ततो जने” इत्यमरः), पुण्यपरिपाकः,—पुण्यपरिष्कारः, पुण्या-
वृत्तान्तस्य फलमित्यर्थः, प्रजानां बहुपुण्यफलैर्न तादृशः पराहितप्रती जायते

मतः स बालः गृहं गत्वा रचिताञ्जलिः पितरावब्रवीत्,—
 “अम्ब ! तात ! अहं सर्वसत्त्वार्थम् एतं विनश्वरं देहं ददामि,
 तन्नामनुजानीतम्, इमाञ्च राजदत्तां हेमरत्नमयीं ग्रामशता-
 न्विताम् आत्मप्रतिकृतिं गृहीत्वा वां वितरामि, एवं मति मम
 युष्मदानृण्यं परायेषु सिध्यति, युवाञ्च चिरमदरिद्रौ बहून्
 पुत्रानवाप्स्यथः” । इतिवादिनं तं सहसा तौ पितरौ
 अवोचतां,—“पुत्र ! किमेतत् भाषसे ? वातेन किं
 (ख) क्षुभितोऽसि ? किं वा ग्रहगृहीतोऽसि ? अन्यथा कथमेवं
 प्रलपसि ? को हि अर्थः शिशुं घातयेत् ? कश्च शिशुः देहं
 दद्यात् ?” । एतत् पित्रोर्वचः श्रुत्वा स बालः पुनरुवाच,—“नाहं
 बुद्धिमांहात् ब्रवामि, शृणुतं मे (ग) अर्थवत् वचनम्,
 अवाच्याशुचिपूर्णं जगुस्मितं दुःखक्षेत्रं शरीरमिदम् अचिरात्
 विनाशि, तदेतेन अन्यसारेण यदि किञ्चित् सुकृतमुपाज्यते,
 तदेव अस्मिन् संसारे सारमिति बुधैरुच्यते, सर्वभूतापकारा-
 दन्यत् किमस्ति सुकृतम् ? तत्रापि पित्रोर्भक्तिश्चेत् साध्यते, तदा

इत्याशयः । बोधयित्वा—ज्ञापयित्वा (बुध + णिच् + क्ता) । रचिताञ्जलिः,—
 कृताञ्जलिः । अम्ब !—मातः [अम्बा इति शब्दस्य सत्त्वद्धौ “अम्बाशनयोऽम्ब”
 (७।१।१०० पा०) इति ऋत्वः] । सर्वसत्त्वार्थं—सर्वप्राणानिभूतं, सर्वजोदीपकाराय-
 भित्तं यावत् । अनुजानीतम्—अनुमन्यताम् । वा—युवाभ्यां [“युष्मदन्वयोः षष्ठी-
 चतुर्थीइत्याख्यावांस्तौ” (८।१।२० पा०) इति चतुर्थीद्विवचनस्यस्य युष्मदः
 नामादेशः] । अवाप्स्यथः,—लप्स्यथ (अव + आप + लृट्-त्यथस्) ।

(ख) क्षुभितः,—व्याकुलितः, आक्रान्त इति यावत् । ग्रह—पूतनादि-
 बालघट्टे, गृहीतः,—आक्रान्तः गृहगृहीतः,—पूतनादियज्ञपीडितः । प्रलपसि—
 अनर्थकं वाच (प्र + लप + लृट्-सिप् । “प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) ।

(ग) अर्थवत्—युक्तियुक्तमित्यर्थः । अवाच्यानि—वक्तुमशक्यानि, व्यङ्ग्यजनक-
 त्वादिति भावः, यानि अशक्यानि—स्वेदमूत्रपुरीषाद्यपावत्रद्वयाणि, तेः पूषंश्च अवाच्या-
 शिवपूषं—व्यङ्ग्यजनकमूत्रपुरीषादिद्रव्यपूरितम् । सुकृतं—पुण्यं (“स्याद्व्यङ्ग्यमस्त्रिधा

देहादन्यत् किमिव अधिकं सम्पत्स्यते ?” । इत्येवं धीरवचनैः सुदृढनिश्चयः स शिशुः शोचन्तौ पितरौ (घ) स्वमनोषित-
मङ्गीकारयामास ; गत्वा च राजभृत्येभ्यः तां हिरण्मयीं
शतधामशासनसहिताम् आनीय ताभ्यां पिढभ्यां प्रददौ ।

अथ तान् राजभृत्यानग्रतः कृत्वा स बालकः पिढभ्याम्
अन्वितः चित्रकूटं नगरं प्रति प्रायात् । तत्र प्राप्तम्
(ङ) अखण्डिततेजसं तं बालकं रक्षारत्नमिव दृष्ट्वा नृपतिः
भृशं ननन्द । तच्च (च) रचितमाख्यविलेपनं गजपृष्ठमारोप्य
सपिढकं तत् बद्धारचसः सदनं निनाय । तत्र तस्याश्वत्यस्य
पार्श्वतः (छ) मण्डलमालिख्य पुरोहितेन कृतपूजेन वङ्गौ
हुते स ब्रह्मराक्षसः मुक्तादृहामः, स्वाध्यायं पठन्, घूर्णन्,
रक्तासवक्षीवः, मुहुः श्वमन्, जृम्भमाणः, नेत्रैर्ज्वलन्, दिशः
देहच्छायया अन्धकारिताः कुर्वन् ज्वालामुखो महारौद्रदर्शनः

पुण्यं श्रेयसौ सुकृतं द्वयः” इत्यमरः ।) भक्तिः,—सेवा । साध्यते—क्रियते इत्यर्थः
(साध + कर्त्तृणि लट्-ते), पुदैरिति शेषः ।

(घ) स्वमनोषितं—निजमिच्छितम्, अङ्गीकारयामास—स्वीकारयामास ।
शतधामाणां शासनं—लेखम्, एते धामाः अस्मै दत्ताः इत्येवं दानप्रतिपादकं
पत्रं, लिपिविशेष इत्यर्थः, यद्वा,—शतधामा एव शासनानि—राजदण्डार्थः (“शासनं
राजदण्डार्थं लेखाग्राशास्त्रशक्तिषु” इति मेदिनी), तत्सहितां शतधामशासन-
सहितां—यामशतदानपत्रसंयुक्ताम् ।

(ङ) अखण्डिततेजसम्—अज्ञानप्रभं, महासत्त्वमिति यावत् । रक्षार्थे—
निजजीवनरक्षाय, रत्न—बहुमूल्यमणिमिव रक्षारत्नमिव—रक्षाकवचमिवेत्यर्थः ।

(च) रचिते—दत्त, माख्यविलेपने—माखाचन्दने यस्मै च तं रचितमाख्यविलेपनं
—माखाचन्दनादिभूषितम् ।

(छ) मण्डलं—कान्तमरीखासन्निवेशेन रचितं पदार्थविशेषं, सर्वतोभद्र-
मण्डलादिकमिति यावत् । स्वाध्यायं—वेदमन्यर्थः । रक्तं,—शोणितमेव, आसवः,
—मद्यविशेषः, तेन क्षीवः,—मत्तः रक्तासवक्षीवः,—रक्तपानीयम् । जृम्भमाणः,

प्रादुरभूत् । ततो राजा तं दृष्ट्वा विनोतः प्राब्रवीत्,—
 “भगवन् ! अयं तव अभिमतो नरोपहारः समानीतः,
 अद्य स सप्तमो दिवसस्ते प्रतिज्ञायाः, तत् प्रसीद, गृहाण
 इममुपहारं यथाविधि” । इति राज्ञाऽर्घितः स ब्रह्मराक्षसः
 जिह्वया (ज) सूक्ष्णो लिङ्गन् तमुपहारभूतं विप्रसृतमव-
 लोकयामास । क्षणे च तस्मिन् स बालो महासत्त्वो हृष्टो
 व्यचिन्तयत्,—“अनेन स्वदेहदानेन यन्मया सुकृतम् अर्जितं,
 तेन मे स्वर्गो वा (भ) निरुपक्रियो मोक्षो मा भूत्, जन्मनि
 जन्मनि मे परार्थो देहो भूयात्” । इति तस्मिन् चिन्तयत्येव
 क्षणात् (ज) पुण्यदृष्टिमुचां देवानां विमानैः नभस्तलमापूर्यत ।

अथ तस्य ब्रह्मराक्षसः पुरतः स्थापितं तं बालं माता करयोः
 पिता चरणयोरग्रहौत् । ततो यावत् खड्गमाकृष्य राजा तं
 (ट) जिघांसति, तावत् स शिशुस्तथा जहास, यथा स ब्रह्म-

—वदनं व्याददत् (लृभ् + लट् : शानच्) । महारौद्रम्—अत्युग्र, दर्शनम्—अव-
 लोक्षणं यस्य सः महारौद्रदर्शनः,—अतिभयानकाकारः (विष्णु ० । वकुत्री ०) ।

(ज) सूक्ष्णो—चीष्टप्रालो (“प्रालोच्य सूक्ष्णो” इत्यमरः), लिङ्गन्—
 परासृजन् इत्यर्थः (लिङ् + लट् : गृह्) ।

(भ) निः,—नास्ति, उपक्रिया—उपकारः यस्मिन् स निरुपक्रियः,—उप-
 कारसामर्थ्यविरहितः, मोक्षे सञ्ज्ञाने पुनर्जन्माभावात् कदाऽपि कस्यापि उपकार-
 करणासम्भवात् मोक्षस्य निरुपक्रियत्वं, स्वर्गस्य तु न तथा, यतः नियमितकालस्वर्ग-
 भोगावसाने पुनर्जन्मात् परोपकारसम्भावना चास्ति इति स्वर्गस्य न निरुप-
 क्रियत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) पुण्यदृष्टि—कुसुमवर्षणं, सुचलि—निक्षिपन्तीति तादृशानां पुण्यदृष्टि-
 मुचां—कुसुमवर्षिणाम् । विमानैः,—व्योमयानैः । आपूर्यत—व्याप्यत (आ + पूर
 + कर्त्तृणि कङ्-त) ।

(ट) जिघांसति—इच्छति [इङ् + सृज् + “सृज्यङोः” (६।१।८
 पा०) इति द्वित्वं “सृज्यतः” (७।४।७८ पा०) इति चभ्यासस्य चत इकारः

राक्षसास्ते सर्वे स्वं स्वं कर्म त्वज्ज्ञा तन्मुखप्रेक्षिणः कृताञ्जलयः
प्रह्लाद्याभवन्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय स वेतालस्तं पुनरब्रवीत्,—
“राजन् ! तेन बालकेन तादृशे तस्मिन् प्राणान्तसमये यत्
हमितं, तस्य को हेतुः ? महदत्र कौतुकं मम, यदि न वक्ष्यसि
जानन्नपि, तदा ते मूर्धा शतधा विदलिष्यति” । एतदाकण्ठं
स राजा तं प्रत्यभाषत,—“शृणु तस्य शिशोर्हसि अभिप्रायम् :
यो हि दुर्बलो जन्तुः भये प्रत्युपस्थिते प्राणार्थं मातरं पितरं,
तदभावे राजानं त्राणार्थं विधात्रा निर्मितम्, (ठ) एषाञ्जलामे
देवतामाक्रन्दति, तस्य एकोऽपि एतेषु आश्रयो भवेत्, अस्य तु
सर्वमेव अन्यथा जातम् ; पित्रभ्यां हस्तपादं रुद्धम् अर्थ-
दृष्ट्या, राजा च आत्मानं तातुं स्वयं हन्तुमुद्यतः, ब्रह्मरक्षः
दैवतमपि तस्य भक्षणार्थमुपस्थितम् । (ड) अभ्रुवस्य अन्तविरसस्य
आधिव्याधियुक्तस्य देहस्यार्थं विमूढानामोटक् विडम्बनं, यच्च

“अभासाह” (७।३।५ पा०) इति हस्य कुलम् “अभ्रुवस्य सजि” (६।४।१६
पा०) इति हन्तर्दोषः, ततः खट्-तिप्] । प्रह्लाः,—विजताः ।

(ठ) एषा—मातापितृराजान् । आक्रन्दति—आह्वयति, क्रन्दति वा (आ +
क्रन्द + खट्-ति । “आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतर्प्येपि च” इति
मेदिनी) । अन्यथा—विपरीतम् । अर्थदृष्ट्या—धनक्षिप्तया (“दृष्ट्या खानर्ष-
निष्पत्त्या” इति मेदिनी) । दैवतं—देवता, देवयोगित्वात् तस्य देवतात्वमव-
गन्तव्यम् ।

(ड) अभ्रुवस्य—अनिश्चितस्य, अस्थायिनः इति यावत्, अन्ते—परिणामे,
बाह्यदशायामित्यर्थः, विरसस्य—अप्रोतिकरस्येत्यर्थः, सर्वकण्ठं असामर्थ्यात्
विविधव्याधिप्रीकृतत्वाच्चेति भावः, आधिः,—मानसी व्यथा (“पुष्पाधिमानसी
व्यथा” इत्यमरः), आधिव्याधियुक्तस्य—मानसमारोराधिव्यक्तस्य । विडम्बनं—
तिरस्कारः, अर्थादिलाससया चर्माश्रुतिरिति भावः ।

ब्रह्मविष्णुरुद्रादयोऽपि अवश्यं विनाशिनः, तत्रैषाम् ईदृशानां शरीरस्थैर्यवासना काऽपि ? एतत् मोहवैचित्र्यमेषां दृष्ट्वा वाञ्छितं सिद्धञ्च मत्वा आश्चर्यैर्हर्षोदयात् स द्विजशिश्न-
जहास” । इति राजवचनमाकर्ण्य स वेतालः तस्य स्कन्धात् भूयोऽपि स्वकं निलयमाससाद । राजाऽपि दृढसङ्कल्पस्तमनु-
ययौ । अश्वानिधीनामिव सतां हृदयमक्षोभ्यं हि ।

अथ एकविंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपासूनं गत्वा तं वेतालं स्कन्धेनादाय सत्वरं प्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं दृष्ट्वा स्कन्धवर्त्ती स वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् ! (क) उद्गाढकन्दर्पमिकां कथां शृणु, कथयामि,—

अस्ति अमरावतीव परा (ख) सुकृतिनां दिव्यश्रुतानां कृते धात्रा विहिता विशाला नाम पुरी । तस्यामासीत् (ग) सञ्चक्रनन्दनः श्रीमान् आक्रान्तबलिराजकः पद्मनाभ इति विश्रुतो नृपतिः । तस्मिंश्च राजनि तस्यां नगर्यां महाबलिक्

(क) उद्गाढः,—अत्यर्थः, कन्दर्पः,—कामः, कामप्रसङ्गः इति यावत्, यत्र तादृशीम् उद्गाढकन्दर्पा—प्रगाढमन्यथविषयिणीम् (विष्० । बहुव्री०) ।

(ख) सुकृतिनां—पण्यवतां, दिव्यश्रुतानां—स्वर्गभट्टानाम् ।

(ग) सञ्चक्राणां,—साधुसमुदायां, नन्दयतीति नन्दनः,—आनन्दप्रदः सञ्चक्रनन्दनः,—सञ्जनरञ्जनः, शिष्टपालयिता इति यावत्, अत्यन्त,—सत्—उत्कृष्टं विद्यमानं वा, अक्र—सुदर्शनाख्य, नन्दनः,—नन्दकाख्यः खड्गः इत्यर्थः, यस्य सः (खड्गो नन्दकः” इत्यमरः) । आक्रान्तम्,—अभिभूतं, पराजितमिति यावत्, बलि—बलवान्, राजकं—राजसमुद्भूतः (“अथ राजकम् । राजन्यकश्च नृपतिर्वाचिषाश्च तथैव क्रमात्” इत्यमरः) येन सः आक्रान्तबलिराजकः,—बलीकृतप्रबलराजमखड्गः,

अर्थदत्तो नाम धनैः (घ) विजितधनपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य अनङ्गमञ्चरौति एका सुता उदपद्यत, (ङ) यया सुरसुन्दरी-प्रतिकृतिर्धात्रा दर्शिता । तेन बणिजा ताम्रलिप्तिनिवासिने मणिवर्मनाम्ने बणिजे सुता सा प्रदत्ता । एकापत्यतया च (च) अतिवत्सलः स बणिक् तां भर्तृयुक्तां कन्यामनङ्गमञ्चरीं न तत्याज । स तु मणिवर्मा रोगिणः कटुतिक्तमौषधमिव तस्या अनङ्गमञ्चर्याः (छ) हेथो बभूव । भर्तुस्तु तस्य सा सुन्दरी जौवितादापि कृपणस्य सुचिरसञ्चिता समृद्धिरिव प्रियतराऽभूत् ।

एकदाऽसौ मणिवर्मा उत्कण्ठया पित्रोरन्तिकगमनाय ताम्रलिप्तिं प्रातिष्ठत । ततो दिनेषु गच्छत्सु (ज) तीक्ष्णसूर्यांशु-सायकैः प्रोषितानां निरुद्धमार्गः निदाघकालः समुपस्थितः ।

अन्वयः,—आक्रान्तः बलिराजः,—बलिनामा देव्याधिपतिः येन सः, पद्मनाभः,—नटाख्यः राजा विष्णुश्च । विजितः,—विज्यातः ।

(घ) विजितः,—पराभूतः, अशरीकृत इति यावत्, धनपतिः,—कुबेरः येन सः विजितधनपतिः,—सर्वोक्तधनेश्वरः, कुबेरादपि धनवानिति भावः (विष्णु । बह्व्री०) ।

(ङ) यया—अनङ्गमञ्चर्या (करणे श्या०), सुरसुन्दरीप्रतिकृतिः,—देवाङ्गनाप्रतिमा, अनङ्गमञ्चरीं सृष्ट्वा देवाङ्गना अपि ईदृश्य एव भवन्ति इति विश्वासा स्थापितम् इति निष्कर्षः, देवाङ्गनासदृशी सा चासीदिति भावः ।

(च) अतिवत्सलः,—अतिस्निग्धः, अतिशयेन स्नेहपरायण इत्यर्थः । भर्तृयुक्तां—पतिमहितां, कन्यानामातरं स्वगृहे एव ररच इति समुदायार्थः ।

(छ) हेथ्यः,—विशेषपात्रम् ।

(ज) तीक्ष्णः,—प्रवृद्धः, सूर्यांशवः,—सूर्यकिरणाः, सायकाः,—शरा इव तेः तीक्ष्णसूर्यांशुसायकैः,—प्रखरसूर्यमण्डूरुपवायवधैः (करणे श्या०), प्रोषितानां—पान्यानाम् । निदाघकालः,—श्रीमर्तुः, प्रखरसूर्यातपसन्तताः पश्चि-जनाः शनं नाशकृन् इति फलितम् ।

(भ) वसन्तविरहात् ककुभां मुखनिःश्वासा इव मल्लिका-
पाटलाऽऽमोदमेदुरा मरुतो वान्ति स्म । (ज) पवनोद्धृता
रेणुराजयः तप्तया भुवा घनागमायेव गगनं प्रहिता द्रुत्य इव
समुत्पेतुः । दिवसा अपि कठोरातपतापिताः (ट) आकाङ्क्षित-
तरुच्छायाः पथिका इव चिरेण यान्ति स्म । (ठ) निशास्र
चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः गाढाश्लेषसुखप्रदं हेमन्तं विना

(भ) वसन्तविरहात्—यौषागमनेन वसन्तापगमनजनितमोकादिति भावः,
मुखनिःश्वासा इव इति उपमानसाधन्यात् कालविरहादिति ध्वनिः, ककुभां—
दिग्भा, दिगङ्गनानामिति यावत्, पूर्ववत् कासाधिष्ठायिकानामिति ध्वनिः (“दिशस्तु
ककुभः काशा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः), मुखनिःश्वासा इत्यनेन निःश्वासस्य
सौगन्ध्यं नायिकायाश्च पद्मिनीत्वं व्यञ्जितं, पद्मिन्या एव मुख्यादिषु सौगन्ध्यस्य विद्य-
मानत्वादिति भावः ; मल्लिकापाटलयोः—तद्वाक्यपुष्पादिश्लेषयोः, आमोदं—अति-
दूरप्रसारिमनोहरमन्त्रेण (“विमर्द्दोत्ये परिमलः गन्धे जलमनोहरे । आमोदः सीदति-
निहारी” इत्यमरः), मेदुराः,—सान्द्रस्निग्धाः, प्रगाढवर्तिनगना इत्यर्थः (विष्णु ० ।
३ या तत्पु ० । “सान्द्रस्निग्धन् मेदुरः” इत्यमरः) । वान्ति—प्रवहन्ति (वा + अट्
अन्ति), यथा काचित् कालविधौ गच्छित्वा दीर्घं निःश्वसति, तथा दिगङ्गना अपि वसन्त-
कालविधीनात् मुखेन, मल्लिकापाटलांमोदमेदुरमरुच्छलेन निःश्वसन्ति इति मन्तव्यम् ।

(ज) पवनोद्धृताः,—वातेन उत्थिताः । तप्तया—आतपमोहितया, भुवा—
पृथिव्या, घनागमाय—मेघानगमाय, सन्तापशान्त्यर्थं जलदस्य आह्वानार्थेन्यः
(“घनो मेघे मूर्च्छिगुच्छे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे” इत्यमरः) । प्रहिताः,—प्रेरिताः,
वातोत्थिता धूलिराजयः आतपतप्तया पृथिव्या सन्तापशान्त्यर्थं मेघाह्वानाय प्रेरिता
द्रुतीसमूहा इव प्रतीविरे इति निष्कर्षः ।

(ट) आकाङ्क्षिताः,—अभिषन्तिताः, तरुणां छायाः,—अनातपाः येषु येषु ते
आकाङ्क्षिततरुच्छायाः,—इष्टवृक्षच्छायाश्रीतलभूभागाः (विष्णु ० । वट्टनी ०), दिवसपथे,
—येषु दिवसेषु तरुच्छाया आकाङ्क्षणीया इति, पथिकपथे,—येः पथिकैः तरुच्छाया
आकाङ्क्ष्यते इति भावः ; आतपतापिताः पथिका यथा ननुमन्तः वृक्षच्छायायां
विश्रम्य विश्रम्य सुदीर्घकालेन मन्तव्यमध्यानं यान्ति स्म, दिवसा अपि तथैव सुदीर्घ-
कालेन अतिक्लामन्ति, येषां कालदिवसस्य सुदीर्घत्वादेवमुन्नेषा इति मन्तव्यम् ।

(ठ) निशाः,—रात्रयः, काचित् विरहिण्यसेति ध्वनिः, चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन,

अतिदुर्बलतां ययुः । एतस्मिन् समये चन्दनानुलिप्ताङ्गी
(ङ) परिहिततनुवसना स्वगृहवातायनस्थिता अनङ्गमञ्जरी
केनापि आग्नेन सुहृदा सहितं भव्यं युवानं रतिप्राप्तये
सञ्चरन्तं नवोत्पन्नं स्मरमिव कमलाकरनामानं राजपुरोहित-
सुतं ददर्श । सोऽपि (ठ) कमलाकरः इन्दोरिव मूर्त्तिमुपरि-
स्थितां तां कान्तां दृष्ट्वा सानन्दः कुमुदाकरतामभजत । तदा

ज्योत्स्नयेति यावत्, शुक्लपक्षे इति भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, छायाः,
—कान्तयः यासां ताः, अन्यत्,—चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन, चन्द्रादयदृशनेनैवेति
भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, छायाः,—कान्तयः यासां ताः, चन्द्रोदयस्य विरहिणी-
नामतिसन्तापकत्वादिति भावः, यथा,—चन्द्रांशुवत्—चन्द्रकिरणवत्, पाण्डुराः छाया
यासां ताः, विरहसन्तप्तानां पाण्डुवर्णत्वादिति भावः, चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः,—चन्द्र-
किरणपाण्डुकान्तयः (विष्णो० बह्व्री०), गाढाश्लेषः,—निविडालिङ्गनं, सुखप्रदः,
—प्रीतिदायकः, श्रेयनिवारणायिति भावः, यत् तम्, अन्यत्,—गाढाश्लेषेण—निर्द्वंश-
लिङ्गनेन, सुखं प्रददातीति तादृशं गाढाश्लेषसुखप्रदं—प्रगाढालिङ्गनसुखदायक-
मित्यर्थः, हेमन्तं, कश्चित् कान्तयेति ध्वनिः । अतिदुर्बलताम्—अतिक्षीणताम्, एकत्,
—स्वल्पत्ववपाम्, अन्यत्,—शरीरकाश्लेषलक्षणाभिन्ति भावः, यैश्चकनिशया अतोव
रुज्ज्वादेवमुपेक्षेति बोद्धव्यम् ।

(ङ) परिहितं—पिधानीकृतं, तनु—मूर्त्तं (“लोकान्पुत्रकाः श्रवणं सूत्रं दधं
क्षत्रं तनु” इत्यमरः), वसन् यथा सा परिहिततनुवसना—परिहितशृङ्गवस्त्रा । आग्नेन—
प्रत्ययितेन, विश्वस्तेनेत्यर्थः (“आग्नेः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) । भव्यं—शुभं, सुन्दराकार-
मिति यावत् । रतेः,—कामपत्राः, प्राप्तये—लाभाय रतिप्राप्तये—निगपत्रानुसन्धानाये-
त्यर्थः । नवोत्पन्नम्—अभिनवसन्नातं, हरकीपानले भस्मीभवमानकवं पुनर्जातमित्यर्थः ।

(ठ) कमलाकरः,—पद्माकरः, सपद्मसलिलाशय इत्यर्थः, यथा,—कमलाकरः,
—पद्मनिबद्धः, पद्मसमूह इत्यर्थः (“आकरी निबद्धीत्यतिस्थानश्लेषे कथ्यते” इति
मेदिनी), तन्नामा युवा च, इन्दोरिव मूर्त्ति—चन्द्रस्य मूर्त्तिमिव, चन्द्रवदाह्लाद-
जननीं चन्दाननाञ्जलि भावः । कान्ता—नारी (“कान्ता नाय्यां प्रियङ्गी स्त्री”
इति मेदिनी) । कुमुदाकरतां—कैरवाकरतां, कैरवसमूहतामित्यर्थी वा, अभजत
—प्राप्नोत्, कमलाकरः कुमुदाकरतामभजत इति विरोधः, कमलाकरनामा कश्चित्
युवा, कुमुदाकरस्य भावः तेषां कुमुदाकरतां—प्रफुल्लतामित्यविरोधः, निशि

तयोः (ण) यूनोरन्योन्यावलोकनं स्मरस्य गुरोरनुज्ञया अचूर्णं मनःसंवलनमभूत् । इत्थं तां दृष्ट्वैव स कमलाकरः सद्यो मदनाविष्टः सुहृदा तेन कथञ्चित् स्वं भवनमनीयत । सा चानङ्गमञ्जरी तथैव मन्मथमोहिता सख्या सुखात् तन्नामधामनी श्रुत्वा तथैव सह शनैः (त) वासकं विवेश । तत्र तं कान्तं सञ्चिन्तयन्ती कामज्वरातुरा शयनीये केवलं लुठन्ती किमपि नापश्यत् नाप्यमृणोत् ।

इत्थं गतेषु दिवेषु दिनेषु सत्रपा सभया विरहेण कृशपाण्डुरा (थ) दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिराख्या नक्तमेकदा गवाक्षप्रेरितकरेणन्दुना आकृष्टेव सुप्ते परिजने निर्गत्य मरणनिश्चया

चन्द्रोदये कुमुदानां विकाशेन कुमुदाकराणामपि विकलरत्नेन प्रतीयमानत्वात् इति कुमुदमूहानां विकशनशीलत्वादिति वा भावः, चन्द्रं पश्यन् कुमुदाकरो यथा मोदते, चन्द्रमूर्तिमिव अनङ्गमञ्जरीं पश्यन् कमलाकरोऽपि तथा मुमुदे इति निष्कर्षः ।

(ण) युवती च युवा च तयोः यूनोः,—तद्वययोः [“पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इति एकशेषः] । गुरोः,—गुरुरूपस्य इत्यर्थः । अचूर्णं—चूर्णं विनाऽपि, मनःसंवलनं—हृदयस्य सम्बलकमित्यर्थः, न हि द्रवपदार्थादन्वत् किमपि द्रव्यं चूर्णीभूतं विना परस्परं मिलितं भवति, अत्र तु कामस्य गुरुरूपस्य प्रभावेण चूर्णं विनाऽपि परस्परमनसीः संयोजनमिति अपूर्वप्रभावः खलु गुरुरिति भावः ।

(त) वास एव वासकः तं वासकं—वासगृहम् (स्त्रार्थे कष्) ।

(थ) दुष्प्रापस्य—दुःखेन प्राप्तमशक्यस्य, प्रियस्य—चित्तवर्तुः, सम्भोगी—सम्भोगविषये, निराख्या—निरपेक्षा, निराशा इत्यर्थः, यद्वा,—निराख्या—यत्नविरहिता, दुष्प्रापत्वबुद्धौवेति भावः, दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिराख्या—दुर्लभप्रियसमागमनिराशा, प्रियसमागमं दुर्लभं मत्वा प्रतियत्नविरहिता इत्यर्थो वा । गवाक्षेण—वातायनमार्गेण, प्रेरितः,—चालितः, करः,—हस्त इव करः,—किरणो येन तेन गवाक्षप्रेरितकरेण—वातायनपथप्रसृतकिरणेन (विष्णु० । बहुव्री०), अवाकृष्ट इति अदसामर्थ्यात् कर इव कर इति उपमितिसमासो बोद्धव्यः, यथा कश्चित् कामपि करेणाकृष्य वकिर्निःसारयति, तथा इन्दुरपि करेणैव करेण अनङ्गलीखा-

स्वगृहोद्यानवापीं तरुतलवर्त्तिनौमगात् । तत्र पित्रा कृत-
प्रतिष्ठां कुलदेवतां चण्डीं समुपेत्य प्रणम्य स्तुत्वा च व्यजिज्ञपत्,
—“देवि ! अस्मिन् जन्मनि चेत् न मया कमलाकरः पतिः
प्राप्तः, तदा अन्यस्मिन् जन्मनि स मम पतिर्भूयात्” इति प्रार्थ्य
तस्या देव्याः पुरतः अशोकपादपे स्त्रोत्तरौयेण पाशं विरचया-
मास । तावच्च तस्याः सा आप्ता सखी प्रबुध्य वासके तामदृष्ट्वा
(द) चिन्वती दैवात् तदुद्यानमगात्, तत्र चागत्य तां गलौ
पाशं योजयन्तीं दृष्ट्वा “मा मा” इत्युक्त्वा प्रधाव्यैव तस्यास्तं
पाशमच्छिनत् । साऽपि तां हृतपाशां निजां सखीं प्राप्तां दृष्ट्वा
अतिदुःखिता भूमौ पपात ।

ततश्च सख्या तया समाश्वासिता पृष्ट्वा च दुःखहेतुं
समुत्थाय तामकथयत्,—“सखि मालति ! दुर्लभे तस्मिन्
प्रियमङ्गमे पित्रादिपरतन्त्राया मे मरणात् परं सुखं नास्ति”
इति ब्रुवाणा भृगुमनङ्गशराग्निज्वलिता (ध) नैराश्यनिश्चयवती
मोहं जगाम । “हा कष्टं ! स्मरस्य (न) शासनं तथा दुर्लभं,
यथा इयमेतां दशां नीता” इति विलपन्ती सा मालती सखी
तां शीताम्बुपवनादिभिः शनैराश्वासयामास, चकार चास्याः

माङ्गल्यं वर्द्धनयन इति तात्पर्यम् ; चन्द्रकिरणस्य विराट्छोनामसिन्धुनापकलात्
तदसङ्ख्युतया सरणिनिश्चया गृह्णामिर्यथै इति आशयः ।

(द) चिन्वती—चन्वेद्यती (चि + लट् : शब्द, उगितचेति ऊष्) । पाशं—
रज्जुम् । मा मा—न न, विषय विषय इति शेषः ।

(ध) नैराश्यं—प्रियसमागमे निराश्रयमेव, निश्चयः,—निश्चितम् अस्ति
अस्या इति नैराश्यनिश्चयवती—समधिकनिराशा सतीत्यर्थः (विष्णुः । बह्व्रीः ।
अस्यैव मनुष्यः) ।

(न) शासनम्—आज्ञा, तन्मेतेन सह तूष् सकृन्मताम् इत्येवंप्रकारेण
इत्यर्थः (“शासनं राजदत्तोर्व्यां सेनाज्ञाशास्त्रमास्ति” इति मेदिनी) । नीता,
करेणेति शेषः, शासनसङ्घनादिति भावः ।

तापोपशान्तये नलिनीदलैः शय्यां, ददौ हृदये तुहिनशोतलं
हारम् । ततः सा अनङ्गमञ्जरी लब्धसंज्ञा शनैः तां सखीम्
उद्वाप्यां प्रोवाच,—“सखि ! हारादिभिः नायं मे अन्तर्दाहः
प्रशाम्यति, यदि मां जीवितामिच्छसि, तदा सुयुक्ता तेन
कान्तेन योजय” । एवंवादिनीं तां स्नेहाऽऽर्द्रा मालती
प्राब्रवीत्,—“सखि ! प्रायेणाद्य निशा गता, तत् प्रातरिव इह
तं ते प्रियतमं (प) सङ्केतेन आनेष्यामि, तस्मादालम्ब्य धृति-
मधुना स्वं निवेशनं गच्छ” इत्युक्तवत्यै सख्यै साऽनङ्गमञ्जरी
तुष्टा कण्ठादाकृष्य हारं पारितोषिकं दत्तवती । “गच्छाव
इदानीं स्वगृहं, ततः प्रातः कार्यमिदमेव गन्तव्यं त्वया” इति
तां सखीमुपदिश्य सा स्वमावामं प्राविशत् ।

अथ प्रातः सा मालतिका केनाप्यनुपलक्षिता तस्य कमला-
करस्य भवनं चिन्वती गत्वा तत्रोद्यानतरुमूले चन्दनार्द्रपद्मिनी-
दलशय्यायां स्थितम्, एकेन (फ) रहस्यविदा सुहृदा कदली-
दलबीजनैराश्रास्यमानं, कामाग्निना दन्द्यमानं, तं कमलाकर-
मद्राक्षीत् । सा तु,—“मम सख्या विना एतस्य ईदृशी कामावस्था
स्यात्, न वा” इति वेदितुं प्रच्छन्ना (न) विनिश्चयं तस्थौ । तावत्

(प) सङ्केतेन—अभिसारेण, सनीगताथेपूर्वकस्य भावविशेषस्य दर्शितादिना
प्रकाशनेनेत्यर्था वा । आलम्ब्य—आश्राय (आ + लभि + ल्यप्), धृति—धैर्यम् ।
निवेशनं—भवनम् ।

(फ) रहस्यं—गोपनीयम्, अनङ्गमञ्जरीदशनेन निजं प्रच्छन्नमदनविकार-
विशेषमित्यर्थः (“रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी), वेत्ति
इति तेन रहस्यविदा—संशयेन सखिना इत्यर्थः । कदलीदलैः,—रम्भापत्रैः कृतानि,
बीजनानि—व्यञ्जनसाध्यानि तैः कदलीदलबीजनैः,—रम्भापत्रकृतव्यञ्जनानिर्गन्धः
(शाकपा०) । दन्द्यमानम्—अतिशयेन गन्धितं दृढतं (दह + यङ् + लट् : शानच्) ।

(न) विनिश्चयं—विशेषेण निश्चयं यथा तथा (क्रिया विष्णु०), वेदितुमित्यनेनान्वयः,
निश्चयरूपेण ज्ञातुमित्यर्थः ।

सुहृत् स कमलाकरमवादीत्,—“मित्र ! क्षणमत्र मनोरमे
उद्याने दत्तदृष्टिः (भ) अन्तःकरणं विनोदय, मा भृशं व्याकुलतां
गमः” । तदाकर्ण्य स सुहृदं तं जगाद,—“मम अनङ्गमञ्जर्या
मनो हृतं, (म) तदिदं मदीये शरीरे एव नास्ति, कुतो विनोद-
यामि ? क्षरेणाहं शून्यहृदयो बाणतूणीकृतोऽस्मि, तत् यथा तां
मनस्योरीं प्राप्नोमि, तथोपायं विधत्स्व” । इति तेनाक्ते सा मालती
निःशङ्का सम्प्रहृष्टा समुपेत्य आत्मानं प्रदर्श्य तमुवाच,—
(य) “सुभग ! अनङ्गमञ्जर्या तवान्तिकं प्रहिताऽस्मि, निःसृष्टाऽहं
ते सन्देशं ब्रवीमि ; क एष शिष्टधर्मः, यत् हठात् हृदयं
प्रविश्य मुग्धाया मनः मुषित्वा गम्यते ? चित्रमिदं, तथाऽपि
वामदृशा तथा अधुना मनोहराय तुभ्यं देहोऽपि प्राणैः सह
दातुमिष्यते । सा हि सन्तप्तान् दिवानिशं हृदि ज्वलितस्य
कामाग्नेर्धूमानिव निःश्वासान् विमुञ्चति, मुहुश्चास्याः

(भ) अन्तःकरणम्—अन्तरिन्द्रियं, मन इत्यर्थः ।

(म) तदिदं—मनः । शून्यहृदयः,—शून्यमनाः (“चित्तं तु चेतो हृदयं
स्वान्तं हृत्मानर्थं मनः” इत्यमरः) ; अनङ्गमञ्जर्या हृदयङ्गत्वात् तस्य शून्यत्वमव-
गन्तव्यम् ; बाणानां—शराणां, पञ्चसङ्ख्याकानामिति भावः, तूणीकृतः,—तूणीरीकृतः,
आधारीकृत इत्यर्थः, बाणतूणीकृतः,—इषुधीकृतः (विष्णु०), पञ्चशरः शून्यहृदयं
मा वेदनाबोधगृहितं मत्वा निजपञ्चसङ्ख्याकानामेव शराणामाधारीकृतवानित्यर्थः,
मामजस्रं बाणैः पीडयतीति भावः ।

(य) सुभग !—कामिनोविमोहन ! । प्रहिता—प्रेरिता (प्र + हि + क्त,
स्त्रिया टाप्) । निःसृष्टा—प्रेरिता, यद्वा,—निःसृष्टा—मध्यस्था, समधीरेव मङ्गलसाधने
व्यापृता इत्यर्थः । सन्देशं—वाचिकम् । वामे—सुन्दरे, दृशी—नेत्रे यस्याः तथा वामदृशा
—वामलोचनया, यद्वा,—वामः,—कामः, दृशीः,—नयनयोः अस्थस्याः तथा वाम-
दृशा—दर्शनेन जनितानङ्गया (“वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वङ्ग-
प्रतीतमव्येषु विषु नाय्यां स्त्रियाम्” इति मेदिनी), अथवा वामदृशा—विपरीतदर्शनया,
विपरीतदर्शनत्वेन यत्, यः खलु मनस्योरीः, तस्यैव प्राणैः सह देहस्यापि
दानेच्छा, चित्रमपीदमेव ।

(२) साञ्जना वाष्पविन्दवः वदनाम्भोजसौरभलुब्धा मधुकराः
इव सम्पतन्ति, तत् यदीच्छसि, तदा उभयोः शिवं वच्मि” । इति
मालत्या तथोक्तः कमलाकरः प्रोवाच,—“भद्रे ! तवेयं वाक्
(ल) विधुरावस्थां बद्धभावाच्च मे प्रियां वदन्ती भयं करोति,
आश्वासयति च । तदेका त्वमेवात्र गतिः, तत् यथोपायं
कुरुष्व” । इति तेनोक्ते मालती प्रत्यवोचत्,—“अद्य तामनङ्ग-
मञ्जरीं गुप्तं नक्तं स्वभवनोद्यानं प्रापयिष्यामि, त्वं तत्र वाह्यतः
तिष्ठेः, ततस्त्वां सुयुक्त्या तत्र प्रवेशयिष्यामि, इत्थं युवयोः
समागमो भविता” । इति कथयित्वा तं विप्रपुत्रमानन्द्य मालती
कृतार्था गत्वा तामनङ्गमञ्जरीम् अभ्यनन्दयत् ।

अथाङ्गा सह दिनपती (व) सन्ध्यानुरागिणि कापि गते
वासवाशया स्वानने इन्दुतिलकेन प्रसाधितं, पद्माकरं त्यक्त्वा
श्रीरिदानीं मां प्राप्सति हर्षात् उत्फुल्लवदने विशदं कुमुदाकरे

(२) साञ्जनाः,—कञ्जलभिश्याः, कञ्जलयुक्तत्वेन वाष्पविन्दूनां कृशवर्णत्वात्
तत्र मधुकरत्वोपेक्षा । शिवं—सङ्गलं, सङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः ।

(ल) विधुरावस्थां—विकलदशां, कामसन्तापजामतिदुःखकरौभवस्थामित्यर्थः,
बद्धभावा—जाताभिप्रायाम्, अनुरक्तामित्यर्थः, मे—मङ्गम् । भयं करोति—कारय-
तीत्यर्थः (अन्तर्भूतस्थानप्रयोगाऽयं), विधुरावस्थतया भयं कारयति, बद्धभावतया
च आश्वासयतीति कर्माऽतानुसन्धेयः ।

(व) सन्ध्याम् अङ्ग—लज्जयिक्तम्, रागः,—रक्तता अस्यास्तीति तस्मिन्
सन्ध्यानुरागिणि—सन्ध्यायामरुणवर्णे, अथच, सन्ध्यानाम्नां कन्यायामनुरागवात्
(अन्त्यर्थे इति), कापि गते—अदृग्गते गते, अस्मिं गते इत्यर्थः, वासवाऽऽशया—
पूर्वदिशा, इन्द्रस्य पूर्वदिगाधिपतित्वात् । इन्दुः—चन्द्रः, तिलकमिव तेन इन्दुतिलकेन
—तिलकवत् प्रतीयमानचन्द्रेण, यथा काचित् तरुणी प्रसाधनकान्तेन कपोलललाटादि-
स्थाने तिलकादिकं रचयति, तथा वासवाशा युवतिरपीति भावः । पद्माकरं
—पद्मसरोवरं, पद्मममूढमिति वा (“भाकरा निवहोत्पत्तिस्थानशब्दे कथ्यन्ते” इति
मेदिनी) । श्रीः,—लक्ष्मीः, तस्याः पद्मालयत्वात्, अथ च, श्रीः,—शोभा, इदानीम्

हसति, स कामी कमलाकरः प्रसाधिताङ्गः समुत्सुकः स्त्रैरं
कान्तायास्तस्या गृहोद्यानद्वारि समुपागमत् । मालती च
तामनङ्गमञ्जरीं कृच्छात् (श) गमितवासरां युक्त्या तत्
गृहोद्यानमानिनाय, आनीय तां चूतशाखिनां तलेषु
समुपवेश्य निर्गत्य तत्र तं कमलाकरं प्रावेशयत् । स च प्रविश्य
पात्य इव (ष) पत्नीघनपादपमध्यवर्तिनीं छायामिव
तामनङ्गमञ्जरीमद्राचौत् । यावच्च स तामुपैति, तावत् सा दृष्ट्वैव
प्रधाव्य कामाऽऽवेशहतत्रौडा कण्ठे तं सहसाऽग्रहीत् । “क
यासि ? लब्धोऽसि मया मनस्तस्कर !” इत्यालपन्ती तत्क्षणं सा
(स) अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा पञ्चतामगात्, पपात च महीपृष्ठे
वातरुग्णा लतेव, विचित्रं वत कामस्य विप्रमः क्रमः । तत्

—अधुना, रात्रौ इत्यर्थः, पद्मानां दिवाविकाशित्वात् तत्र दिवसे शोभिष्यति, रात्रौ
पुनः चन्द्रोदये कुमुदममूढं विकशितं पद्मममूढं च मुदितं लक्ष्मीः कमलवनं त्यक्त्वा
कुमुदाकरमागच्छतीत्याशयेत्यर्थः । स्त्रैरं—मन्दं मन्दम् ।

(श) गमितः,—अतिवाहितः, वासरः,—दिवसी यथा तां गमितवासराम्
—अतिक्रान्तिदिवसां, धैर्यधारणासहिष्णुतयेति भावः । चूतशाखिनाम्—आम-
वृक्षाणाम् ।

(ष) पत्नीघन—पत्नसमूहेन, घनानां—सान्द्राणां, निर्दिष्टाणामित्यर्थः,
निरन्तरालानामिति यावत्, पादपानां—वृक्षाणां, मध्यवर्तिनीं—मध्यस्थां पत्नीघ-
नपादपमध्यवर्तिनीं—घनसन्निविष्टपत्रसमन्वितवृक्षमध्यस्थितां (विष्णु० । अङ्गुली०),
छायामिव—अनातपमिव, सुशीतलामिति भावः, सक्तः परितृक् यथा सुशीतलां
वृक्षच्छायां दृष्ट्वा दृष्ट्यति, तथा कमलाकरोऽपि कामसुखापहारिणो वृक्षाधःस्थां
तां शैत्यसम्पादनीं दृष्ट्वा अदृष्ट्यत् इत्याशयः ।

(स) अतिहर्षभरेण—प्रबलानन्दवेगेन, कृत्यः,—कृतः, निःश्वासी यस्याः सा
अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा—अत्यनन्दोदयनिरुद्धश्वासवेगा सतीत्यर्थः । वातेन—प्रबल-
वायुना, रुग्णा—भग्ना वातरुग्णा—वायुना भग्ना (विष्णु० । श्यातल्यु०), लतेव—
शाखिव । वत—विदाशकमन्ययम् । क्रमः,—आक्रमणं, शक्तिर्वा (“क्रमस्यानुक्रमे
शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी) ।

अशनिपातमुग्रं दृष्ट्वा स कमलाकरः सद्यः,—“हा ! हा !
किमेतत् !” इत्युक्त्वा मूर्च्छितो निपपात । क्षणेन च लब्ध-
संज्ञस्तां प्रियामङ्गमारोप्य आलिङ्गन् परिचुम्बन् बहु विलपञ्च
तथा दुःखातिभारेण प्रसङ्गं न्यर्पयत्, यथा तस्यापि तदा
हृदयमस्फुटत् । अथ तौ तथा (ह) क्षीणौ दृष्ट्वा रजनी क्रिया
भिया च क्षीणेवाभवत् ।

अथ प्रातरुद्यानपालेभ्यस्तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तयोर्बभूवुजः
(क) त्रपाऽऽश्चर्यदुःखमोहाऽऽकुलः तत्राऽऽगात्, कर्त्तव्यमूढश्च
चिरमवाङ्मुखः समभवच्च । हा ! कष्टं (ख) कुयोषितः कुल-
खलीकारहेतवः । तस्मिंश्चावसरे तस्याः पतिः मणवर्मा
अनङ्गमञ्जर्यां सोत्कण्ठः ताम्प्रलम्बितः पिष्टगृहात् समाययौ ।
स श्वाशुरं गृहं प्राप्य तं व्यापारमवेक्ष्य च वाष्यान्बलोचनो
(ग) ध्यायन् तदेवोद्यानमागत्य भार्यां तामन्यसहितामपि
गतासुं दृष्ट्वा शोकाग्निज्वलिताङ्गः सद्यः प्राणान् विजहौ ।

ततः सर्वस्मिन् जने कीलाहलाऽऽकुले क्रन्दति ज्ञात-
वृत्तान्ताः सर्वे पौरास्तत्र समाययुः । अथ अनङ्गमञ्जर्याः
पित्रा पूर्वं प्रतिष्ठापिता सन्निहिता देवी चण्डी निजैः

(ह) क्षीणौ—विशेषौ, मृतौ इति यावत् । क्रिया—लज्जया । क्षीणेव—अयं
गतेव, रात्रिरवसितेति भावः ।

(क) त्रपा—लज्जा, लोकावादजनितेति भावः, आश्चर्य—कष्टमोहग-
घटनं घटितमिति विषय इत्यर्थः, दुःखमोहौ—तद्विधोगजनितौ इति भावः,
ते तेः आकुलः,—आकुलः त्रपाऽऽश्चर्यदुःखमोहाकुलः,—लज्जाविषयादिभिराक्रान्तः
सन्नित्यर्थः । अवाङ्मुखः,—अधोमुखः ।

(ख) कुयोषितः,—दुश्चरित्राः स्त्रियः, कुलख—वंशख, खलीकारे—अप-
कृतौ, अपवादेविषयीकरणे इत्यर्थः, हेतवः,—कारणानि कुलखलीकारहेतवः,—
वंशखलङ्कारणानि ।

(ग) ध्यायन्—चिन्तयन् (ध्ये+कटः शब्द) । गतासुं—गतान् ।

(घ) गणैः सकृदपैः विज्रप्ताऽभूत्,—“मातः! त्वदाकारप्रतिष्ठापयिताऽयमर्थदत्तः सदैव ते भक्तो बणिक्, तदस्य अस्मिन् दुःखे दयां वितरतु भगवती” इति । एतत् गणेभ्यः श्रुत्वा (ङ) शरण्या सा शङ्करी,—“शान्तानङ्गास्त्रयोऽपि एते जीवन्तु” इति समादिशत् । अथ सर्वेऽपि सुप्तप्रबुद्धा इव क्षणात् तत्प्रसादात् जीवन्तो गतमन्मथाः समुत्तस्थः । ततो दृष्ट्वा तद्व्यापारं सानन्दे तत्रत्ये सर्वस्मिन् जने, कमलाकरः लज्जाऽवनतमुखः स्वगृहं प्रायात् । अर्थदत्तोऽपि तां (च) क्लीतां सुतामनङ्गमञ्जरीं भर्तृसहितामादाय सोत्सवं गृहं प्रविवेश” ।

इति कथां कथयित्वा तस्यां रात्रौ पथि स वेतालः तं (छ) क्षीणीपतिमगदत्,—“राजन्! कस्यैतेषु अनुरागमरणे मोहातिरेकः ? जानञ्च न चेत् वदसि, तदा स पूर्वोक्त एव शापः स्मरणीयः” । तदाकर्ण्य राजा तं प्रत्युवाच,—“योगेश्वर ! एतेषु मणिवर्मा एवातिमूढः, यो हि भार्यामन्यपुरुषाऽऽसक्त-मृतां दृष्ट्वैव कोपकाले, (ज) प्रत्युत रक्तः शुचा प्राणानमुञ्चत्” ।

(घ) गणैः,—डाकिनोयोगिनोगणैः, यद्वा,—गणैः,—प्रमथैः, शिवाशुचरभेदे-रित्यर्थः (“गणः प्रमथसङ्क्रोचे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ।

(ङ) शरण्या—शरणागतरक्ष्यपरा । शान्तः,—निष्ठः, अनङ्गः,—कामः येषां ते शान्तानङ्गाः,—प्रशमितकामसन्तापाः (विष्णु० । बह्व्री०) ।

(च) क्लीतां—लज्जितां [क्ली + क्तः “नुदविदीन्दचाप्रा—” (ऋ० ३६ पा०) इति निष्ठा-तस्य वैकल्पिकः नकाराभावः, ताम्] ।

(छ) क्षीणी—धरणी (“धरा धरित्री धरणिः क्षीणी ज्या काश्यपी धितिः” इत्यमरः), तस्याः पतिं क्षीणीपतिं—राजानम् । अनुरागिण—आसक्त्या हेतुना, मरणं तस्मिन् अनुरागमरणे—आसक्तिहेतुकमृत्यौ (इया तत्पु०), मोहः,—अविद्या, अविवेकिता इति यावत्, तस्य अतिरेकः,—आधिक्यं मोहातिरेकः,—मौल्य-प्राप्यम् ।

(ज) प्रत्युत—वैपरीत्येन, कीपीक्षितसमये कीपनकाला इत्यर्थः (अमर०),

इति निगदितवतस्तस्य नृपतेः स्कन्धात् स वेतालः सहसा स्वं
निलयं प्रतस्थे । राजाऽपि भूयस्तथैव कृतप्रयत्नस्तमन्वधावत् ।

अथ द्वाविंशकथा ।

अथ राजा तमेव शिंशपातरुं गत्वा तच्च वेतालमादाय
स्कन्धे आरोप्य च गन्तव्यभूमिमभिप्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं
पथि पुनः वेतालः प्राक्रमत वक्तुं,—“राजन् ! (क) साधु,
सुसत्त्वस्त्वं, तदपूर्वामिमामपरां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्राऽऽसीत् धरणीवराहो
नाम भूपतिः । तस्य (ख) ब्राह्मणभूयिष्ठे राज्ये ब्रह्मस्यला-
भिधोऽग्रहारोऽभवत् । तत्र विष्णुस्वामी नाम कोऽपि द्विजः
प्रतिवसति स्म, तस्य (ग) हविर्भुज इव स्वाहा नाम भार्याऽभूत् ।
तस्यां तस्य चत्वारः सुता जज्ञिर । ते च कालक्रमेण पितरि

रक्तः,—अनुरक्तः (“रक्ताऽनुरक्ते नील्यादिरङ्गिते खीरङ्गिते विषु” इति मेदिनी),
शुचा—श्रीकेन ।

(क) साधु—श्रीभनम्, इति प्रशंसावादीऽयम् । सुसत्त्वः,—उत्तमसत्त्वः,
महानित्यर्थः ।

(ख) ब्राह्मणाः भूयिष्ठं—बाहुल्येन यत्र तस्मिन् ब्राह्मणभूयिष्ठे—विप्रबहुले
(विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ग) हविः,—घृतं साम्राज्यं वा, हवनीयद्रव्यमित्यर्थः (“हविर्हीतव्य-
मात्रे च सर्पिष्यपि नृपुंसकम्” इति मेदिनी), भुङ्क्ते—आस्वादयति इति तस्य
हविर्भुजः,—अग्नेः, स्वाहा नाम—अग्नेर्यथा स्वाहा नाम भार्या अस्ति, तथा विष्णु-
स्वामिनोऽपि स्वाहा नाम भार्या आसीत् इत्यर्थः ।

स्वर्गते ज्ञातिभिर्हृतसर्वस्वा (घ) मिथो मन्त्रयाचक्षुः,—“इह
अस्माकं गतिर्नास्ति, तदन्यत्र वयं व्रजामः” इति मन्त्रयित्वा
यज्ञस्थानाभिधे ग्रामे मातामहाऽऽवासं बहुभिर्दिनैरगमन्, तत्र
मातामहाभावात् मातुलैः सुसत्कृताः स्वाध्यायतत्परास्तस्युः ।

कालक्रमेण ते (ङ) अकिञ्चनाः भोजनाच्छादनादिषु तेषां
मातुलानामवज्ञाभाजनतां जग्मुः । ततः (च) स्वजनजेनावमानेन
हतात्मनां तेषां ज्येष्ठः रहसि तानब्रवीत्,—“भ्रातरः ! किं
क्रियते ? सर्वे विधिकृतमवधारयत ; पुरुषस्येह कस्यचित् क्वचित्
किमपि कर्तुं न शक्यम् । अहं हि उद्देगेन भ्राम्यन् काननं
प्राप्तः अद्य (छ) विपन्नस्थितं सस्ताङ्गं पुरुषं भुवि अद्राक्षम्,
अचिन्तयञ्च तां गतिं स्पृहयन्,—‘अयं हि धन्यः, यः दुःखभारं
विमुच्य स्थितः’ इति सञ्चिन्त्य तत्कालं मरणनिश्चयं कृत्वा
वृक्षायलम्बिना पाशेन आत्मानमुदलम्बयम् ; यावच्च विसंज्ञस्य

(घ) मिथः,—परस्परम् । गतिः,—उपायः । सुसत्कृताः,—अतिप्रशंसाकृताः,
स्वाध्यायतत्पराः,—वेदाध्ययननिरता इत्यर्थः ।

(ङ) नास्ति किञ्चन—किमपि येषां ते अकिञ्चनाः,—निर्धनाः, भोजना-
च्छादनादिषु—अन्नवस्त्रादिषु ।

(च) स्वजनजेन—आत्मीयजनकृतेन । हतः—प्रतिहतः, भग्नः इत्यर्थः
[“मनीहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतश्च सः” इत्यमरः], आत्मा—हृतिः, धैर्यमित्यर्थः,
मनी वा [“आत्मा पुंस्त्वि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां
अरीरज्जसोरपि” ॥ इति मेदिनी], येषां तेषां हतात्मनां—विभूतधैर्याणां
भग्नमानसानां वा । विधिकृतं—देवकृतम्, अस्माकमिदमवमाननमिति शेषः ।
पुरुषश्च—पुरुषेण [“कल्याणा कर्त्तरि वा” (२।१।३१ पा०) इति कर्त्तरि
इष्टौ] ।

(छ) विपन्नस्थितं—दुःखमित्यर्थः, सस्ताङ्गं—कलङ्कितान्नखरं, विमञ्जित-
कलपादादिकमित्यर्थः । गतिं—हतां, कृत्यमिति यावत्, स्पृहयन्—अभिलषन्
(स्पृह + विच् + शठ) । उदलम्बयम्—ऊर्ध्वमदीक्षयन्, उदन्नामित्यर्थः (कृत् +

मे असवो न निर्यान्ति, तावत् झुटितपाशोऽहं मर्हीतले पतितोऽस्मि, लब्धसंपन्नश्च केनापि कृपालुना पुंसा तत्क्षण-
मागतेन पटमारुतेराश्वास्यमानमपश्यम् । ततः स मामब्रवीत्,
—‘सखे ! कथय, विद्वानपि (ज) कं प्रति एवं खिद्यसे ?
सुकृती सुखमाप्नोति, दुष्कृती दुष्कृतादेव दुःखमाप्नोति,
नाम्यतः । दुःखात् यदि तवेदृशः समुदयोगः, तत् सुकृतं
समाचर, आत्मघातेन कथं (भ्र) नारकदुःखमभिवाञ्छसि ?’
इत्युक्त्वा मां समाश्वास्य स पुमान् क्वापि गतः । अहञ्च तादृशं
मरणोद्यमं त्यक्त्वा इहाऽऽगतः । तदेवं विधौ अनिच्छति मरण-
मपि न लभ्यते ; इदानीं तपसा तौर्थं तनुं दाहयामि, येन
पुनरहं निर्धनतादुःखभागी न स्याम्” ।

इत्युक्तवन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठाः प्राब्रुवन्,—“आर्य्य ! अर्थविना
कथं प्राज्ञोऽपि दुःखेन बाध्यते ? किं न ज्ञायते, यदर्थानां
(ज) शरदब्धचला गतिः, आहत्य रक्ष्यमाणाऽपि यत्नेन अन्त-
विरसा असन्मैत्री च वेश्या औश्च कस्य कदा स्थिरा ? तत

लवि + णिच् + लङ् + चम्) । असवः,—प्राणाः । झुटितपाशः,—किञ्चरज्जुः, बन्धन-
रज्जुं कृत्वा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । पटोत्था मारुताः तैः पटमारुतैः,—
वस्त्राच्चलसञ्चालनकैः वायुभिः (शाकपा०), आश्वास्यमानं—सान्त्वयमानम् (आ +
अस + णिच् + कर्मणि लट् + शानच्), आत्मानमिति शेषः ।

(ज) कं प्रति—किमुद्दिश्य इत्यर्थः, खिद्यसे—किञ्चिद्यसे (खिद्य + लट् + से) ।
दुष्कृती—पापी ।

(भ्र) नारकं—नरकसम्बन्धि, दुःखं नारकदुःखं—नरकभोगयातनाम्,
“असूय्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के
आत्महन्ता जनाः” ॥ इतीशोपांनिषदचर्मात् आत्मघातिनो नरकभोगस्वावश्य-
म्भावित्वं बोध्यम् ।

(अ) शरदब्धचला—शरत्कालिकमेघवत्, चला—चञ्चला, अचिरस्थाविनीत्यर्थः,
शरदब्धचला—शरदौघमेघवत् चञ्चलाविनीत्यर्थः । आहत्य—समुपाज्झ्य (आ + ह

उद्योगिना मनस्विना स गुणश्च कोऽपि उपार्जनीयः, येन हठात्
बद्धा अर्थहरिणः सुखमानीयते” । इति भ्राष्ट्रभिरुक्तो ज्येष्ठः
क्षणात् धैर्यमवलम्ब्य उवाच,—“को गुणस्तादृक् अर्जनीयो
भवेत् ?” इति । ततः सर्वे ते विचिन्त्य परस्परं वदन्ति स्म,
—“पृथ्वी (ट) विचित्य किमपि विज्ञानं वयं शिञ्चामहे” ।
एवं निश्चित्य सर्वे (ठ) समागमे सङ्केतस्थानमुक्त्वा एकैकशः ते
चत्वारो भ्रातरश्चतस्रो दिशः प्रययुः ।

अथ गच्छति काले सर्वे सङ्केतनिकेतने मिलिताः,—“केन
किं शिञ्चितम् ?” इति अन्योन्यमपृच्छन् । अथैषामेकोऽब्रवीत्,
—“मया ईदृक् विज्ञानं शिञ्चितं, येन (ड) अस्थिशकलं
प्राप्य यस्य कस्यचिदपि प्राणिनः तस्मिन् तदुचितानि मांसानि
उत्पादयामि” । एतदाकर्ण्य तेषु द्वितीयोऽवदत्,—“अहं तथा

+ ल्यप्) । अन्ते—परिणामे, विरसा—दुःखदायिनी, अन्यत्,—अन्ते—परिणामे,
धननाशान्ते इत्यर्थः, विरसा—विगतरागा अन्तर्विरसा—परिणामे पीडाकारिणी
(बिष्णो ७मी तत्पु०), अर्वात्—असाधौ, नीचजने इति यावत्, मैत्री—मित्रता,
अनुराग इत्यर्थः, यस्याः सा असम्येयी—भीषणरूपानुरक्ता । स्थिरा—अचञ्चला,
एकपुरुषानुरक्ता इति भावः, वेद्या लक्ष्मीय कदाऽपि एकस्मिन् पुरुषे चिरं तिष्ठतीति
न दृश्यते इत्याशयः । गुह्यः,—विद्यागोप्यादिरुत्कृष्टापादको भावविशेषः, रज्जुश्च
(“गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ मृद इन्द्रिये । त्यागे शौच्यादिसत्त्वादिसन्ध्याया-
हस्तिरज्जुः” इति मेदिनी) । अश्वः,—धनं, हरिण इव स अर्थहरिणः,—हरिण्यादि-
रूपो मृगः (कर्म० । उपनिषि स०), सुखम्—अक्षेपणम् ।

(ट) विचित्य—अनुसन्धाय [वि + चि + ल्यप् “इच्छन् पति—” (६।१।७१
पा०) इति तुक्] ।

(ठ) समागमे—प्रत्याठय परस्परमेवने इत्यर्थः, सङ्केतस्थानं—निर्धारित-
स्थानविशेषमित्यर्थः, प्रत्याठय सर्वे असुक्तस्थाने सङ्गता भविष्यामः, यः अथे
आगमिष्यति, स अन्यान् पतौत्य स्यात्वाति इत्येवंरूपं नियमविशेषमिति यावत् ।

(ड) अस्थिशकलम्—अस्थिखण्डम् । तस्मिन्—अस्थिशकले, तदुचितानि—
यस्य जन्तोरस्थि, तस्मैकपदयोगीनौत्यर्थः ।

विज्ञानमशिक्षे, यथा सञ्ज्ञातमांसे अस्थिशकले तत्प्राणिसम्भव-
लोमानि त्वचश्च जनयितुं पारयामि” । तृतीयोऽवदत्,—“मया
ईदृशं विज्ञानमधिगतं, येन (ढ) जातत्वज्ञांसलोमनि प्राण्य-
वयवान् चक्षुरादौन् स्रष्टुं जाने” । चतुर्थोऽवादीत्,—“अहम्
उत्पन्नावयवं प्राणैर्युक्तं कर्तुं शक्नोमि” । एवं ते परस्परमुक्त्वा
विज्ञानपरीक्षणाय चत्वारोऽपि अस्थिखण्डमानेतुमटवीं ययुः ।
विधिवशाच्च ते तत्र सिंहस्य अस्थिखण्डं प्रापुः, जगद्दृष्ट्वा अवि-
ज्ञातविशेषास्तदेव । एकस्तत्समुचितैर्मामैस्तदस्थिखण्डमयोज-
यत् । द्वितीयस्तस्य त्वचां लोमानि च उदपादयत् । तृतीयोऽपि
समग्रैरिन्द्रियैस्तदपूरयत् । चतुर्थस्तु यदा तस्य सिंहोभूतस्य
जीवितमदात्, तदा (ण) उद्धूतमटाभारोऽतिभयङ्करः दंष्ट्राकराल-
वदनः खरनखाङ्कुशः सिंहः समुत्तस्थौ । स च स्तोत्पादकान्
तान् चतुरोऽपि समुत्थाय अबधौत्, प्राविचञ्च सद्योऽरण्यम् ।

एवं ते द्विजपुत्राः सिंहनिर्माणदोषात् सर्वे एव विनाशं
गताः । दुष्टं जन्तुमुत्थाप्य कस्य वा सुखं भवेत् ? इत्थं प्रति-
कूले विधौ यत्नेनोपार्जितो गुणः न सम्पत्तये, प्रत्युत विपत्तये
एव भवति । (त) मूले दैवे अविकृते प्रज्ञानवारिणा सिक्तः
पौरुषपादपः नयाऽऽलवालः प्रायः फलति” ।

(ढ) जातानि त्वज्ञानलोमानि यत्र तादृशं जातत्वज्ञांसलोमानि—उत्पन्न-
अश्लेषांशतलोमनि (विष्णु० । बहुव्री०), प्राणिनि इति शेषः ।

(ण) उद्धूतः,—उत्पन्नः, सटाभारः,—केशरसमूहः (“सटा अटाकेशरयोः”
इति मेदिनी) यस्य सः उद्धूतसटाभारः,—सञ्ज्ञातकेशरराशिः (विष्णु० । बहुव्री०) ।
खराः,—तोष्णाः, नखाः अङ्कुशः,—अस्त्रविशेषा इव यस्य सः खरनखाङ्कुशः,—
अङ्कुशाकारतीक्ष्णखरः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(त) मूले—मूलव्यवस्थे, काव्येसिद्धौ प्रधानकारणे इति यावत् । अविकृते—
प्रगुणोभूते, अनुकूले इति यावत्, प्रज्ञानं—प्रकृतं ज्ञानं, वारि इव तेन प्रज्ञानवारिणा
—विशिष्टज्ञानरूपजलेन । पौरुषं—पुरुषकर्म प्रयत्नादिकं, पादपः,—वृक्ष इव

इति कथां समाख्याय निशि गच्छन्तं तं भूपतिमपृच्छत्,
—“राजन् । पूर्वकृतं शापं स्मृत्वा वद, क एषां सिंहनिर्माणे
विशेषेण अपराध्यति ?” । इति श्रुत्वा राजाऽमौ मौनी व्यचिन्त-
यत्,—“अयं पुनर्गन्तुमिच्छति, यातु, पुनरहमेनमानेभ्यामि”
इति निश्चित्य तमवादीत्,—“यस्तेषां मध्ये सिंहस्य प्राणदाता,
स एव पापकृत् ; प्राणिविशेषमबुद्धा युक्तिबलात् येमांसत्वग्-
लोमावयवनिर्माणं कृतं, तेषामज्ञानात् नैव दोषोऽस्ति, येन
तु सिंहाकारं दृष्ट्वाऽपि विद्याप्रकाशकामेन प्राणास्तस्य दत्ताः,
तेनैव ता ब्रह्महत्याः कृताः” । इति राज्ञो वचनं निशम्य स
वेतालः स्वमेव धाम प्रायात् । राजाऽपि पुनस्तमनुसरन्
शिशपाऽन्तिकमगात् ।

अथ त्रयोविंशकथा ।

ततः स राजा शिशपातदमुपेत्य मौनी
(क) दर्शितानेकवैकृतं तं वेतालं स्कन्धे नीत्वा प्रातिष्ठत् ।
वेतालोऽपि कन्धे स्थितः तम् अब्रवीत्,—“राजेन्द्र !

पौरुषपादपः,—चेष्टादिरूपवृक्षः, नयः,—नीतिः, बालबालं—हृत्तमूले सेकाद्यं
सृष्टादिनिर्मितः जलाधारः इव यस्य सः नयाऽऽलबालः,—नीतिरूपालबाल-
शोभितः ।

(क) दर्शितं—राज्ञे प्रदर्शितम्, अनेकं वैकृतं—विचारः, विज्ञतरूपदिक्-
मिति यावत्, येन तं दर्शितानेकवैकृतं—प्रदर्शितविधिविज्ञताकारम् ।

(ख) अकार्येऽप्येतस्मिन् ते दुर्वारो ग्रहः, तत्ते अमविनोदाय कथामिमां कथयामि, शृणु,—

आसीत् कलिङ्गदेशे शोभावती नाम पुरी, यस्यां (ग) दिवीव सुकृतिनः प्रतिवसन्ति स्म । (घ) प्रद्युम्न इव ऐश्वर्यवीर्यातिशयेन विभूतः प्रद्युम्नो नाम नृपतिः समूर्जित-
शासनस्तां शशास । यस्मिंश्च राजनि (ङ) चापेषु गुणापकर्षः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, युगेषु कलिः, प्रज्ञासु च तीक्ष्णता

(ख) अकार्ये—अनिष्टोत्पादके कर्मणोत्पत्त्यर्थः । दुःखेन वारयितुं शक्यः दुर्वारः, —दुर्निवारः (दुर्+व+घञ्), ग्रहः,—निबन्धः, आग्रहः इत्यर्थः (“यद्दोऽनुग्रह-
निबन्धग्रहणेषु रणोद्यमे” इति मेदिनी) ।

(ग) दिवीव—स्वर्गे इव ।

(घ) प्रद्युम्न इव—कामदेव इव, कृष्णबीजभञ्जः कृष्णात्मज इवेति यावत्, अतिरूपवानिति भावः । समूर्जितं—समधिकवत्सम्बन्धेन, शासनम्—आज्ञा यस्य सः समूर्जितशासनः,—अव्याहताज्ञः (विष्णु ० । बहुव्री ०) ।

(ङ) चापेषु—धनुःषु, न तु मानवेषु इति भावः, गुणस्य—मौल्याः, अपकर्षः,—आकर्षणं, धनुःषु गुणाकर्षणं, न तु मानवेषु गुणस्य—शौर्यदाक्षिण्यादेः, अपकर्षः,—उत्कर्षाभावः, न्यूनता इति यावत्, गुणापकर्षः,—गुणाभावः, तत्र सर्वे वीराः विशेषेण गुणवन्तश्च आसन् इति भावः । सुरजेषु—मृदङ्गाख्यवाद्यभेदेषु, न तु नरैषु इति भावः, करेण आहतिः,—आघातः कराऽऽहतिः,—कराघातः, वाद्यकाले करतलेन ताडनमित्यर्थः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, न तु प्राणिषु कराऽऽहतिः,—चपेटाघातः, तत्र सर्वे गीतवाद्यतन्त्रराः अकार्यजुगुप्सिताश्च आसन् इति भावः । अथवा,—कराय—राजदेयकराय इत्यर्थः, आहतिः,—पीडनं कराऽऽहतिः,—राजसाम्राज्यपृथभागाद्यं पीडनमित्यर्थः, सर्वे सम्पन्नतया यथानिर्दिष्टकरप्रदातारः आसन्निति भावः । युगेषु—सत्यादिषु चतुर्षु, न तु प्रज्ञासु इति भावः, कलिः,—तटाख्यजघन्ययुगः, युगेषु कलिः, न तु प्रज्ञासु कलिः,—उत्प्लवः (“कलिः स्त्री कलिकायां ना शराजिकलङ्घ युगे” इति मेदिनी), सर्वाः प्रज्ञास्तत्र परस्परं निवन्धनेन व्यवसन्निति भावः । प्रज्ञासु—बुद्धिषु, न तु आचरणेषु इति भावः, तीक्ष्णता—कुशलयत् स्मरता, प्रज्ञासु तीक्ष्णता, न तु अन्धोऽन्ध्याचरणेषु तीक्ष्णता—वृद्धता इत्यर्थः, सर्वे तत्र शान्तिप्रिया अवसिष्यन्त इति भावः ।

अश्रूयत । (च) तस्याश्च पुनः कश्चित् प्रदेशे यज्ञस्थलाभिधानो बहुहिजः कश्चिदग्रहारः नृपेण प्रतिष्ठापितः । तत्र कश्चित् वेदपारगो महाधनो(क) अग्निहोत्री पूजितातिथिदेवः यज्ञसोमो नाम ब्राह्मणः समवासीत् । तस्य वार्द्धके अनुरूपायां भार्यायाम् एक एव सुतः समुदपद्यत । स च बालः पितुः प्रयत्नात् दिने दिने वर्द्धमानः शुभलक्षणयुतः देवसोम इति पित्रा हतनामधेयः पित्रोरतिस्नेहपात्रतामगात् ।

अथ प्राप्ते षोडशे वर्षे स बालकः विद्याविनयादिभि-
रावर्जितसमस्तजनः सहसा ज्वरेणाऽऽक्रान्तः पञ्चतामवाप ।
ततः परासुं तं दृष्ट्वा समान्निध्य च “हा हा” इति रुदन्
यज्ञसोमः भार्यया सहितः स्नेहात् दाहाय न जहौ । “ब्रह्मन् !
(ज) गन्धर्वनगरस्येव संसारस्य गतिं परावरज्जोऽपि किं न
वेत्सि ? । ये हि राजानः (भ) अमरमन्या अस्मिन् भूस्त्रोके

(च) तस्याः,—श्रीमावत्याः । बहवः हिजाः,—ब्राह्मणा यम तादृशः बहुहिजः,
—अनेकब्राह्मणाधिकित इत्यर्थः ।

(क) अग्रे इयते अय इति अग्निहोत्रं—मन्त्रकरणकथक्रियापनपूर्वक-
तद्देष्टव्यकहोम, तदस्य असीति अग्निहोत्री—अग्निस्थापनपूर्वकं प्रातरादिकालत्रये
अग्निहोत्रहोमकर्ता, साग्निक इत्यर्थः (अग्निहोत्र + मत्वर्थे इतिः) । समवासीत्—
समवस्थित (सम् + वस + लृङ्-इ) ।

(ज) गन्धर्वनगरस्येव—गन्धर्वपुरस्येव, अयमनूचनाय शून्याभिधानकस्य नगरा-
कारस्य नीलपीतादिमेधरश्मिभेदस्येत्यर्थः, असीकस्य अथविनाशिनयेति भावः,
यहा,—गन्धर्वनगरस्य—गन्धर्वनगरवत् मायामयस्य इन्द्रजालस्येत्यर्थः । परं—येष्टम्,
अवरं—निष्ठुष्टं, जानातीति तथाविधोऽपि परावरज्जोऽपि—इह जगति किं
सारं किमसारमिति विशेषणं ज्ञातोऽपीत्यर्थः ।

(भ) आत्मनः अमरान् मन्थने ये ते अमरमन्याः,—निजान् देववत्
व्यत्युरहितान् मन्थमानाः [अमर + मन + “आत्ममाने खल्व” (१।१।८३ पा०) इति
खल्व् “अरुद्विन्दजन्तस्य सुम्” (६।१।६७ पा०) इति खिदन्ते उत्तरपदे परे

व्यलसन्, तेऽपि एकैकशः श्मशानेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु
चिताधिरूढाः क्रव्यात्कृशानुना दग्धाः, शिवाभिश्च कालेन
कवलीकृताः, कैश्चिदपि न रोह्युं शकिताः, का कथा अन्येषाम् ?
हे विद्वन् ! तदेतं प्रेतमास्निष्य किं करोषि ? वद” । इत्येवं
ब्रुवा बन्धवः मिलितास्तं प्राबोधयन् । ततः कथञ्चित् तेन
मुक्तं तं सुतं शिविकामारोप्य ते बान्धवाः कोलाहलसमाकुलाः
श्मशानं निन्युः ।

अत्रान्तरे तत्र श्मशाने कोऽपि तापसः (ज) पाशुपतव्रती,
मठिकायां कृतनिवासः, वयसा तपसा चातिभूयसा कृशां तनुं
बिभ्राणः, भङ्गभीत्येव शिराभिः परिवेष्टितः, विद्युत्पिशङ्गजटः,
द्वितीयो महेश्वर इव प्रतिवसति स्म । तस्मिन् काले स

अमरशब्दात् मुमु “दिवादिभ्यः श्यन्” (१।१।६८ पा०) इति श्रिति प्रत्यये परे
दैवादिकात् मनधातोः श्यन्] । व्यलसन्—व्यराजन् (वि + लस + लङ्-अन्) ।
रुदद्भिः,—क्रन्दद्भिः, प्रेतानुयायिभिः,—मृतानां राज्ञाम् अनुगामिभिः, मृतानां
स्वजनवर्गेरित्यर्थः, पूर्णेषु—व्यामेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु—मृतस्य रीदनपरायणास्त्रीय-
समूहपूर्णेषु (विष्ण० । ३५ तत्पु०) । क्रव्यात्—मांसाश्री, श्वमांसभक्षक इति यावत्
“(क्रव्यात् मांसाशिरचसीः” इति श्रावतः), यः कृशानुः,—अग्निः तेन क्रव्यात्कृशानुना
—आमिषलीलपानलेन, देहस्य विलीपसाधनात् अग्नौ मांसाश्रित्वोपचारः,
“क्रव्यादौ मृतभक्षणे” इत्यग्निनामभेदे श्रवणात् बोद्धव्यः । शिवाभिः,—शगलैः,
अकारोऽत्र भिन्नक्रमे, अथवा दाहमकृत्वा श्मशाने निक्षिपति चेदित्यर्थः । शकिताः,
—समर्था इत्यर्थः (शक् + क्तः), का कथा अन्येषाम् ?—अमरशब्दात् राजानोऽपि
मृत्युवशं गताः, इतरेषामल्पप्राणानामप्याकं मृत्युसम्बन्धे कः सन्देहः ? अवश्यमेव
यातव्यं काली पूर्णे इति भावः ।

(ज) पाशुपतव्रतं—शिवार्चनासम्बन्धिनियमः अस्य अस्तीति पाशुपतव्रती—
शैबानियमवानित्यर्थः (मत्वर्थे इति) । भङ्गभीत्येव—अतीव कृशतनुत्वात् भङ्गभयनेवे-
त्यर्थः, शिराभिः परिवेष्टितः,—शिरासमूहद्वारा परिहृतः, यथा किमपि द्रव्यं भङ्गोन्मुक्तं
कोऽपि रज्ज्वादिविः आवेष्ट्य स्थापयति तदित्यर्थः ।

तापसः तं जनकोलाहलं श्रुत्वा (ट) दृष्टोपालश्वहंसितं भिक्षा-
फलधरमन्तिकवर्तिनं शिष्यं जगाद,—“वत्स ! कथमयं जन-
कोलाहलः श्रूयते, गत्वा वह्निर्विघ्नाय सत्वरमागच्छ, कुतो-
ऽयमश्रुतपूर्वः तुमुलो रवः ?” । इति तेन गुरुणोक्तः स शिष्यस्तं
प्रत्युवाच,—“नाहं यामि, त्वं स्वयमेव याहि, मे भिक्षासमयो-
ऽतिक्रामति” । तदाकर्ण्य स गुरुरब्रवीत्,—“धिक् मूर्ख !
(ठ) उदरभरे ! अन्नः अर्धप्रहरे याते का तव भिक्षावेला ?” ।
श्रुत्वैव क्रुद्धः स कुशिष्यस्तं तापसं प्रत्यवदत्,—“धिक्
जराजीर्ण ! नाहं ते शिष्यः, त्वच्च मे न गुरुः, अहमन्यत्र
यास्यामि, त्वं स्वयम् इदं (ड) पात्रं वह” इत्युक्त्वा स क्रुद्धः
अग्रे दण्डकुञ्जिकां त्यक्त्वा समुत्थाय प्रायात् ।

(ट) दृष्टेन—गर्वितेन, उपालम्बेन—निन्दायुक्तभाषणेन, हंसितं—वह्नितं, परि-
पुष्टमिवेत्यर्थः, दृष्टोपालश्वहंसितं—सगर्वनिन्दायुक्तभाषाप्रयोगदत्तामत्यर्थः, अविनोतं
परकुक्षानिरतश्चेति भावः (विष्णु० । ३३ तत्पु०) ।

(ठ) उदरभरे !—सोदरमानपूरणव्यापृत !, औदरिक इति यावत् [“फले-
वहिरात्मशरिष” (३२।२६ पा०) इति सूत्रस्य चूर्णके “चात् कुशिष्यारिः ।
चान्द्रान्तु आसोदरकुशिषु इति पेटुः । ज्योत्स्नाकरश्वमुदरभरयश्चकोराः इति मुरारिः”
इति मतमुद्धृत्य कौमुदीकारेण “अप्रतिषिद्धं परमतनमुमतमेव” इति न्यायात्
उदरभरिरिति पदं समर्थितं, तेन उदर + भ + इन् सुमागमश्च भोजो निपात्यते इति
बोध्यम् । “अनुक्तसमुच्चयार्थकारः । कुशिष्यारिः । उदरभरिः” इति
काशिकाकारश्च] । याते—गते (या + क्तः तात्पर्यम्) ।

(ड) पात्रं—भिक्षाफलाधारम् । दण्डकुञ्जिकां—दण्डा—प्रकाण्डा, दण्डे—
लगुडे इति वा, सम्बद्धा इति शेषः (“दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् । व्यूहभेदे
प्रकाण्डे—” इति मांदनी), या कुञ्जिका—देवीमूर्तिभेदः तां दण्डकुञ्जिकां—
प्रकाण्डदेवीमूर्तिं लगुडसंलग्नदेवीमूर्तिं वा, “दण्डकुञ्जिकाम्” इत्यत्र “दण्डकुञ्जिकाम्”
इति पाठः कथमपि सङ्गच्छते, पूर्वोक्तपाठश्च प्रसङ्गाभावात्, दण्डा—प्रकाण्डा,
दण्डे—गृहभित्तौ प्राप्यते दण्डविशेष इत्यर्थो वा, कुञ्जिका—कुञ्जिका,
“चापि” इति प्रसिद्धः उद्घाटनोपशेष इति यावत्, तां दण्डकुञ्जिकां—दण्ड-

ततः स तापसः विह्वमन् तस्मात् मठात् निर्गत्य तत्रागात्,
यत्र टाह्यर्थं स मृतो (ट) द्विजार्भकः समानीतः। तं (ण) जनतया
शोच्यमानाययौवनं दृष्ट्वा जराऽर्दितः स योगी तद्देहं प्रवेष्टुं
मतिमकरोत्; ततः एकान्ते गत्वा मुक्तकण्ठं प्रकृत्य च
यथोचितैरङ्गहारैर्ननर्त्त। ततः क्षणेन स तपस्वी पुनः यौवन-
सुखम् (त) अनुबुभूषुः योगात् स्वां जीर्णान्तं विहाय तत् द्विज-
पुत्रकलेवरं प्राविशत्। क्षणे च तस्मिन् स द्विजयुवा रचितायां
चितायां सहसा लब्धजीवः समुत्तस्थौ। तदवलोक्य बभ्रुवर्गस्य
सर्वस्य,—“दिष्ट्याऽयं बालको जीवति जीवति” इति सहर्ष-
निनादः समुदचरत्।

अथ विप्रपुत्रशरीरान्तःस्थः स योगेश्वरः तान् बभ्रूनब्रवीत्,
—“लोकान्तरगतस्य मम (थ) शर्वेण जीवितं दृष्ट्वा
‘महापाशुपतव्रतं त्वया धार्यम्’ इति समादिष्टम्। अधुनैव
मया एकान्ते गत्वा तद्व्रतं ग्राह्यं, नो चेत् मे जीवितं

संलग्नं कुचिकां, यदा,—दण्डा—यष्टिस्वरूपा, कुचिका—वंशशाखा, ब्रह्मचारिधार्या
इति भावः, तां दण्डकुचिकां—वंशयष्टिमित्यर्थः।

(ट) द्विजार्भकः—ब्राह्मणकुमार इति यावत्।

(ण) जनतया—जनसमूहेन [जन + “यामजनबन्धुभक्तान्” (४।२।४३ पा०)
इति तल्], शोच्यमानम्—एकान्तस्थतया शोकविषयतामापद्यमानम्, अययौवनं
—प्रथमयौवनं यस्य तादृशं शोच्यमानाययौवनं—शोकविषयीभूताभिनवतादृश्यं,
यौवनीकृमे एव व्रततया क्रियमाणशोकमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०)। एकान्ते—
निर्जनस्थाने। यथोचितैः,—तत्कालोपयोगिभिरित्यर्थः, अङ्गहारैः,—अङ्गविच्छेपैः,
हस्तपादचालनादिभिः सहित्यर्थः (“अङ्गहारोऽङ्गविच्छेपः” इत्यमरः)।

(त) अनुबुभूषुः,—अनुभवितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः [अनु + भू + सन् “सना-
शंसमिच्छ उः” (१।२।१६८ पा०) इति उः], योगात्—योगमवलम्बित्वर्थः
(ल्यबलोपे प्रती०)।

(थ) शर्वेण—शिवेन।

(द) नास्ति, तद्ययं गृहं यात, अहमपि यामि” इति सर्वान् तत्रस्थान् सर्वोध्य, दृढनिश्चयः हर्षशोकाऽऽकुलान् तान् स्वगृहं प्रेषयामास ; स्वयञ्च गत्वा तत् पूर्वकलेवरं श्वभ्रे क्षिप्त्वा गृहीतव्रतो युवीभूय अन्यतो ययौ” ।

इति कथां समाख्याय वेतालः निशि पथि यान्तं तं त्रिविक्रमसेनं नृपं पुनरब्रवीत्,—“राजन् ! ब्रूहि, स योगीन्द्रः परदेहे प्रविशन् कथं वा पूर्वं प्रारुढत् ? किमर्थं वा अनृत्यत् ? अत्र मे महत् कौतुकं वर्तते” । इति वेतालात् श्रुत्वा श्रापशङ्को राजा मौनं विमुच्य तमवादीत्,—“शृणु वेताल ! मिद्विकारकं बाल्ये पितृभ्यां लालितम् अद्य इदं त्यजामोति दुःस्थितः दुःस्थजदैहिकस्नेहात् प्रथमं रुरोद ; नवं देहं प्रविश्य अधिकं व्रतं साधयिष्यामि इति यौवनलाभहर्षात् ननर्त्त च” । एतत् तस्य राज्ञः वचनं निशम्य स वेतालः पुनः सहसा तं शिशपापादपमगमत् । राजाऽपि अविचलितात्माहः पुनस्तमन्वसरत् ।

अथ चतुर्विंशकथा ।

ततः स राजा तां (क) तिमिरश्यामां चिताग्निज्वलितेक्षणां

(द) नास्ति—न विद्यते, न स्यादित्येत्यर्थः (भविष्यत्सामोष्ये ऋट्) । हर्षः,—तज्जीवनप्राप्तिजनितानन्दः, शोकः,—तस्य गृहपरित्यागजनितः मन्यः, ताभ्याम् आकुलान्—आकुलान् हर्षशोकाऽऽकुलान्—आनन्दविषादविषयस्थान् (विच० । ३५ तत्पु०) । श्वभ्रे—श्वे । अयुवा युवा भूत्वा युवीभूय—तद्वयोभूय, यौवनं लब्ध्वा इत्यर्थः (अमृततन्त्रावे चिः, ततो ल्यप्) ।

(क) तिमिरिण—अन्धकारिण, श्यामा—कृष्णवर्णा तां (विच० । ३५ तत्पु०), अन्धन,—तिमिरवत् श्यामान् (उपनिषि स०) तिमिरश्यामां—मादाम्-

घोरां रजनिराक्षसीमगणयन् वीरः तस्मिन् भीषणे श्मशाने
तां शिंशपां गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत ।
वेतालोऽपि गच्छन्तं तं (ख) नरदेवमुवाच,—“भो राजन् ! अहं
गतागतैर्भृशमुद्विग्नः, न पुनस्त्वं, तदेकं मे महाप्रश्नं कथयतः
समाकर्णय,—

आसीत् पुरा दक्षिणापथे धर्मो नाम (ग) मण्डलेश्वरः
साधूनां धुरन्धरः बहुगोत्रजः नरपतिः । तस्य चन्द्रावती नाम
मालवदेशभवा भार्याऽऽसीत्, (घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता । तस्याच्च
कन्यायां (ङ) प्रदेयायां स धर्मनरपतिः राष्ट्रभेदिभिर्दायादैर्मिलितै-
रुन्मूलितः पलाय्य सुदृशा भार्यया तथा च दुहित्वा सह रात्रौ
सङ्गृहीतरत्नमञ्चयः स्वराष्ट्रात् निरगात् । मालवे श्वाशुरं गृहं
प्रति स्वैरंगच्छन् स तथा पत्न्या सुतया च सह विव्याटवोमास-

कारामित्यर्थः, अतिक्रणवर्णामित्यर्थः, चिताग्निः ज्वलित—प्रदीप्तम्, इच्छणं—
नेत्रमिव यस्यास्ताम्, अन्यत्—चिताग्नित् ज्वलितम् इच्छणं यस्यास्तां चिताग्नित्वलिते-
षणां—चितानलरूपप्रदीप्तनेत्रां, चितानलवत् प्रदीप्तनेत्राश्च (विष्णु० । बहुव्री०) ।
रजनिः राक्षसीव, अन्यत्,—रजनिरिव राक्षसी तां रजनिराक्षसीं—राक्षसीरुपां
रातिं, रात्रिरपिष्यो राक्षसीश्चेत्यर्थः, अगणयन्—अवजानन्मित्यर्थः (न + गण +
णिच् + लट् शतृ) ।

(ख) नरः नरेषु वा देव इव तं नरदेवं—राजानम् । उद्विग्नः,—उद्वेगितः ।

(ग) मण्डलेश्वरः,—भूम्यक्षदेशाधिपतिः, षाट्शराजमण्डलाधीश्वरो वा । धुरं
—भारं, धरति—वहति इति धुरन्धरः,—पालयिता, वहवः,—चनेकं,
गोचनाः,—समीचाः, ज्ञातय इत्यर्थः, यस्य सः बहुगोत्रजः,—प्रभूतव्यजनः (विष्णु० ।
बहुव्री०) ।

(घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता इत्यत्र तस्येति शेषः ।

(ङ) प्रदेयायां—प्रदानयोग्यायां, विवाहयोग्यायां सत्यामित्यर्थः । राष्ट्रं—
विषयं, जनपदमित्यर्थः, राज्यस्थप्रकृतिवर्गेमिति यावत्, भिन्दन्ति—उपजापयन्तीति
तैः राष्ट्रभेदिभिः,—राष्ट्रापहाराणैः प्रकृतिकोपं जनयद्भिरित्यर्थः (राष्ट्र + भिद् +
ताच्छीश्चे णिनिः) ।

साद ; तस्यां कथञ्चित् श्रान्तया भार्यया सुतया च परिखिन्नः निशामनयत् ।

अथ प्रातः भगवान् (च) विभावसुः करान् प्रसारयन्,—“मा गाञ्चौराटवौमेताम्” इति तं राजानं वारयन्निव पूर्वां दिशमारोह । ततो राजा (छ) पदातिः त्रसन्त्या सुतया जायया च सह कुशकण्टकैः क्षताङ्घ्रिः भिन्नानां परेषां प्राणसर्वस्वहारिभिः पुम्भिरावृतां धार्मिकजनरहितां क्षतान्तनगरीमिव दुर्गां पल्लीमगच्छत् । तत्राऽऽगच्छन्तं वसनाऽऽभरणाञ्चितं तं दूरात् दृष्ट्वैव बहवो दस्यवः सायुधा मुषितुं प्राधावन् । राजा तानागच्छतो विलोक्य (ज) भार्यासुते जगाद,—“स्नेच्छा इमे मा युवां स्पृशन्तु, एतत् गहनं वनं विशतम्” इति राज्ञाऽभिहिता राज्ञी तया लावण्यवत्या तनयया सह भयात् वनमध्यं विवेश । वीरः स राजा तु (झ) अभिमुखाऽऽयातान् शरवर्षिणस्तान् शबरान् खड्गचर्मधरः बहून् न्यबधीत् । ततः (ज) पल्लीपतिनाऽऽज्ञप्ताः सर्वे दस्यवः निपत्य प्रहारक्षतसर्वाङ्गं

(च) विभावसुः,—सूर्यः, करान्—अङ्गुलं, किरणानित्यर्थः, इत्यांश्च (“बलिइत्यांश्चः कराः” इत्यमरः) । चौरपूणां ऋतवौ तां चौराटवौ—तस्कर-सङ्कुलारण्यं (आकषार्थिवा०) ।

(छ) पद्मान् पदाति—गच्छतीति पदातिः,—पादचारी, त्रसन्त्या—विभ्यत्या (त्रस + लट् : शब्द, उजितयंति डोष्) । भिन्नानां—“भौल” इति ख्यात-स्नेच्छजातिविशेषाणाम् । दुःखेन गच्छतीति तां दुर्गां—दुर्गमा [दुर् + गम + “सुदुरी-रधिकरणे” (वा०) इति डः । “दुर्गे कोटि दुर्गेमे ख्यात्” इति हेमचन्द्रः] ।

(ज) भार्या च सुता च ते भार्यासुते—भार्यां सुताश्च । गहनं—दुःखं, दुर्गममित्यर्थः । विशतं—प्रवेशं कुरुतं (विश + लोट्-तम्) ।

(झ) अभिमुखाऽऽयातान्—सम्पृष्टाऽऽगतान् । शबरान्—स्नेच्छजातिविशेषान् ।

(ज) पल्लीपतिना—चुद्रयामाध्यक्षेण, दस्युराजेन इत्यर्थः (“पल्लाल्पयामकुक्षीः स्त्री” इति मेदिनी), आज्ञप्ताः,—आदिष्टाः (आ + ज्ञा + णिच् + क्तः) ।

तमेककं नृपं निजघ्नः । ततः गृहीताऽऽभरणे दस्युसैन्ये प्रयाते
सा राज्ञी वनमुल्मान्तरस्थिता भर्तारं निहतं दृष्ट्वा सुतया सह
विह्वला पलायमाना अन्यत् दूरं गहनमरण्यं विवेश । तत्र
मध्याह्नभानुतापितेषु (ट) अध्वगेषु शाखिनां छायासु
निषण्णेषु एकदेशे कस्यचित् पद्मसरसस्तीरे अशोकतरुतले
सा राजमहिषी चन्द्रावती सुतया लावण्यवत्या नितरां
आन्तया भयशोकव्याकुलया सह समुपाविशत् । तावत्
(ठ) अभ्यर्णनिवासी कोऽपि महामनुष्यः चण्डसिंहो नाम नपुत्रः
अश्वाऽऽरूढः सृगयार्थं तदनमभ्यागात् । स सिंहपराक्रमं
नाम पुत्रं तयोः राजभार्यासुतयोः (ड) पादपङ्कती दृष्ट्वा प्रोवाच,
—“पुत्र ! एते सुरेखे सुभगे पादपङ्कती अनुसृत्य यदि स्त्रियौ
प्राप्नुवः, तदा तयोरेकां यथारुचि स्वीकुरुष्व” । इत्युक्तवन्तं
तं पुत्रः सिंहपराक्रमः प्रोवाच,—“तात ! यस्याः सूक्ष्मा पादौ
रेखयाऽनया दृश्येते, सा भार्या ममेव प्रतिभाति ; बृहत्प्री
यस्याः पादपङ्कती दृश्येते, एषा ज्येष्ठवयास्तव योग्या” । इति सूनो-

निजघ्नः,—मारयामासुः [नि + ह्न + क्तिट्-उस् “अभ्यासाच्च” (७३।५५ पा०)
इति ह्यस्य कुलम्, “अस्त्रीपोऽनः” (६।४।१३४ पा०) इति हन्तेरकारलोपः] ।

(ट) अध्वगेषु—पथिकजनेषु, शाखिनां—वृक्षाणाम् । निषण्णेषु—उपविष्टेषु
[नि + षट् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०) इति
वकारस्य दकारस्य च नः] । एकदेशे—वनैकप्रान्ते ।

(ठ) अभ्यर्णं—अतिक्रान्ति, समीपे इत्यर्थः (“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यया अज्यभितो-
ऽव्यग्रम्” इति समीपप्रव्यांशेऽनरः), निवसितुं शीलमस्य इति अभ्यर्णनिवासी—
अरण्यासन्नदेशवासीत्यर्थः (विष्णु०) । महान्—प्रधानः, मनुष्यः महामनुष्यः,—
प्रभूतबलताम्राली पुरुषः, राजपुरुष इति यावत् ।

(ड) पादपङ्कती—चरणपङ्कती, चरणचिह्नस्थित्यौ इति यावत् (“पङ्कतिः पथि
पङ्क्तौ च” इति हेमः) । सु—शीमला, रेखा यत्र तादृश्या सुरेखे—सुन्दररेखा-
समन्विते इत्यर्थः, सुलक्षणे इति यावत्, सुभगे—मनोरमे इत्यर्थः ।

वर्चनमाकर्ण्य स चण्डसिंहस्तं जगाद,—“पुत्र ! कैषा कथा तव ? जननी तव प्रत्यक्षमेव दिवं गता, तादृशे (ठ) सुकलत्रे गते अन्यवासना मे कैव ?” । तदाकर्ण्य सोऽपि तं पितरमुवाच,—
 “तात ! मैवम्, (ण) अभार्यं हि गृहपतिः गृहं शून्यम् । अन्यच्च, (त) मूलदेवोक्ता कथा त्वया किं न श्रुता ? यत्र घनस्तनजघना मार्गावलोकिनी कान्ता नाऽऽस्ते, कः अजडः तत् अनिगडं गृह-
 संज्ञकं दुर्गं प्रविशति ? तत् तात ! मम जीवितेन शापितोऽसि, यदि मदभीष्टाया द्वितीयां भार्यां त्वं न स्वीकरिष्यसि” ।
 एतत् पुत्रवचः श्रुत्वा स चण्डसिंहः “तथा” इति प्रतिपद्य, मसुतः तां पादपद्मतिमनुसरन् शनैः ययौ । प्राप्य तत् मरःस्थानं तां (थ) श्यामां चन्द्रावतीं राज्ञीं रूपलावण्यविभासिनीं

(ठ) सुकलत्रं—सुस्त्रिय, उत्तमाद्या भार्याधारिण्यर्थः । अन्यवासना—
 द्वितीयकलत्रादिना । कैव ?—नान्यन्यवासना इत्यर्थः ।

(ण) नास्ति भार्या यत्र तत् अभार्यं—विपद्नीकं, गृहपतिः,—गृहस्थस्य
 (“भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सर्वाणि” इति मेदिनी) ।

(त) मूलदेवः,—तन्नामा कथित कामशास्त्रकारः, तेन उक्ता मूलदेवोक्ता
 —मूलदेवकथिता । घने—निविष्टे, सांसीर्पाचते इत्यर्थः, घनजघने—पयोधर-
 कटोपरोभागे यस्याः सा घनस्तनजघना—सांमलकुचशोणिका (विष्णु० ।
 बह्व्री०), मार्गं—भुरागमनपथम्, अवलोकयितुं शीलं यस्याः सा मार्गावलोकिनी
 —अन्यत्र श्रुतस्य पत्युरागमनप्रतीक्षणीना, उत्कण्ठितेति भावः । अजडः,—अज्ञः,
 स न भवतीति अजडः,—अमजः, प्राज्ञ इत्यर्थः । अनिगडं—गृहलक्षणं, अङ्ग-
 प्रीत्यादिबन्धनपरिगृह्यन्निति भावः (विष्णु०), गृहसंज्ञकं—गृहम् इति नाममात्रे-
 णाख्यातं, वस्तुतस्तु निरानन्दकारामदृशमिति भावः, दुर्गं—कांटं, कारागृह-
 मिति भावः (“दुर्गं कांटे दुर्गमे स्यात्” इति हेमचन्द्रः) । शापितः,—अपधी-
 कारितः । मदभीष्टायाः,—मम मिथायाः, भार्यात्वेन यद्यीदृमिष्टां सुखाचरणां
 स्त्रियमपेक्षेत्यर्थः (लघुभाष्ये प्रसी०), द्वितीयां—उद्वत्पदपद्मतिमन्यामित्यर्थः,
 स्त्रियमिति शेषः ।

(थ) श्यामां—“शीते सुखोपासनाङ्गी योषी च सुखशीतला । तप्तकायनः

ददर्श, उपाययौ च सकौतुकः सह पुत्रेण ताम् । साऽपि तं
दृष्ट्वा चौरशङ्किनी वितस्ता समुत्तस्थौ । “अलं तासेन (द) नौ,
एतौ चौरौ न, सौम्याकृती सुवेशाङ्गौ कौचित् आखेटकृते नून-
मिहाद्य प्राप्तौ” । इति सुतया बुद्धिमत्याऽभिहिता राज्ञी यावत्
(ध) दोलायते, तावदश्वावतीर्णश्चण्डसिंहः पुरोवर्त्ती तामुवाच,
—“सुन्दरि ! अलं सम्भ्रमेण, आवाम् इह मृगयार्थमागतौ, तत्
विश्वस्य निराशङ्के वदतं, के युवा हरनेवानलज्वालादग्धमन्मथ-
दुःस्थिते रतिप्रीती इव अरण्यमेवमुपागते ? कथं वा इह अमानुषे
वने प्रविष्टे स्थः ? इदं हि युवयोर्वपुः रत्नप्रासादवासाहं,

वर्षाभा सा श्रमामा परिकीर्त्तिता” ॥ इत्युक्तलक्षणां । रूपलावण्याभ्यां—
सौन्दर्यकान्तिविशेषाभ्यां, विभासितं, शीलमस्या इति तां रूपलावण्यविभासिनीं—
सौन्दर्यकान्तिभ्यां दीप्तिशालिनीं (ताच्छील्ये णिनिः) ।

(द) नौ—आवयोः [“युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाङ्माधौ” (८।१।
२० पा०) इति षष्ठीद्विवचनविशिष्टस्यास्मदः नावादेशः] । सुवेशः,—उत्तमपरिच्छदः,
अङ्गः,—चिह्नं, सज्जनज्ञापक इति भावः, यथोः तौ सुवेशाङ्गौ—सुपरिच्छद-
चारिणौ इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । आखेटकृते—मृगयानिमित्तम् (“आच्छीदन्नं
मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(ध) दोलां—दोलनम्, इमौ चौरौ वा साधू वा इत्येवं चल्चिततामित्यर्थः,
अयते—गच्छतीति दोलायते—सन्देहि इत्यर्थः (दोला + अय + लट्-ते) । सम्भ्रमेण
—भयेन (“वथं सम्भ्रममिच्छन्ति भयं संवेगमादरम्” इति शाश्वतः) । हरस्य—
शिवस्य, नेवानलज्वालाया—मथयन्निशिखया, दग्धाय—भस्मीभूताय, मन्मथाय—
कामाय, मन्मथमन्वेष्टमित्यर्थः, दुःस्थिते—एकतानवस्थिते, इतस्ततः भ्रमिते इत्यर्थः,
यथा,—दग्धेन मन्मथेन हंतुना दुःस्थिते—दुःस्थिते, शोकात्ते इत्यर्थः, हरनेवानल-
ज्वालादग्धमन्मथदुःस्थिते—शिवमथयन्निशिखाद्भुटकामशोकेन इतस्ततः परिभ्रान्ते
दुःस्थिते वा (विष्णु० । ४३ीं तत्पु० श्या तत्पु० वा), रतिः,—कामपत्नी प्रसिद्धा,
प्रीतिः,—कामपत्नी, रतेः सपत्नी इति यावत् (“प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्वरपत्नीमुदीः
स्त्रियाम्” इति मेदिनी), ते इव रतिप्रीती इव—कामपत्नीद्वयमिव । अमानुषे—मानुष-
समानमरुद्विते, निर्जने इति यावत् । स्थः,—भववः । [अस + लट्-वस “असीरज्जोपः”

किमिति वराङ्गनविचरणयोग्यौ चरणौ कण्टकिनीमिमां
भुवमवतारितौ ? (न) चित्रमिदम्, एषा युवयोराननं पतन्ती
वातोद्धृता धूलिरावयोर्मुखं हतच्छ्वायं कुरुते ; भवत्योरङ्गेऽस्मिन्
चण्डांशोरुचण्डः किरणः पतन् अस्मान् दहति ; तदात्म-
वृत्तान्तं ब्रूतम्, आवयोर्हृदयं भवत्यौ एतामवस्थां गते दृष्ट्वा भृशं
दूयते । अस्मिन् श्वापदावृत्तेऽरण्ये (प) वां स्थितिं द्रष्टुं न शक्नुवः” ।
इति चण्डसिंहेनोक्ता राज्ञी निःश्वस्य लज्जाशोकाऽऽकुला शनैः
स्वं वृत्तान्तमवर्णयत् । ततश्चण्डसिंहः (फ) निःस्वामिकां तां
मत्वा, समाश्वास्य च मधुरैर्वाक्यैरनुरञ्जयन् ससुतां स्वीचकार ।

(६।४।१११ पा०) इति अक्षरकारलोपः] । रत्नप्रामादवासाहं—मणिमयसौधाव-
स्थानयोग्यम् । वरे—श्रेष्ठे. मण्य दिनिबद्धे इत्यर्थः. अङ्गने—चलरं, प्राङ्गणभूमौ इत्यर्थः,
विचरणयोग्यौ—अभयाङ्गौ वराङ्गनविचरणयोग्यौ—रत्नकुट्टिमविचरणोचितौ (विष्ण० ।
७मो तरपु०) । कण्टकाः सन्ति अस्यामिति तां कण्टकिनीं—कण्टकाऽऽकौशांमित्यर्थः
(कण्टक + अत्यर्थं इति) ।

(न) चित्रम्—आश्चर्यम् । वातोद्धृता—अग्निलोत्थिता । हतच्छ्वायं—
विगतकान्ति, मलिनम् इत्यर्थः. युवयोर्मुखे धूलिरात्रिः पतति आवयोर्मुखे
मलिनं भवति इत्येव चित्रं, यतः यत्रैव धूलिपतनरूपं कारणं, तत्रैव मालिन्यरूपस्य
कार्यस्य औचित्येऽपि तद्विपर्ययात् ; अत्र कार्यकारणयोर्मिन्नदेशित्वात् असङ्गति-
नामालङ्कारः । युवयोः क्लेशं दृष्ट्वा दुःखेन आवयोर्मुखं मलिनं भवति इति तात्पर्यम् ।
चण्डांशोः,—सूर्यस्य, उचण्डः,—अतिप्रखरः । दहति—सन्नापयति, अवापि पूर्ववत्
भावालङ्कारो बोद्धव्यः । ब्रूतं—कथयतं (ब्रू + लोट्-तम्) । दूयते—तप्यते
(दिवा० दू + कर्त्तरि लट्-ते) ।

(प) वां—युवयोः [“युग्मदण्डोः—” (८।१।१० पा०) इति षष्ठोद्विषयन-
विशिष्टस्य युग्मदः वामादेशः] ।

(फ) निः,—नास्ति, स्वामी—पतिः वखाः सा तां निःस्वामिकां—स्वामि-
विरहिताम् [“इनः स्त्रियाम्” (५।४।१५२ पा०) इति कप्] । अनुरञ्जयन्—
प्रीणयन् (अनु + रञ्ज + णिच् + लट्-तम्) । स्वीचकार—वाक्येयत्वेन प्रतिमयादित्यर्थः
(स्व + चि + क्त + लिट्-चञ्) ।

सपुत्रीं तां पुत्रः सः अश्वयोरारोप्य (ब) वित्तपपुरीसमृद्धां निजां पुरीं निनाय । साऽपि (भ) जन्मान्तरगतेव अवशा अनाथा कृच्छ्रपतिता अङ्गीचकार, किं करोतु तपस्विनी ? ततस्तस्या राज्ञाः सूक्ष्मपादत्वात् चण्डसिंहसुतः सिंहपराक्रमः राज्ञीं चन्द्रावतीं भार्यां व्यधात्, तत्सुताञ्च लावण्यवतीं राजकन्यां पादयोर्वृहत्त्वात् चण्डसिंहो भार्याञ्चकार ; पूर्वप्रतिज्ञातं हि सत्यं कोऽतिवर्त्तते ? । एवं (म) पादविपर्यासात् तयोः पिता-पुत्रयोः ते दुहितामातरौ भार्ये तदा श्वश्रूसुषे जातं । कालेन च तयोः ताभ्यां पतिभ्यां द्वयोरेव पुत्रा दुहितरश्च क्रमात् जग्मिरे” । इति कथामाख्याय स वेतालः तं नृपं पप्रच्छ, —“राजन् ! अनयोर्मातादुहित्रोस्ताभ्यां पितृभ्यां पितापुत्राभ्यां ये (य) जन्तवो जाताः, ते अन्योऽन्यं के किंमस्वन्वाश्च भवन्ति ? यदि जानन्न ब्रवीषि, तदा पूर्वाक्त एव स शापः स्मरणीयः” ।

(ब) वित्तं—धनं, पातं—रक्षां इति वित्तपः,—धनाधिपः कुबेरः, तस्य पुरी—अलका, तस्याः समृद्धाम्—अधिकैश्वर्यसम्पन्ना वित्तपपुरीसमृद्धां—कुबेरस्य अलकानगरीतोऽपि सम्पत्कालिनी (विष्णु० । धूमो तत्पु०) ।

(भ) जन्मान्तरगतेव—पुनर्जन्मप्राप्तेव (२या तत्पु०), अवशा—अस्वाधीना । कृच्छ्रपतिता—क्षेत्रकरदशायां निपतिता (३मी० तत्पु०), अङ्गीचकार—स्वीचकार, चण्डसिंहस्य वशतामिति शेषः (अङ्ग + च्चु + क्त + लिट्-णल्) । तपस्विनी—अनुकम्पनीया, दुःखिनीति भावः (“तपस्वी तापसे चानुकम्पेः त्रिषु” इति मैदिनी) ।

(म) पादविपर्यासात्—चरणवैपरीत्यात्, वयोऽधिकाया मातुर्बृहत्तरणत्वौचित्येऽपि सूक्ष्मचरणत्वरूपात्, कनिष्ठायाः कन्यायाश्च सूक्ष्मचरणत्वौचित्येऽपि बृहत्तरणत्वरूपाश्च विपर्ययादित्यर्थः । श्वश्रूश्च कुला—बधूश्च, पुत्रवधूरित्यर्थः (“समाः सुपाजनौबध्वः” इत्यमरः), ते श्वश्रूसुषे—पत्नीजननीपुत्रवध्वौ (इन्द्र०) ।

(य) जन्तवः,—प्राणिनः, पुत्रकन्यादय इत्यर्थः । कः सम्बन्धो तेषां ते किं-सम्बन्धाः,—कियत्सम्बन्धविशिष्टा इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

इति वेतालवचः समाकर्ण्य बहु (१) विमृषन् राजा किमपि वक्तुमशक्नुवन् तूष्णीक एव प्रययौ। ततः स वेतालः तं प्रश्नोत्तरदाने असमर्थं दृष्ट्वा हृदि हसन् समाचिन्तयत्,—“अयं राजा अस्मिन् महाप्रश्ने उत्तरं दातुं न हि शक्नोति, तेन तूष्णीं ब्रजत्येव ; न चायं मां वञ्चयितुं शक्तः, शापस्य प्रभावात्। तत् प्रीतोऽस्मि अस्य महासत्त्वस्य सत्त्वातिरेकेण, तदद्य (ल) तं दुरात्मानं वञ्चयित्वा उपागतां तत्सिद्धिं भाविकल्याणे अस्मिन् राजानि निवेशयामि”। इत्यालोच्य स वेतालस्तं नृपमवदत्,—“राजन्! (व) कृष्णनिशाघोरेऽस्मिन् श्मशाने गतागतैः क्लिष्टस्त्वं सुखीव दृश्यसे, कोऽपि ते विकल्पो न विद्यते, तदाश्चर्येण धैर्येण च ते तुष्टोऽस्मि, त्वमिमं शवं नीत्वा इदानीं ब्रज, अहमतो निर्गच्छामि, इदञ्च तव हितं यत् वदामि, तत् कुरुष्व।

(१) विमृषन्—विचारयन् (वि + मृष + लट् : शट्)। तूष्णीकः,—तूष्णीं-श्रीलः, मौनावलम्बित्यर्थः [तूष्णीं + “श्रीले को मलोपश्च” (वा०) इति कः, सकारलोपश्च। “केश्णः” (७४।१३ पा०) इति ऋस्त्वत् भाष्यकारप्रयोगात्, “न कपि” (७४।१४ पा०) इत्यत्र “न” इति योगविभागाद्वा न भवति। “तूष्णीं-श्रीलम् तूष्णीकः” इत्यमरः]।

(ल) तं—पूर्वोक्तं चान्तिशीलं योगिनम्। उपागतां—समीपागतां, तस्य—चान्तिशीलस्य, सिद्धिं—योगसफलतां, भावि—भविष्यत्, कल्याणं—मङ्गलं, महासत्त्वलादिति भावः, यस्य तस्मिन् भाविकल्याणे—स्वकीयगुणोत्कर्षात् आचरन्त्ययेयः सम्पदि इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०)।

(व) कृष्णनिशाघां—कृष्णपक्षीयराक्षो, घोरे—भीषणे (७मी तत्प०), यद्वा,—कृष्णनिशाघा—कृष्णपक्षीयराक्षो हेतुना, घोरे (३या तत्प०) कृष्णनिशाघोरे—अन्धकारराक्षो अन्धकाररात्रिहेतुतया वा अतिभीमदर्शने। विकल्पः,—विविधकल्पनं, विरक्तिभावादिकमिति यावत्, यद्वा,—विकल्पः,—भ्रान्तिः, घोरश्मशाने समागत-त्वात् चित्तभ्रमादिरूप इत्यर्थः (“विकल्पः पुंसि भ्रान्तौ च कल्पने” इति मेदिनी)।

(ग्र) यदर्थं भवता एतत् नृकलेवरं नीयते, कुभिन्नुः सः अद्य अस्मिन् मामाह्वय अर्चयिष्यति, त्वाञ्च उपहारीचकीर्षुः 'भूमौ साष्टाङ्गं प्रणामं कुरु' इति वक्ष्यति । महाराज ! स दुरात्मा तावत्त्वया एवं वक्तव्यः, 'नाहं (घ) तथा प्रणामं जानामि, प्राक् त्वं दर्शय, ततोऽहं तथा करिष्यामि' इति । ततो निपत्य भूमौ यावत् स त्वां प्रणामं दर्शयिष्यति, तावत् त्वमसिना तस्य शिरः (स) छिन्द्याः; ततो विद्याधरैश्वर्यसिद्धिर्या तस्य वाञ्छिता, तां त्वमेव प्राप्स्यसि, अन्यथा तु स भिक्षुस्वामुपहारीकृत्य खेष्टसिद्धिं करिष्यति । एतदर्थं तव एतावान् विलम्बः कृतो मया, तत्ते सिद्धिरस्तु, गच्छेदानीम्" इति उक्त्वा स वेतालः तस्य स्कन्धात् निर्गत्य प्रययौ ।

अथ स नरपतिर्वेतालवचसा तं क्षान्तिशीलं भिक्षं तथा

(ग्र) यदर्थं—यस्य भिक्षोर्निमित्तम् । अस्मिन्—शवे । उपहारीचकीर्षुः,—उपायनौकर्तुमिच्छुः, बलिं दातुमिच्छुरित्यर्थः (उपहारः + चिः + कृ + सन्) । अष्टाङ्गेन—मात्वाद्यष्टावधवेन सद्यः वर्त्तते इति साष्टाङ्गम्—अष्टाभिरङ्गैः कृतं, प्रणामं —“जानम्याञ्च तथा पङ्गां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्वा प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः”॥ इत्युक्तलक्षणमित्यर्थः ।

(घ) तथा—तादृशं, साष्टाङ्गमित्यर्थः ।

(स) छिन्द्याः,—घोटयेः [रुधा० छिद् + विधिलिङ्-यास् “रुधादिभ्यः श्रम्” (१।१।७८ पा०) इति श्रम्] । विद्यायाः,—गुटिकाग्रनादिविषयिण्याः, धरः,—धारकः ते तेषां विद्याधराणां—देवयोनिविशेषाणां (विद्याधरोऽसुरोयत्तराश्चोगन्धर्व-किन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवधोनयः” इत्यमरः), यत् ऐश्वर्यं—विभूतिः, “अणिमा खणिमा प्राप्तिः प्राक्ताम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” इत्यष्टविधशक्तिविशेषः इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—निष्पत्तिः, प्राप्तिरित्यर्थः, विद्याधरैश्वर्यसिद्धिः,—विद्याधराणां शक्तिविशेषस्य लाभ इत्यर्थः । तस्य—तेनेत्यर्थः [“तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहितकप्रत्यय-निष्पन्नस्य ‘वाञ्छिता’ इत्यस्य कर्त्तरि ङ्ङी०], वाञ्छिता—ईप्सिता [वाञ्छि + क्तः “मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च” (१।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] ।

(ह) स्वाहिताय समुद्यन्तं विविच्य तत् नृकलेवरं गृहीत्वा
प्रहृष्टः तत् वटतरुतलं प्रतस्थे ।

अथ पञ्चविंशकथा ।

ततः स राजा त्रिविक्रमसेनः शवं स्कन्धे वहन् क्षान्ति-
शीलस्य श्रमणस्य पार्श्वं प्राप, ददर्श च तं (क) मार्गावलोकित-
मेकं कृष्णपक्षरात्रां श्मशानतरुमध्यगम् । स राजा
(ख) असृग्लिप्तस्थले, गौरिण अस्थिचूर्णेन निर्मिते, विन्यस्तपूर्ण-
शोणितकुम्भे, महातैलकृतप्रदीपे, कृतानलहोमे, सम्भृतोचित-
सम्भारे, कृतेश्चैवतपूजने मण्डले समुपविष्टं तमुपागात् ।

(ह) स्वाहिताय—निजानिष्टसाधनाय, समुद्यन्तं—सम्प्रवृत्तमित्यर्थः (सम् +
उत् + इ + लट् : गृह्, ततो द्वितीयेकवचने नुमागमश्च) ।

(क) मार्ग—राज्ञः आगमनपथम्, अवलोकयितुं शीलमस्येति तं मार्गा-
वलोकितं—राज्ञः प्रत्यागमनप्रतीक्षणपरमित्यर्थः (ताच्छील्ये णिनिः) ।

(ख) असृजा—रक्तेन, लिप्तं—मृष्टं, स्थलं—भूप्रदेशः यत्र तस्मिन्
असृग्लिप्तस्थले—शोणितदिग्धभूमिके (विष्णु० । बहुव्री०), गौरिण—श्वश्रेण ।
विन्यस्तः,—स्थापितः, पूर्णशोणितः,—रक्तपूर्णः, कुम्भः,—घटी यत्र तस्मिन्
विन्यस्तपूर्णशोणितकुम्भे—स्थापितरक्तपूर्णघटे (विष्णु० । बहुव्री०), महातैलेन—मनुष्य-
वसया इत्यर्थः, कृतः,—रचितः, प्रदीपः यत्र तस्मिन् महातैलकृतप्रदीपे—नरसां-
स्नेहप्रज्वालितदीपे (विष्णु० । बहुव्री०), सात्त्विकपूजाविधौ प्रहाराः साधकाः
गोमथादिलिप्तभूमौ तच्छूलचूर्णपिष्टेन पञ्चवर्णचूर्णेन वा निर्मिते विन्यस्तजलपूर्ण-
मण्डलघटे चृतादिकृतप्रदीपे मण्डले समुपविश्य स्नेहदेवतं पूजयन्ति, अस्मत्
पेशाचिककर्मणि प्रहणत्वात् तामसपूजाविधौ पूर्वोक्तकृतं मण्डलं बोद्धव्यम् ।
कृतः भगवते होमो यत्र तस्मिन् कृतानलहोमे—हुताग्नौ, सम्भृताः,—सम्भगाङ्गताः,

भिक्षुश्च तम् (ग) आनीतस्मृतकं नृपं समुत्थाय प्रोवाच,—“राजन् ! त्वया अन्यदुष्करो महान् अनुग्रहो मे विहितः, त्वादृशाः क्व ? क्व च इयं चेष्टा ? क्व च वा ईदृशी देशकालौ ? सत्यमेव त्वां कुलभूभुजां मुख्यमाहुः, एवमात्मानपेक्षेण येन परार्थः साध्यते । एतदेव महतां महत्त्वमुच्यते, यत् (घ) प्रतिपन्नादचलनं प्राणानामत्ययेऽपि” । इति ब्रुवन् स भिक्षुः (ङ) सिद्धार्यमानो तस्य स्कन्धात् तं शवमवतारयामास । ततस्तं स्थापयित्वा (च) बद्धमाल्यं विधाय तस्य मण्डलस्य अन्तः स्थापयामास ।

उचिताः,—योग्याः, स्वकर्मांसिद्धौ आवश्यकीया इत्यर्थः, सन्धाराः,—द्रव्याणि यत तन्निष् सन्धृतोचितसन्धारे—सङ्गृहीतप्रयोजनोपद्रव्यसमूहे (विष्णु० । बह्व्री०) । मण्डले—चक्रवाले, चक्राकाररेखामध्ये इत्यर्थः, देशं वा (“चक्रवालान्तु मण्डलम्” इत्यमरः । “स्यान्मण्डलं दादशराजके च देशे च विष्वे च कदम्बके च । कुष्ठ-प्रभेदेऽप्यपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात्” इति विश्वः) ।

(ग) आनीतः,—उपस्थापितः, स्मृतः,—शवदेहो येन तम् आनीतस्मृतकम्—उपस्थापितशवदेहं [विष्णु० । बह्व्री० । “उरःप्रस्थितभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०) इति कप्] । कुले—सत्कुले, सङ्श्रजता इत्यर्थः, ये भूभुजः,—राजानः तेषां कुलभूभुजां—कुलीननृपतीनां (शाकपार्थि०), मुख्यं—येष्टम् । आत्मानि अनपेक्षा—एतत्कर्माकरणे मम इष्टः स्यात्, एतत्कर्माकरणे ममानिष्टः स्यादित्यादि विचारराहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मानि अनपेक्षा—अयं निजः अयं परः, एतस्य कर्म कर्तव्यमेतस्याकर्तव्यमित्यादि भेदबुद्धिराहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मानि न अपेक्षा—ममत्वबोधः यस्य तेन आत्मानपेक्षेण—आत्मनिरपेक्षेण, अगणितनिजजीवनेत्यर्थो वा (विष्णु० । बह्व्री०) ।

(घ) प्रतिपन्नात्—पङ्कीकृतात् (“प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी), अचलनम्—अचलनम्, अनिहतितिरित्यर्थः ।

(ङ) आत्मानं सिद्धार्यं—कृतकृत्यं, साधितनिजप्रयोजनमित्यर्थः, मन्वते यः सः सिद्धार्यमानो—इष्टसिद्धिबोधवानित्यर्थः [सिद्धार्यं + मन् + “आत्ममाने खच्” (३।१।८३ पा०) इति चितिः] ।

(च) बद्धं,—परिधापितम् इत्यर्थः, माल्यं यस्य यक्षो वा तादृशं बद्धमाल्यं—माल्यभूषितमित्यर्थः (विष्णु० । बह्व्री०) ।

ततः भस्मालेपितगात्रः केशयज्ञोपवीती (ङ) प्राहुतप्रेतवसनः ।
भूत्वा क्षणं ध्याननिभृतं स्थितः । अथ ध्यानबलात्
तस्मिन् नृकलेवरे प्रविष्टं तं वेतालं स भिक्षुः क्रमेण पूजया-
मास । प्रथमं तस्मै (ज) कपालेन पात्रेण अर्घ्यं, ततः
सुनिर्मलेनैवदन्तैः पुष्पं, शोणितं सुगन्धविलेपनं, मानुषनेत्रं
धूपं, मांसानि च नैवेद्यानि दत्त्वा पूजनं यथाविधि समाप्य
पार्श्वगं राजानं प्रोवाच,—“राजन् ! इहास्य मन्त्राधिराजस्य
कृताविर्भावस्य अष्टाभिरङ्गैः निपत्य भूतले प्रणामं कुरु, येन
अभीष्टसिद्धिं तेऽयं वरप्रदो दास्यति” । श्रुत्वेतत् स्मृतवेताल-

(ङ) प्राहुतम्—आच्छादितम्, अङ्गाच्छादनीकृतमिति यावत्, प्रेतानां—
मृतनराणां, वसनं येन तादृशः, यद्वा,—प्राहुतं—प्रावारोक्तम्, उपवीतोक्तमित्यर्थः,
प्रेतवसनं येन तादृशः प्राहुतप्रेतवसनः,—शववस्त्रेणाच्छादितसर्वाङ्ग इत्यर्थः
(विष्णु० । बहुव्री०) । ध्यानेन—समाधिना, निभृतं—मीनमिति भावः, ध्याननिभृतं
—समाधिमग्नमिति भावः (क्रिया विष्णु०) ।

(ज) कपालेन—मानुषशिरोऽस्थौ (“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः
ब्रह्मले त्रजि” इति मेदिनी), पात्रेण—कपालरूपेण भाजनेन, अर्घ्यं—द्रव्याश्चतादि-
रूपमित्यर्थः, अर्घाये दीयमानं जलमिति वा । नवदन्तैः,—आचरोद्भिन्नदन्तैः,
बालानां सुशुभेर्दन्तैरिति भावः, कल्पितमिति शेषः, पुष्पं—नवदन्तरूपं कुसुममिति
भावः, शोणितं—रक्तरूपमित्यर्थः । मानुषनेत्रं धूपं—नराणां अक्षुभिरिव कल्पितं
धूपमित्यर्थः, नेत्रस्य तेजोभयत्वादिति भावः ; मांसानि—मांसरूपाणि इत्यर्थः, अत
भूतयोनिविशेषस्य वेतालस्य पूजाकरणात् मृतस्य अङ्गादिकं पूजोपकरणं बोद्धव्यम् ।
पार्श्वगं—पार्श्वस्थितम् । अस्य—मत्पूजितदेवताविशेषस्येत्यर्थः, मन्त्राणाम् अविराजा—
अधिष्ठात्री देवता तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्राधिष्ठातृदेवस्य (समासान् टच्),
कृतः आविर्भावः—अधिष्ठानं, अवयवरीरिति भावः, येन तस्य कृताविर्भावस्य—
कृताधिष्ठानस्य, यद्वा,—अस्य—अवयवरीरस्येत्यर्थः, मन्त्रेण—मन्त्रबलेन, अधि—अधिकं,
राजते—शोभते तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्रशक्त्या अतिशक्तिसम्पन्नस्येत्यर्थः, कृतः,—
नया कारित इत्यर्थः (अन्तर्भूतचिन्तः), आविर्भावः,—अधिष्ठानं, देवताविशेषस्येति
भावः, यत् तस्य कृताविर्भावस्य—देवताविशेषाधिष्ठितस्येत्यर्थः, अष्टाभिः,—

वचनः स राजा तं भिक्षुमब्रवीत्,—“भगवन् ! नाह तादृशं
प्रणामं वेद्मि, तत् पूर्वं भवान् प्रदर्शयतु, ततस्तथाऽहं करिष्ये”
इति । ततः स भिक्षुः यावत् तथा प्रणामं दर्शयितुं भुवि
प्रतितः, तावत् स राजा खड्गप्रहारेणास्य शिरः
(भ) अच्छिनत्, आकर्षश्चास्य हृत्पद्मं पाटितम् ; ततः
तत् शिरः तच्च हृत्पद्मं वेतालाय प्रददौ । ततः समन्तात् भूतगणैः
हृष्टैः साधुवाटे प्रदत्ते स वेतालः परितुष्टस्तस्मात् नृकलेवरात्
तं नृपमब्रवीत्,—“राजन् ! भिर्जोरस्य यत् विद्याधरन्द्रत्वर्माप्सि-
तमासीत्, तत्तावत् (ज) भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते भवि-
ष्यति” । इत्युक्तवन्तं तं वेतालं स राजा प्रत्यवादीत्,
—“योगीन्द्र ! त्वञ्चेत् प्रसन्नः, तदा को (ट) नाम अभीष्टो वरः
न सिध्येत् ? तथाऽपि अमोघवचनं त्वाम् इदमभ्यर्थये, एतास्ते
नानाऽऽख्यानमनोरमाः प्रश्नकथाः चतुर्विंशतिः पञ्चविंशति-

जान्वादिभिरष्टभिः । ते—तृथं [“तेमयाविकवचनस्य” (८१।२२ पा०) इति
चतुर्थ्यैकवचनान्तस्य युष्मदः ते आदेशः] ।

(भ) अच्छिनत्—अवोदयत्, हिधाऽकरोदित्यर्थः (बधा० छिद + लङ्-ट्) ।
हृत्पद्मं—कमलमुकुलाकारं हृदयमित्यर्थः, पाटितं—हिधाकृतम्, उन्पाटितमित्यर्थो वा
[चुरा० पट + णिच् + क्तः “निष्ठायां संटि” (६।४।५२ पा०) इति इटि
प्ररे षेर्लोपः] ।

(ज) भूमौ—पृथिव्यां, यत् साम्राज्यं—सार्वभौमत्वं, तस्य भोगान्ते—
उपभोगानन्तरं भूमिसाम्राज्यभोगान्ते—पृथ्वीराज्यसम्भोगानन्तरमित्यर्थः ।

(ट) नाम—सम्भावनायां, मन्ये इत्यर्थः (अल्य०) । अभीष्टम्—अव्यर्थे,
तत्त्वं यस्य तत् अभोघवचनं—सिद्धवाक्यं, वाक्सिद्धमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।
अभ्यर्थये—याचे (अभि + अर्थ + स्वार्थे णिच् + लट्-ए) । नाना—विविधैः,
आख्यानाः,—इतिवृत्तकथनैः, मनोरमाः,—मनोहराः नानाऽऽख्यानमनोरमाः,—
विविधोपाख्यानरमणीयाः (विष्ण० । श्या तत्पु०) । पञ्चविंशत्या—पञ्चविंशति-
ब्रह्मापुरिकथा कथया इत्यर्थः, समाप्तिं—सम्पत्तां, गच्छन्तीति तादृशः पञ्चविंशति-

समाप्तिगाः भूतले ख्याताः पूजनीयाश्च भवन्तु” । इति
 तेन राज्ञाऽर्थितो वेतालः प्रत्यभाषत,—“राजन् ! एवमस्तु,
 विशेषश्च वच्मि, शृणु, याश्चतुर्विंशतिः पूर्वाः, या च
 (ठ) एषा कामदायिनी, यः अस्याः कथाऽंशमात्रमपि सादरः
 कथयिष्यति वा श्रोष्यति, स सद्यो मुक्तपापो भविष्यति ; यत्रैषा
 कथा कीर्तयते, तत्र यच्चराचसडाकिनीवेतालकुम्भाण्डब्रह्म-
 राक्षसादयो न प्रभविष्यन्ति” इत्युक्त्वा स वेतालस्त्वस्मात् नृकले-
 वरात् निर्गत्य यथारुचि योगमायया स्वं धाम प्रायात् ।

ततः सर्वदेवगणैः सह महेश्वरः परितुष्टः तत्राऽऽविरभूत्,
 प्रणतश्च तं नृपम् (ड) आदिक्षत्,—“साधु वत्स ! यत् त्वयाऽयं
 विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताहठकामुकः कूटतापसः निहतः ।

समाप्तिगाः,—पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरणार्थम् अन्याध्यायसंयुक्ताः, समाप्तिस्वकपञ्च-
 विंशतिकथासंयुक्ता इत्यर्थः ।

(ठ) एषा—एतदध्यायीक्ता, कामदायिनी—अभीष्टसिद्धिकारिणी, राज्ञः
 सिद्धिभावादध्यायस्यास्य कामदायित्वमवगन्तव्यम् । अस्याः,—वेतालपञ्चविंशतेः ।
 कुम्भाण्डः,—शिवस्य गणदेवताविशेषः (“कुम्भाण्डुमायां स्त्री पुंसि कर्कारौ च
 गणान्तरे । भूणान्तरे” इति मेदिनी) । प्रभविष्यन्ति—समर्था भविष्यन्ति, अनिष्ट-
 माचरितुमिति शेषः (प्र + भू + लृट्-स्यन्ति) । योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव
 माया—अचिन्त्यशक्तिः तथा योगमायया—योगबलेनेत्यर्थः । धाम—स्थानं (“धाम
 देहे गृहे रश्मी स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी) ।

(ड) आदिक्षत्—व्यभिन्नपदस्यर्थः (आ + दिश् + लङ्-ङ्) । विद्याधराणां
 यत् महाचक्रं—महत् राष्ट्रं, विस्तीर्णराज्यमित्यर्थः (“चक्रः कीदृक् पुमान् स्त्रीवं व्रजे
 कैन्दरथाङ्गुलीः । राष्ट्रे दधान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः ॥ जलावर्त्तेऽपि” इति
 मेदिनी), तत्र चक्रवर्तितायाः,—सार्वभौमत्वस्य, विद्याधरराज्ये एकाधिपत्यस्येत्यर्थः
 (“चक्रवर्त्ति सार्वभौमः” इत्यमरः), हठात्—प्रसभात्, बलात्कारादित्यर्थः, तत्र
 योग्यो न हा इति अविचार्येवेति भावः (“प्रसभन्तु बलात्कारो हठः” इत्यमरः),
 कामुकः,—प्राथ्मिकं विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताहठकामुकः,—विद्याधरसाम्राज्य-
 लोभीत्यर्थः (विष्णु । ६४० तत्पु०), कूटेन—कोतवेन, कपटेनेत्यर्थः (“मायानिबल-

त्वं मया (ढ) स्वांशतः विक्रमादित्यः सृष्टः स्वेच्छरूपावतीर्ण-
नामसुराणां शान्तये, उद्दामदुर्वृत्तानां दमनाय च । अतः
(ण) सद्योपपातालां महीं वशे स्थापयित्वा विद्याधराणामधिराजो
भविष्यसि ; तत्र च चिरं दिव्यान् भोगान् भुक्त्वा, स्वेच्छया च
तान् त्यक्त्वा अन्ते ममैव सायुज्यमवाप्स्यसि । एतच्च अपराजितं
नाम खड्गं (त) मत्तो गृह्णाण, अस्यैव प्रसादात् यत् यदुक्तं,
तत् सर्वं ते सेत्स्यति” इत्युक्त्वा तं खड्गरत्नं तस्मै दत्त्वा, वाक्-
पुष्पैश्च तेनार्चितः शम्भुः देवैः सह तिरोदधे ।

अथ कथोपमंहारः ।—

अथ सर्वं कार्यं समारं निशाच्च प्रभातां दृष्ट्वा राजा स्वपुरं

यन्नेष कंतवानृतराशिषु । अथोचने शैलशृङ्गे मौराङ्गे कूटमस्त्रियान्” इत्यमरः),
तापमः.—तपस्वी कूटतापसः,—कपटयोगी (३ या तत्पु०) ।

(ढ) स्वांशतः,—निजांशतः, स्वदेहं विभज्येत्यर्थः । उद्दामाङ्गः,—उच्छृङ्खलाः,
अत्यया इत्यर्थः, ते च ते दुर्वृत्ताः,—दुराचाराः तेषाम् उद्दामदुर्वृत्तानाम्—उच्छृङ्ख-
लः शोभानां, दृष्टानामित्यर्थः ।

(ण) द्यौः,—जन्मशाककृशकौचशाश्वलोश्चपुष्कराख्यैः सप्तभिः द्यौः, पातालैः,
—“अतस्तं वितलस्यैव नितलस्य गभक्षिमत् । मञ्जतलस्य सुतलं पातालं सप्त
कोलितम्” इत्युक्तैः सप्तभिः पातालैश्च, सह विद्यते इति तादृशीं सद्योपपातालां—
सप्तद्योपसप्तपातालसहितान् (विष्णु० । बह्व्री०) । अधि—अधिकः, राजा अधिराजः,
—राजश्रेष्ठः, अक्षयवर्धनोति यावत् (प्रादिस०) । सह युनक्ति—युक्तो भवति इति
मयङ्, तस्य भावः सायुज्यं—साकष्यसालोक्यादिपञ्चविधसंस्तिमये एकत्वरूपं
मुक्तिभेदमित्यर्थः [सह + युज् + क्तिप् “सहस्य सः संज्ञायाम्” (६।१।७८ पा०)
इति सहस्य सः, ततः ष्यञ्] ।

(त) मत्तः,—मत्तकाशान् (अजान्-शब्दान् पञ्चम्यालसिन्) । सेत्स्यति—
सम्पत्स्यते, सफलौभविष्यतीत्यर्थः (सिध् + लृट्-स्यति) । खड्गेषु रत्नं—श्रेष्ठं खड्गरत्नं—
प्रशस्तसिं (७वीं तत्पु० । “रत्नं खजातिश्रेष्ठेऽपि मण्यवपि नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।
वाचः पुष्पाद्यैव तैः वाक्पुष्पैः,—वचनकुसुमैः, स्तुतिभिरिति भावः । तिरोदधे—
अनर्दधे, अन्तर्हितवानित्यर्थः (तिरस् + धा + लिट्-ए) ।

प्रतिष्ठानं प्रविवेश । तत्र (थ) प्रकृतिभिर्विहितोत्सवाभि-
रभ्यर्चितः स्नानदानगिरिशार्ङ्गनगोतवाद्यादिभिः तत् सर्वं
दिनमनयत् । ततः स्वल्पैरेव दिवसैः भगवतः शङ्करस्य प्रसादात्
महोपां सपातालां सर्वां महीं (द) निष्कण्टकां वशीकृत्य
बुभुजे । अथ महतीं विद्याधरसमृद्धिं सम्प्राप्य चिरं तत्सुखानि
भक्ष्य (ध) भगवत्सायुज्यमन्ते ययौ ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता वेतालपञ्चविंशतिः ।

(थ) प्रकृतिभिः,—असात्यादिभिः (“प्रकृतिगुणसात्ये स्यादसात्यादिसंभावयाः ।
यानी लिङ्गे पौरुषेणोऽमी” इति मेदिनी), विहितः,—अनुष्ठितः, उत्सवः,—
आनन्दजनकव्यापारः याभिः ताभिः विहितोत्सवाभिः,—प्रक्रान्तावविधानन्दमूषक-
व्यापाराभिः ।

(द) निष्कण्टकां—छुदश्नतशून्याम् ।

(ध) भगवत्सायुज्यं—भगवता—ऐश्वर्यवता शिवेन सह, सायुज्यम्—ऐक्यरूप
सुक्तिर्मदम् ।

इति वेतालपञ्चविंशतिकथायाः व्याख्या समाप्ता ।

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मुससूरी
MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दनांक Date	उ की संख्या Borrower' No.

GLSANS398.204912
BHA

125448
LBSNAA

Sang

398.204912

भट्टाचार्य

अवाप्ति सं० ~~14447~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author..... भट्टाचार्य, जीवानन्द लिखासागर

शीर्षक

वेदान्त पञ्चसिद्धि

Sang

398.204912 LIBRARY

लाल

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. 125448

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving